

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXIV

Sa. 241

Aralık 2000

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

2001

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

UMURTAK, GÜLSÜN: A Building Type of the Burdur Region From the Neolithic Period (1 harita, 1 kronoloji cetveli ve 8 resim ile birlikte)	683
DÖNMEZ, ŞEVKET: İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü (1 harita , 4 çizim ve 8 resim ile birlikte)	707
KÖROĞLU, KEMALETTİN: Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası (17 resim ile birlikte)	717
BAKIR, ABDÜLHALİK: Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi	749
İNCE, KASIM: Gümüşhane'de Pek Bilinmeyen İki Mezar Anıtı (1 harita, 3 çizim ve 8 resim ile birlikte)	827
ÖDEN, ZERRİN GÜNAL: Kadı Burhaneddin Karşısında Bir Selçuklu Şehzadesi Kılıç Arslan	847
ÖGRETEN, AHMET: Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması	863
SARICAOĞLU, FİKRET: Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasî Bildiriler (6 belge ile birlikte)	901
TURAN, ÖMER: XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri	921
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Basic Principles and Practices of the Turkish Foreign Policy Under Atatürk	949

Kitap Tanıtmalar:

ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Benjamin Arbel: <i>Trading nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean</i>	969
İLGÜREL, MÜCTEBA: Jean Bell: <i>Kösem Sultan Topkapı'da Bir Gelin</i>	971
GÖYÜNÇ, NEJAT: Reinhold Schiffer: <i>Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey</i>	973
MERÇİL, ERDOĞAN: Firdaws Al-Iqbāl: <i>History of Khorezm</i>	977
2000 Yılı Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	983
İngilizce Özetler	1063

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68 (11 Hat)
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.gov.tr>
email: yusuf@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

Cilt: LXIV - Volume: LXIV

Sayı: 239-241 - No.: 239-241

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2001

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

	Sayfa
AK, MAİMUT: Bartınlı İbrahim Hamdi ve Atlas'ı	69
AKA, İSMAIL: Timur Sadece Bir Asker mi idi?	453
ARSLAN, MELİH: Kilikia-Aigeai Baskılı 3.Gordianus'un Ünik Sikkesi (2 resim ile birlikte)	415
BAKIR, ABDÜLHALİK: Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi	749
ÇAĞLAYAN, K. TUNCER: Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri	487
ÇAYIRDAĞ, MEHMET: Eretnalı Beyliğinin Paraları (16 resim ile birlikte)	435
ÇAYIRDAĞ, MEHMET: Kayseri'nin Yazır Köyü'nde Bir Selçuklu Mescidi: Yazır Camii (2 çizim, 9 resim ile birlikte)	59
de VIDAS, ALBERT: Modern Greece and the Sephardim of Salonica an Overview	161
DÖNMEZ, ŞEVKET: İ.Ö. 1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültürü (1 harita , 4 çizim ve 8 resim ile birlikte)	707
DURU, REFİK: Bademağacı Kazıları 1997 ve 1998 Yılları Çalışma Raporu (41 levha ile birlikte)	187
DURU, REFİK: Bademağacı Kazıları 1999 Yılı Çalışma Raporu (24 levha ile birlikte)	583
ERDAL., YILMAZ SELİM: Hagios Aberkios Kilisesi İskelet Topuluğunun Antropolojik Açından İncelenmesi (8 resim ile birlikte)	23
GÖMEÇ, SAADETTİN: Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine	427
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Basic Principles and Practices of the Turkish Foreign Policy Under Atatürk	949
GÜRLER, BİNNUR: Yeni Kronolojik Veriler Işığında İonia Kalıp Yapımı Kaselerinin Bazı Serilerinin Değerlendirilmesi (3 çizim, 3 resim ile birlikte)	419
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965) -Keşif ve Tasarlama Dönemi-	541
İNCE, KASIM: Gümüşhane'de Pek Bilinmeyen İki Mezar Anıtı (1 harita, 3 çizim ve 8 resim ile birlikte)	827
İPEK, NEDİM: Bafra'da Fiyatlar ve Ücretler (1914-1930)	101
KÂHIYA, ESİN: One of the Samples of the Influences of Avicenna on the Ottoman Medicine, Shams Al-Din İtaqi	63
KÖROĞLU, KEMALETTİN: Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası (17 resim ile birlikte)	717
MERÇİL., ERDOĞAN: Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?	51
MUSA, İSMAYİL: Azerbaycan-Osmanlı Siyasi-Askeri İlişkileri (1917-1918)	509
OCAK, AHMET YAŞAR: Babailer İşyanından Kızılbashlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksizminin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış	129
ÖDEN, ZERRİN GÜNAL: Kadı Burhaneddin Karşısında Bir Selçuklu Şehzadesi Kılıç Arslan	847
ÖGRETEN, AHMET: Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması	863

ÖZTOPRAK, İZZET: Birinci İnönü Savaşı'nın Anadolu, İstanbul ve Dış Basında Karşılığı ve Yorumu (7 belge ile birlikte)	523
SAN, OYA: Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler (23 resim ile birlikte)	1
SARICAOĞLU, FİKRET: Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasî Bildiriler (6 belge ile birlikte)	901
SEVİN, VELİ: Urartu Bahçeleri (9 resim ile birlikte)	395
_____ : Urartian Gardens	407
TIZLAK, FAHRETTİN: Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907) (6 sayfa belge ile birlikte)	467
TURAN, ÖMER: Bulgaristan'da Prenslik Döneminde Türklerin Sosyal ve Siyasal Kurumlaşma Çalışmaları	89
TURAN, ÖMER: XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri	921
UMUNÇ, HİMMET: "Decima Musarum": Anna Komnena'nın <i>Aleksias</i> 'ı Üzerine Bir Değerlendirme	43
UMURTAĞ, GÜLSÜN: A Building Type of the Burdur Region From the Neolithic Period (1 harita, 1 kronoloji cetveli ve 8 resim ile birlikte)	683

Çeviriler:

DAVISON, RODERIC H.: (Çev. Burak, Durdu Mehmet): Küçük Kaynarca Antlaşması'nda 'Dosografa' Kilisesi	213
MORTEL, RICHARD T.: (Çev. Kızıltoprak, Süleyman): Memlûkler Devrinde Mekke'de Fiyatlar	599

Haberler:

İLHAN, M. MEHDİ: 35. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Araştırmaları Kongresi (The 35 th International Congress of Asian and North-African Studies) Budapeşte, 7-12 Temmuz 1997 (3 resim ile birlikte)	223
---	-----

Kitap Tanıtımlar:

GÖLEN, ZAFER: N. Nicolas Ambraseys & Caroline F. Finkel: <i>The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas A Historical Review, 1500-1800</i>	657
GÖYÜNÇ, NEJAT: Georgios Salakides: <i>Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I.</i>	231
GÖYÜNÇ, NEJAT: Reinhold Schiffer: <i>Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey</i>	973
İLGÜREL, MÜCTEBA: Jean Bell: <i>Kösem Sultan Topkapı'da Bir Gelin</i>	971
KAIYA, ESİN: <i>Paracelsus, Selected Writing</i>	661
KIZILTOPRAK, SÜLEYMAN: Shai Har-El: <i>Ortadoğu'da Hakimiyet Mücadelesi Osmanlı-Memlûk Savaşı; 1485-1491</i>	235
KÖROĞLU, KEMALETTİN: O ktay Belli: <i>Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları</i>	663
MERÇİL, ERDOĞAN: Firdaws Al-Iqbāl: <i>History of Khorezm</i>	977
OCAK, AHMET YAŞAR: <i>Alevi Identity: Cultural, Religios and Social Perspectives</i>	237
ÖZCAN, AZMİ: M. Naeem Qureshi: <i>Pan-Islam in British Indian Politics, A Study of the Khilafat Movement 1918-1924</i>	667
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Benjamin Arbel: <i>Trading nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean</i>	969

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: J o h n C o v e l : <i>Dr. John Covel Voyages en Turquie 1675-1677</i>	239
TÜRKMEN, ZEKERİYA: M e h m e t A s a f (S a y g u n) : <i>Volga Kıyılarında ve Muhura: Esaret Haura ve Maceraları</i>	647
Nekroloji:	
ÖZGÜÇ, TAHSİN: Prof. Dr. Hans Gustav Güterbock'un Anısına (1 resim ile birlikte)	671
YAZICI, NESİMİ: Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın Hayatı ve Çalışmaları (1 resim ile birlikte)	241
1999 Yılı İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	253
2000 Yılı Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	983
İngilizce Özetler	383
İngilizce Özetler	673
İngilizce Özetler	1063

C O N T E N T S

Articles and Studies:	Page
AK, MAHMUT: The Atlas of Bartınlı İbrahim Hamdi	69
AKA, İSMAİL: Was Tamerlane Merely a Soldier?	453
ARSLAN, MELİH: A Unique Coin of Gordianus III Minted at Aigeai, Cilicia (with 2 figures)	415
BAKIR, ABDÜLHALİK: Textile Manufacturing in the Medieval Islamic World	749
ÇAĞLAYAN, K. TUNCER: British Activities in the Caucasus at the Close of World War One	487
ÇAYIRDAĞ, MEHMET: A Seljuqid Masjid in a Village of Kayseri Province: Yazır Mosque (with 11 figures)	59
ÇAYIRDAĞ, MEHMET: Coinage of the Eretna Principality (with 16 figures)	435
de VIDAS, ALBERT: Modern Greece and the Sephardim of Salonica an Overview	161
DÖNMEZ, ŞEVKET: Evidence of the Mother Goddess Cult in the Ceramics of Central Anatolia in the First Millenium B.C. (with 1 map and 12 figures)	707
DURU, REFİK: Interim Report (1997 and 1998) on the Excavation at Bademağacı (with 41 plates)	187
DURU, REFİK: The 1999 Bademağacı Excavation Report (with 24 plates)	583
ERDAL, YILMAZ SELİM: Anthropological Analyses of Hagios Aberkios Church Skeletal Population (with 8 figures)	23
GÖMEÇ, SAADETTİN: On the Place Names Occurring in the Şine-usu Inscription	427
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Basic Principles and Practices of the Turkish Foreign Policy under Atatürk	949
GÜRLER, BİNNUR: Analysis of Certain Series of Ionian Molded Bowls in the Light of New Chronological Evidence (with 6 figures)	419
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: The Historiography of the Ottoman Medrese in the Early Period (1916-1965): Exploration and Conceptualization	541
İNCE, KASIM: Two Little-known Funerary Monuments in the Province of Gümüşhane (with 1 map and 11 figures)	827
İPEK, NEDİM: Prices and Wages in Bafra (1914-1930)	101
KAHYA, ESİN: One of the Samples of the Influences of Avicenna on the Ottoman Medicine, Shams al-Din İtaqi	63
KÖROĞLU, KEMALETTİN: The Northward Expansion of the Kingdom of Urartu and the Historical Geography of the Land of Qulha (with 17 figures)	717
MERÇİL, ERDOĞAN: Who Declared Turkish the Official Language in the Era of the Seljuqs of Rum?	51
MUSA, İSMAYİL: Azerbaijan-Ottoman Political and Military Relations (1917-1918)	509
OCAK, AHMET YAŞAR: From the Bâbâ'î Rebellion to the Emergence of the Kızılbaş ...	129
ÖDEN, ZERRİN GÜNAL: The Seljuk prince Kılıç Arslan Versus Kadı Burhaneddin	847
ÖGRETEN, AHMET: Yada Taşı and Its Use in the Russo-Ottoman War of the Late Eighteenth Century	863

ÖZTOPRAK, İZZET: The Response to and Interpretation of the First Battle of İnönü by the Press in Anatolia, Istanbul and Abroad (with 7 documents)	523
SAN, OYA: Certain Observations on Cimmericians and Scythians in Anatolia in the Light of Some Findings (with 23 figures)	1
SARICAOĞLU, FİKRET: A New Era in the Tradition of Ottoman Opposition: Early Political Declarations (with 6 documents)	901
SEVİN, VELİ: Urartian Gardens (with 9 figures)	395
_____ : Urartian Gardens	407
TIZLAK, FAHRETTİN: Initiatives to Establish the Operation of Ferryboat Service on Lake Van (1879-1907) (with 6 documents)	467
TURAN, ÖMER: Efforts by the Turkish Population of Bulgaria in the Principality Era toward Social and Political Organization	89
TURAN, ÖMER: Missionary Activities in the Crimea and the Transcaucasus in the Nineteenth Century	921
UMUNÇ, HİMMET: Some Remarks on the <i>Alexias</i> by Anna Comnenos, the "Decima Musarum"	43
UMURTAĞ, GÜLSÜN: A Building Type of the Burdur Region From the Neolithic Period (with 1 map and 9 figures)	683
Translations:	
DAVISON, RODERIC H.: (Translated by Durdu Mehmet Burak): The Church of "Dosografa" in the Treaty of Küçük Kaynarca	213
MORTEL, RICHARD T.: (Çev. Kızıltoprak, Süleyman): Prices at Mecca in the Mamluk Period	599
News:	
İLHAN, M. MEHDİ: The 35 th International Congress of Asian and North-African Studies (Budapeste, 7-12 July 1997) (with 3 figures)	223
Book Reviews:	
GÖLEN, ZAFER: N. Nicolas Ambraseys & Caroline F. Finkel: <i>The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas A Historical Review, 1500-1800</i>	657
GÖYÜNÇ, NEJAT: Georgios Salakides: <i>Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I.</i>	231
GÖYÜNÇ, NEJAT: Reinhold Schiffer: <i>Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey</i>	973
İLGÜREL, MÜCTEBA: Jean Bell: <i>Kösem Sultan Topkapı'da Bir Gelin</i>	971
İLHAN, M. MEHDİ: The 35 th International Congress of Asian and North-African Studies (Budapeste, 7-12 July 1997) (with 3 figures)	223
KAHYA, ESİN: <i>Paracelsus, Selected Writing</i>	661
KIZILTOPRAK, SÜLEYMAN: Sha i H a r - E l : <i>Ortadoğu'da Hakimiyet Mücadelesi Osmanlı-Memlûk Savaşı; 1485-1491</i>	235
KÖROĞLU, KEMALETİN: O k t a y B e l l i : <i>Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları</i>	663
MERÇİL, ERDOĞAN: F i r d a w s A l - I q b ā l : <i>History of Khorezm</i>	977
OCAK, AHMET YAŞAR: <i>Alevi İdentiy: Cultural, Religios and Social Perspectives</i>	237
ÖZCAN, AZMİ: M . N a e e m Q u r e s h i : <i>Pan-Islam in British Indian Politics, A Study of the Khilafat Movement 1918-1924</i>	667
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: B e n j a m i n A r b e l : <i>Trading nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean</i>	969

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: J o h n C o v e l : <i>Dr. John Covel Voyages en Turquie 1675-1677</i>	239
TÜRKMEN, ZEKERİYA: M e h m e t A s a f (S a y g u n) : <i>Volga Kıyılarında ve Muhtıra: Esaret Haura ve Maceraları</i>	647
Necrology:	
ÖZGÜÇ, TAHSİN: In Memory of Professor Hans Gustav Güterbock (with 1 figures)	671
YAZICI, NESİMİ: Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın's life and works (with 1 figure)	241
The books and periodicals our library received during the second half of 1999	253
The books and periodicals our library received during the first half of 2000	983
Abstracts	383
Abstracts	673
Abstracts	1063

BELLE TEN

Cilt: LXIV

Aralık 2000

Sayı: 241

A BUILDING TYPE OF THE BURDUR REGION FROM THE NEOLITHIC PERIOD

I dedicate this article to Dr. Peter Neve (Nifi Bey), former director of the Boğazköy Excavations, from whom I learned a lot about ancient architecture.

GÜLSÜN UMURTAK*

The building type discussed in this article is seen over a long period in the Neolithic Age at centres such as Bademağacı, Höyücek and Hacılar¹ in the Burdur Region² (see Map and Chronological Table). This building type is usually rectangular while the door is in the centre of the long wall. Another characteristic of this particular building type is that it has an oven opposite the door. Even though there are differences in the internal design of the buildings of the various Neolithic settlements of the Burdur region, and even between buildings of the same settlement, this basic design is usually adhered to.

* Doç. Dr. Gülsün Umurtak. İstanbul University Faculty of Letters, Department of Protohistory and Near Eastern Archaeology.

¹ From 1978 onwards excavations in the Burdur Region under the directorship of Prof. Dr. Refik Duru, which the author has been part of, have taken place at Kuruçay (1978-88) and Höyücek (1989-92) and an investigation to find the Necropolis at Hacılar (1985-86). The excavations at Bademağacı which began in 1993 are still continuing.

² The term Burdur Region is used to refer to the Burdur Province and the Bucak Plain and its surrounding area extending as far south as the Taurus Mountains.

Bademağacı (Fig. 1, 5)

The earliest examples of this building type with an oven in the Burdur Region in the Neolithic Period have been identified from the Early Neolithic 3 (EN 3) level at Bademağacı (Duru 1998, 712).

A fairly extensive area of the EN 3 level at Bademağacı has so far been excavated and five houses in good condition have been uncovered³. Of these, the 3rd and 4th houses are joined to each other, while the others have free-standing walls. There are empty areas outside the houses which served as streets and a small square. A grain-store consisting of six boxes had been placed in one of these spaces, the space between the 1st and the 3rd houses. Another feature is a passage between the 2nd and 3rd houses. One end of this narrow gap has been rounded and closed off (*ibid.*, 714).

Along with the rectangular prism-shaped bricks (40x20x8 cm), tortoise-shell shaped (plano-convex) bricks (25x18x8, 30x18x10 cm) were used in the walls of the Bademağacı buildings, which do not have stone foundations. Sometimes instead of these two types of bricks there are layers of mud up to a certain height, at least 70-80 cm long, about 30-35 cm wide and around 8-10 cm thick. The mud, which is tempered with straw, was spread in the form of a layer onto a wall formed with the same technique and partially hardened and the same process was repeated after the initial mass had dried. This method seems to have been used especially on the inside walls of the 1st house up to a certain height. It can be assumed from the large numbers of plano-convex bricks seen on the floor of the 1st house that the upper walls as far as the roof were formed from these. There is not much evidence for widespread use of wood as a building material at Bademağacı but some examples can be cited, such as the remains of fairly thick pieces of tree trunk, which formed the threshold in the 1st and 4th houses; holes in the floor of the 1st and 5th houses, thought to belong to saplings used as props with a diameter of 20-30 cm; two pieces of tree remains placed next to each other to form the threshold of the door in the 2nd house and, in the centre of the same house, the charred remains of three thin sapling props with diameters of about 10 cm. Wood must have been used in the doors of the

³ I thank Prof. Dr. Refik Duru for permission to use as yet unpublished material related to the Bademağacı EN settlements.

houses and for the roofs but adequate evidence of this has not been found (*ibid.*, 714).

The buildings at Bademağacı are slightly distorted rectangular shaped. The long sides are 7.5 m and the short sides are around 3.5-4.5 m on the inside. The corners of the walls in all five buildings were rounded. The doors of these buildings, which are understood to have been private dwellings, opened in the centre at the long wall and were around 1 m wide or a little wider. The jambs of the door are straight in the 4th and 5th houses, while in the others they are indented into the wall. These indentations extend to around 40 cm and pottery pieces, hand axes, pieces of silex and obsidian tools used for everyday tasks were found in them. It is not clear what the doors were like or how they were closed. The thresholds of the doors consist of one or two thickish tree trunk pieces. They must have been plastered over with clay. As well as the main entrances there were narrower entrances on the narrow sides of the 1st house (east) and the 2nd house (south), but these were later closed (*ibid.*, 713-716).

The common feature in the interior design of the houses of the settlements mentioned is the placing of an oven in the middle of the long wall opposite the door. At Bademağacı the shape of the oven of the 1st house is ellipse (L. 1.05 m, W: 0.60 m, H. 0.75 m); in the 2nd, 3rd and 4th houses the back part of the ovens attached to the wall is straight, while the front part is semi-ellipse. All of them have flat roofs. In front of the mouths of the ovens there are semi-circular ashpits. The edges of the ashpit of the oven in the 1st house are slightly extended upwards and plastered (*ibid.*, 715). The rectangular oven of the 5th house is larger than the other similar ovens (L. 1.50 m, W. 1.40 m) and the back of it makes an indentation in the wall; there is no ashpit in front of it.

Besides the ovens, quite a large number of immovable items were uncovered. A platform 20 cm high and parallel to the east wall of the 1st house was uncovered. Apart from this there were circular fireplaces, hand grinders, benches and other non-portable objects in the houses. Among these a pair of obliquely placed hand grinders found *in situ* on a relatively high platform next to the oven on the eastern side are of special interest (*ibid.*). Rectangular prism-shaped benches made of clay with rounded sides

were uncovered in the 2nd house next to the oven on the north side attached to the wall and in the 3rd house near the door. Immediately in front of the oven of the 5th house there was a fire box, next to the oven and in the northwest corner of the house there were two boxes, of which the sides facing the room were made of clay.

Höyücek (Fig. 2, 6)

Another centre providing examples of the Burdur Region Neolithic Period building type with an oven is the Höyücek settlement. This type of building comes from the Shrine Phase (Sh. P) dated to the Early Neolithic (EN) (Duru 1995b, 449).

The Shrine Phase buildings are situated in an east-west direction on a narrow strip of land, and there are no buildings outside of this area that could be considered dwellings. As at Bademağacı no stone was used in the foundations of the buildings of this period, and the walls were built of mud bricks from the bottom row. Although the mud bricks were mainly in the shape of a four sided prism (50x21x9 cm), plano-convex bricks were also found (60x23x15 cm, 46x16x15 cm, 30x15x12 cm) (Duru 1995a, 727).

The plan of the 1st and 2nd buildings belonging to the early period of the Shrine Phase at Höyücek is not adequately understood, and it is not clear whether the surviving walls were extensive enough to enclose the probable living areas. The 1st building is entered by a door 1.20 m in width opening on the south wall. The exterior of the eastern side of the door is thickened to form a niche. There is an oven on the axis of the door 60 cm above the level of its threshold in the place⁴ where the building's north wall would be expected to be. The oven, which is rectangular, 95x75 cm in diameter and 65 cm high with sides are made of clay, has been well preserved apart from the roof which has collapsed. There is an ashpit with sides slightly extended upwards in front of the mouth of the oven, and the floors of both are paved with stone. The sides of the front section of the oven have been extended on

⁴ This situation gives rise to uncertainty about whether the oven belongs to this building. Refik Duru says that the problem can be solved by assuming the presence of a step on the floor of the room but it is also possible that the oven was built in an open area after the destruction of the building. He is of the opinion that the fact that the walls of the houses were in very poor condition while the oven was in good condition strengthens the second possibility (Duru 1995b, 452).

both sides and these parts are well plastered. Next to the oven there is a box; some of its sides are made of dense clay plates 3-4 cm thick, and some made of plates which have a row of reeds at the centre and have been plastered with clay on the exterior (Duru 1995b, 451-452).

The 3rd, 4th and 5th buildings belonging to the final period of the Shrine Phase were found in very good condition. The east and south walls of building no. 3, located near the western side of the excavation area, are noticeably different in character from the thick and solid mud walls. None of the walls of the building are the same thickness, differing from one corner to another. Niches have been made on the interior side of the walls that are not particularly deep. This phenomena can be seen clearly on the interior surface of the east wall, which is shared by the 4th building. In fact some parts of the wall are only 10-15 cm thick and resemble a screen more than a wall. The interior section of the west and north walls of the building can be partly followed, but as the exterior surface of the walls could not be found the plan was not fully understood. The entrance to the 3rd building is from the south. A piece of log was placed on the threshold of the door and the jambs of the door were formed with indentations. The 4th building can be entered through a minor door at the northern corner of the east wall. It is evident that there were door openings in the northern and west wall as well. A place for a small box or a drawer was made by opening up a small indentation on the interior side of the wall to the left of the narrow door opening in the north. There are indentations of the same type in the south and west walls of the 2nd house. A large rectangular-shaped oven measuring 2.90 x 1.50 m at floor level is situated next to the northern wall of the 3rd building on the same axis as the main door. There is an ashpit with sides extended upwards at the front of the mouth of this very well preserved oven. The roof of the oven was probably flat. Three sapling props attached to the outside probably extended to the roof or supported a wooden shelf further up the wall. A few boxes with clay-plastered sides were uncovered on the inside of the east wall of this building and five marble bowls *in situ* at the entrance to the 4th building, while some pots different from the ordinary pottery of the period were found inside the oven. In addition, a few boxes of grain and a slightly raised fireplace was discovered in an empty area outside the south wall of the building. There is a work area west of the 3rd house and related to it, which is thought to have been used over a long period. The 3rd building and the small building no.4, which can only be entered at this point, must have been

used together as part of the same complex. R. Duru is of the opinion that these two buildings are not an ordinary dwelling but buildings for the purpose of religious rituals and defines this area as the 'Shrine'. The architectural plan seen in the 4th building, for example the presence of such immovable objects as the 'miniature stairs' and the 'cell' and some of the objects of different kinds found inside the room, show that the northern part of this section was probably an 'Adyton' and the southern part a depo. The 3rd building and its work area must have been the area used by the priests for the other duties of the temple.

The 5th building was probably originally made as a single-roomed building and later made into a 2-roomed building by means of a dividing wall. Between the two areas in the middle of the dividing wall there is a gap that was later closed up. In the final period, there was no gap for a door in either of the south, west or the north walls. It appears that after the destruction of building no. 1 a door was opened in the east wall, which is not in good condition. A wide door that previously existed in the north wall was later closed by haphazardly covering it (*ibid.*, 455).

R. Duru says that the Shrine, which has a different interior plan and produced rich finds, and its related buildings show that this was a religious centre; in view of this it seems that probably no ordinary people ever lived here (*ibid.*, 472).

Hacılar (Fig. 3, 7-8)

Chronologically, the final stage of the building type being examined in the Burdur Region is seen in the Late Neolithic (LN) Level VI at Hacılar.

J. Mellaart explains that the houses of the Hacılar VI settlement surrounded a square like a complex, and there were no streets or passages. According to J. Mellaart, Hacılar VII-VI may have contained about 50 houses, or a minimum of 250 people (Mellaart 1970, 22).

The houses of Hacılar VI are large, rectangular buildings. They are usually 5.5 m in width and vary in length from 6.5 m to 10.5 m. The walls in the settlement are around 1m in thickness and are built on stone foundations. The material used in the walls is sun dried mud bricks. In this level tortoise-shell shaped (plano-convex) and long, flat bricks are both used. The dimensions of the plano-convex bricks differ according to the building;

examples of these (50x50x10 cm; 46x26x10 cm) and long, flat bricks (63x19x10 cm) can be given. The floors of the houses are smoothed clay plaster (*ibid.*, 11).

In the same way as at the Bademağacı and Höyücek settlements, the houses of the Hacılar VI level are entered by means of a wide doorway in the middle of the long side. The almost square house Q4 at Hacılar VI is a slight exception to the general rule (6.5x6 m). House Q3, however, with its longer plan and the door not in the expected position, does not conform to the above definition. These main doorways have a wooden threshold between the rounded door-jambes at ground level. According to James Mellaart, their width varying from 1.5-1.75 m indicates that there was a double door supported by wooden door posts (*ibid.*, 19).

J. Mellaart informs us that the sections made of lightweight building materials and attached to the main houses were used as kitchens and that the positioning of the kitchen outside the main room is a tradition seen since the Aceramic (!)⁵ levels and continues in the later periods at Hacılar (*ibid.*, 16).

The plan of a door in the opposite wall and a large, rectangular oven on the same axis as the door is found in the buildings of this settlement. Of these ovens, only the oven of the house Q3 is domed while the other oven roofs are described as flat⁶. Some of these ovens have ashpits in front of them (House Q5), while most of them have fireplaces (Houses Q2, Q4, P1, P2), and small wooden supports have been attached to the long sides of the ovens. James Mellaart says that purpose of the indentations in the wall behind the oven is not clear but that they may have acted as a kind of chimney to draw away the smoke (*ibid.*).

There is a screen or partition in the houses, separating off approx. 2/3 of the wider section of every house. These screens are built with tree branches and plastered over with mud, and an example in House I is around

⁵ The Kuruçay excavation team worked in 1985 and 1986 in the area referred to by James Mellaart as Hacılar Necropolis (Mellaart 1970, Fig.42). As a result it became evident that a Necropolis does not exist, and that the settlements classified as Aceramic Neolithic were in fact ceramic settlements (Duru 1989).

⁶ J. Mellaart thinks that some of the ovens could have been open-topped (Mellaart 1970, 14). However, they would have had to be closed to function effectively as ovens; if they were left open they would have to have been used as fireplaces rather than ovens.

1.5 m high. Mellaart does not think that the function of the screens was to support the roof, but is of the opinion that these partitioned areas had the same function as storage rooms and compares this plan to the internal design of the buildings at Çatal Höyük.

In many of the houses there are indentations above floor level 50-80 cm in depth and 1.5-0.80 m in width, which J. Mellaart calls cupboards, and such items as storage units made of clay, fireboxes and hand grinders were uncovered. Oval or truncated oval structures made of clay were also found in some rooms. Mellaart says that these are usually associated with grinding stones, querns and mortars, small benches and platforms are generally seen in all the houses. At the Hacilar VI settlement immovable clay-plastered containers about 1 m or more high were used for storage. Examples of these are found in Houses 6, 7, 4 and 3 on the long wall or outside the door (*ibid.*, 14-15). It is thought that light entered the buildings of Hacilar VI through windows 1.5 m above floor level and 55 cm in width (*ibid.*, 15).

The internal design of the buildings of Hacilar VI strengthens the possibility that they were used as ordinary dwellings. However, J. Mellaart suggests that Houses Q3 and Q5 had a special function due to the large number of figurines found in them (*ibid.*, 18-19, 21).

Observations and Conclusions

One of the important characteristics of the building type being studied is its rectangular plan, which is a little distorted in the Bademağacı buildings but clearer with straighter sides in the Höyücek and Hacilar examples⁷. The walls of the Bademağacı and Höyücek buildings do not join at a 90° angle as they appear to have been rounded at the corners. In contrast, in the plan of the houses of Hacilar VI the walls are joined at right angles. Apart from the addition of a stone foundation at Hacilar VI, the building materials and elements used in the construction of the buildings appear to be similar in all the settlements. The combined use of plano-convex and rectangular bricks is seen at Bademağacı, Höyücek and Hacilar. However, the technique of constructing a wall by spreading mud to form layers is only seen at Bademağacı.

⁷ References to sources for subjects already discussed will not repeated in this section.

It has been confirmed that wood was used in all three settlements for door thresholds and supports. In addition to this at Höyücek the side of a box was made by means of plastering mud over thin branches; and at Hacılar screens were constructed in a similar way. The roofs of the houses are thought to have been flat, constructed by forming a frame from tree trunks and branches, which was then covered with clay. Undoubtedly, there were problems to overcome before the roofs could be covered successfully. In the 1st, 2nd and 5th houses at Bademağacı and the 5th house at Hacılar the places where the wooden posts stood on the floors have been identified. It is clear that they were placed to support the roof. Does the fact that evidence of a similar technique was not found in other buildings necessarily mean that those roofs were made without any support?

It appears that the building type with an oven was used, with slight variations to the main plan, in all the settlements examined. At Bademağacı this building type is seen with comparatively smaller dimensions and with single-roomed free-standing buildings. These were separated from each other by small empty spaces or passages. As the excavations at Bademağacı continue, the position of the dwellings in the settlement plan should become better understood (Fig. 1, 5). At Höyücek the building type with an oven is seen in a large partially free-standing building, which is part of a series of buildings with the same religious function (Fig. 2, 6). In this settlement the 3rd building, which conforms to the building type with an oven, is next to the adyton; the wall joining the two buildings is thin enough to be described as a screen or partition and there is a door of access between the two areas. This shows that the area with an oven was a special place with a particular function. We do not think that this room was used as the living quarters of the priests. As R. Duru suggests (Duru 1995b, 455), the building no. 5 at Höyücek seems more likely to have been the house where the priests lived. At Hacılar, there are some differences in plan such as a building with free-standing walls (House P2) and buildings constructed next to each other with shared walls as in houses P1, P3, Q2 and Q4. At this settlement there is also the example of small buildings made of lightweight building materials and constructed next to a larger main building. The small buildings north of House Q4, partly sharing the same walls and with an internal design similar to the main building, are described as being used for the purpose of kitchen or domestic activities (Mellaart 1970, 15) or can be considered as an annex to the main building (Aurenche 1985, 166). Our opinion is that these small

rooms were planned as extra living quarters due to an increased demand for dwellings in the settlement, or as a second living room linked to the original building. It is possible to draw the conclusion that during the course of the Hacilar VI settlement the need for extra buildings of varying dimensions was the result of an increase in the population and the wealth of the community. It can also be said that the settlement plan changed continually throughout Hacilar VI as additions were made, and that perhaps the system of one large room with two small rooms was for the housing of large families, as it also provided room for the work to be carried out.

The building type with an oven appears to be a main architectural plan which is seen in ordinary dwellings at Bademağacı and Hacilar⁸ but could also be adapted to a different function as part of the building complex of the Shrine Phase at Höyücek. At Kuruçay, the other important Neolithic centre of the region (see the Map and Chronological Table), the situation is different. At this centre, in the 12th level settlement –the earliest level with architectural remains– (Fig. 4) the 1st house is a building with a stone foundation and a distorted rectangular plan (8.50x4.50x5.30 m on the inside). It is thought that one of the walls of this building had fallen down the slope, as it was missing. The door space of this building was not indicated on the foundation so its position could not be identified. The floor of the building was formed with a covering of small pebbles; about 40 grinding stones, some of which were in good condition, were found *in situ* on the floor (Duru 1994, 9-10). The door must have opened in the centre of the east wall of the building. Some time later the 2nd house was added by being joined on to the east wall. The corners of the east walls of this new building with comparatively smaller dimensions were rounded and in the middle of the room there was a horseshoe-shaped hearth with an area for lighting fires surrounded by stones. A door had been opened in the west wall of the 2nd house with a threshold covered with pebblestones (*ibid.*). This door provided access between the two buildings and indirectly strengthens the theory that the door of the 1st house was on the east wall. In later periods new buildings were added to the south of the two buildings described here.

⁸ J. Mellaart suggests that Houses Q3 and Q5 belonging to Hacilar VI may have had a special function (see p. 8). It is clear from the position of these buildings in the settlement plan, the interior design and the non-portable items found in them, that they are no different from the other dwellings. The large number of figurines found together can be explained in a different way, for example they could have been there for the purpose of trade.

The 3rd building belonging to this stage was in poor condition. R. Duru informs us that the settlement plan consisting of these three houses, which saw additions and repairs over a long period, is contrary to what we know of the architecture of this period (*ibid.*, 10).

The defence system with towers that appears in level 11 at Kuruçay is thought to have surrounded houses and other civilian buildings of which most seem to have disappeared as a result of being dragged away in a flood disaster (*ibid.*, 11-12, Pl. 15). This situation means that, apart from a few feeble parts of walls, little information can be gained about the architecture of the houses of Kuruçay level 11. The 1st house of level 12, with its distorted rectangular plan and probable door opening in the middle of the long wall on the eastern side, bears some resemblance to the contemporary architecture of the region.

At present it is difficult for us to determine the place of the building type with an oven in the settlement plan and its geographical distribution. We hope to be able to examine in more detail the position of this building type in an entire settlement as a more extensive area of the EN3 level at Bademağacı is opened up. It will not be surprising if most of the buildings uncovered in the coming years conform to the building type with an oven. As the Shrine Phase buildings at Höyücek are linked to each other in a building complex with a religious function and no other buildings are found in the settlement, they do not give much insight on this subject. At Hacılar, however, the situation is a little different. J. Mellaart estimates that there are about 50 buildings in level VII and VI at Hacılar (see p.6) but it is not possible to know how close theoretical plans (Mellaart 1970, Fig. 8-9) are to the original ones.

Concerning the interior design of the buildings being examined it appears that the position and opening of the doors can be adapted to the needs and general plan of the buildings in the settlements. In the houses at Bademağacı (Fig. 1) and in the 3rd building at Höyücek (Fig. 2) the door jambs are made with indentations. R. Duru says that this situation gives the impression that there was a door system with bolts that extended into the walls on both sides of the door, but the complete pots and small hand axes that were found *in situ* in the indentations show that this cannot have been the case (Duru 1995b, 454). At Hacılar the same system could only be determined on the north side of House P2. Apart from this, straight and

slightly rounded door jambs were found (Fig. 3). In all three settlements there is no evidence of door openings other than the main door of each building. At Bademağacı, as at Höyücek, it is evident that secondary doors in the houses were later closed; R. Duru expressed the possibility –in a spoken communication– that the secondary doors were used as access to areas where domestic tasks were performed in certain months of the year and were then closed off with mud and tree branches as the colder weather and rains began. The narrow passage in the east wall of the 1st house at Bademağacı, which was later closed, seems to have formed a link between the storage unit and the house for a period (Fig. 1, 5).

The most characteristic basic element of this kind of building is the position of the oven on the same axis as the main door. The ovens in the houses of Bademağacı are ellipse, semi-ellipse and rectangular in plan (Fig. 1); at Höyücek (Fig. 2) and at Hacılar (Fig. 3) there are rectangular ovens. It is clear that, apart from one example at Hacılar, the tops of all the ovens are flat. The outward protusions on both sides of the oven in the 1st building at Höyücek were apparently added for aesthetic reasons and for the time being can be said to be without any parallel examples. The indentations at the back of some of the ovens of Hacılar VI are described as chimneys by J. Mellaart (Mellaart 1970, 19). It is not possible to accept this theory without finding a chimney connection in the existing ovens. No indentations that could have been chimneys have been found at Bademağacı and Höyücek. In this building type, the positioning of the oven opposite the door could be to comply with a system in which there was no chimney and the aim was to make use of the air current to exude the smoke from the mouth of the oven.

In the building type with an oven, apart from the placing of the oven and the door in the middle of the long sides on the same axis, there is no other evidence to show that the builders were fond of symmetry. We will probably never know what practical purpose the door and oven facing each other had in the Neolithic village life or whether or not there was a magical meaning to this design.

Besides the basic foundational elements that characterise the building type with an oven in the Burdur Region, we have given details above of the interior design of the buildings and the large number of non-portable items. Items such as single or multiple storage units with clay sides found inside the buildings or in the courtyard and platforms for sitting or reclining, benches

made of clay, hearths, niches of different dimensions in the interior walls, all found inside the buildings, appear in each of the settlements with minor differences between them.

We stated at the beginning that the earliest example of the building type with an oven was uncovered in the Bademağacı EN3 settlement. It is clear from the wall construction technique, the housing plan and even the presence of the ovens, that the EN3 buildings are too well-developed to be the first examples. The development process of the construction of the building type with an oven has to be sought in the earlier levels. The excavations in recent years in the area to the south of the EN3 have so far produced only one building belonging to EN4. This rectangular-shaped building of smaller dimensions, with walls made of a different technique to that of the other buildings, has a door that opened on the narrow side of the building. Inside the building there was no oven or hearth or any non-portable items. The levels EN5 and EN6 excavated in the same narrow area have so far only been determined by burnt floors, pottery and other small finds (Duru 1999).

The pre-Shrine Phase levels at Höyücek were investigated with two deep trenches. A large amount of pottery and some other small finds were gathered systematically from Trench A, which reached virgin soil, but no architectural remains or floors were discovered. It is understood from the burnt traces and layers of ashes that the Early Settlements Phase (ESP) extended only over a very limited area (Duru 1995b, 449-450).

In the Aceramic (!) levels IV and V at Hacilar some ovens and parts of walls that were insufficient to give a clear plan were uncovered (Mellaart 1970, 3-5; Fig. 3-4). Due to the very limited area covered by the excavations of these levels, it is not possible to gain reliable information about the buildings that the ovens belonged to and their plans or the possible development of the wall sections.

Although in some places very faint burnt traces were discovered, no part of a floor or a foundation were found in the 13th level at Kuruçay, which is on virgin soil (Duru 1994, 9).

When we look at the architectural traditions of the neighbouring areas in the Neolithic Period, we are faced with different developments. At the settlements of Aşıklı (Esin 1996) in Central Anatolia, Çatal Höyük (Mellaart

1962; 1963; 1964; Hodder 1996) and Can Hasan III (French 1972) such basic architectural elements as the positioning of the buildings adjacent to one other and the preference of making the entrance to the building through the roof show that there is a significant difference in the understanding and application of architectural principles between the two regions. Similarities such as door openings in the dividing walls of multi-roomed buildings at Aşıklı and the use of a storage unit system resembling a honeycomb (Esin 1996), the presence of platforms for sitting and reclining, niches, ovens attached to the walls and hearths at Çatal Höyük (Mellaart 1962; 1963; 1964) and also the use of mudbricks as the main building material in all the settlements, are not enough to say that the Burdur Region and Central Anatolia have a common architectural tradition. It has previously been emphasized by James Mellaart (Mellaart 1970, 4, 7) that the red plastered floors of Hacılar's Aceramic (!) levels resemble those at Çatal Höyük. It is very interesting that the red plastered floors of the Aceramic (!) levels (Duru 1989, 101, Pl. 19/2-3), which were uncovered again during the investigation to find the Hacılar Necropolis (see Footnote 5), were not found in any of the settlements subsequently excavated in the Burdur Region. Could this point to connections in the north of the Burdur Region in the early periods of which we do not know the details?

The architectural plan of the 2-3 roomed elongated rectangular buildings at Erbaba, one of the Neolithic settlements of the Lake District, does not conform to the type seen in the Burdur Region. The fact that no door openings were found suggests that the houses were entered from the roofs (Bordaz and Bordaz 1976; 1982; Duru 1999). Neither is there any resemblance between the rectangular plan buildings with stone foundations at Köşk Höyük in Central Anatolia that have been published so far (Silistreli 1986) and the Neolithic Period architecture of the Burdur Region.

The rectangular building plan with pisé and wood as the main building materials (Roodenberg 1993) in level X at Ilıpınar, in the southern part of the Marmara, and the round huts surrounded by a defence wall with a thick foundation in the 4th phase of the Hoca Çeşme settlement (Özdoğan 1996; 1998; 1999) in Thrace are significant. It is clear that the main building material used in the northern part of Western Anatolia was usually wood and this means that there are some important differences in the architecture of the buildings (Duru 1996; Özdoğan 1996). As no systematic excavations have

been done in the southern part of Western Anatolia, there is insufficient information available to effectively discuss architectural traditions there.

We have already pointed out that there are important similarities between the pottery forms of the Burdur Region those of and the Aegean Islands and Greece (Umurtak 1999). It would be logical to assume that there could also be similarities in architectural techniques. Cave settlements such as Ayio Gala (Hood 1981), Nemea (Blegen 1975) and Franchthi (Jacobsen 1969; 1981), which have been shown to have important similarities in pottery typology to the Burdur Region, cannot be included here due to their lack of architectural remains. It is also impossible to evaluate settlements such as Knossos (Evans 1964), Agios Petros (Efstratiou 1985) and Nea Makri (Theocharis 1956) in this respect due to the very limited nature of their architectural remains. Sufficient information is not available about the early period of the Neolithic at Lerna. It is obviously not possible to make a connection with the building with a stone foundation resembling a megaron, which we think dates to a much later period (Caskey 1957; 1958). In Greece the settlement providing comparatively better information, Achilleion, which has a rectangular building with a stone foundation and walls formed with *pisé* technique in Level 1b, horseshoe-shaped hearths⁹ and a domed oven with a bench attached to the side in level IIa and buildings made using wattle and daub technique in level IIb (Gimbutas and others 1989), shows a different architectural preference to that of the Burdur Region.

It is understood that in this period people groups related to each other lived in the Burdur Region, which was one of the most important areas for the establishment and development of the Anatolian Neolithic. In time, just as differences appeared in the pottery traditions of the settlements, differences in architectural traditions were also inevitable (Duru 1994, 83-89). The main examples of this can be seen in the red plastered floors found in the Aceramic (!) levels at Hacilar which were not seen again at any other centre in the region, the appearance of stone foundations at Hacilar VI and the technique of wall construction in layers seen at Bademağacı. In spite of the different techniques mentioned, the building type with an oven continued as an unsophisticated building model peculiar to the Burdur Region without seeing many changes to its basic characteristics. The

⁹ The comparison and discussion of the horseshoe-shaped hearths of this settlement and similar examples in Anatolia could be the subject of another study.

rectangular plan house Q4, which is part of the group of buildings called "the south-west shrine" by James Mellaart (Mellaart 1970, 29, Fig. 20, 25) seen in the Early Chalcolithic levels IIA and IIB at Hacilar, has a door with an indented jamb on the eastern side and an oven opposite the door that shows this tradition was still remembered as late as the middle of the 6th millenium.

The as yet only partially excavated levels earlier than EN3 at Bademağacı could give some idea of what the prototypes of this building type, which is seen over a very long period from the EN to the LN, were like. Bademağacı is only 40-50 km as the crow flies away from Beldibi (Bostancı 1959) in the Antalya Region, where the first experiments at making pottery took place prior to the Neolithic Period. It is very likely that people left the coastal strip of the Mediterranean, which was not suitable for agriculture, crossed over to the north of the Taurus Mountains and found the small plain on which Bademağacı is situated to be a suitable place to develop agriculture and in connection with this set up the first villages (Duru 1997, 798). The fact that, although pottery and other small finds were uncovered in the ESP at Höyücek and in level 13 at Kuruçay, no agricultural remains apart from some burnt traces were found suggests that in this period in the Burdur Region people lived in simple non-durable huts made of tree branches and mud. If the earlier EN levels at Bademağacı reflect the same situation, it seems that it will be difficult to follow the transition phase to a settled lifestyle, in other words to identify the first architectural experiments.

It is clear that in the future as the earliest levels at Bademağacı are reached it will not only be the prototype of the building with an oven that we will be seeking to find out about¹⁰.

¹⁰ I thank Miss Angela Bell (Masters student, İstanbul University Faculty of Letters, Department of Protohistory and Near Eastern Archaeology) for translating this article into English.

BIBLIOGRAPHY

- Aurenche, O.,
1985 L'Architecture Anatolienne du 7ème au 4ème millénaires avant J.C.", *Studi di Paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi*: 163-175, Roma
- Blegen, C.,
1975 "Neolithic Remains at Nemea", *Hesperia* 44: 251-278
- Bordaz, J. - L. A. Bordaz
1976 "Erbaba Excavations, 1974", *TAD* XXII/2: 39-43
- 1982 "Erbaba: The 1977 and 1978 Seasons in Perspective", *TAD* XXVI/1: 85-92
- Bostancı, E.,
1959 "A New Palaeolithic Site at Beldibi Near Antalya", *Anatolia* IV: 129-178
- Caskey, J. L.,
1957 "Excavations at Lerna: 1956", *Hesperia* 26: 142-162
- 1958 "Excavations at Lerna, 1957", *Hesperia* 27: 126-144
- Duru, R.,
1989 "Were the Earliest Cultures at Hacilar Really Aceramic?" *Anatolia and the Ancient Near East* (Tahsin Özgüç'e Armağan): 99-105, Ankara
- 1994 *Kuruçay Höyük I. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri/Results of the*

- Excavations 1978-1988. The Neolithic and Early Chalcolithic Periods*, Ankara
- 1995a "Höyücek Kazıları-1990", *Belleten* LVIII: 725-750
- 1995b "Höyücek Kazıları-1991/1992", *Belleten* LIX: 447-490
- 1996a "Burdur Bölgesi Neolitik Çağ Mimarlığı ve Anadolu'daki Çağdaşları Arasındaki Konumu Hakkında", *Adalya* I: 1-22
- 1996b "Göller Bölgesi'nde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş/ The Neolithic Transition from Village to Town in the Lake District", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme/Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*: 49-59, İstanbul
- 1997 "Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları, 1993 Yılı Çalışma raporu" *Belleten* LX: 783-800
- 1998 "Bademağacı Kazıları 1995 ve 1996 Yılları Çalışma Raporu", *Belleten* LXI: 709-730
- 1999 "The Neolithic of the Lake District", *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries*: 165-191, İstanbul
- Efstratiou, N.,
1985 *Agios Petros. A Neolithic Site in the Northern Sporades. Aegean Relationships during the Neolithic of the 5.th millenium*, Oxford
- Esin, U.,
1996 "On Bin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir yerleşim Modeli/Aşıklı,

Ten Thousand Years Ago: A Habitation Model From Central Anatolia", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme/Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*: 31-42, İstanbul

Evans, J. D.,
1964

"Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-60. I", *BSA* 59: 132-238

French, D.,
1972

"Excavations at Can Hasan III 1969-1970", *Papers in Economic Prehistory*: 181-190

Gimbutas, M. and others
1989

Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC, Los Angeles

Hodder, I.,
1996

"Çatalhöyük: Orta Anadolu'da 9000 yıllık Konut ve Yerleşme/Çatalhöyük: 9000 Year Old Housing and Settlement in Central Anatolia", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme/Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*: 43-48, İstanbul

Hood, S.,
1981

Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala. I, Oxford

1982

Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala. II, Oxford

- Jacobsen, T. W.,
1969 "Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report II: The Franchthi Cave", *Hesperia* 38: 343-381
- 1981 "Franchthi Cave and the Beginning of Settled Village Life in Greece" *Hesperia* 50: 303-319
- Mellaart, J.,
1962 "Excavations at Çatal Höyük", *An St XII*: 41-65
- 1963 "Excavations at Çatal Höyük 1962, Second Preliminary Report", *An St XIII*: 43-103
- 1964 "Excavations at Çatal Höyük 1963, Third Preliminary Report", *An St XIV*: 39-119
- 1970 *Excavations at Hacilar I-II*. Edinburgh
- Özdoğan, M.,
1996 "Tarihöncesi Dönemde Trakya. Araştırma Projesinin 16. Yılında Genel Bir Değerlendirme", *Anadolu Araştırmaları XIV* (Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan): 329-360
- 1998 "Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da yapılan Yeni Kazı Çalışmaları", *TÜBA-AR I*: 63-93
- 1999 "Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia", ", *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries*: 203-224, İstanbul

- Roodenberg, J.,
1993 "Ilıpınar X to VI: Links and Chronology",
Anatolica XIX: 251-267
- Silistreli, U.,
1986 "1985 Köşk Höyüğü", VIII. *KST* I: 173-
179
- Theocharis, D. R.,
1956 "Nea Makri, eine grosse Neolitische
Siedlung in der Nähe von Marathon",
AM 71: 1-29
- Umurtak, G.,
1999 "Neolitik Çağda Burdur Bölgesi ile Ege
Adaları ve Yunan Karası Arasında Çanak
Çömlek Biçimlerine Dayalı Benzerlikler
Konusunda Bazı Gözlemler", *Anadolu
Araştırmaları* XV: 27-72

ABBREVIATIONS

- AM Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts,
athenische Abteilung
- An St Anatolian Studies
- BSA Annual of the British School of Archaeology at Athens
- KST Kazı Sonuçları Toplantısı-Bildiriler
- TAD Türk Arkeoloji Dergisi
- TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi

TÜRKÇE ÖZET

Fırınlı yapı tipi, Neolitik Çağ'da Burdur Bölgesi'nin -kronolojik sırayla- Bademağacı (Duru 1997; 1998; 1999), Höyücek (Duru 1995a; 1995b) ve Hacılar (Mellaart 1970) gibi merkezlerinde, uzun bir zaman dilimi içerisinde karşımıza çıkmaktadır (bakınız Harita ve Kronoloji Tablosu). Söz konusu yapı çoğunlukla dikdörtgen planlıdır, kapı uzun duvarın orta kesiminde yer alır. Yapıya karakteristik özelliğini veren bir öge de, kapının karşısındaki fırındır. Burdur Bölgesi'ndeki Neolitik yerleşmelerin herbirinde binaların iç düzenlemesinin o merkeze özgü, hatta aynı merkezdeki yapılar arasında bile farklılıklar göstermesine karşılık, bu temel uygulamanın çoğunlukla tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Burdur Bölgesi Neolitik Çağ fırınlı yapı tipinin bugün için bilinen en erken örnekleri Bademağacı Erken Neolitik 3 (EN 3) tabakasında belirlenmiştir.

İncelediğimiz yapıların karakterini belirleyen önemli bir özellik olan dikdörtgen planın, Bademağacı yapılarında hafif yamuk (Fig. 1), Höyücek (Fig. 2) ve Hacılar (Fig. 3) örneklerinde ise daha düzenli uygulandığı görülür. Bademağacı ve Höyücek yapılarında duvarların 90° açı ile dönmediği görülür, duvarların birleşme noktaları yuvarlatılmış gibidir. Buna karşılık, Hacılar VI. tabaka planında, duvarların birleşme noktalarının dik açılı olduğu izleniyor. Bu tür yapıların inşasında kullanılan yapı malzemesi ve yapı elemanlarının, Hacılar VI'daki taş temel uygulaması dışında, sözü edilen yerleşmelerde birbirine benzer olduğu görülmektedir. Bademağacı, Höyücek ve Hacılar'da kaplumbağa biçimli ve dikdörtgen kerpiçler birlikte kullanılmakta, 'dökme yöntemi' ile duvar örme tekniğine ise bu merkezlerden yalnızca Bademağacı'nda rastlanmaktadır.

Ahşabın üç yerleşme yerinde de kapı eşiği ve dikme olarak kullanıldığı kesinleşmiştir. İnce dalların çamurla sıvanarak, Höyücek'de kutu kenarı; Hacılar'da paravana yapımında kullanıldığı görülmektedir. Evlerin çatılarının düz olduğu, ilk aşamada ağaç ve dallardan oluşturulan iskeletin daha sonra toprakla kapatıldığı düşünülmelidir. Çatıların kapatılmasında, henüz bu çağlarda birtakım sorunların yaşandığında kuşku yoktur. Bademağacı'nda 1., 2.

ve 5. evlerde, Höyücek'de 5. evde ağaç dikmelerin tabanlarda oturduğu yerler kesin olarak saptanmıştır. Bunların çatıyı desteklemek için yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Diğer yapılarda aynı uygulamaya ait izlere rastlanmaması, bunlarda çatının desteksiz kapatıldığı anlamına mı gelmelidir?

Fırınlı yapı tipi, sözkonusu yerleşmelerin herbirinde, temel planda ufak farklılıklarla uygulamaya konmuş gibidir. Sözkonusu plan, Bademağacı'nda ve Hacılar'da konut, Höyücek'te ise Tapınak kompleksinin bir parçası olarak farklı işlevlere uyarlanabilen bir temel şablon durumundadır.

Bu tür yapıların en karakteristik ögesi, ana kapının ekseninde yer alan fırınlardır. Bademağacı konutlarında elips , yarım elips ve dörtgen planlı, Höyücek'de ve Hacılar'da dörtgen planlı fırınlar vardır. Hacılar'daki bir örnek dışında bu fırınların hepsinin tepelerinin düz olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür bir yapıda fırının kapının karşısına yerleştirilmesi, bacanın olmadığı bu sistemde, fırının ağızından çıkan dumanın odadan hava akımı ile belki daha kolay atılması gibi bir amaca uygun olabilir. Neolitik köy hayatında, bir evde karşılıklı duran kapı ve fırının başka ne gibi pratik bir amaca hizmet ettiğini ya da majik bir anlamı olup olmadığını belki hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Fırınlı yapı tipinde, fırının ve kapının binanın uzun kenarını ortalarak aynı eksene yerleştirilmesi dışında, yapı ustalarının simetriden hoşlandığını gösterecek başka bulgulara rastlanmaz.

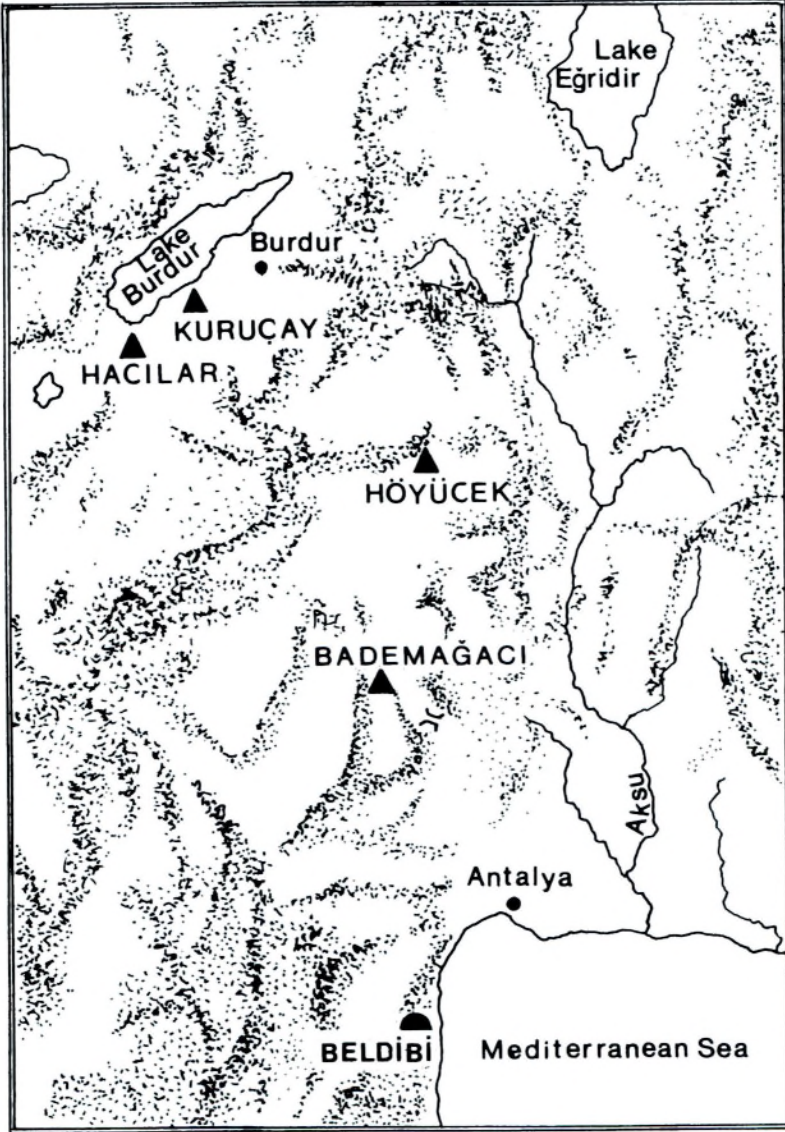
Neolitik Çağda komşu bölgelerdeki mimarlık geleneklerinin durumuna bakıldığında, farklı uygulamalarla karşılaşılmaktadır. Orta Anadolu'da Aşıklı (Esin 1996), Çatal Höyük (Mellaart 1962;1963;1964; Hodder 1996) ve Can Hasan III (French 1972) yerleşmelerinde yapıların birbirine bitişik konumda çoğalması, kapı yerine çatıdan girişin tercih edilmesi gibi temel öğeler, iki bölge arasında mimarlık anlayışı bakımından çok belirgin bir farklılık olduğunu göstermektedir.

Orta Anadolu'daki Geç Neolitik yerleşmelerden Er Baba'da (Bordaz ve Bordaz 1976; 1982) birbirine bitişik, çok mekanlı yapılar Burdur Bölgesi'ndeki duruma hiç uymamaktadır. Köşk Höyük'ün şimdiye kadar yayınlanmış olan taş temelli, dörtgen planlı yapıları ile (Silistreli 1986) Burdur Bölgesi Neolitik Çağ mimarlığı arasında bir benzerlik olduğunu söyleyecek durumda değiliz.

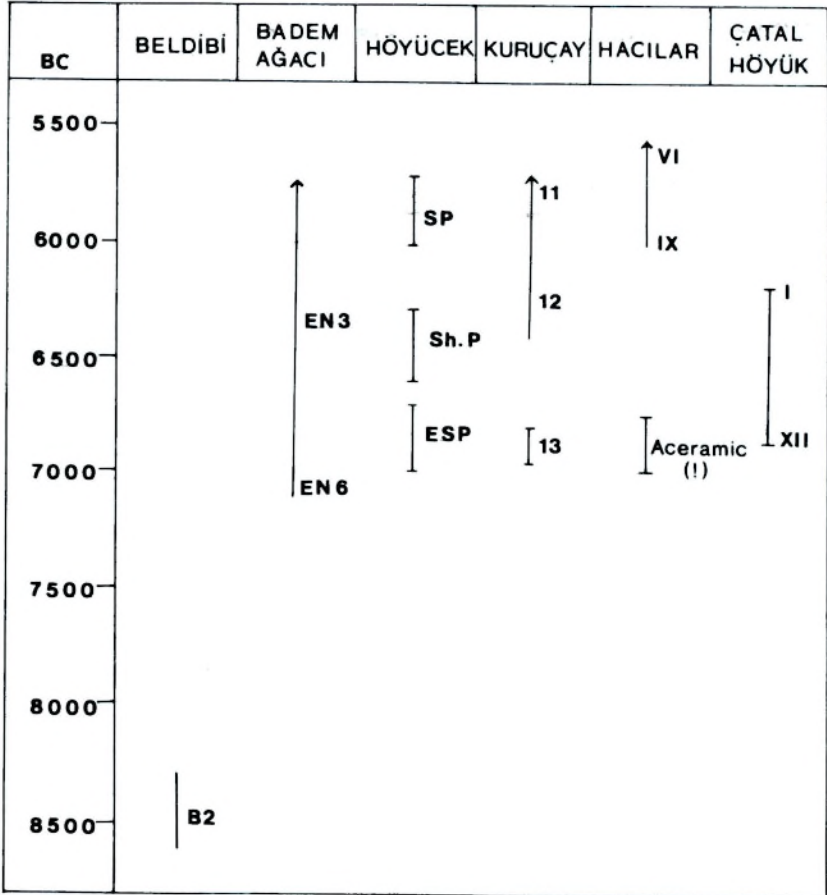
Marmara'nın güney kesiminde Ilıpınar X. tabakasında malzemesi pisé ve ahşap olan dörtgen planlı yapı anlayışı (Roodenberg 1993), Trakya'da Hoca

Çeşme yerleşmesinin 4. evresinde, kalın temelli bir savunma duvarı ile çevrilmiş dairesel kulübeler (Özdoğan 1996; 1998) dikkati çekmektedir. Batı Anadolu'nun kuzeyinde yapı malzemesinin genellikle ahşap olduğu ve bu durumun yapı uygulamalarında bazı önemli farklılıklara neden olduğu anlaşılmaktadır (Özdoğan 1996; Duru 1996). Batı Anadolu'nun güneyinde ise, Neolitik Çağ'a ait sistemli kazılar yapılmadığı için mimarlık uygulamaları hakkında üzerinde tartışmaya değer bilgi edinilememektedir.

Uzun bir süre yaşamış ve gelişmiş gibi görünen bu yapı tipinin öncüleri hakkında Bademağacı'nda EN3' den daha erken olan ve bir kısmı henüz pek az kazılmış olan tabakalar ipucu verebilir. Bademağacı, Antalya Bölgesi'nde Neolitik öncesi ilk çanak çömlek üretimi denemelerinin yapılmış olduğu Beldibi'ne (Bostancı 1959) kuşuçu mu 40-50 km kadar uzaktadır. Tarıma elverişli olmayan Akdeniz sahil şeridinden, Toros dağları'nın kuzeyine geçerek, tarımı yayla koşulları içinde daha iyi uygulama olanağı bulan insanların, Bademağacı'nın içinde yer aldığı küçük ovayı, tarım pratiğini geliştirmek ve buna bağlı olarak ilk köylerini kurmak için uygun bulmuş olmaları büyük olasılıktır (Duru 1997,798). Höyücek'de Erken Yerleşmeler Dönemi'nde, Kuruçay'da 13. tabakada çanak çömlek ve diğer küçük buluntular ele geçmesine karşılık, bir takım yanık izleri dışında mimarlık kalınusuna rastlanmamış olması, bu dönemlerde Burdur Bölgesi'nde dal ve çamurdan yapılmış, hafif ve dayanıksız, basit kulübelerde oturulduğunu akla getirmektedir. Eğer, Bademağacı'nın daha erken tabakalarında da durum böyle ise, bölgede ilk yerleşik düzene geçiş sürecinin, bir başka anlatımla ilk mimarlık denemelerinin izlerini belirlemek son derece zor gibi görünmektedir. İleride Bademağacı'nın en erken yerleşmelerine inildiğinde, öğrenmek istediklerimizin sadece fırınlı yapıların prototipi ile sınırlı kalmayacağı anlaşılmaktadır.

Map

Chronological Table

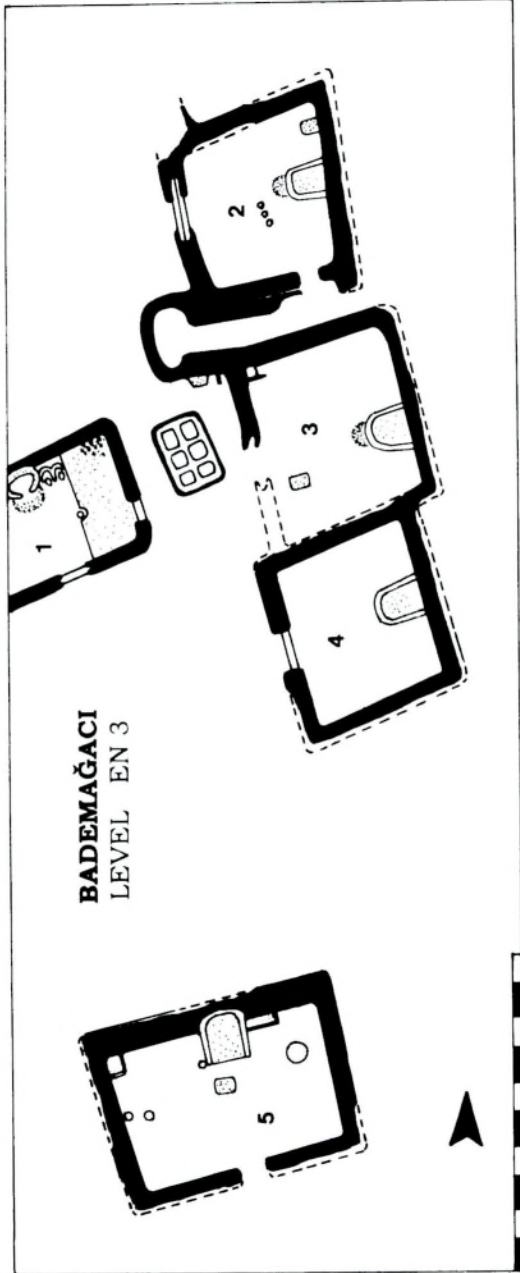

Fig. 1

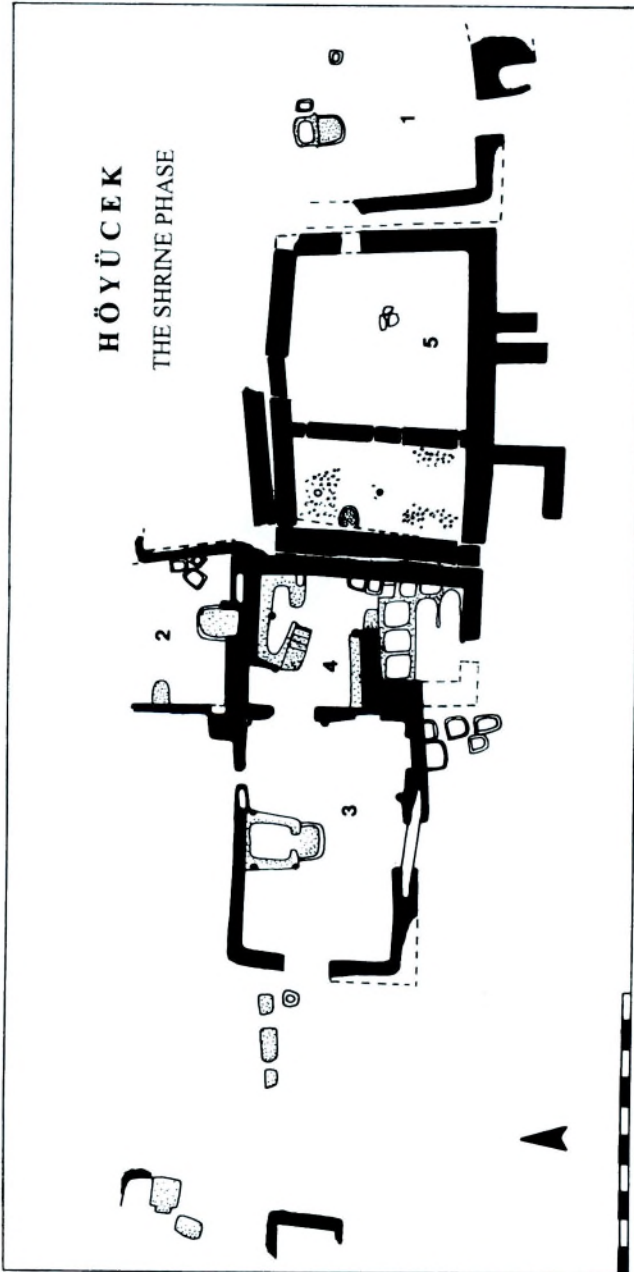

Fig. 2

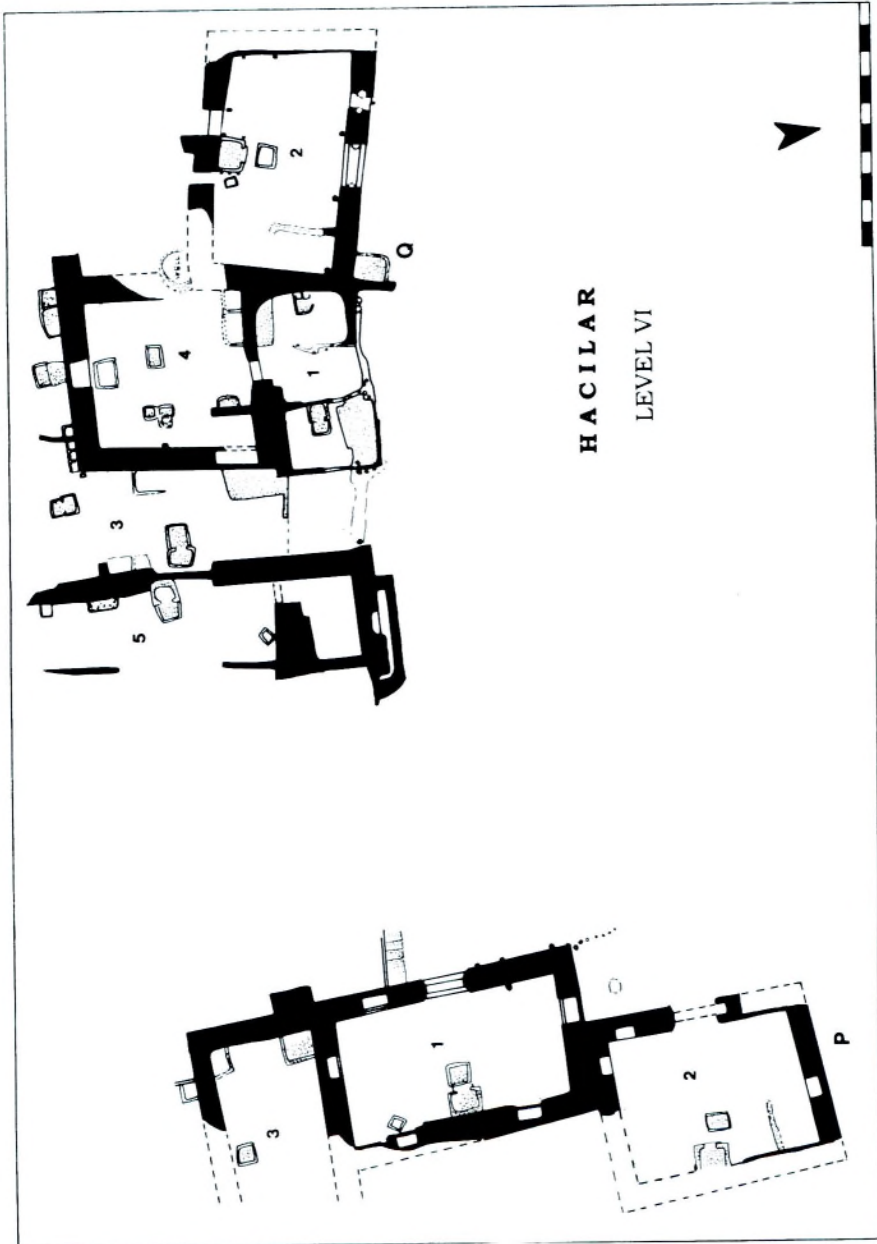

Fig. 3

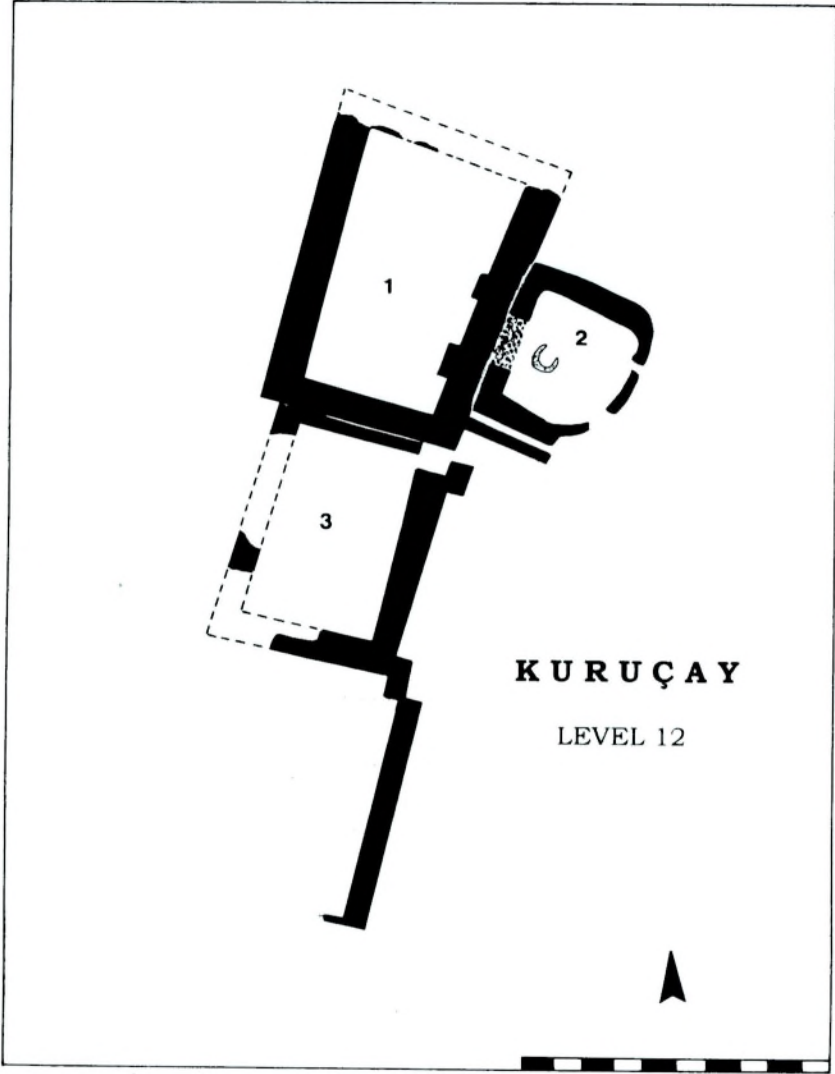

Fig. 4

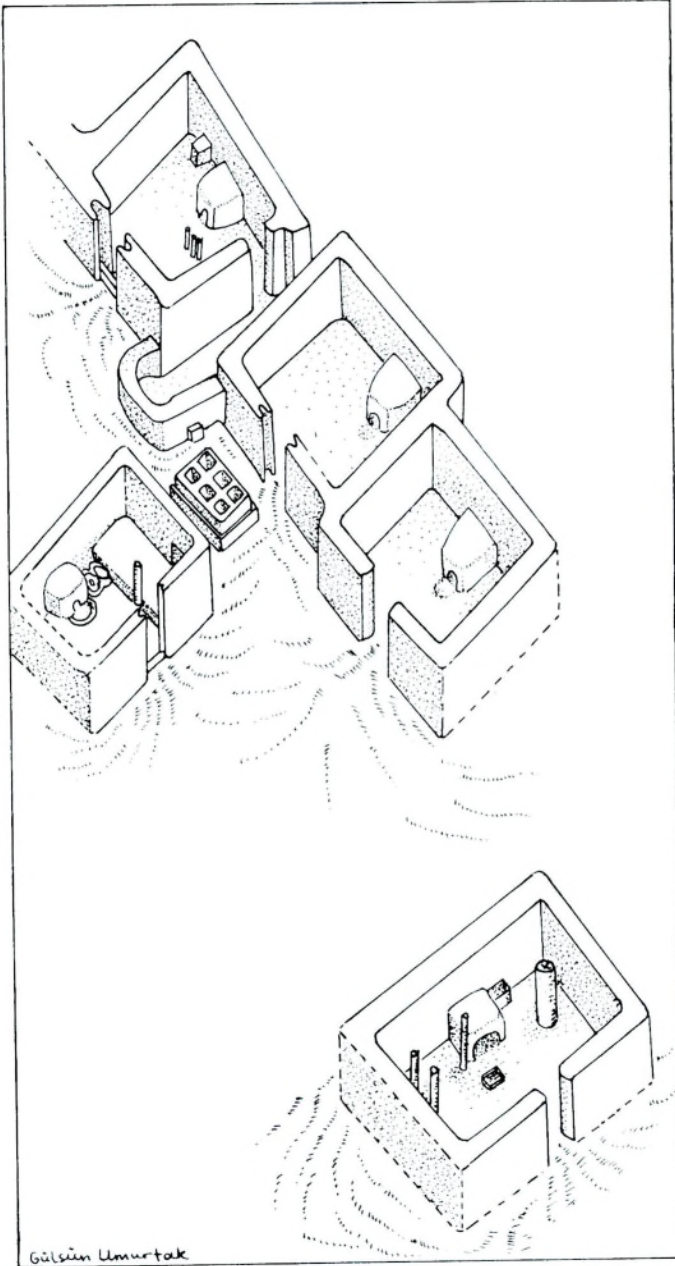

Fig. 5 - Bademağacı - EN 3. Isometric drawing of the houses.

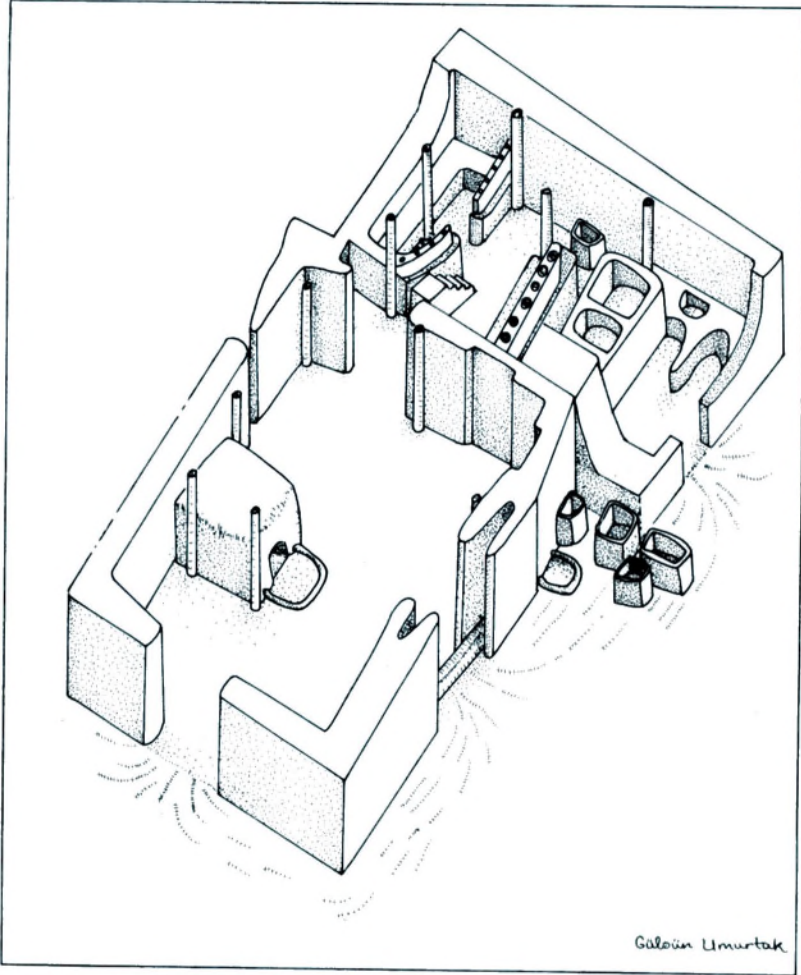

Fig. 6 - Höyücek - The Shrine Phase. Isometric drawing of the 3rd and 4th buildings.

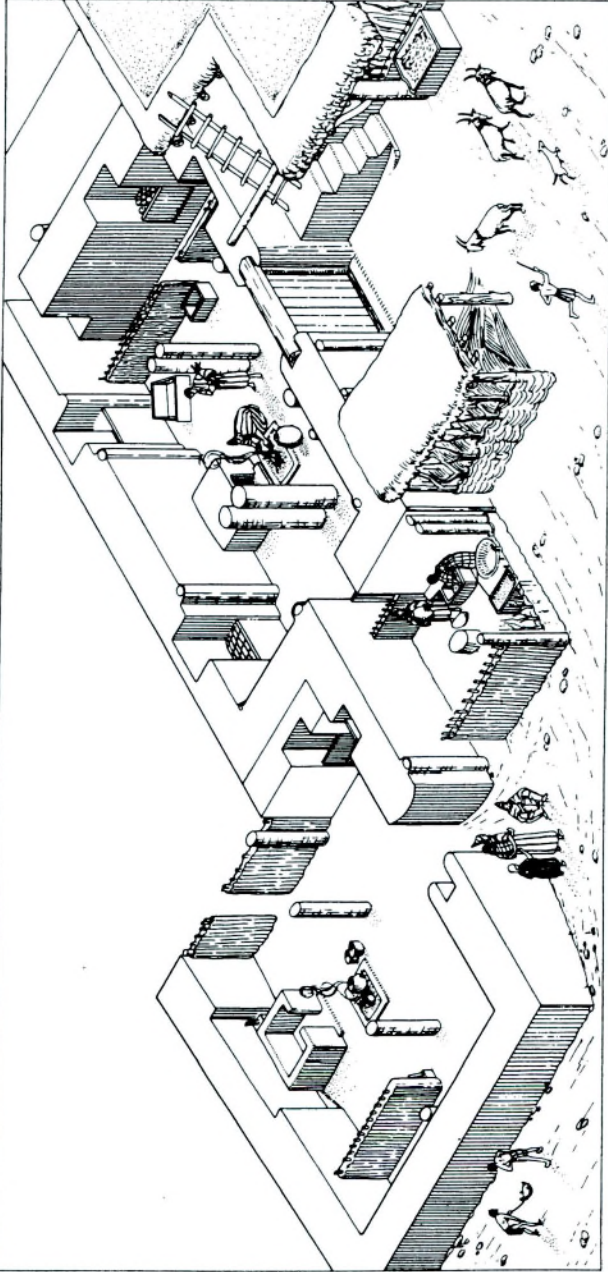

Fig. 7 - Haclar - VI. Isometric drawing of the houses in area P (Mellaart 1970, Fig. 10)

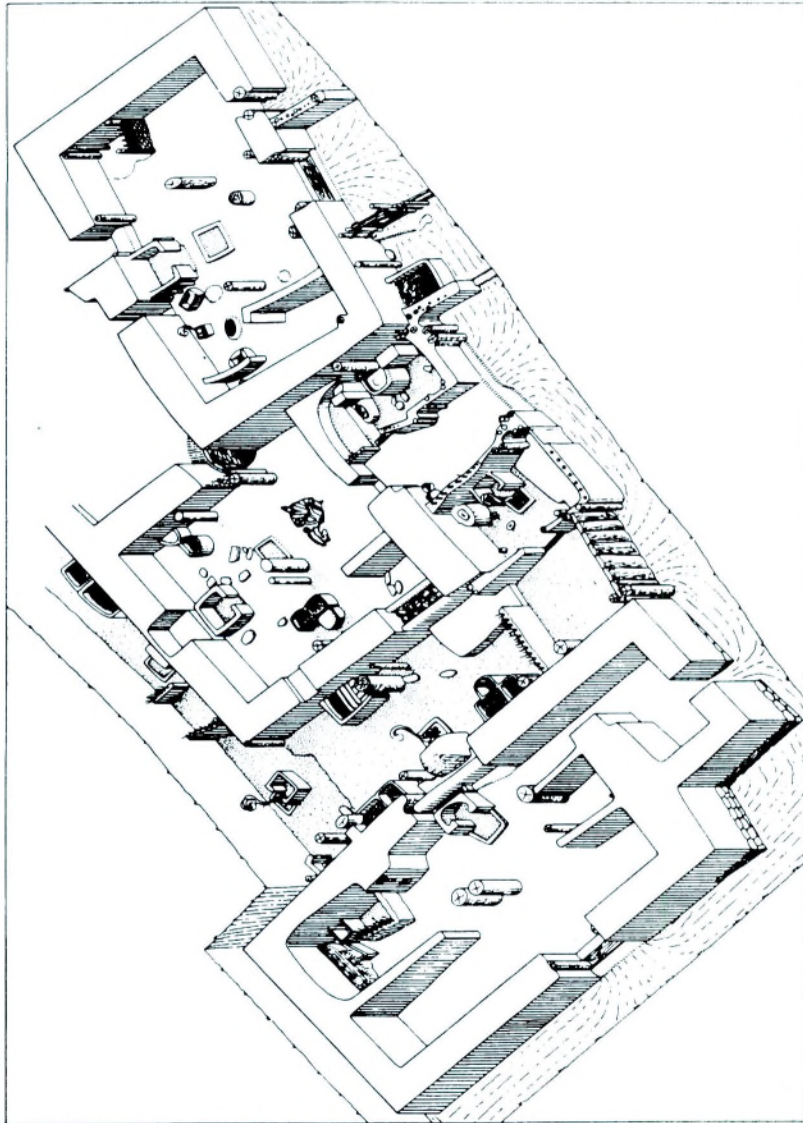

Fig. 8 - Hacilar - VI. Isometric drawing of the houses in area Q (Mellaart 1970, Fig. 11)

İ.Ö. 1. BİN YILI ORTA ANADOLU ÇANAK-ÇÖMLEĞİNDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

ŞEVKET DÖNMEZ*

İ.Ö. 1. Binyılı Orta Anadolu'sunda ana tanrıça kültü ile ilgili 2 grup çanak-çömlek görülmektedir. Birinci grubu, üzerinde ana tanrıça figürü olarak değerlendirilmiş kadın figürleri¹ bulunan ve Geç Demir Çağı'na (İ.Ö. 650/600 - İ.Ö. 450/400) tarihlendirilenler, ikinci grubu ise, kabartma olarak yapılmış bir çift meme bezeği ile bir kadının göğüslerini yansıtarak büyük olasılıkla ana tanrıçayı simgeleyen ve Hellenistik Çağ'a (İ.Ö. 4 - 1. yüzyıllar) tarihlendirilenler oluşturur².

Birinci grupta 1 tanesi Boğazköy'den, 2 tanesi de Maşat Höyük'ten olmak üzere toplam 3 örnek bulunmaktadır. Büyükkale I. yapı katında ele geçmiş olan ve İ.Ö. 6 yüzyıla tarihlenen Boğazköy örneğinde (Çiz. 1) ana tanrıça figürü, dışa açılan ağız kenarlı, boynu hafifçe belirtilmiş, şişkin gövdeli ve büyük olasılıkla düz dipli bir çömleğin üzerinde yer almaktadır. Çömleğin ağız kenarı üstünde, dikine olarak yapılmış 3 adet dikdörtgen şeklinde tutamak bulunmaktadır. Kap üzerindeki³ ana tanrıça ortada ayakta durmaktadır ve ayaklarını da örten uzun bir elbise giymiştir. Uzun saçları kıvrıkcık olarak gösterilmiş olan ana tanrıçanın yanlara doğru açılmış kolları altında her iki tarafta birer tane olmak üzere, yüzleri birbirine bakar durumda yerleştirilmiş, ağızları açık, sivri dişleri ve ince uzun dilleri olan, siluet tekni-

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı.

¹ Orta Anadolu Geç Demir Çağı boya bezekli çanak-çömleği üzerinde görülen bu kadın figürleri, aslanlarla görünmeleri, polosları ve uzun giysileri nedeniyle tanrıça Kibele'yi (Kubaba) andırdıkları için ana tanrıça olarak yorumlanmışlardır. Bittel 1970, s.152-153; Özgüç 1982, s.61; Prayon 1987, s.76-77.

² Bu yazının konusunu oluşturan ana tanrıça kültü ile ilgili kaplar üzerinde yer alan kabartma tekniğinde yapılmış çift meme bezekler dışındaki tüm bezemeler boya ile yapılmıştır.

³ Ana tanrıça figürünün yer aldığı kap üzerinde 2 kompozisyon daha yer almaktadır. Tüm kompozisyonlar geometrik motiflerin ayırdığı 3 çerçeve içine yerleştirilmiştir. Bu çerçevelerin birinde kanatlı bir böcek figürü vardır. İkinci çerçeve içinde ise, karşılıklı durumda yerleştirilmiş iki kuş figürü yer almaktadır. Soldaki kuş ile sağdaki kuşun yalnızca başları ve boyunları benzerdir. Çünkü sağdaki kuşun gövdesi fantastik bir biçimde betimlenmiştir. Bittel/Naumann 1953, s.32-33, abb.11-12 a-c; Bittel 1970, s.152-153, fig.38.

ğinde yapılmış iki aslan figürü yer almaktadır. Kompozisyonun üst kısmı ise, büyük olasılıkla, ana tanrıçanın bir niş içinde olduğunu belirtmek için en üstten başlayarak çok düzenli olmayan içiçe yarım dikdörtgenlerle doldurulmuştur.

Birbirleri ile oldukça benzeşen Maşat Höyük örnekleri stilize olarak yapılmışlardır. II. yapı katının ilk evresinde (İ.Ö. 600-550) ele geçmiş olan ilk örnekte⁴ ana tanrıça figürü yuvarlak dudaklı, dışa açılan ağız kenarlı, kısa boyunlu, dibe doğru daralan şişkin gövdeli, omuz üzerinde simetrik olarak yerleştirilmiş iki dikey şerit kulplu bir küp üzerindedir (Res.1, Çiz.2). Bu küp gövdesi üzerindeki açık renk zeminli çerçeve içinde, kalın silindir boyunlu, geniş üçgen gövdeli ana tanrıça, ucundan yere kadar uzanan ince birer şerit sarkan kollarını, büyük olasılıkla göğüslerini simgeleyen ve her iki yanında duran kırmızı renkte iki yuvarlak kabartmayı saracak şekilde yana açmıştır. Üçgen şeklindeki elbisesi çapraz tarama ile bezenmiş ve kısa bir başlık giymiş ana tanrıçanın başının üstünde dönüşümlü olarak yerleştirilmiş baklava dilimi-mekik motifi dizisi yer almaktadır.

Yine II. yapı katının ilk evresinde ele geçmiş olan ve birçok yönü ile ilk örneğe benzeyen ikinci Maşat Höyük örneği de⁵ bir küp parçası üzerindedir (Res.2 a-b, Çiz.3). İleri gibi açık renk zemin üzerine yapılmış örnekte kanat şeklindeki kollarını yukarıya kaldırmış ana tanrıçanın başındaki polosunu alını üstünden yukarıya doğru genişlemekte ve yatay bir zikzak hatla ikiye ayrılmaktadır. Ana tanrıçanın göğsünü simgelediği düşünülen yuvarlak kabartma yerinden kopmuştur. Elbisesi ilk örnektekine benzer şekilde çapraz tarama ile bezenmiş ana tanrıçanın başının üstünde yine dönüşümlü olarak yerleştirilmiş bir baklava dilimi-mekik motifi dizisi yer almaktadır.

Çapraz taramalar ile bezenmiş, uzun ve aşağı doğru genişleyen üçgen şeklindeki elbiseleri, gövdelerinin her iki yanında bulunan ve ana tanrıçanın göğüslerini simgelediği düşünülen, çevreleri boya ile belirlenmiş yuvarlak kabartmalar her iki Maşat Höyük örneğinin en belirgin ve ortak özellikleridir. İki figür arasındaki en belirgin fark ise, polosların ve kolların şekilleridir.

Maşat Höyük ana tanrıçaları ile Boğazköy ana tanrıçası arasında özdeki benzerlikler dışında, birçok farklılık vardır. Maşat Höyük ana tanrıçalarına göre daha değişik bir şekilde betimlenmiş olan ve çift meme bezeği bulun-

⁴ Özgüç 1982, s.61, lev.78/2, şek. 152.

⁵ Ibid. s. 61, lev.78/3 a-b, şek.162

mayan Boğazköy ana tanrıçasının polosu yoktur, uzun saçları kıvrıcık olarak gösterilmiş olup, her iki yanında duran aslanları kontrol eder durumda ve bir niş içinde betimlenmiştir.

Orta Anadolu İ.Ö. 1. Binyılı boya bezekli çanak-çömleğinin ana tanrıça kültü ile ilgili olan ikinci grubunu, Geç Demir Çağı geleneklerini güçlü bir biçimde taşıyan Hellenistik Çağ örnekleri oluşturur. Bunlar, bir kadının göğüslerini yansıtan kabartma olarak yapılmış birer çift meme bezekleri ile büyük olasılıkla ana tanrıçayı simgelemektedir. Konumuzla ilgili çift meme bezegin en erken örnekleri, ilk grupta incelediğimiz Maşat Höyük küplerindeki ana tanrıça figürleri ile birlikte görülmektedir (Res. 1, Çiz. 2 ve Res. 2 a-b, Çiz. 3). Söz konusu örneklerdeki ana tanrıça figürlerinin göğüslerini simgeleyen bu meme bezeklerin, ikinci gruptaki örneklerde ana tanrıça figürü olmadan yapılmış bulunmaları, ana tanrıça kültürünün Hellenistik Çağ'da çanak-çömlek üzerindeki değişimini açık bir şekilde göstermektedir.

İkinci grupta 1 tanesi Maşat Höyük'ten, 1 tanesi Alişar'dan, 3 tanesi Suluca Karahöyük'ten (Hacıbektaş Höyük) ve 3 tanesi de Topaklı'dan olmak üzere toplam 8 örnek bulunmaktadır. Maşat Höyük'ün son yapı katında ele geçmiş olan ve İ.Ö. 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen ilk örnek⁶, üstten görünüşü yonca yaprağı şeklinde kısa gaga ağızlı, kısa boyunlu, ağızdan gövdeye ulaşan şerit kulplu, şişkin gövdeli ve düz dipli bir testi üzerine yapılmıştır. Bu testinin gövdesindeki krem renkli alan, üzeri tek merkezli dairelerle süslenmiş meme şeklindeki bir çift yuvarlak kabartma, boyundan aşağı sarkan ve ucunda kalp şeklinde bir nesne bulunan kolye şeklindeki bezeme ile büyük olasılıkla ana tanrıçanın boynunu ve göğüs kısmını yansıtmaktadır (Res. 3 a-b).

Alişar'da ele geçmiş örnek⁷, ince dudaklı, kapak yerleştirmeye uygun olması için dışta kalınlaştırılmış ağız kenarlı, silindirik boyunlu, yumurta gövdeli, omuz üzerinde simetrik olarak yerleştirilmiş iki dikey kulplu ve düz dipli bir küptür (Res.4, Çiz. 4). İ.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilmiş bu küpün gövdesinin üst yarısında bitki motifleri ve kuş figürleri ile birlikte uçları çukurlu bir çift meme bezek görülmektedir. Küpün boyun altı birbirleri ile bağlantılı kama dizisi motifi ile bezenmiştir. Ağız kenarı dışında ise yine bitkisel motifler görülmektedir.

⁶ Ibid. s. 53, Lev. 68/1 a-b.

⁷ Akurgal 1955, taf. 34/a

Alişar örneğinin yakın bir benzeri Suluca Karahöyük'te ele geçmiştir⁸. Yine İ.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen, kapak yerleştirilmeye uygun olması için dışta kalınlaştırılmış ağız kenarlı, silindir boyunlu, yumurta gövdeli, gövde üzerinde simetrik olarak yerleştirilmiş çift şerit kulplu ve düz dipli bu küpün gövdesi üzerinde bir çift meme bezek bulunmaktadır (Res. 5 a-c). Doğal bir görünüm kazanmaları için uçları kabartılıp, çukurlaştırılmış bu meme bezeklerin arasında bir lotus motifi yer almaktadır. Küpün omuzu üzerinde ise, düz ve dalgalı şeritler arasında sarmaşık yaprakları ve üçgenler görülmektedir.

Bu küpün, Hacıbektaş Müzesi'nde sergilenmekte olan fakat henüz yayımlanmamış ve büyük olasılıkla Geç Hellenistik Çağ'a (İ.Ö. 2. veya 1. yüzyıl) tarihlendirilebilecek yine çift meme bezekli 2 benzeri, Suluca Karahöyük'te bu geleneğin oldukça güçlü olduğuna işaret etmektedir.

Bu tür çanak-çömleğin en yoğun olarak görüldüğü merkezlerden biri olan Topaklı'da 3 örnek ele geçmiştir. Geç Demir Çağı sonlarına ve Hellenistik Çağ başlarına ait "L" tabakasında bulunmuş olan ilk örnekte⁹ büyük olasılıkla dışta kalınlaştırılmış ağız kenarlı, silindir boyunlu, yumurta gövdeli, gövde üzerinde simetrik olarak yerleştirilmiş çift dikey şerit kulplu ve düz dipli bir küpün gövdesi üzerinde uçları çukurlu bir çift meme bezekle birlikte yine doğadan alınma motifler kullanılmıştır (Res.6). Meme bezeklerin arasında, dikey olarak yerleştirilmiş baklava dilimi motifi dizisi, iki yanında ise yine dikey yerleştirilmiş gövdeleri baklava dilimi motifi dizisi şeklinde belirtilmiş ağaç motifleri görülmektedir. Orta Anadolu'da Geç Demir Çağı'ndan başlayarak geleneksel bir şekilde Hellenistik Çağ içlerine kadar uzanan süreçte boya bezekli kaplar üzerinde görülen bazı ağaç motifleri kutsal ağaç olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda, Maşat Höyük'te kanatlı boğalar arasında¹⁰, Alişar'da sfenksler¹¹ ve alışlagelmiş olanlardan oldukça farklı olarak yapılmış geyikler¹² gibi dini düşünceleri yansıtan figürler arasında görülen ağaç motiflerini kutsal ağaç olarak değerlendirebilirsek, bu örnekte görülenleri de yine kutsal ağaç olarak yorumlayabiliriz.

⁸ Balkan/Sümer 1970, s. 37, res. 2-3

⁹ Polacco 1971b, s. 34, tav.XIII/20; Polacco 1972, s.193, fig.11.

¹⁰ Özgüç 1982, s. 60, lev. 76/1b ve 77/1c.

¹¹ Schmidt 1933, s. 43-44, fig. 46, a824; von der Osten 1937, s. 65, fig. 73, a824.

¹² von der Osten 1937, s. 50, fig. 42, c. 89, pl. X.

Geç Hellenistik Çağ'a ait "C" tabakasında bulunmuş olan ikinci örnek¹³ dışta kalınlaştırılmış ağız kenarlı, silindir boyunlu, yumurta gövdeli, gövde üzerine simetrik olarak yerleştirilmiş çift dikey şerit kulplu ve düz dipli bir küptür. Küpün gövdesi üzerinde meme bezeklerle birlikte yine doğadan alınma motifler görülmektedir (Res.7).

Topaklı'da yine Geç Hellenistik Çağ'a ait "E" tabakasında ele geçmiş olan son örnek¹⁴, aynı zamanda bu grubun yalın olarak yapılmış tek temsilcisidir (Res.8). Dışta kalınlaştırılmış ağız kenarlı, silindir boyunlu ve küresel gövdeli bir küp parçası üzerinde uçları çukurlu bir çift kabartma meme bezek görülmektedir.

İkinci grup örneklerinin bir tanesi testi (Res. 3 a-b), diğerleri ise, tip olarak birbirleri ile çok benzeşen küpler üzerine yapılmıştır. Testi üzerine uygulanmış olan ile yalın olarak yapılmış olan dışındaki tüm örneklerde meme bezeklerin doğayı yansıtan bitkisel motifler ve kuş figürleri, ya da yalnızca bitkisel motifler ile birlikte gösterilmiş olması, çift meme bezekli çanak-çömleğin, doğanın ve hayvanların hakimesi olan ana tanrıçayı (Pothnia Theron) sembolize ettiğini işaret etmektedir.

Çift meme bezegin testi ve küpler üzerine uygulanmış olmasının birbiri ile bağlantılı iki nedeni olabilir. Birinci neden, bu tür kapların boyun ve gövdeleri ile insan görünümünü kabaca andıran bir forma sahip olmasıdır. İkincisi ise, depolama işlevine sahip bu kaplarda saklanmış olabilecek tohumluk tahılların tanrıça betimlemeleri ve simgeleri ile bereketlendirilmesi, yani ritüel depolama amacıdır. Maşat Höyük testisi ise, yine bereketlendirme amacı ile sıvı ya da maya gibi yarı sıvı maddeleri depolamada kullanılmış olabilir.

Ritüel amaçlı bir depolama işleminde kullanıldığını düşündüğümüz ana tanrıça kültü ile ilgili bu kapların, Geç Demir Çağı'na ait olan birinci grubunun dönem ve düşünce olarak koşulları olabilecek nitelikteki örnekler Yunanistan ile Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da görülmektedir. Yunanistan'da Thebeai kökenli olduğu belirtilen, Subgeometrik Çağ'a (İ.Ö. 700-650) tarihlendirilmiş bir amfora üzerinde yer alan ve tanrıça Artemis olarak değerlendirilmiş ana tanrıça figürünün¹⁵ yer aldığı kompozisyon, kurgu bakımın-

¹³ Polacco 1971a, s. 15, tav. XXV/A.

¹⁴ Polacco 1969, s. 80, tav. VI/9.

¹⁵ Coldstream 1968, s. 208, pl. 45/d.

dan Boğazköy örneğini anımsatmaktadır. Yine depolamaya uygun bir kap üzerinde yer alan bu örnek, ana tanrıça kültünün, Ege dünyasında da Orta Anadolu'da olduğu gibi aynı amaçla çanak-çömlek üzerine yansıdığını göstermektedir.

Kadın yüzlü kaplar olarak tanımlanan ve 2 tanesi Doğu Anadolu¹⁶, bir tanesi de Transkafkasya¹⁷ kökenli olan bir grup kap ise, dış yüzlerinde kabartma olarak yapılmış ve boya ile bezenmiş kadın yüzleri ile karakterize olurlar. Tarihlendirilmeleri tartışmalı olan söz konusu kaplarla ilgili olarak yakında yazılmış bir yazıda, bunların Urartu sonrasına, yani Akamenid dönemine tarihlendirilmeleri önerilmiştir¹⁸. Bu tarihleme yapılırken doğru bir şekilde, bu kaplar üzerinde yer alan *Triangle Ware*¹⁹ türü bezemeden yola çıkılmıştır. Son yıllara değin İran kökenli olduğu iddia edilen *Triangle Ware* türü bezemenin artık Orta Anadolu Geç Demir Çağı boya bezekli çanak-çömleğinde de yaygın olarak görülmesi²⁰, bu bezeme türünün kökenini tartışmalı bir duruma getirmiştir²¹. Bu bağlamda, Urartu sonrası bir döneme yani Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmesi önerilen kadın yüzlü kaplar üzerindeki kompozisyonu oluşturan hem üçgen motifli bezeme, hem de büyük olasılıkla bir tanrıçayı simgeleyen kadın yüzü betimleri, bu kapların zayıf da olsa Orta Anadolu Geç Demir Çağı etkilerini taşıdığını göstermektedir. Ayrıca, kadın yüzlü kaplar ile ilgili söz konusu yazıda²², bunların ne amaçla ve hangi işlev için yapılmış ve kullanılmış olabileceği sorunlarına hiçbir öneri getirilmemiştir. Bu olası ilişkiye dayanarak, hepsi de çömlek formuna sahip olan kadın yüzlü kapların Orta Anadolu'daki çağdaşları gibi ritüel amaçlı bir depolama işleminde kullanılmış olabileceği olasılığı üzerinde durulmalıdır.

¹⁶ Bu kaplardan ilki bir Urartu yerleşmesi olan Patnos-Giriktepe'nin 500 m kadar doğusundaki Paşatepe'de K. Balkan tarafından gerçekleştirilen kazıda ele geçmiştir. bkz. Balkan 1964, s. 239; Mellink 1964, s. 158; Mellink 1965, s. 142. Geldiği yer belli olmayan ikinci kap ise 3 parça halindedir ve Ahlat Müzesi'nde bulunmaktadır. bkz. Koroğlu 1995, s. 26 vd.

¹⁷ Kroll/Zahlhaas 1976, s. 74, lev. 3; Berghe/De Meyer 1983, s. 231, no. 219.

¹⁸ Koroğlu 1995, s. 30.

¹⁹ *Triangle Ware* türü bezeme, kabın içine, dışına ya da hem içine hem de dışına uygulanabilen, içleri kafes taramalı veya tamamı boyanmış, çoğu kez aşağı doğru sarkık üçgenlerle karakterize olur. Daha geniş bilgi için bkz. Dyson 1965, s. 211 vd.

²⁰ *Triangle Ware* türü bezemeyi andıran üçgen motifleri Orta Anadolu'da Sulusaray (Özcan 1992, s.169, res.4 a-b, şek.2), Maşat Höyük (Özgüç 1982, s.60, lev.76/1a-d), Kaman-Kalehöyük (Omura 1992, lev.V/5, res.II/6 ve lev.VI/2), Alishar (von der Osten 1937, pl.V/2), Tilki-gediği Tepe (Summers/Summers/Ahmet 1995, fig. 3/5) ve Çengeltepe'de (Ünal 1968, s. 126, şek. 17 ve res.46, şek. 20) görülmektedir.

²¹ Sevin 1999, s. 718.

²² Koroğlu 1995, s. 25 vd.

Ana tanrıça kültü ile ilgili kaplardan, Hellenistik Çağ'a ait olan çift meme bezekli grubun koşutlarının hiçbir bölgede ve hiçbir dönemde şimdiye değin görülmemesi ise, Anadolu insanının ana tanrıça kültürünü yorumlamadaki zenginliğini yansıtmaktadır.

KATALOG*

Çizim 1

Çömlek. Büyükkale I. Yapı Katı. Yük. 19.1 cm

Bittel/Nauman 1953, s.32-33, abb.11-12 a-c; Bittel 1970, s.152-153, fig.38

Resim 1/Çizim 2

Bir küpün ağız ve gövde parçası (Mşt.77/126). II. Yapı Katı'nın ilk evresi. Yük. 42 cm, Gen. 58 cm. Bezeme açık renk zemin üzerine kırmızı ve siyah ile yapılmış. Özgüç 1982, s.61, lev.78/2, şek.152

Resim 2 a-b/Çizim 3

Bir küpün boyun ve gövde parçası (Mşt.78/109). II. Yapı Katı'nın ilk evresi. Yük. 32.2 cm, Gen. 33.7 cm. Kırmızı astarlı. Bezeme açık renk zemin üzerine yapılmış. Özgüç 1982, s.61, lev.78/3 a-b, şek.162.

Resim 3 a-b

Yonca ağızlı testi. Son Yapı Katı. Yük.26 cm, Gen.20.2 cm. Açık kırmızı astarlı. Bezeme krem renk zemin üzerine kırmızı ve siyah ile yapılmış. Özgüç 1982, s.53, Lev.68/i a-b

Resim 4/Çizim 4

Küp. Yük. 72 cm, A. çapı. 29 cm, Gen. 52 cm.

Akurgal 1955, taf. 34/a

* Katalogda sunulan bilgiler ile levhalarda yer alan çizimler ve fotoğraflar ilgili yayınlardan aynı şekilde aktarılmıştır. Sadece Hacıbektaş (Res. 5 c) ve Nevşehir müzelerindeki (Res. 6) yayımlanmış eserlerin fotoğrafları tarafımızdan çekilmiştir.

Resim 5 a-c

Küp (Hb. B. 177). Yük. 53 cm, A. çapı 22 cm.

Balkan/Sümer 1970, s. 37, 40, res.2-3

Resim 6

Ağız ve boyun kısmı noksan tümlenmiş küp.

Polacco 1971b, s. 34, tav.XIII/20; Polacco 1972, s.193, fig 11

Resim 7

Ağzının bir kısmı noksan küp.

Polacco 1971a, s.15, tav.XXV/A

Resim 8

Bir küpün ağız ve gövde parçası.

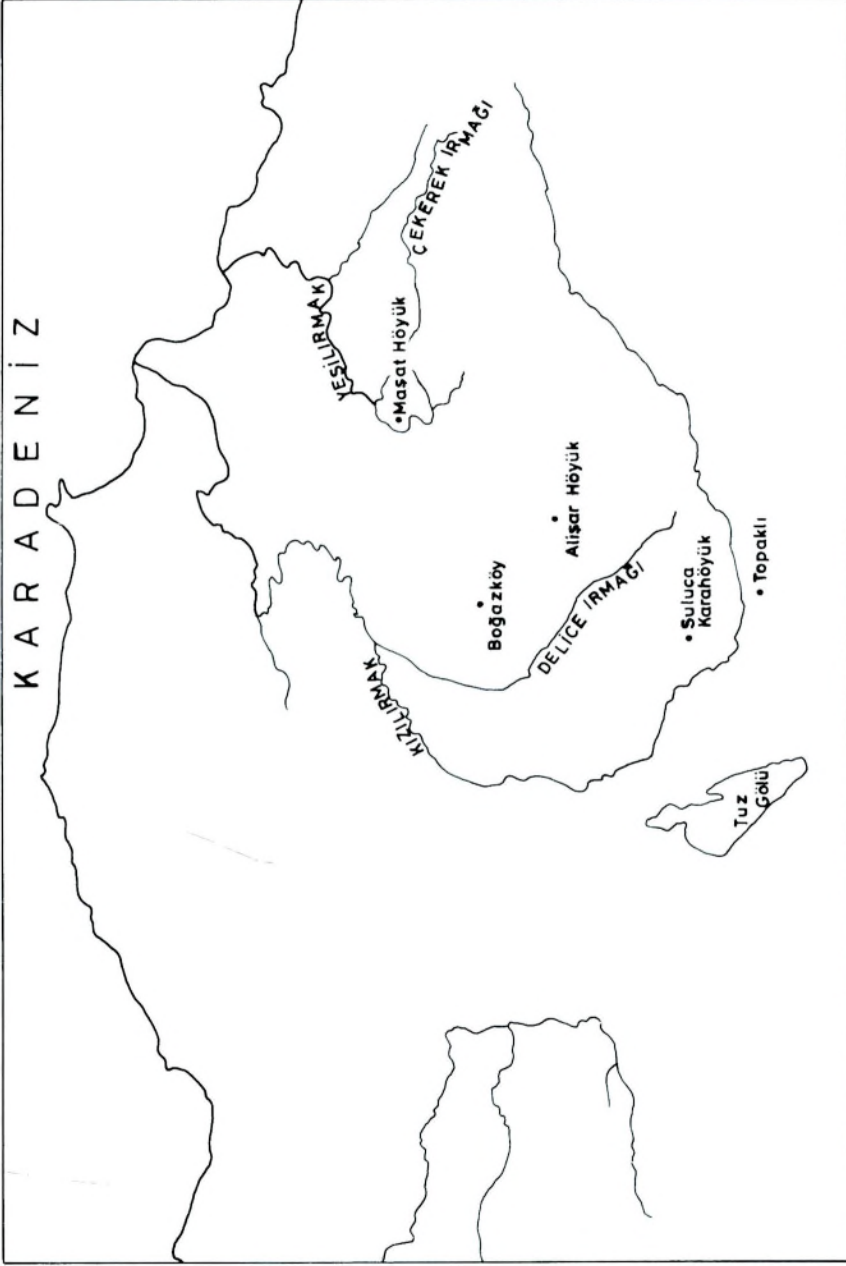
Polacco 1969, s.80, tav. VI/9

KAYNAKLAR

Akurgal
1955	E. Akurgal. <i>Phrygische Kunst</i> . Ankara
Balkan
1964	K. Balkan. "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", <i>Atatürk Konferansları I</i> , Ankara, s. 235-243
Balkan/Sümer
1970	K. Balkan ve O. Sümer. "1968 Yılı Hacıbektaş Höyüğü (Suluca Karahöyük) Önraporu", <i>Türk Arkeoloji Dergisi XVIII-1</i> , Ankara, s. 37-49
Berghe/De Meyer
1983	L. V. Berghe ve L. De Meyer. <i>Urartu, Münih</i>
Bittel
1970	K. Bittel. <i>Hattusha: The Capital of the Hittites</i> . Oxford
Bittel/Naumann
1953	K. Bittel ve R. Naumann. "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1952" <i>Mitteilungen Deutschen Orient Gesellschaft 86</i> , s.1-37

- Coldstream 1968 J.N. Coldstream. *Greek Geometric Pottery*. London
- Dyson 1965 H.J.R. Dyson. "Problem of Protohistoric Iran. Iran as seen from Hasanlu", *Journal of Near Eastern Studies* 24, s. 193-217
- Köroğlu 1995 K. Köroğlu. "Doğu Anadolu Kökenli İnsan (Kadın) Yüzlü Kaplar", *Arkeoloji ve Sanat* 68, İstanbul, s. 25-32
- Kroll/Zahlhaas 1976 S. Kroll ve G. Zahlhaas. "Katalog der Augestellten Funde", *Urartu. Eine Wiederentdeckter Rivale Assyriens*, Münih, s. 68-86
- Mellink 1964 M.J. Mellink. "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 68, s.149-166
- Mellink 1965 M.J. Mellink. "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 69, s.133-149
- Omura 1992 S. Omura. *Kaman-Kalehöyük I*. Tokyo
- Osten 1937 H.H. von der Osten. *The Alishar Höyük Seasons of 1931-32. Part III (OIP XXX)* Chicago
- Özcan 1992 B. Özcan. "Sulusaray-1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, s.167-200
- Özgüç 1982 T. Özgüç. *Maşat Höyük II*. Ankara
- Polacco 1969 L. Polacco. "Topaklı Prima Campagno di scavo 1967. Notizia Preliminare", *Studi Miceni et Egeo-Anatolici VII*, s.76-81
- 1971a L. Polacco. "Topaklı Campagna di scavo 1967 Relazione Preliminare", *Studi Miceni et Egeo-Anatolici XIV*, s. 17-25
- 1971b L. Polacco. "Topaklı Campagna di scavo 1970 Relazione Preliminare", *Studi Miceni et Egeo-Anatolici XIV*; s. 17-37
- 1972 L. Polacco. "Topaklı. The 1970 Campaign of Excavation", *Türk Arkeoloji Dergisi XIX-1*, Ankara, s.187-200
- Prayon 1987 F. Prayon. *Phrygische Plastik*, Tübingen

- Schmidt 1933 E.F. Schmidt. *The Alishar Höyük Seasons of 1928 and 1929. Part II*, Chicago
- Sevin 1999 V. Sevin. "Karagündüz Kazılarının Işığı Altında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği", *Light on Top of The Black Hill Studies Presented to Halet Çambel Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*. (Eds. G. Arsebük, M.J. Mellink ve W. Schirmer) İstanbul, s. 715-726.
- Summers/Summers /Ahmet 1995 M.E.F. Summers, G.D. Summers ve K. Ahmet. "The Regional Survey at Kerkenes Dağ: An Interim Report on the Season of 1993 and 1994", *Anatolian Studies XLV*, s. 43-68
- Ünal 1968 A. Ünal. "1966 Çengeltepe (Yozgat) Sondajı Öncü Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi XV-1*. Ankara, s. 119-141.

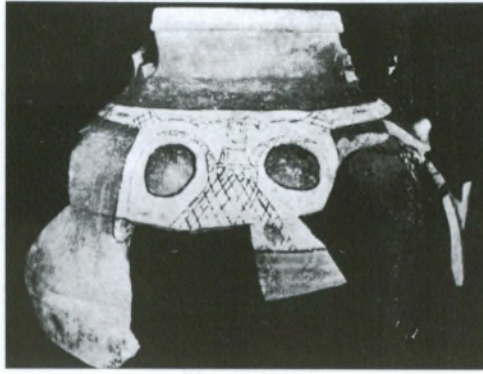

Harita: Aua Tauriça Kültü ile İlgili Çanak-Çömlek Ele Geçmiş Merkezler

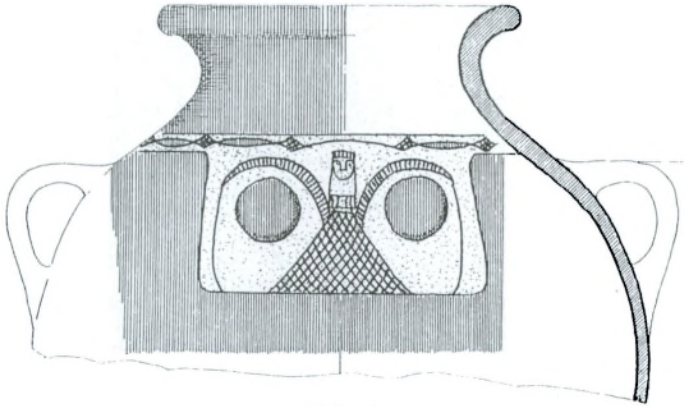
Şevket Dönmez

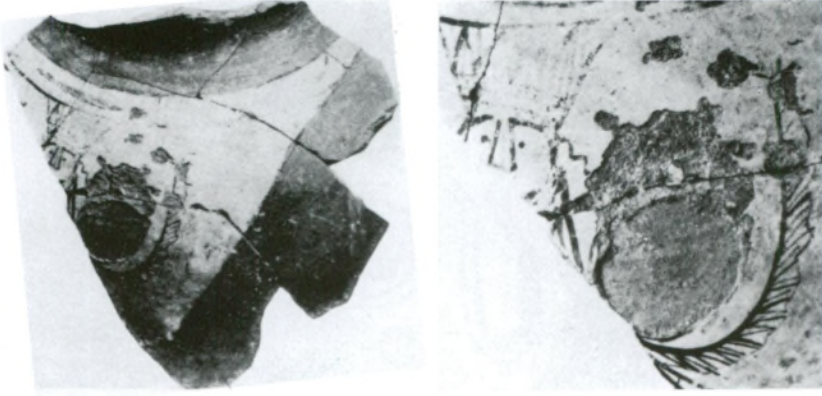
Çizim 1

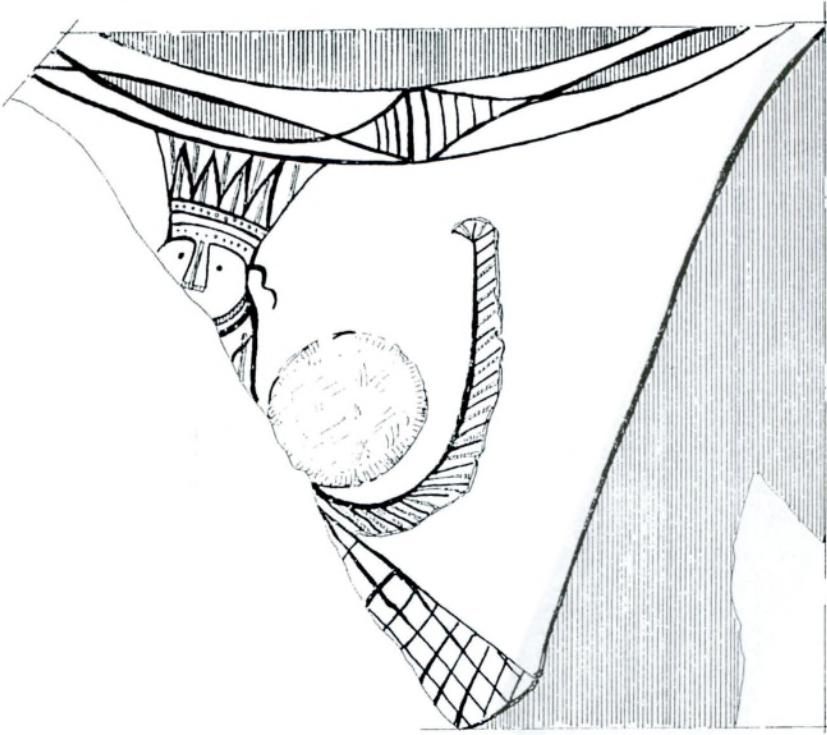
Resim 1

Çizim 2

Resim 2a-b

Çizim 3

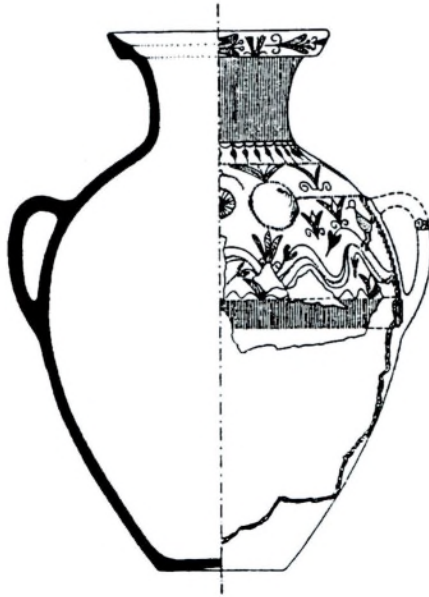
Şevket Dönmez

Resim 3a-b

Resim 4

Çizim 4

Şevket Dönmez

Resim 5a-c

Resim 6

Resim 7

Şevket Dönmez

Resim 8

URARTU KRALLIĞI'NIN KUZEY YAYILIMI VE QULHA ÜLKESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI*

KEMALETTİN KÖROĞLU**

Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran dahil olmak üzere geniş bir alana yayılmış olan Urartu kalıntıları, bazı coğrafi birimlerde daha yoğun olarak karşımıza çıkmakta, bazı bölgelerde ise daha az çağdaş malzeme ile temsil edilmektedir. Sınır bölgeleri bir yana bırakılırsa, merkezi Van bölgesi ile Urartu yapılaşmasının çok sayıda merkez ile temsil edildiği batıda Elazığ, güneydoğuda Urmiye Gölü ve kuzeydoğuda da Sevan Gölü arasında kalan alanlarda bile önemli boşlukların bulunduğu görülmektedir. Aynı durumun Van Gölü havzasının kuzey ve kuzeybatısında yer alan Ağrı ve Erzurum için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu tablonun ortaya çıkışında kazı ve yüzey araştırması eksikliğinin de önemli payı olduğu bilinmektedir. Aras Nehri'nin kuzeyinde, Arpaçay'ın batısındaki Kars ve Ardahan'da ise durum biraz karmaşıktır. Urartuların bu yönde Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar çıktıkları bilinmekle birlikte, aşağıda değineceğimiz üzere bölgede saptanan izleri son derece azdır.

Günümüze kadar Çıldır/ Taşkoprü ve yeni bulunan Hanak/ Ortakent yazıtı temelinde Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı konusundaki tartışmalara dahil edilen Ardahan bölgesinin arkeolojik açıdan durumu oldukça belirsizdir. Urartu yazıtlarındaki Qulha ülkesinin lokalizasyonu dolayısıyla gündeme giren Aşağı Çoruh Vadisi (eski Kolkhis bölgesi) ise daha büyük bir problem olarak karşımıza çıkar. Çünkü oldukça farklı bir coğrafya ve yaşam biçiminin egemen olduğu bu alanda Urartu ile ilişkili hiçbir buluntu belgelenememiştir (Res. 17).

Bu çalışmada, 1995 - 1997 yılları arasında Artvin ve Ardahan illerinde yaptığımız yüzey araştırmasında saptanan buluntular ışığında (Res. 1),

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın desteğiyle "Anadolu-Kafkasya İlişkileri" başlıklı proje (no: 1995 Sosyal 2) çerçevesinde, 1995-1997 yıllarında Artvin ve Ardahan illerinde yürüttüğümüz yüzey araştırmanın bulguları temel alınarak geliştirilmiştir.

** Yard. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı 81040 Göztepe-İstanbul.

Allahuekber Dağlarının kuzeyindeki Göle, Hanak ve Ardahan yayla ovasından oluşan Kura Nehri'nin kaynak bölgesinin Urartular tarafından ne şekilde değerlendirildiği sorgulanacaktır. Ayrıca Çoruh Vadisi'nin kuşku durumu da yeni veriler ışığında tartışılacaktır. Bu bağlamda, Urartu yazıtlarında adı geçen Diauehe ülkesi kentlerinin bu vadi ile ilişkisi; Qulha'nın ise Antik Grek ve Romalı yazarların söz ettiği Kolkhis ile eşlenip eşlenemeyeceği gibi konular, Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı kapsamında ele alınacaktır.

KUZEYE İLK SEFERLER

Yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Urartu Krallığı'nın kuzeye ilgisi daha kuruluş döneminde başlamıştır. Patnos/ Aznavurtepe'de bulunan yazıtlar, tapınak ve diğer kalıntılar¹ bu bölgenin İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde Urartu ülkesinin bir parçası haline getirildiğini göstermektedir.

İşpuini ve Minua adlarının beraber anıldığı IX. yüzyıl sonlarına tarihlenen Eski Van şehrinde bulunmuş bir kitabe², Kasımoğlu Steli³ ve Ağrı ili Eleşkirt ilçesi yakınındaki Toprakkale'de ele geçirilen yazıt⁴, Patnos bölgesinden daha kuzeye yapılan bir seferden söz ederler. Her üç yazıtta da Witeru(he), Luşa ve Katarza adlı kabilelere karşı kazanılan başarılar anlatılmaktadır. Seferin son noktası "Anaşe kentine kadar ilerlediler" veya "Anaşe kentine girdiler" ifadeleri ile belirtilmektedir. Bu olayı anlatan yazıtlardan birinin Eleşkirt yakınlarında bulunmuş olması, Anaşe kentünün ve söz konusu kabilelerin bölge ile ilişkilendirilmesi için haklı bir gerekçe oluşturmuştur⁵.

Anlaşıldığı kadarıyla Urartu orduları IX. yüzyılın sonlarında, Van bölgesinden kuzeye çıkışta, Aladağlar'dan sonra ikinci engel olan Aras Güneyi Dağları'na ve belki Aras Vadisi'ne kadar uzanmışlardır. Bu üç yazıtta adı anılan Etiuhe (Etiune) ülkesinin konumu ise açık değildir. Daha sonra Minua, I. Argışti ve II. Sarduri yazıtlarında da karşımıza çıkan bu ülke veya coğrafi bölge, Aras Vadisi ve kuzeyine, Sarıkamış ile Sevan Gölü'nün güneybatısı arasına lokalize edilmektedir (Res. 17)⁶.

¹ Balkan 1960, s. 133 vd.

² UKN no: 20.

³ UKN no: 21.

⁴ UKN no: 23.

⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 8; ayrıca bkz. harita; Burney (1966, s. 61 vd) Urartuların bu dönemde Aras Vadisi'ne doğru ilerlediklerini fakat kuzeybatıya Erzurum'a gittiklerini gösteren bir bulgunun olmadığını belirtir.

⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 35; Barnett (1982, s. 340) ise adları geçen üç topluluğun Etiuhe ülkesini oluşturduklarını söylemektedir.

KRAL MİNUA VE DİAUEHE ÜLKESİ

İşpuini'den sonra tahta çıkan oğlu Minua (M.Ö. 810-780) döneminde kuzeydeki eylemlerin gelişerek devam ettiği anlaşılmaktadır. Yazılı belgelere göre bu yöndeki seferler ağırlıklı olarak Diauehe ve Erekuia adlı ülkeler üzerine yapılmıştır. Diauehe seferi Erzurum'un doğusunda, Horasan'ın güneyinde bulunan Yazılıtaş ve Sarıkamış'ın 35 km güneybatısında, Kars - Erzurum yolu üzerindeki Süngütaş⁷ yazıtında anlatılmaktadır. Bunlardan bütün olarak okunabilen Yazılıtaş hem bölgenin tarihi coğrafyası hem de Urartu'nun kuzey yayılımı açısından oldukça önemli sayılabilecek bilgiler verir:

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehe'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Diauehe ülkesini ele geçirdim. Kralı şehir Şaşılı'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetin(ele) ülkesine, Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini... Minua derki: Diauehe'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı, önümde secde etti. Merhamet (?) gösterdim (?). Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı(?). Minua der ki: ... Oradan iki kral, (yani) Baltu(lhe) boyunun ülkesininki ve Haldiriü şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler"⁸...

Urartu ordularının hedeflediği Diauehe ülkesinin sınırları ve bu seferle bağlantılı olarak adları anılan başkent Şaşılı ile Şeşetin(ele), Zua, Utuha, Baltu(lhe) ve Haldiriü gibi diğer kent ve ülkelerin konumu ve lokalizasyonu oldukça tartışmalıdır. Dolayısıyla bu sefer sırasında ulaşılan kuzeydeki en son nokta konusunda da farklı öneriler bulunmaktadır.

⁷ UKN no: 37; Yazılıtaş'ta anlatılan Diauehe seferi ile ilişkili olaydan söz ettiği anlaşılan Süngütaş yazıtında yalnızca Şaşılı kentinin yenildiği ve yazıt diktiği kaydedilmiştir.

⁸ UKN no: 36.

Urartu krallarından Minua ve I. Arğiştü⁹ yazıtlarında Diauehe olarak geçen ülke adı, Assur kayıtlarındaki Daieni ile eşlenerek, Fırat'ın kaynak bölgesi ve Erzurum'dan kuzeye doğru Çoruh Vadisi'ne kadar olan alana lokalize edilmektedir¹⁰. Yazılıtaş'ın hem ifadeleri hem de bulunduğu yer, Diauehe ülkesinin Aras Güneyi Dağlarının kuzeyinde, Erzurum çevresinde olabileceğine işaret etmektedir. Eğer Urartu ve Assur yazıtlarında geçen bu iki isim gerçekten aynı ise¹¹, Assur krallarından I. Tiglat-Pileser'in Malazgirt'in batısında Murat Vadisi'nde diktiği Yoncalı yazıtında¹² Daiaeni'nin sınırına kadar geldiğini belirtmesi, bu ülkenin güneyde Bingöl Dağı ve hatta Murat Vadisi'ne kadar uzadığı konusunda bir gösterge olabilir¹³. Minua'nın sefer yolu ve Yazılıtaş'ın konumu dikkate alınarak söz konusu ülkenin Erzurum'un doğusundaki Pasinler Ovası'nı da kapsadığı önerilmektedir¹⁴. Yazılı belgeler ülkenin batı ve kuzey sınırı konusunu ise bütünüyle açık bırakırlar. Buna karşılık tarihi coğrafya denemelerinde Diauehe ülkesinin kuzeyde Çoruh Vadisi'nin içlerine doğru genişlediği belirtilmektedir¹⁵. Bu doğrultuda Diauehe ülkesi ile ilişkili olarak adı anılan Şeşetin(ele) kenti de yalnızca isim benzerliğine dayanılarak, Erzurum'a 240 km uzaklıkta, Çoruh'un kollarından Berta Suyu'nun kaynak bölgesinde yer alan Şavşat ile eşitlenmektedir¹⁶.

Modern fiziki bir haritaya bakılırsa, Erzurum bölgesinden Antik Çağ'da Kolhis olarak adlandırılan Aşağı Çoruh ve Karadeniz bölgesine ulaşmada Çoruh ve kolları üzerinden geçen günümüzdeki hattın eskiden de kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Erzurum'dan kuzeye doğru Tortum Çayı, Çoruh ve Berta Suyu Vadisi boyunca ilerleyerek Şavşat'a ulaşan yaklaşık 240 km uzunluğundaki bu yol üzerinde, Tortum ilçesi dışında önemli hiçbir yerleşim yeri yoktur. Buna ek olarak çoğu bölümde "V" biçimindeki kayalık vadi tabanı, günümüzün modern imkanlarıyla bile yol geçirmek için oldukça zordur. Urartu ordusunun bir sefer sırasında günlük ortalama 20-25 km yol aldığı varsayıldığında, Erzurum - Şavşat arasındaki yol ile gidip dönmek için

⁹ UKN no: 127-128.

¹⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 25 vd.

¹¹ Aynı olabilecekleri konusundaki görüşler için bkz. Burney 1966, s. 58. Slattery 1987, s. 14 vd.

¹² ARAB I no: 270.

¹³ Barnett 1982, s. 330 vd; Ayrıntılı tartışma için bkz. Russell 1984, s. 185 vd.

¹⁴ Burney-Lang 1971, s. 136.

¹⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 25 vd; Yalnızca Burney-Lang, (1971, s. 137) bu sınırların Gürcistan'a kadar uzamayacağını vurgulamaktadır.

¹⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 81.

20 günden çok zaman harcamış olması gerekirdi. Bunun zorlukları ve Urartu'nun beklentileri ile ne kadar uyduğu aşağıda tekrar ele alınacaktır. Ancak şu kadarını söylemek gerekir ki, Şeşetün(ele)'nin lokalizasyonu için bir yer aranıyorsa, kuzeye yönelen seferlerle ilişkili Urartu yazıtlarının bir sıra halinde dizildiği Pasinler - Horasan - Sarıkamış yolu çevresi düşünülmelidir. Diauehe seferinden söz eden Süngütaş yazıtının da bu yol üzerinde olması, daha sonra aynı bölgede yazıt diken I. Arğıştı ve II. Sarduri gibi, Minua'nın da ilk seferinde Çoruh Vadisi'ne değil, yazıtların bulunduğu Sarıkamış üzerinden Kars bölgesine ilerlediğini göstermektedir (Res. 17).

Minua dönemine ilişkin Pasinler (Hasankale)¹⁷, Delibaba¹⁸ ve Eleşkirt yakınlarındaki Pirabat'ta¹⁹ bulunan yazıtlarda, söz konusu merkezlerde kale yapıldığından söz edilmesi, Ağrı - Eleşkirt - Horasan - Pasinler - Erzurum yolunun, yani Diauehe ve Aras Vadisi'ne ulaşımın güvenli hale getirilme çabasıyla açıklanabilir. Ancak Yazılıtaş'ın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Minua döneminde Diauehe bölgesi vergi ödemesi koşulu ile eski yöneticisine bırakılmıştır.

Erzurum bölgesinden sonra Minua dönemindeki ikinci hedefin Erekuva olarak adlandırılan Iğdır Ovası²⁰ olduğu anlaşılmaktadır. Iğdır'da Aras Nehri'nin güneyinde Taşburun yakınlarındaki Çölegert²¹ ve Başbulak'ta²² bulunan yazıtlar ve diğer kalıntılar²³ söz konusu bölge ile merkez arasında daha sıkı bağlar kurulduğunu göstermektedir. Fethedilen bölgede hem Haldi Kapıları hem de Menuahinili adlı bir kale yapıldığının bildirilmesi bunu kanıtlar²⁴. Ancak günümüze kadar, Aras Vadisi'nde, özellikle Iğdır ile Erzurum arasındaki Kağızman çevresinde herhangi bir Urartu kalıntısının belgelene-memiş oluşu, eğer araştırmaların eksikliğinden kaynaklanmıyorsa, Urartu denetimi açısından ilginç bir görüntü oluşturmaktadır.

¹⁷ UKN no: 69.

¹⁸ UKN no: 68.

¹⁹ Dinçol 1989, s. 137 vd; Pirabat'tan Erzurum Müzesi'ne taşınan diğer yazıtlar için bkz. Payne 1996, s. 415-423.

²⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 31.

²¹ UKN no: 30-31.

²² UKN no: 70.

²³ Kleiss-Hauptmann 1976, no: 49, 58-60; Barnet 1963, s. 153 vd.

²⁴ Erekuva ülkesine düzenlenen seferlerle ilişkili diğer yazıtlar için bkz. UKN no: 32-33 (Karatavuk); UKN no: 34-35; Dinçol-Kavaklı 1978, s. 30 vd. (Muradiye); UKN no: 38 (Muradiye Yalındüz köyü); Dinçol 1976, s. 19 vd (Muradiye Uluşar Kalesi).

I. ARGİŞTİ'NİN KUZEY SEFERLERİ

Minua'dan sonra Urartu tahtına geçen oğlu I. Argiştı (M.Ö 780-756) zamanında kuzey bölgelerine özel bir önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde Urartu Krallığı Sevan Gölü ile Aras Nehri arasındaki bölgede güçlü yönetim merkezleri kurmuş ve ordular ulaşabilecekleri en uzak noktalara seferler düzenleyerek steller dikmişlerdir. Gerçekten de Kafkasya'nın eteğine doğru yapılan seferlerin işareti olarak dikilen yazıtlardan, Leninakan yakınındaki Kanlıca (Marmaşen)²⁵ ve Hanak/ Ortakent²⁶ yazıtı gibi en kuzeydekiler I. Argiştı dönemine aittir (Res. 1, 17).

Dönemin bütün seferlerinin özetlendiği "Horhor Yazıtları" denen I. Argiştı yıllığı ve bunun kopyaları olan Eski Van kentinde bulunmuş stel parçaları, üzerinde çalıştığımız bölgeye en az üç seferin yapıldığını bildirirler. Bu yazıtlarda geçen kent ve ülke yerlerinin çoğu zaman kuşku ve belirsiz olması, sefer kayıtlarını ve burada çizilen resmi tam anlamamızı güçleştirmektedir. Ancak Urartulu yazıcıların merkezde kaydettikleri, krallığın bu en uzun yazıtları yanında, bizzat sefer sırasında ulaşılan bölgede bırakılan daha küçük kayıtlar ile yeni arkeolojik bulgular genel bir tanım yapmamıza yardımcı olmaktadır.

I. Argiştı'nin yıllığına göre ikinci, ondördüncü ve muhtemelen son yıllarına ait olan bir seferi, üzerinde çalıştığımız bölgeye yöneliktir. Babası Minua döneminde vergiye bağlanan Diauehe Krallığı ve bu ülkenin kuzeydoğusuna yönelen ikinci yıl seferi şu şekilde anlatılmaktadır:

"... Argiştı der ki: Egemen olan tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye, onların ilahi büyüklüğünden yardım istediğim için yalvardım. Aynı yıl içinde yine savaşlar topladım ve Diauehe ülkesine ve Diauehe'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze ülkesini ele geçirdim, şehirleri yakıtım, kaleleri yerle bir ettim. Pute şehrinin güneyindeki (?), Biani ülkesine ve Huşa ülkesine kadar ilerledim (?). Tariu bölgesini (?) bıraktım. Zabahae ülkesine karşı sefere çıktım ve Zabahae ülkesini ele geçirdim şili. Uzinabitarna şehrine ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İga(ne) ülkesinin Maqaltu şehrinin bölgesini bıraktım. Eriahe ülkesine vardım. Apuni ülkesine karşı sefere çıktım. Ureiu şehrini ve kralı Witeru(he) şehrini ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere top-

²⁵ UKN no: 133; Kleiss-Hauptmann 1976, s. 25.

²⁶ Dinçol 1992, s. 109 vd.

*lam 52.675 kişi, (o) yıl (ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan ve 100 bin X onbin 1.829 küçük baş hayvan sürdürdüm. Argıştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım*²⁷.

Seferin öncelikli hedefinin, Minua döneminde olduğu gibi Diauehe Krallığı, yani Erzurum bölgesi olduğu görülmektedir. Nitekim bu ülkeye giden yol üzerindeki Pirabat'ta Minua'nın kilerle birlikte kral Argıştı'ye ait olan yazıtlar da bulunmuştur²⁸. Buradan ilerleyişini sürdüren Urartu orduları Şeriaze adlı bir ülkeyi aldıktan sonra, birbiriyle ilişkisi olduğu anlaşılan Pute, Bia, Huşa ve Tariu adlı ülkelere kadar ilerlemiştir. Yazıtın Surb Sahak Kilisesi duvarında bulunan versiyonunda, bu isimlerin yanında Diauehe ülkesinin Şaşılı ve Zua adlı iki kenti²⁹; aşağıda tam metnini verdiğimiz Ortakent yazıtında ise Aşqalaşi adlı bir ülkeden daha söz edilir.

Urartu'nun en kuzeyindeki Ortakent yazıtı bulununcaya kadar (Res. 2-4), adları Diauehe'den sonra anılan Bia, Huşa, Tariu ve Aşqalaşi ülkeleri, Çıldır Gölü'nün güneybatı köşesindeki Taşkoprü yazıtı (Res. 5) dikkate alınarak, Erzurum ile göl arasındaki bölgeye lokalize edilmekteydi³⁰. Ancak 1992 yılında yayınlanan yeni yazıtın konumu, bu ülkeler için önerilen bölgenin gerçekte daha kuzeyde olması gerektiğini göstermektedir. Çünkü Ortakent yazıtında da Diauehe ülkesine karşı yapılan sefer bağlamında Tariu ülkesi ele geçirildikten sonra Huşa, Bia ve Aşqalaşi ülkesine kadar gidildiği vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda yazıtı keşfeden Dinçol, Tariu'yu Hanak/Ortakent'e; Huşa, Aşqalaşi ve Bia ülkelerini ise yazıtın çevresindeki bölgeye lokalize etmiştir³¹.

Daha ileri bir tanımlama yapmak gerekirse Tariu dışındaki Huşa, Bia ve Aşqalaşi adlı üç ülke, Urartu ordularının geliş yönü dikkate alınarak Çıldır Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısında, Yalnızçam Dağlarının doğusundaki, Kura Nehri ve kollarının suladığı, dağ yükseltileri ile birbirinden ayrılan Ardahan, Hanak ve Kurtkale gibi coğrafi birimlere yerleştirilebilir. Ancak yazılı belgeler bunların bölgeye hangi sıra ile dağıldıkları konusunda bir ipucu vermez.

²⁷ UKN no: 127 I.

²⁸ Payne 1996, s. 415 vd.

²⁹ UKN no: 128 B I.

³⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 22, 41, 64, 84.

³¹ Dinçol 1992, s. 109 vd; Hanak yazıtında söz konusu yerlerin dışında Ahuriya adlı bir kentten daha söz edilmektedir.

Yalnızca Huşa ülkesi, II. Sarduri dönemi yazıtlarının verdiği ipuçlarına göre Qulha ile ilişkili olabilir ve aşağıda bu ülkenin lokalizasyonu çerçevesinde yeniden ele alınacaktır.

Horhor Yazıtı'nda Tariu, Bia, Huşa ülkelerine yapılan sefer sonrasında gidilen yerleri ve seferin izlediği yolu anlamada ise güçlük daha da artmaktadır. Burada adları sıralanan Zabahae, Uzinabitarna, Sirimu, İga(ne), Maqaltu, Eriahe, Apune, Ureiu ve Witeru(he) adlı ülke, kent ve dağların bulunduğu alan, seferin hedefi ve bölgede bırakılan yazıtlar dikkate alınarak ancak genel anlamda belirlenebilir. Eski Van kentindeki stelde bu isimlere eklenen Didi, Qada, Etiune, Luşa, Katarza ve Guluta(he)³² gibi ülke ve kentler de göz önüne alınırsa seferin oldukça geniş bir bölgeyi etkilediği anlaşılmaktadır.

Bu isimlerden İga(ne) ülkesi ve Maqaltu kenti, II. Sarduri dönemine ilişkin Taşkoprü³³ yazıtında da görülmesi nedeniyle, yazıtın bulunduğu Çıldır Gölü bölgesine yerleştirilmektedir³⁴. Luşa, Katarza ve Witeru(he) adlı boyların Aras Güneyi Dağları çevresinde yaşadığına değinmiştik. Etiuhe/ne ve Eriahe gibi ülkeler ise bizim üzerinde tartıştığımız alanın bir kısmını da içine almakla birlikte daha çok doğuya doğru uzamaktadır (Res. 17)³⁵. Genel olarak buradaki yer adları Barnett'e göre, doğuda Sevan Gölü'nün güney batısına, batıda ise Erzurum ve Çoruh Vadisi'ne, kuzeyde de Çıldır Gölü'ne kadar uzayan bir alanı kapsamaktadır³⁶. Böylece Urartu Krallığı'nın kuzeyde bıraktığı bütün izler ve ilişkili bölgeler bu tanımın içine alınmıştır. Ancak kentlerin yerinin çoğunlukla, Zabahae = Djavakh örneğinde olduğu gibi yalnızca isimler arasındaki ses benzerliğine dayandırılmış olması, bazı noktadaki kuşkuları ortadan kaldırmamaktadır.

Anlaşıldığına göre I. Arğişti ikinci yılında, babası döneminde olduğu gibi Diauehe Krallığı üzerine giderken, krallığın başlangıcından bu yana denetim altına alınamayan Aras Güneyi Dağları bölgesindeki Luşa, Katarza ve Witeru(he) boyları ile kuzey ve kuzeydoğusundaki geniş Etiune ülkesini yağmalamıştır. Yine Etiune seferinden söz eden Sarıkamış yazıtının³⁷ konu-

³² UKN no: 128.

³³ UKN no: 159.

³⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 54.

³⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 30 (Eriahe=modern Leninakan).

³⁶ Barnett 1982, s. 344.

³⁷ UKN no: 130.

mundan hareketle Urartu ordusunun Aras Vadisi'nden kuzey ve kuzeydoğuya Erzurum - Pasinler - Horasan - Sarıkamış - Kars yolunu kullanarak gittiği söylenebilir³⁸. Kars bölgesinden kuzeye doğru çıkışta, Urartu için bu yönde üçüncü engel olarak tanımlanabilecek Allahuekber, Kısır ve Akbaba Dağlarının oluşturduğu sıranın, İga(ne) ülkesinin bulunduğu Çaldır Gölü bölgesinden aşıldığı anlaşılmaktadır.

I. Argiştı yıllığının yukarıda verdiğimiz ikinci yılına ayrılan bölümü ile ülkenin en kuzeyindeki Hanak/ Ortakent yazıtında söz edilen kentlerin bir kısmı çakışmakla birlikte³⁹, içerikteki farklılıklar nedeniyle, bu iki yazıtın aynı seferden söz edip etmediği konusu belirsizdir. Çünkü Horhor yazıtında Tariu ülkesinin adı geçmekle birlikte kentin kesin olarak alındığı bile belirtilmezken, Ortakent yazıtının başında, aşağıda görüleceği üzere iki kez Tariu adı adeta hareketin amacı ve hedefi olarak öne çıkarılmaktadır:

*"Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi ve ...ele geçirdi. Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ...Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim. ...Huşa ülkesine kadar ve Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştı der ki: Diauehe ülkesinin kralı önümde göründü ve haraç verdi (?). Ahuria şehri ...dışarıya attım. ...Qu[Juni şehrini ...Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ...11 ...Kimilerini öldürdüm, kimilerini (de) canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yakıtım. Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera onu güneş ışığından yoksun etsinler."*⁴⁰

Buradaki içeriğe uygun bir durum I. Argiştı yıllığının ondördüncü yılına ilişkin bölümünde de karşımıza çıkmaktadır⁴¹. Söz konusu yıl olayları anlatılırken Ortakent yazıtının kurgusuna yakın biçimde iki kez Tariu adı anılmakta; burası alındıktan sonra da bölgede 11 kale ile pek çok yapının yıkıldığı vurgulanmaktadır. Ayrıca ilginç bir biçimde bu sefer sırasında Tariu ülkesinde bir de yazıt diktirildiği belirtilmektedir. Hem ifadelerdeki benzerlik ve hem de bir yazıt diktirildiğinden söz edilmesi, kanımızca Ortakent yazıtı ile ondördüncü yıl seferi arasındaki ilişkiyi güçlendirmektedir.

³⁸ Bu yazıtta ayrıca Urartu'nun en kuzeyindeki Hanak yazıtında da adı geçen ve dolayısıyla bu yol bölgesi üzerinde olduğu anlaşılan Ahuria(ne) ile Aštu adlı iki şehirden daha söz edilir; krş. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 4, 14.

³⁹ Salvini (1995, s. 56 vd) Hanak yazıtını ikinci yıla yerleştirmektedir.

⁴⁰ Dinçol 1992, s. 109 vd.

⁴¹ UKN no: 127.

Eski Van kentinde bulunan yazıtta göre I. Arğişti son yıllarında kuzeye Diauehe Krallığı üzerine bir sefer daha gerçekleştirmiştir⁴².

I. Arğişti, tartıştığımız üç seferi dışında, kuzeydeki eylemlerini daha çok Arpaçay'ın doğusuna Aras Nehri'nin kuzeyine kaydırmış gözükmektedir. Krallığının üçüncü yılında Etiune ülkesi yağmalanmış, beşinci yıl ise söz konusu alanda bu kez dini ve idari anlamda yönetim merkezi niteliğindeki Erebuti (Arin-Berd) kenti kurulmuştur⁴³. Onbirinci yıldan itibaren de yine önemli bir idari merkez olan Arğiştihinili (Armavir-Blur) kentinin ve su kanallarının inşasına başlanmış ve Urartu Krallığı bu bölgeye iyice yerleşmiştir⁴⁴.

II. SARDURİ VE QULHA ÜLKESİ

Arğişti'nin yerine geçen oğlu II. Sarduri'nin (M.Ö. 756-730) Van Kalesi'nde "Analıkız" olarak bilinen alanda ve sonradan Surp Pogos Kilisesi duvarına konmuş bir stel üzerinde bulunan yıllıkları babasınınki kadar düzenli değildir. Bundan dolayı da olayların sıralaması ve tarihleri konusunda bazı tartışmalar bulunmaktadır. Genel olarak II. Sarduri döneminde de Urartu Krallığı'nın kuzey politikası I. Arğişti'nin çizgisinde devam etmiş ve bu doğrultuda Aras Vadisi'nin kuzey ve kuzeydoğusundaki Diauehe, İga(ne), Abiliane, Etiune ve Eriahe bölgeleri üzerindeki baskı artırılmıştır. Yağmalanan ülkeler listesine bu dönemde eklenen Qulha üzerine ise iki sefer düzenlenmiştir.

⁴² UKN no: 128 A I; Bu sefer sırasında ilk kez adı anılan Abnulu (bkz. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 2) adlı ülke üzerine de gidilmiştir. Ancak yazıtta bölgenin tarihi coğrafyasına katkıda bulunacak önemli bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Erzurum Müzesi'nde bulunan ve henüz yayınlanmamış (Bilgi için bkz. Payne 1993) Hamamköy'den bir depo yazıtı ise kralın bölgede kalıcı faaliyetlerde de bulunduğunu göstermektedir.

⁴³ UKN no: 127; yazıtın ifadesine göre Hate ve Şupa(ne) ülkelerinden getirilen 6600 esir de buraya yerleştirilmiştir.

⁴⁴ UKN no: 127, 128 B 2; 142; I. Arğişti'nin Aras Vadisi ve çevresindeki verimli ovaya yerleşikten sonra iyice kuzeye seferler yaptığı görülmektedir. Horhor yıllığının onüçüncü yıla ayrılan bölümünde yine Etiuhe, Eriahe, Katarza ve Witeruhe ülkelerine yapılan bir sefer sonrası İşugulu ülkesine kadar ilerlediğinden söz etmektedir. Aras Nehri'nin kollarından Arpaçay'ın doğusundan kuzeye yönelen seferin son bulunduğu bölge muhtemelen Kanlıca yazıtı ile işaretlenen alandır. Leninakan'ın 8 km kuzeyinde Kanlıca köyünde bulunan söz konusu yazıtta aynı şekilde Eriahe ve İşugulu adları geçmektedir. İşugulu, İskit adı ile de eşlenmektedir (Tarhan 1984, s. 111 not 10). Bölgedeki Urartu kalıntıları konusunda genel bir değerlendirme için bkz. Kleiss 1992, s. 91 vd; Smith 1999, s. 45 vd.

II. Sarduri kuzeye ilk seferini krallığının başlangıcında, çağdaşı Assur kralı Assur-nerari (M.Ö. 754-745) ile karşılaştığı yıl gerçekleştirir. Surp Pogos Kilisesi'nde bulunan yazıtta göre bu yıl Sevan Gölü'nün güneybatısına yerleştirilen Weliku ülkesinin⁴⁵ kralı Maruni üzerine gitmiştir⁴⁶. Seferin Kars üzerinden geçtiği varsayılarak yazıtta söz edilen kentler Ani ile Kağızman arasındaki bölgeye de yerleştirilir⁴⁷. II. Sarduri yıllıklarında Qulha seferi öncesine yerleştirilen, genel olarak kuzey bölgelerini de kapsamakla birlikte tartıştığımız konuda fazla bulgu vermeyen bir sefer daha vardır⁴⁸.

Urartu yazıtlarında ilk ve son kez II. Sarduri döneminde karşımıza çıkan Qulha ülkesi üzerine yapılan seferlerden birincisi Anahkız'daki stelin ön yüzüne; yaklaşık üç yıl sonrasına ilişkin ikincisi ise aynı stelin sağ yüzüne yazılmıştır. Salvini'nin yaptığı sıralamaya göre ilk sefer M.Ö. 749, ikincisi ise M.Ö. 746 yılında gerçekleştirilmiştir⁴⁹. Birinci sefer şu şekilde anlatılmaktadır:

"... Qulha ülkesine karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huşa ülkesinin kralı Haha(ni)'yi ve halkını orada esir aldım, onları sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim.

Sarduri der ki: Aynı yıl ordularım Abiliane ülkesine karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınları sürgün ettim. Sarduri der ki: Tanrı Haldi'nin uğruna böyle kahramanlıkları orada yaptım. X bin 890 delikanlı, 3 496 canlı erkek, ve 6(?)408 kadın götürdüm. Toplam 9 904 kişi sürgün ettim. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı aldım. Ayrıca 65 at, X bin 090 büyük baş hayvan ve 10 897 küçük baş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Tanrı Haldi'nin uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım"⁵⁰.

⁴⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 100.

⁴⁶ UKN no: 156; Maruni adı Anahkız yazıtında (UKN no: 155 C) bu kez, yine kuzeye Eriahe ülkesine yaptığı bir sefer bağlamında Abiliane ülkesinin de kralı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 45 vd.

⁴⁸ Etiune ve Erekuva ülkeleri üzerine yapılan sefer için bkz. UKN no: 155 A; Salvini 1995, s. 66.

⁴⁹ Salvini 1995, s. 77; Melikishvili (UKN no: 155 C; D) birincisini 750-748 arasına, ikincisini 744 ile 741 yılları arasına yerleştirmektedir. Barnett (1982, s. 349 vd) ise birincisini 750, ikincisini 744-43 yıllarına tarihlemektedir.

⁵⁰ UKN no: 155 C; Yazıtın ikinci bölümden anlaşıldığı kadarıyla bir sonraki yıl da Urartu orduları, modern Ermenistan bölgesindeki Eriahe ülkesine yapılan seferin dönüşünde Abiliane ülkesi ve kralı Maruni üzerine yürür. Kral vergi ödemesi koşulu ile yerinde bırakılır.

İkincisi ise şöyledir:

“...Sarduri der ki: Qulha ülkesine karşı sefere çıktım. Ülkeyi ... Qulha ülkesinin tahkimatlı krali şehri Ildamuşa’yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yakıtım. Qulha ülkesinin sadece orada bulunan ...adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. Ildamuşa şehrinde bir yazıt dikirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınları sürgün ettim”⁵¹.

Görüldüğü üzere Qulha ülkesinin yerini belirlemede yazıtlar çok açık dayanaklar vermemektedir. Ancak Ildamuşa adlı krali bir kente sahip olduğu ve Huşa ülkesi ile ilişkili bir alanda bulunduğu sezelebilmektedir. Dolayısıyla tartışmaya, Huşa ülkesi ile ilişkisi konusunda yapılacak bir değerlendirme ile başlanabilir. Sonraki adımlarda Urartu Krallığı’nın siyasi gelişme seyri, seferlerin hedef bölgeleri ve bütün bu gelişmelerin yaşandığı coğrafyanın yazıtlarda çizilen resme uyumu gibi olgular, ayrıca yazıtlardaki isimler ile yaşayan yer adları arasında kurulacak benzerlikler konuya katkıları oranında sorgulanacaktır.

Yukarıda değindiğimiz gibi Huşa ülkesi ilk kez I. Argiştü’nin ikinci yılında çıktığı Diaueche seferinin devamında, Bia ve Tariu ülkeleri ile birlikte anılmaktadır. Yeri konusundaki dayanaklar ise yine aynı ülkelerle birlikte geçtiği Ortakent yazıtının konumundan çıkarılmakta ve bu bölgeye lokalize edilmektedir⁵². Huşa ülkesinin Ardahan yakınlarına yerleştirilmesi, Qulha için de ilişkili bir alan önerilmesini gerektirmektedir.

Birinci adımda elde ettiğimiz bu yaklaşım, Qulha’nın günümüze kadar yaygın biçimde kabul gören Yalnızçam Dağlarının batısındaki eski Kolkhis ile eşitlemesi fikrini geçersiz kılmamakla birlikte yeni tekliflere de kapı açmaktadır. İkinci adımda, Qulha ülkesinin Doğu Anadolu’nun bir parçası olan bölgede mi, yoksa bütünüyle farklı yapısı olan Yalnızçam Dağlarının batısındaki Aşağı Çoruh Vadisi (eski Kolkhis) içinde mi olduğu sorununa, Urartu yazıtlarının ganimet bölümleri incelenerek çözüm aranabilir.

Kuzeye ilk seferlerin yapıldığı İşpuini döneminde Luşa, Katarza ve Witeru(he) ülkelerinden alınan ganimetler, erkek, kadın, at, küçük ve büyük baş hayvandan oluşmaktadır⁵³. Benzer şekilde Minua döneminde Aras Vadisi’nin kuzeydoğusuna doğru uzayan alandaki İrekua, Etiune ve Luhiune

⁵¹ UKN no: 155 D.

⁵² Dinçol 1992, s. 109 vd.

⁵³ UKN no: 20, 21, 23: 13 540 büyük baş hayvan; 20 785 küçük baş hayvan.

gibi ülkelerden elde edilenler de at, küçük ve büyük baş hayvan sürüleridir⁵⁴. I. Argiştı'nın ikinci yılında, en kuzeyde Ardahan bölgesindeki Bia ve Huşa ülkeleri de dahil olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyindeki bölgelerden elde ettiği daha kabarık ganimet listesinde yine aynı kalemler sayılır⁵⁵. Ancak Diauehe ülkesinden aldıkları hem sayısal olarak hem de içerik bakımından farklıdır. Diauehe'den insan nakledilmemiş, buna karşılık bölgeden büyük ve küçük baş hayvanlara ek olarak 20.5 kg altın, 18.5 kg gümüş ve 5 tonun üzerinde de bakır alınmıştır⁵⁶. Kralın onüçüncü yılında kuzeydoğuda Sevan Gölü'ne doğru yaptığı seferde aldıkları yine at ile büyük ve küçük baş hayvandan oluşur. En kuzeydeki Ortakent yazıtından da bölgeden büyük ve küçük baş hayvanların alındığı anlaşılmaktadır⁵⁷. Aynı bölgeye II. Sarduri'nin yaptığı seferlere ilişkin yazıtlara bakıldığında da amacın değişmediği görülebilir⁵⁸. Qulha ve çevresine yapılan ilk seferden elde edilen yıllık ganimetler, toplam olarak 9 904 insan, 65 at, X bin 090 büyük baş hayvan ve 10 897 küçük baş hayvan olarak belirtilmektedir⁵⁹.

Urartu yazıtlarının sözünü ettiğimiz bu ganimet listelerinden, Qulha ülkesinin Doğu Anadolu'dan farklı bir coğrafyada yer aldığı veya farklı ekonomik girdileri olan bir ülke olabileceği yönünde bir bulgu elde edilememektedir. Oysa Urartu ordularının sefer yaptığı ülke farklı ekonomik ve hatta coğrafi özelliklere sahip ise bu durum çoğu zaman elde edilen ganimet listelerine de yansımaktadır. Örneğin Urmiye Gölü'nün güneyindeki Mana ülkesinden deve⁶⁰; bauta Fırat Nehri'nin ötesindeki Qumaha (Qummu, Adıyaman) Krallığı'ndan altın, gümüş, giysi, bakır kalkan ve kase⁶¹ alındığı belirtilmiştir⁶². Aynı şekilde Diauehe'den alınanlar arasında da altın, gümüş ve bakırın olduğuna değinmiştik.

⁵⁴ Dinçol 1976, s. 19 vd: 1 733 at; 7 616 büyük baş hayvan; 15 320 küçük baş hayvan.

⁵⁵ UKN no: 127 I: Toplam 52 675 insan; 1 104 at; 35 015 büyük baş hayvan; 100 bin X onbin 1.829 küçük baş hayvan.

⁵⁶ UKN no: 128 B I: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, ...10 000 mina bakır, 1 000 binek at, 300 büyük baş hayvan, ...0.000 küçük baş hayvan.

⁵⁷ Dinçol 1992, s. 109 vd: 72 080 besili büyük baş hayvan.

⁵⁸ UKN no: 155 C, D, F.

⁵⁹ UKN no: 155 D: Burada verilen liste Qulha, Huşa ve Abiliane'den alınanların toplamı yani kuzey ülkelerinden alınan yıllık ganimetlerdir. İkinci Qulha seferinin envanteri yalnızca kadın ve erkekler olarak belirtilmiştir. Ancak Uiteruhe ülkesindekilerle birlikte yıllık ganimet 1 500 at, 17 300 büyük baş hayvan, 31 300 küçük baş hayvan olarak sıralanır.

⁶⁰ UKN no: 127 III; IV; 128 B2.

⁶¹ UKN no: 155 E.

⁶² Urartu ordularının çeşitli bölgelerden elde ettikleri ganimetler ve türlerini gösteren bir çizelge ve değerlendirme için bkz. Zimansky 1985, s. 53 vd.

Qulha ülkesi ile ilişkili olarak yalnızca ikinci sefer kaydındaki “demir bir mühür hazırlattım” ifadesi Kuzeydoğu Anadolu için çizilen genel çerçevenin dışına çıkmaktadır. Ancak bu da Urartuların demircilik konusundaki başarılarına Qulha'nın kaynaklık ettiği gibi büyük bir varsayıma⁶³ temel olacak güçte değildir. Zira son yıllarda Van bölgesinde yapılan yeni kazı çalışmaları Urartuların başkent çevresinde en azından Krallığın başlangıcından itibaren gelişmiş bir madencilik endüstrisine sahip olduğunu gösterecek bulgular sağlamıştır⁶⁴.

Qulha bilindiği üzere, modern tarihi coğrafya çalışmalarında, Doğu Karadeniz kıyısında, oldukça farklı özellikleri ile tanınan Antik Dönem'in Kolkhis adlı bölgesi ile eşlenmiştir⁶⁵. İlginç bir biçimde de bu eşitlik Urartu Krallığı'nın kuzeyindeki en belirgin nokta olarak algılanmış ve buna dayanılarak çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Bu eşitliği temel alan önerilerden en önemlisi Urartu Krallığı'nın Karadeniz'e çıktığı ve Grek Koloni kentleri ile ilişkiye geçtiği⁶⁶; bir diğeri ise Urartu Devleti'nde maden ile ilgili gelişmelerin Kolkhis ile ilişkilendirilmesidir⁶⁷. Gerçekte son derece zayıf olan bu eşitlemenin tek dayanağını iki isim arasındaki benzerlik oluşturmuştur.

Bilindiği üzere Kolkhis, antik kaynaklarda genellikle, III. yüzyıl yazarı Rodoslu Apollonius'un dört kitaplık “Argonautika” adlı eserinin de konusunu oluşturan Argonautlar efsanesinden alıntularla birlikte anılır. Daha çok mitolojik altın ve altın post motifleri ile süslü bu anlatının geçmişi Homeros⁶⁸ dönemine kadar çıkar⁶⁹. Antik Çağ yazarlarına göre bu ülke, Kafkas

⁶³ Salvini 1991, s. 8.

⁶⁴ Belli 1991, s. 31 vd; Sevin-Kavaklı 1996.

⁶⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 68 vd; Barnett 1982, s. 349; Burney-Lang 1971, s. 147; Salvini 1991, s. 8.

⁶⁶ Barnett (1982, s. 366) bu ilişkinin, Aras Vadisi boyunca ilerleyip Diauehe ülkesinden kuzeye Kolkhis'in içinde bulunduğunu söylediği Trapezus'a (Trabzon) çıkan yol aracılığı ile gerçekleşmiş olabileceğini belirtmektedir. Slattery (1987, s. 1 vd) ise bu ticaret ilişkisinin direkt Urartulu tüccarlar ile Koloni kentleri arasında değil Diauehe aracılığı ile olabileceğini belirtir; Ayrıca bkz. Drews 1991, s. 303 vd; Son olarak Sevin (1999, s. 114) Qulha'nın genel olarak Kolkhis ile eşitlendiğine işaret ederek Urartuların Kolkhis'e ulaşmış olabilecekleri fikrini reddetmez. Ancak kolonizasyon hareketinin gelişimi doğrultusunda Trapezus'un 6. yüzyıldan önce kurulmuş olamayacağını belirterek önceki görüşlerin aksine koloni kentleri ile Urartu arasındaki ticari ilişkinin olanaksızlığını savunur.

⁶⁷ Barnett 1982, s. 336; Salvini 1991, s. 8.

⁶⁸ Odyssey, XII, 68-75.

⁶⁹ Yazımızı okuyarak değerli uyarılarda bulunan hocam Prof. Dr. M. Taner Tarhan'a göre Qulha'nın yayılımı Antik Kolkhis bölgesinin geniş hinterlandını oluşturur ve Urartu'nun

Dağlarının güneyinde, Aşağı Çoruh (Akampsis) Vadisi'nin bir bölümünü de kapsamakla birlikte esas olarak Karadeniz kıyısından Rioni (Phasis) Vadisi'ne doğru uzanan bir bölgedir⁷⁰. Urartu ve dolayısıyla üzerinde tartıştığımız Qulha'nın lokalizasyonu çerçevesinde gündeme getirilen güney ve güneybatı sınırı konusunda, Antik yazarların yeterince açık olmayan ifadelerinden kaynaklanan belirsizlik bulunmaktadır. Strabon'un⁷¹ ifadelerine göre bu sınır Trabzon (Trapezus)'un doğusunda yer alan Zygopolis adlı bir kentten sonra başlamaktadır.

II. Sarduri dönemindeki gelişmelere göre Qulha ülkesinin bulunması gereken muhtemel sahanın genel anlamda Ardahan ile ilişkili olması gerektiğini belirtmiştik. Eğer Qulha ile Yalnızçam Dağlarının batısındaki Kolkhis eşitliği kabul edilirse, Urartu ordularının Erzurum (Diauehe) veya Ardahan bölgesinden (Huşa, Bia ve Tariu) bu ülkeye gittiği öngörülebilir. Bu aşamada, tarihi coğrafya tartışmasının üçüncü adımı olarak Urartu yayılım stratejisinin bu öngörüye ne kadar uyduğu ele alınmalıdır.

Özellikle at arabaları, süvari ve piyadeden oluştuğunu bildiğimiz Urartu orduları için Erzurum'dan Çoruh Vadisi boyunca Artvin'e ulaşmanın ne kadar zor olduğuna değinmiştik. Ardahan'dan ise Yalnızçam Dağlarını aşarak eski Kolkhis bölgesine inen aynı derecede zorlu iki önemli geçit bulunmaktadır. Bunlardan biri Yalnızçam geçidini geçerek Ardanoç üzerinden Çoruh Vadisi'ne; ikincisi ise Sahara'dan aşarak Şavşat üzerinden Berta Suyu boyunca ilerleyip aynı vadiye ve oradan da Karadeniz sahiline ulaşır (Res. 17). Daha kısa olan Ardahan - Ardanoç ve sahilde yer alan Hopa arasındaki yol yaklaşık 153 km uzunluğundadır.

Qulhası ile Antik Çağ yazarlarının eserlerinde yer alan Kolkhis aynıdır; ancak Akhalı ve daha sonraki Hellenler doğal olarak sahil kesimleri ile ilgilenmişlerdir. Tarhan'a göre Kolkhis=Qulha tek gözlü devlerin Kyklopların vatanıdır ve Kyklopik yapılar deyimi bunlarla ilişkilidir. Ayrıca Türk efsanelerinde "Tepegöz" olarak anılanların da aynı coğrafyadan kaynaklandığını belirtmiştir. Kendisine uyarıları ve görüşlerini bizimle paylaştığı için teşekkürü bir borç bilirim.

⁷⁰ Antik kaynakların Kolkhis hakkında verdikleri bilgiler konusunda yapılan bir değerlendirme ve bu ülke için bkz. Braund 1994, s. 8 vd.

⁷¹ XII, III, 17: "Amisos'tan kalkıp denizden kıyı boyunca gidilirse ilkönce Herakleia burnuna, ondan sonra Iasonion denen başka bir burna ve Genetes'e ve sakinleri Pharnakia'yı iskan etmiş olan Kytoros'a ve şimdi harabe durumda olan Iskhopolis'e ve ondan sonra orta büyüklükteki Kerasos'a ve Hermonassa'nın bulunduğu bir körfeze ve yakınında Trapezus'a ve ondan sonra da Kolkhis'e gelinir" diyerek bu ülkenin Trabzon'un doğusunda olduğu konusunda bir fikir vermektedir. Strabon Kolkhis ile Trapezus arasında yalnızca Zygopolis adlı bir kent varlığından söz eder. Xenophon (IV, VIII, 22) da kitabının bir bölümünde bu doğrultuda Trapezus'un Kolkhlara bölgesinde bir kent; bir diğer bölümünde ise (IV, VIII, 8) Trapezus'un Pontos'un liman kenti, Kolkhis'in ise 3 günlük mesafede olduğunu bildirir.

Yolların zorluğu dışında bölgenin coğrafi yapısı ve elde edilen ürünler de Urartu'nun beklentileri ile çakışmamaktadır. Doğu Karadeniz Dağlarının uzantısı olan Kaçkar, kuzeyde Karçal ve doğuda da Yalnızçam Dağları arasındaki Orta ve Aşağı Çoruh havzasının engebeli coğrafi yapısı ve bununla bağlantılı olarak yerleşim dokusu ile geçim kaynakları Doğu Anadolu ve Kafkasya'ninkinden oldukça farklıdır. Sahil kesimi dışında bölgede derin ve dik vadi tabanları genellikle yerleşime uygun değildir. Günümüzde de yerleşmeler Çoruh'un kollarının kaynak bölgelerinde ve daha çok iğne yapraklı ormanların kapladığı yamaçlarda gelişmiştir⁷². Buralarda, ancak küçük çaplı olmak üzere tarım ve hayvancılık yanında sebze ve meyvecilik yapılabilen; Urartu yazıtlarına yansıyan büyük hayvan sürüleri için uygun alan bulunmamaktadır. Ayrıca arazinin yapısı, özellikle tekerlekli araçların ulaşımı için uygun değildir. Bütün bunlara ek olarak Urartu ordularının sefer yaptığı yaz aylarında, Çoruh Vadisi içindeki köylerin büyük bir bölümünün de hayvanlarıyla birlikte Yalnızçam Dağları üzerindeki yaylalara çıkıyor olması, bu tartışmada göz önüne alınmalıdır⁷³.

Buna karşılık Yalnızçam Dağlarının doğusundaki Ardahan çevresi ise Urartu ganimet listelerinde sözü edilen küçük ve büyük baş hayvan sürüleri ile atların bulunabileceği oldukça uygun bir coğrafi yapıya ve odaklara sahiptir. Step sahalarına göre yağışın daha fazla düştüğü Sarıkamış, Kars, Ardahan, Göle ve Çıldır'ın yer aldığı 1800-2000 m yükseklikteki bu platolarda uzun boylu çayırlar (step çayırlar) yer almaktadır. Yazları kısa ve serin olan bölgede, zaman zaman bir metrenin üzerine çıkan çayır örtüsünden oluşan organik maddelerin, sıcaklığın düşüklüğü yüzünden ayrışmaması toprağın zenginleşmesini sağlamaktadır. Bu durum hem sıcak mevsimlerde tahıl bakımından yüksek verim alınabilmesine ve hem de özellikle hayvancılık açısından büyük bir potansiyel oluşmasına ortam hazırlamaktadır⁷⁴. Nitekim yaşam biçimini hemen bütünüyle hayvancılık oluşturan bölgede, süt ve yapağı verimi yüksek saf sığır (Doğu kırmızısı) ve koyun (Tuj koyunu) türleri gelişmiştir⁷⁵.

⁷² Bölgenin coğrafi yapısı ve bitki türleri için bkz. Atalay 1994, s. 160 vd; Atalay 1997, s. 174, 194 vd.

⁷³ Bölgedeki yaylacılık geleneğinin en azından Orta Çağ'a kadar gittiğini gösteren Suluhan yayla yerleşmesi için bkz. Köroğlu 1997, s. 369 vd.

⁷⁴ Atalay 1985, s. 64 vd; Atalay 1997, s. 205

⁷⁵ Atalay 1997, s. 217 vd; Erzurum/ Sos Höyüğü'nün Demir Çağ tabakalarından gelen hayvan kemiklerinin çoğunun koyun ve sığırlara ilişkin olması, bu olgunun tartıştığımız dönem için de geçerli olduğunu göstermektedir (bkz. Sagona-Erkmen vd 1998, s. 38 vd).

Yazılı belgeleri anlamlandırma ve araziye uyarlamada bir sonraki adım olarak Qulha ve çevresinde varlığı bildirilen kalelerle ilgili bir tartışma yapılabilir. Yukarıda bir bölümünü aldığımız yazıtlardan I. Argiştî'nin 14. yılına ilişkin Tariu (Hanak/ Ortakent) seferinde genel olarak bölgede tahkimatlı 11 kalenin ele geçirildiği (XI É.GAL^{MES}-ri-a a-gu-nu-ni); Ortakent yazıtında ise 6 kale ve 50 şehrin yıkıldığı belirtilmektedir. I. Argiştî ve II. Sarduri yazıtlarında ayrıca İga(ne) ülkesinde Maqaltu adlı bir kentin varlığı bildirilmektedir.

Ardahan bölgesindeki yüzey araştırmalarında, yazıtlardaki bu ifadelerle karşılaştırılabilecek, 3 grup altında toplayabileceğimiz kalıntılar saptanmıştır⁷⁶. Birinci grupta çevresi surlarla kuşatılmış 2 büyük kent (Senger Kale ve Ziyaret Kale), ikinci grupta bir kule ve çevre duvarından oluşan ortak plana sahip 6 kale (Karakale, İncedere, Ziyaret Kale, Çataldere, Derindere, Köroğlu) ve üçüncü grupta da duvarları arazinin şekline göre yönlendirilmiş 7 kale (Taşköprü, Akçakale, Yamaçyol, Ballıkaya, Gürçayır, Sügöze ve Tepeler) yer almaktadır. Bu yapılar Çıldır, Ardahan, Hanak ve Göle Ovası'nın verimli otlaklarını denetleyen konumları ile dikkati çekmektedirler (Res. 1).

Birinci gruptaki Senger Kale ile Ziyaret Kale çevresi 5 m kalınlığa ulaşan surlarla kuşatılmış büyük yerleşim alanı (kent) özelliği ile diğerlerinden ayrılırlar. Çıldır Gölü'nün hemen kuzeydoğu kıyısındaki Senger Kale'de stadel bölümü ayrı bir sur ile kuşatılmışken, Hanak yakınındaki Ziyaret Kale'de en yüksek noktaya, ikinci grupta değerlendirdiğimiz türde bir kule yerleştirilmiştir (Res. 6-7, 16). Bu durum surlarla kuşatılmış kentler ile kule görünümlü yapıların ilişkisi ve tarihlenmeleri konusunda bir dayanak olabilir. Her iki kentte de yerleşmeler yamaçlarda yer almaktadır.

İkinci gruptaki kalıntılardan Çıldır Ovası'nın kuzeydoğusunda Karakale (Res. 8-9); Hanak bölgesinde Çotsuyu kıyısında İncedere (Res. 10) ve Ziyaratkale; Ardahan Ovası'nın batısında Yalnızçam Dağlarının doğu eteklerinde Çataldere (Res. 11-12) ve Derindere (Res. 13) ile Göle'nin güneyinde Allahuekber Dağlarının kuzey eteklerindeki Köroğlu Kalesi (Res. 14-15), buldukları alana hakim noktalarda kurulmuşlardır. Az işçilikli büyük taşlardan inşa edilmiş, dörtgen planlı yapılar 8.30 x 9 m ile 16 x 25 m arasında de-

⁷⁶ Köroğlu 1997, s. 376 vd; Köroğlu 1998, s. 133 vd; Köroğlu 1999, s. 146 vd.

ğişen boyutlara sahiptirler. Hemen hepsinin yanında duvarlarla çevrili bir bölüm daha bulunmaktadır (Res. 16)⁷⁷.

Bölgedeki kalelerden Akçakale ve Taşköprü, Çıldır Gölü bölgesindedir. Gürçayır, Sugöze ve Tepeler Ardahan Ovası'nın güneyine sıralanmışken; Ballıkaya bu ovanın kuzey kesiminde, Çataldere yakınında yer alır. Yamaçyol ise Hanak'ın kuzeybatısında Çotsuyu'nun sağ kenarında, yukarıda değindiğimiz İncedere ile aynı hat üzerinde bulunur. 30 x 40 m ile 70 x 100 m arasında değişen boyutlara sahip olan kaleler, kule görünümlü yapılar kadar standart benzer mimari özellik göstermemektedir. Ortak yanları arasında, yukarıda belirttiğimiz gibi çevre duvarlarının arazinin şekline göre yönlendirilmiş oluşu, az işçilikli veya işçiksiz daha küçük taşlardan inşa edilmiş olmaları sayılabilir. İki örnekte, (Akçakale ve Ballıkaya) çevre duvarlarının iç yüzüne bitişik mekanlar bulunmaktadır.

Bütün bu yapıları tarihleme konusunda, taş işçilikleri ve plan anlayışları dışında fazla yüzey bulgusu elde edilememiştir. Temel olarak üç grup altında incelediğimiz, kimi alt grupları da kapsayan farklı plan ve taş işçiliği gösteren kalıntıların uzun bir zaman dilimi içinde yapılmış olabileceği göz ardı edilmemektedir. Nitekim Gürcistan'da "Kyklopik" olarak adlandırılan kabaca düzeltilmiş taş duvarlı kaleler için de aynı problem vurgulanmaktadır⁷⁸. Mikaelian⁷⁹, benzer bir durumun Ermenistan'daki kaleler için de geçerli olduğunu belirtmiş ve tarih olarak Urartu öncesi dönem ile II. binyıl arası gibi geniş bir zaman dilimini önermiştir. Son yıllarda Smith-Kafadarian⁸⁰ tarafından Ermenista'da belgelenen, bazı yönlerden benzer kaleler de Erken Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Shirak Ovası'ndaki Horom'da yapılan kazı çalışmaları da bölgede Erken Demir Çağı'ndan itibaren yeniden merkezi güçlerin ortaya çıkışını gösteren bulgular sağlamıştır⁸¹. Ziyaretkale ve Tepeler'de elde etti-

⁷⁷ Doğu Anadolu'da Kars (Başgelen 1988, s. 14 vd: Killitaş, Mağara Tepe ve Kale), Erzurum (Başgelen 1987, s. 16 vd: Güngörmez, Çamrak, Hanahmet ve Karakale) ve Elazığ bölgesinde (Koroğlu 1996, s. 32 vd) benzer yapılar bulunmaktadır. Ayrıca daha çok yüksek yerlerde inşa edilmiş, "dirhe" veya "dev evi" olarak da adlandırılan, Van Gölü'nün güneyindeki yapılar için bkz. Belli 1993, s. 255 vd. Belli (1999, s. 276 vd) Urartu baraj ve sulama sistemleri konusundaki araştırmalarını yürütürken 1997 yılında Çıldır Gölü kıyısındaki Senger Kale'yi de ziyaret etmiş ve Taşköprü yazıtının varlığını dikkate alarak kaleyi II. Sarduri dönemine tarihlemiştir.

⁷⁸ Kufün 1941, s. 157 vd.

⁷⁹ Mikaelian 1968.

⁸⁰ Smith-Kafadarian 1996, s. 23 vd; Smith 1999, s. 52 vd.

⁸¹ Badaljan-Edens 1992, s. 46.

ğimiz Erken Demir Çağı türündeki çanak çömlek parçaları da bu tarihlere uymaktadır⁸². Ancak bölgenin hemen kuzeyinde Doğu Gürcistan'da Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı kültürü arasında belirgin bir değişimin saptanamaması⁸³, şimdilik kaleler için de esnek bir tarih düşünmeyi zorunlu kılmaktadır⁸⁴.

Kura Nehri kaynak bölgesinin bu yapısına karşılık Çoruh Vadisi'ndeki arkeolojik bulgular oldukça farklıdır. Gerek bizim üç yıl boyunca sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarında⁸⁵ ve gerekse daha önce yapılan çalışmalarda⁸⁶, Yalnızçam Dağlarının batı yamaçlarındaki söz konusu alanda, Urartu yazıtlarında sözü edilen kalelerle ilişkilendirilebilecek türde kalıntılar saptanamamıştır. İsim benzerliği nedeniyle Urartu yazıtlarındaki Diauehe'nin kenti Şeşetin (ele) ile eşitlenen Şavşat ve Qulha'nın krali kenti İldamuşa olabileceği öne sürülen Ardanuç kaleleri⁸⁷ de M.S. X. yüzyılda Gürcüler tarafından kurulmuş birer Orta Çağ kalesidir⁸⁸. Bu durum da Qulha'nın Kolkhis ile varsayılan ilişkisinde dikkate alınmış olması gereken önemli bir noktadır.

Görüldüğü gibi Urartu yazıtlarının Qulha, Huşa, Tariu, Bia ve Aşqalaşi ülkelerine yapılan seferler bağlamında sözünü ettikleri yağmalanan mallar, yıkılan kaleler ve kentlerle ilgili tanımları Kura Nehri'nin kaynak bölgesindeki bulgularla uyumaktadır. Buna karşılık, Aşağı Çoruh havzasını da kapsadığı varsayılan eski Kolkhis bölgesinin coğrafi yapısından kaynaklanan farklılıkları ile Urartu yazıtlarında belirtilen ekonomik girdilere tam anlamıyla sahip olmayışı gibi etkenleri de göz önüne alırsak, Qulha için Ardahan yayla ovasında bir yer önermemiz gerekecektir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi yazıtlar Qulha için, Hanak yakınlarına lokalize edilen Huşa ülkesi ile ilişkili bir konum ortaya koyarlar. Ancak II. Sarduri dönemine kadar Qulha adının hiç anılmaması, söz konusu ülkenin sıkça kul-

⁸² Koroğlu 1998, s. 133 vd, çizim 4-5.

⁸³ Lordkipanidse 1991, s. 72 vd; Smith (1999, s. 48) ise aynı yaklaşıma ek olarak bu geniş zaman dilimini ilk kale devletlerinin görüldüğü dönem olarak tanımlar.

⁸⁴ Bölgenin güneyinde II. binyıla ilişkin Nuzi belgelerinde, Doğu Anadolu'ya da yayılmış bir kısım geniş aile topluluklarının "dimtu" olarak tanımlanan birer kaleye veya güçlendirilmiş iskan alanlarına sahip olduğu yolunda veriler bulunmaktadır (bkz. Jankowska 1969, s. 235 vd); Ardahan bölgesinde ovaları kontrol eden standart planlı kaleler ile *dimtu* kavramı arasındaki işlevsel ilişkiye dikkatimizi çeken Prof. Dr. Jak Yakar'a teşekkür borçluyuz.

⁸⁵ Koroğlu 1997, s. 369 vd; Koroğlu 1998, s. 127 vd; Koroğlu 1999, s. 143 vd.

⁸⁶ Edwards 1985, s. 15 vd; , Edwards 1986, s. 165 vd; Edwards 1988, s. 119 vd.

⁸⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 44.

⁸⁸ Edwards 1986, s. 171 vd.

lanılan sefer yollarının dışında aranması gerektiğini akla getirmektedir. Ayrıntularıyla anlattığımız üzere, İşpuini döneminde Urartu orduları Aras Vadisi'ne ulaşmış; Minua döneminde Erzurum ve çevresindeki Diauehe Krallığı vergiye bağlanmıştı. Sarıkamış, Taşköprü ve Ortakent yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla da I. Arğişti ve II. Sarduri döneminde Aras Vadisi'nden Kars - Arpaçay - Çıldır yoluyla Ardahan'a seferler yapılmıştı. Bu hattın doğusundaki Sevan Gölü bölgesinde ise I. Arğişti döneminden itibaren iki güçlü yönetim merkezi kurulmuştu. Bölgede bu kapsamlı seferlerin etki alanı dışında kalabilecek tek nokta, Urartuların geliş yönü olan Kars'tan, 3 000 m'yi aşan, kuzeydoğu - güneybatı yönlü Allahuekber Dağları ile ayrılan Göle Ovası gibi görünmektedir. Kura Nehri'nin kaynaklandığı, kuzey kesimleri 2 500 m yüksekliğe kadar sarıçam⁸⁹ ormanlarıyla kaplı bu dağ sırası ancak kuzeydoğu ve güneybatı uç kesiminden aşılarak Kars ve Erzurum'a geçit verir.

Göle, Çıldır, Hanak ve Ardahan ovaları gibi zengin otlaklar ve hayvancılığa elverişli yaylalar yanında, Urartu öncesi dönemde yerleşildiğini gösteren kalıntılara da sahiptir. Göle'nin güneyinde, Allahuekber Dağlarının kuzey yamaçlarında, çevreye hakim bir tepe üzerinde kurulmuş 18 x 11 m boyutlarındaki Köroğlu Kalesi (Res. 14-17)⁹⁰, planı, taş işçiliği ve gerekse 4.50 m'ye varan duvar kalınlığı ile Urartu yazıtlarında sözü edilen yerli beylere ilişkin kalelerden biri olabilir. Ayrıca ikinci grupta değerlendirdiğimiz benzer örneklerin Ardahan bölgesinde çok sayıda saptandığına değinmiştük.

Görüldüğü gibi Urartu siyasi yayılım alanındaki Göle bölgesi, yazıtların Qulha ülkesi için bize verdiği ipuçlarına uygun bir konumdadır. Hayvancılığa elverişli yapısı, Hanak/ Ortakent yazıtı ve dolayısıyla Huşa ülkesi ile rahatça kurulabilecek bağlantısı, Urartu öncesi dönem iskanı ve ilk sefer yollarının biraz dışındaki konumu bu çerçevede sayabileceğimiz özelliklerdir.

Son adımda bu öneriye, Edwards'ın Orta Çağ kaynaklarının verileri ışığında ele aldığı, Qulha ile Göle'nin eski adı arasındaki benzerliğe değinilerek destek verilebilir. İlçenin Orta Çağ'daki adı olan "Kola"⁹¹ gerçekten de bu lokalizasyon sorununda dikkate alınacak kadar Qulha'yı çağrıştırmaktadır. Göle adı Gürcü kaynaklarında "Kola", Ermenice'de "Kol" biçiminde

⁸⁹ Atalay 1985, s. 63.

⁹⁰ Köroğlu 1999, s. 148 vd, res. 13-15.

⁹¹ Honigmann 1970, s. 162 not 1, harita IV.

geçmekte⁹²; eski isimlerin yazılı olduğu haritalarda da ilçe merkezinin kuzeyinde yer alan Gümüşparmak (Dedeşen) köyünün batısındaki bir yükselti Kola Dağı adını taşımaktadır⁹³.

Bütün bu bulgular ışığında, Qulha'yı yerleştirmek etmek için Göle'nin Aşağı Çoruh havzası ve Doğu Karadeniz bölgesinden daha öncelikli bir konumda olduğu söylenebilir. Qulha'nın Göle bölgesine lokalizasyonu, II. Sarduri'nin bu bölgeye yaptığı ilk seferde Qulha'dan sonra aldığı Huşa ülkesini de, bölgenin kuzeydeki ilk çıkış noktası olan Ardahan Ovası ile ilişkilendirmeye olanak sağlar. Bu durum yukarıda tartıştığımız Huşa adının geçtiği Horhor Kroniği ve Ortakent yazıtının içeriği ile de uygun düşmektedir.

Analıkız yazıtında, Qulha seferleri sonrasında (740 yılında) kuzeye ve kuzeydoğuya doğru büyük çaplı bir yağma hareketinin daha yapıldığı belirtilmektedir⁹⁴. Stel kadesinin ön yüzünde sıralanan yerler arasında, Çıldır Gölü bölgesine lokalize edilen İga(ne) ülkesinden söz edilmesi seferin üzerinde tartıştığımız bölgeye de uğradığını göstermektedir. Ancak Urartu Krallığı'nın ilgisinin bu dönemde, Transkafkasya'ya Sevan Gölü çevresine kadar uzayan alana yöneldiği; Kars ve çevresinin de bu uzak seferlerde yağmalandığı anlaşılmaktadır.

Çıldır Gölü'nün güneybatı köşesinde yer alan Taşköprü yazıtı⁹⁵ da II. Sarduri'nin bölgeye yönelen bu seferlerinin bir işareti olarak yazdırılmıştır. Burada Uhime adlı bir ülkeye yapılan sefer dönüşü Maqaltu kentinin ele geçirildiği ve bölgeden esirler alındığı anlatılır. Uhime adı Urartu yazıtlarında ilk ve son kez burada anıldığı için, yeri konusunda yazıtın bulunduğu alanla ilişkili bölge önerilmiştir⁹⁶. Maqaltu kenti ise I. Argiştı dönemi yazıtlarında İga(ne) ülkesinin krali kenti olarak anılmakta ve Taşköprü yazıtının bulunduğu alana lokalize edilmektedir. Gerçekten de Taşköprü yazıtının bulun-

⁹² Kola adının Urartu kayıtlarındaki Qulha olabileceği konusuna ayrıntılı yer veren Edwards (1988, s.19 vd) bölgedeki Urartu varlığının arkeolojik kanıtı olarak da Oğlu (Koroğlu) Kalesi'ni tanıtır. Ancak yukarıda değindiğimiz gibi yerel özellikleri ağır basan Koroğlu ve bölgede bizim saptadığımız buna benzer diğer kalelerin Urartular tarafından yapıldığını söylemek oldukça zordur.

⁹³ Bkz. Harita Genel Müdürlüğü'nün 1/ 200 000 ölçekli 1950 tarihli haritasının Artvin paftası; 1/ 500 000 ölçekli, 1964 tarihli haritasının ise Kars paftası; Nitekim Orta Çağ'a ve Osmanlı dönemine ilişkin kalıntılar da aynı bölgede, Göle'nin eski merkezi olan Bellitepe (eski Orotha-Urut) ile Dörtkilise ve Gümüşparmak köyünün bulunduğu alanda yoğunlaşmaktadır.

⁹⁴ UKN no: 155 F; Salvini 1995, s. 77.

⁹⁵ UKN no: 159.

⁹⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 93; Dinçol 1992, s. 114.

duğu kayalığın üzerinde bir kalenin varlığı bilinmektedir⁹⁷. Yukarıda söz ettiğimiz gibi İga(ne) ülkesinin bulunduğu anlaşılan Kısır Dağı ile Akbaba Dağı arasındaki bölgede, Taşköprü Kalesi dışında Çıldır Gölü'nün kuzeydoğu kıyısına yakın bir yarımada Akçakale, karşı yamaçlarda Sengerkale ve kuzeyinde de Karakale adını taşıyan üç kale daha bulunmaktadır. Kanımızca yazıtlardaki önemi doğrultusunda Maqaltu kentini yerleştirmek için, bölgedeki çevresi surlarla kuşatılmış en büyük yerleşme olan Sengerkale'nin düşünülmesi daha doğru olacaktır.

II. Sarduri döneminde Taşköprü dışında, yöredeki faaliyetlerin işareti olarak bırakılan bir diğer yazıt, Pasinler'in Güzelhisar köyündeki bir kaleden Erzurum Müzesi'ne taşınmıştır. Ancak bu stelde tartıştığımız konuya katkı sağlayacak satırlar büyük oranda tahrip olmuştur⁹⁸.

Urartu Krallığı'nın II. Sarduri sonrası kuzeydeki Erzurum, Kars ve Ardahan bölgesi ile ilgisini gösteren bulgular oldukça azalmaktadır. Bu döneme ilişkin yazılı belgeler söz konusu alan içindeki yerlerini tartıştığımız Diauehe, İga(ne), Maqaltu, Huşa, Tariu, Aşqalaşi ve Qulha gibi adlardan söz etmezken, arkeolojik belgeler de fikir verecek yoğunlukta değildir.

Diauehe Krallığı'nın bulunduğu Erzurum bölgesi, II. Sarduri döneminin sonuna kadar vergi ve haraç vermek koşulu ile mahalli beylerin yönetimine bırakılmış gibi gözükmektedir. Ancak bölgede bulunan yazıtlara ek olarak kale ve mezar gibi kalıntılar da, mahalli unsurların izleyen dönemde Urartu egemenliğine girmiş olabileceğini gösterecek türdedir⁹⁹. Buna karşılık elimizdeki verilerle Aras Vadisi'nin kuzeyinde, Arpaçay'ın batısında yer alan Kars - Ardahan yayla ovası için aynı şeyi söylemek oldukça zordur. Söz konusu bu alanın Urartu Krallığı sınırları içinde gösterilmesi için kullanılan kanıtlar, yalnızca yağma seferleri sırasında kuzeye çıkan ana yol üzerinde bırakılan yazıtlardır. Bunlar yukarıda değindiğimiz gibi Minua dönemine ait

⁹⁷ Kleiss-Hauptmann 1976, s. 13; Köroğlu 1999, s. 146 vd.

⁹⁸ Aydın 1991, s. 323 vd.

⁹⁹ Erzurum'un kuzeyindeki Umudumtepe Kalesi ve Kaya Mezarı (Çilingiroğlu 1980, s. 191 vd; Başgelen 1989, s. 22 vd), Pasinler-Karayazı arasındaki kaya tünelli ve sarnıçlı Harami Kalesi (Başgelen 1985, s. 15 vd) ile aynı bölgeden Karayazı (Özkaya 1994, s. 379 vd), Çelikli (Başgelen 1986b, s. 26 vd), Marifet (Başgelen 1992, s. 31 vd), Hamamlı (Başgelen 1986, s. 25 vd) Hasanova, Sukonak (Başgelen 1997, s. 28 vd) ve Şirinkale (Işık 1987, s. 497) mezarları bölgenin Urartu ile sıkı bağlarına işaret etmektedir. Ayrıca bir Demir Çağ kalesi için bkz. Başgelen-Özfirat 1996, s. 143 vd.

Süngütaş (Zivin)¹⁰⁰; I. Arğişti zamanında bırakılan Sarıkamış¹⁰¹ ve Ortakent¹⁰² ile II. Sarduri'nin Taşköprü¹⁰³ yazıtından oluşmaktadır¹⁰⁴. Ayrıca Sarıkamış'ın kuzeybatısında, Allahuekber Dağlarının güneydoğu eteklerindeki Zakim adlı bir yerden geldiği bildirilen Urartu kemer parçası da aynı gruba sokulabilir¹⁰⁵.

Günümüze kadar Erzurum yakınındaki Sos Höyük¹⁰⁶ de dahil olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyinde Ardahan¹⁰⁷, Kars bölgesindeki Ani¹⁰⁸ ve Dündartepe'de (Azat)¹⁰⁹ yapılan kazı çalışmaları ile bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları¹¹⁰ da Urartu dönemi açısından bekleneni vermemiştir. Bizim 1995-97 yıllarında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında¹¹¹ da yalnızca Ardahan Ovası'ndaki Tepeler Höyüğü'nde kırmızı astarlı birkaç parça Urartu çanak çömleği ele geçmiştir.

SONUÇ

Anlaşılabacağı üzere, az olmakla birlikte çanak çömlek gibi Urartu maddi kültür unsurları Ardahan bölgesine kadar ulaşmıştır. Hatta Gürcistan'da VII. ve VI. yüzyıllarda, kırmızı kilden yapılmış mallar ile bazı çanak çömlek formlarının ortaya çıkışı, Urartu etkisindeki toplumların buraya kadar sızmaları ile açıklanmaktadır¹¹². Ayrıca herhangi bir Urartu yazıtı veya kalesi olmama-

¹⁰⁰ UKN no: 37.

¹⁰¹ UKN no: 130.

¹⁰² Dinçol 1992, s. 109 vd.

¹⁰³ UKN no: 159.

¹⁰⁴ Arpaçay'ın doğusunda ise bilinen en kuzeydeki Urartu izleri I. Arğişti dönemine ait, Leninakan'ın 8 km kuzeybatısındaki Kanlıca (UKN no: 133) ve 21 km güneydoğusundaki Gulidzan (UKN no: 132) yazıtlarıdır.

¹⁰⁵ Azarpay 1968, s. 50 vd.

¹⁰⁶ Sagona-Erkmen vd 1996, s. 31 vd; Sagona-Erkmen vd 1997, s. 183 vd; Parker (1999, s. 133 vd) Erzurum ve Bayburt çevresinde merkezi devletle kültürel ilişkilere işaret eden izler olmakla birlikte daha çok yerli kültürün hakim olduğunu vurgulamaktadır.

¹⁰⁷ K. Balkan tarafından Ardahan Büyük Höyük'te yapıldığı bildirilen kısa bir kazı çalışmasının haberi için bkz. Mellink 1968, s. 134 vd.

¹⁰⁸ Kökten 1944, s. 659 vd; Balkan-Sümer 1965, s. 103 vd; Haberleri için bkz. Mellink 1965, s. 142 vd; Mellink 1967, s. 165; Mellink 1968, s. 134 vd.

¹⁰⁹ Kökten 1944, s. 667 vd.

¹¹⁰ Kökten 1943, s. 601 vd (Kökten bu gezisinde Ardahan'da Hanak'a bağlı Baştoklu (Sazkara) köyünde Kalecik adlı bir höyük bulduğunu bildirir); Kökten 1944, s. 659 vd; Güneri 1992, s. 161 vd; Başgelen 1987, s. 16 vd; Başgelen 1988, s. 14 vd.

¹¹¹ Köroğlu 1997, s. 376 vd; Köroğlu 1998, s. 133 vd; Köroğlu 1999, s. 146 vd.

¹¹² Lordkipanidse 1991, s. 73 vd.

sına karşılık, seferlerin Kars - Ardahan ve Kura Nehri vadisi üzerinden buraya kadar çıkmış olabileceği öne sürülmektedir¹¹³. Ancak yine de bu buluntulara dayanarak, Urartu kültürünün Kura Nehri'nin kaynak bölgesinde yerli unsurlardan daha öne çıktığını söylemenin zor olduğunu belirtmek durumundayız.

Urartu ordularının ulaştığı ve bazı durumlarda yazılı stel veya ana kaya üzerine kazdırdıkları bir yazıt ile işaretledikleri, en uzak uç noktaları ülkenin sınırı olarak kabul etmek ne kadar doğru olur? İçeriğinden anlaşıldığı kadarıyla hemen bütünüyle yağma ve ganimet elde etmeye yönelik bu türde seferler sonrası, yağmalanan bölgelerde bırakılan gösteriş yazıtları dışında sosyal ve siyasal yapı ile kentleşmede hangi türde Urartu izlerinin ortaya çıkması gerekmektedir? Yani bir bölgenin Urartu Krallığı'nın siyasal ve kültürel anlamda denetimine girdiğini söyleyebilmek için bulunacak arkeolojik kalıntılar neler olmalıdır? Ya da yalnızca söz konusu yazıtlar bunun için yeterli midir? Kanımızca bütün bu soruların cevapları, ancak Urartu Krallığı tarafından merkezden yönetildiği konusunda daha güçlü kanıtların bulunduğu Van Gölü çevresi, Elazığ'a kadar olan Murat Vadisi, Aras Vadisi'nin İğdır bölümü, Sevan Gölü'nün güneyi ve Erevan bölgesi, Urmiye Gölü'nün güney batısı, Bastam'ın bulunduğu Akçay Vadisi gibi bölgelerde¹¹⁴ bulunan kalıntıların ortak noktaları dikkate alınarak tartışılmalıdır.

Krali yazıtlar ve bölgedeki bir inşaattan söz edenler, merkezden yönetilen bölgelerin belirlenmesinde kuşkusuz ilk adımları sağlarlar. Yukarıda saydığımız bölgelerin tümünde bu türde yazıtlar bulunmaktadır¹¹⁵. İçlerinde yalnızca kral adı, yağmalanan bölge ve alınan ganimetlerin belirtildiği gösteriş yazıtlarına ise dikkatle yaklaşmak gerekmektedir. Bunların çoğu zaman kral tarafından yapılan bir seferin ulaştığı en uzak noktasında dikildiği anlaşılmaktadır. Benzer uygulama Urartu'nun güney komşusu Assur için de geçerlidir. Örneğin I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115-1077) döneminde Daiaeni ülkesine yapılan seferin anlatıldığı Yoncalı yazıtı¹¹⁶ Bulanık yakınlarında dikilmiş; ikinci kez bu bölgeye bir Assur ordusu ancak III. Şalmaneser (M.Ö. 858-824) döneminde, yani 200 yıla yakın bir süre sonra gelebilmiştir¹¹⁷. Dolayısıyla bir bölgede bu türden bir yazıt olması her zaman burasının merkezi yönetim altına girdiği anlamını taşımamaktadır.

¹¹³ Kleiss 1992, s. 91 vd.

¹¹⁴ Temel olarak yazılı belgelerin türlerine göre dağılımı ve Urartu ülkesinin coğrafi birimleri konusunda bkz. Zimansky 1985, s. 11 vd.

¹¹⁵ Kleiss-Hauptmann 1976, harita 1.

¹¹⁶ ARAB I no: 270.

¹¹⁷ Russell 1984, s. 171 vd.

Askeri açıdan oldukça hızlı genişleyen krallığın, fethedilen bütün bölgelere aynı hızla kültürünü götürmesi beklenmese de, merkezden yönetilen bölgelerde gösteriş yazıtları dışında, eyalet merkezi, tapınak ve mezar gibi başka kalıntıların da bulunması umulur. Ana kayaların yontulup düzeltilmesi ile hazırlanan temel yatakları üzerinde yükselen duvarların taş işçilikleri de Urartu'ya özgü yanları ile dikkati çekebilir. Kaya mezarları ile kare tapınaklar da Doğu Anadolu'da merkezi bölge ile sıkı bağları olan önemli Urartu merkezlerinde veya yakınlarında karşımıza çıkar¹¹⁸. Çanak çömlek ve diğer küçük buluntuları, kültürel etkileşim ile ülkenin sınırları dışına da yayılabilme özelliklerinden dolayı bu bağlamda biraz daha farklı değerlendirmek gerekmektedir.

Bütün bu tartışmalar ışığında, Kura Nehri'nin kaynak bölgesindeki Qulha (Göle), Huşa (Ardahan), Tariu (Hanak), Bia, Aşqalaşi, İga(ne) (Çıldır) gibi adlarla anılan, kabaca Ardahan yaylasının Urartu merkezi ile siyasi bağlarının çok sıkı olduğunu söylemenin zorluğu görülmektedir. Nitekim krali yazıtlarda da, Aras Nehri'nin kuzeyinde Kars ve Ardahan illerinin bulunduğu alanda kale, yönetim merkezi (É.GAL), kanal (PA5) ve diğer türde yapı (É) inşasına ilişkin herhangi bir not bulunmaması¹¹⁹ bu değerlendirmeye destek olarak sunulabilir¹²⁰. Buna karşılık, İşpuini döneminden II. Sarduri döneminin sonuna kadar buraya yapılan seferlerin kayıtları, Urartu Krallığı için bu alanın bir başka açıdan önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu önem, özellikle küçük ve büyük baş hayvan, at ve olasılıkla iş gücü ile asker ihtiyacının karşılanmasında bölge kaynaklarının yağmalanması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Urartular özellikle VIII. yüzyılda yağma seferleri ile Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar olan alanı denetlemeye çalışmışlardır. Ardahan'ın kuzeybatı ve batısını çeviren Yalnızçam Dağları, hem yağma seferlerinin ve hem de Urartu izlerinin sınırını çiziyor görünmektedir (Res. 17). Ortaya çıkan bu tablo doğrultusunda Qulha ülkesinin Göle'ye lokalize edilmesi, Urartu Krallığı'nın Aşağı Çoruh Vadisi ve Karadeniz kıyısındaki Kolkhis ile varsayılan ilişkisi konusundaki tek kanıtı da ortadan kaldırmaktadır.

¹¹⁸ Forbes 1983, s. 69 vd.

¹¹⁹ Zimansky 1995, s. 62 vd.

¹²⁰ Bu doğrultuda Slattery (1988, s. 182 vd), Urartuların Aras Nehri'ni merkezi bölgeyi korumak için ana savunma hattı olarak algıladıklarını; kuzeyinin ise gerçek anlamda ülkenin parçası olmadığını belirtir.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- Apollonius Rhodius, *The Argonautica* (with an English translation by R. C. Seaton) Loeb Classical Library, London 1921.
- ARAB I: D. D. Luckenbil, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago 1926.
- Atalay, İ. (1994), *Türkiye Vejetasyon Coğrafyası, Vegetation Geography of Turkey*, İzmir.
- Atalay, İ. (1997), *Türkiye Coğrafyası*, İzmir.
- Atalay, İ.- M. Tetik,- Ö. Yılmaz, (1985), *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri, The Ecosystem of North-Eastern Anatolia*, Ankara.
- Aydın, N. (1991), "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Belleten* 213, s. 323-329.
- Azarpay, G. (1968), *Urartian Art and Artifacts, A Chronological Studies*, London.
- Badaljan, R. S.- C. Edens vd. (1992), "Archaeological Investigations at Horom in the Shirak Plain of Northwestern Armenia, 1990", *Iran XXX*, s. 31-48.
- Badaljan, R. S.- C. Edens vd. (1993), "Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia", *Iran XXXI*, s. 1-24.
- Balkan, K. (1960), "Patnos Yakınlarında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* 5, s. 133-158.
- Balkan, K.- O. Sümer (1965), "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi* 14, s. 103-118.
- Barnet, R. D. (1956), "Ancient Oriental Influences on Archaic Greece", *The Aegean and the Near East: Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth Birthday* (ed. S.S. Weinberg), New York, s. 212-238.
- Barnett, R. D. (1963), "The Urartian Cemetery at Iğdır", *Anatolian Studies* XIII, s. 153-198.
- Barnett, R. D. (1982), "Urartu", *Cambridge Ancient History* 3/2, s. 314-371.
- Başgelen, N. (1985), "Doğu Anadolu'dan Demir Çağı'na Ait Bazı Yeni Bulgular I: Kitabeler-Kaya Tünelleri", *Arkeoloji ve Sanat* 28-31, s. 15-18.
- Başgelen, N. (1986), "Doğu Anadolu'dan Demir Çağı'na Ait Bazı Yeni Bulgular II: Kitabeler-Kaya Tünelleri", *Arkeoloji ve Sanat* 32-33, s. 25-30.
- Başgelen, N. (1986b), "Çelikli Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 34-35, s. 21-24.

- Başgelen, N. (1987), "Erzurum ve Pasinler Çevresinden Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat* 38-39, s. 16-19.
- Başgelen, N. (1988), "Kars ve Ağrı İllerinden Bazı Kaleler Hakkında Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 40-41, s. 14-17.
- Başgelen, N. (1989), "Umuduntepe Kaya Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat* 42-45, s. 22-25.
- Başgelen, N. (1992), "Marifet Kaya Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat* 54-55, s. 31-32.
- Başgelen, N. (1997), "Hasanova- Erzurum Kaya Mezarları", *Arkeoloji ve Sanat* 78, s. 28-31.
- Başgelen, N. - A. Özfirat (1996), "Erzurum'da bir Demir Çağı Merkezi", *Anadolu Araştırmaları XIV*, s. 143-159.
- Belli, O. (1991), "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper, and Iron", *Urartu: A Metalworking Center in the first Millennium B.C.E* (ed. Rivka Merhav), Jerusalem, s. 16-41.
- Belli, O. (1993), "Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien", *Istanbuler Mitteilungen* 43, s. 255-265.
- Belli, O. (1999), "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, s. 267-291.
- Braund, D. (1994), *Georgia in Antiquity, A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford.
- Burney, C. A. (1966), "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies XVI*, s. 55-111.
- Burney, C. A.- D.M. Lang (1971), *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and the Caucasus*, London.
- Çilingiroğlu, A. (1980), "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)- An Urartian Fortress in Diauehi: Umudum Tepe (Kalor Tepe)", *Anadolu Araştırmaları VIII*, s. 191-204.
- Diakonoff, I. M. - S. M. Kashkai (1981), *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.

- Dinçol, Ali M. (1976), "Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt", *Istanbuler Mitteilungen* XXVI, s. 19-30.
- Dinçol, Ali M. (1989), "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", *Anadolu Araştırmaları* XI, s. 137-148.
- Dinçol, Ali M.- B. Dinçol (1992), "Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, s. 109-117.
- Dinçol, Ali M.- E. Kavaklı (1978), *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları. Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van, Anadolu Araştırmaları* ek yayın 1, İstanbul.
- Drews, R. (1991), "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri" (çev. Ö. Çapar), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XV/ 26, s. 303-327.
- Edwards, R. W. (1985), "Medieval Architecture in the Oltu-Penek valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 39, s. 15-37.
- Edwards, R. W. (1986), "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 40, s. 165-182.
- Edwards, R. W. (1988), "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 42, s. 119-141.
- Forbes, T. (1983), *Urartian Architecture*, Oxford.
- Güneri, S. (1992), "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", *Türk Arkeoloji Dergisi* 30, s. 149-195.
- Homer, *The Odyssey I* (with an English Translation by A. T. Murray) The Loeb Classical Library, London 1930.
- Honigmann, E. (1970), *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (çev. F. Işıltan), İstanbul.
- Işık, F. (1987), "Şirinkale, Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* LI/ 100, s. 497-533.
- Jankowska, N.B. (1969), "Extended Family Commune and Civil Self-Government in Arrapha in the Fifteenth-Fourteenth Century B.C.",

Ancient Mesopotamia Socio-Economic History, A Collection of Studies by Soviet Scholars (Ed. I. M. Diakonoff), Moskov, s. 235-253.

Kleiss, W.- H. Hauptmann (1976), *Topographische Karte von Urartu*, *Archäologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband 3*, Berlin.

Kleiss, W. (1992), "Zur Ausbreitung Urartus nach Norden", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 25, s. 91-94.

Kökten, İ. K. (1943), "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 7, s. 601-613.

Kökten, İ. K. (1944), "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten* 8, s. 659-680.

Kökten, İ. K. (1953), "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırması", *Dil Tarih Coğrafya Fakülte Dergisi* 11, s. 177-209.

Koroğlu, K. (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul.

Koroğlu, K. (1997), "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s. 369-395.

Koroğlu, K. (1998), "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s. 127-156.

Koroğlu, K. (1999), "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s. 143-160.

Kuftin, B. A. (1941), *Archaeological Excavations in Trialeti I: An Attempt to Periodize Archaeological Materials*, Tbilisi.

Lordkipanidse, O. (1991), *Archäologie in Georgien Von der Altsteinzeit zum Mittelalter*, Heidelberg.

Mellink, M. (1965), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 69, s. 142-143.

Mellink, M. (1967), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 71, s. 165.

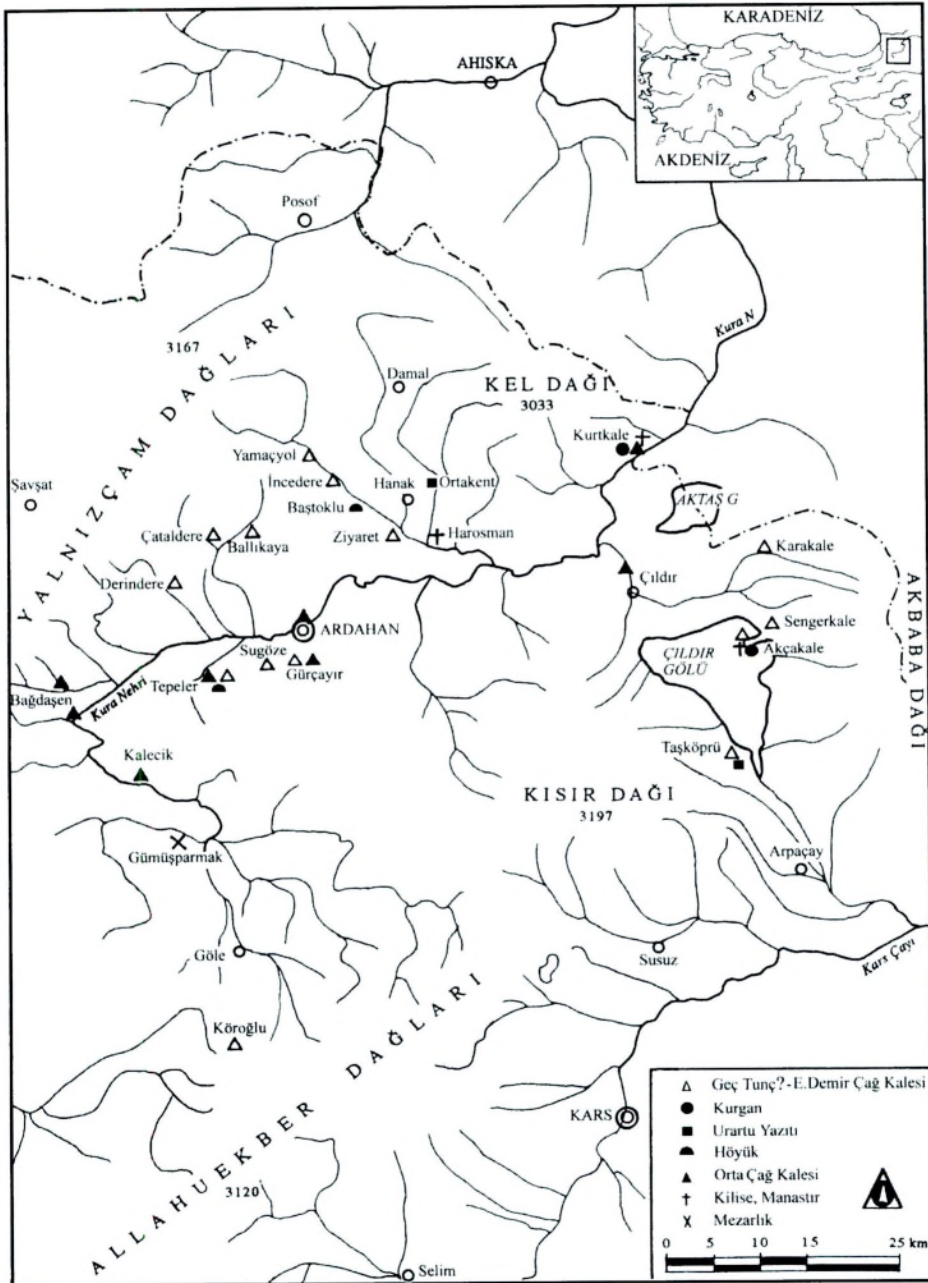
Mellink, M. (1968), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 72, s. 134-135.

Mikaelian, G. H. (1968), *Cyclopean Fortresses in the Basin of Lake Sevan*, Yerevan.

Özkaya, V. (1994), "Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 379-395.

- Parker, A. (1999), "Northeastern Anatolia: on the periphery of empires", *Anatolian Studies* 49: Anatolian Iron Ages 4, (ed. A. Çilingiroğlu, R. J. Matthews), s. 133-141.
- Payne, R. M. (1993), *Urartu Yazılı Belgeler Katalogu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul (Baskıda).
- Payne, R. M., (1996), "Urartian Inscriptions in Erzurum Museum", *Anadolu Araştırmaları XIV* (1996) *Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan*, s. 415-423.
- Russell, H. F. (1984), "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* XXXIV, s. 171-201.
- Sagona, A. - M. Erkmen vd (1996), "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* XLVI, s. 27-52.
- Sagona, A. - M. Erkmen vd (1997), "Excavations at Sos Höyük, 1996: Third Preliminary Report", *Anatolica* XXIII, s. 181-226.
- Sagona, A. - M. Erkmen vd (1998), "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report", *Anatolica* XXIV, s. 31-64.
- Salvini, M. (1991), "Historical Introduction", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E* (ed. Rivka Merhav), Jerusalem, s. 4-13.
- Salvini, M. (1995), *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- Sevin, V. (1999), "Demir Çağında Anadolu-Batu İlişkileri", *Anatolian and Thracian Studies in Honour of Zafer Taşlıkloğlu Armağanı: Anadolu ve Trakya Çalışmaları I*, (ed. N. Başgelen, G. Çelgin, V. Çelgin), İstanbul, s. 113-121.
- Sevin, V. - E. Kavaklı (1996), *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/ Karagündüz An Early Iron Age Cemetery*, İstanbul.
- Sinclair, T. A. (1989), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey II*, London.
- Slattery, D. J. G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan* 8, s. 1-30.
- Slattery, D. J. G. (1988), "The Defence of the Urartian Northern Frontier", *Al-Rafidan* 9, s. 173-194.
- Smith, A. T.- K. Kafadarian (1996), "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project", *Iran* XXXIV, s. 23-37.

- Smith, A. T. (1999), "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", *American Journal of Archaeology* 103, s. 45-71.
- Strabo, *The Geography of Strabo* (with an English translation by H. L. Jones) The LOEB Classical Library, London 1954.
- Tarhan, M. T. (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 109-120.
- UKN: G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskow 1960.
- Xenophon, *Anabasis* (with an English translation by C. L. Browson), The LOEB Classical Library, London 1922.
- Zimansky, P. E. (1985), *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago.

Resim 1: Ardahan bölgesi ve incelediğimiz ören yerleri.

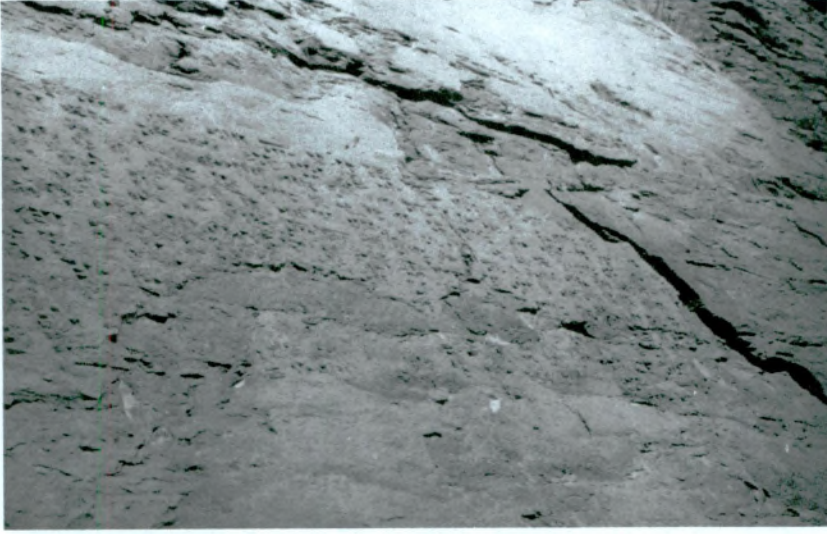
Kemalettin Koroğlu

Resim 2: Hanak/ Ortakent yazıtının yer aldığı kaya yüzeyi.

Resim 3: Hanak yazıtının sol bölümü.

Resim 4: Hanak yazıtının sağ bölümü.

Resim 5: Taşköprü yazıtı.

Kemalettin Koroğlu

Resim 6: Ziyaretkale, genel görünümü.

Resim 7: Ziyaretkale, kuzeydoğudan.

Resim 8: Karakale, kuzeyden.

Resim 9: Karakale tahkimat duvarlarından ayrıntı.

Kemalettin Koroğlu

Resim 10: İncedere, kuzeybatudan.

Resim 11: ataldere, gneybatudan.

Resim 12: ataldere, kuzeyden.

Resim 13: Derindere, güneydoğudan.

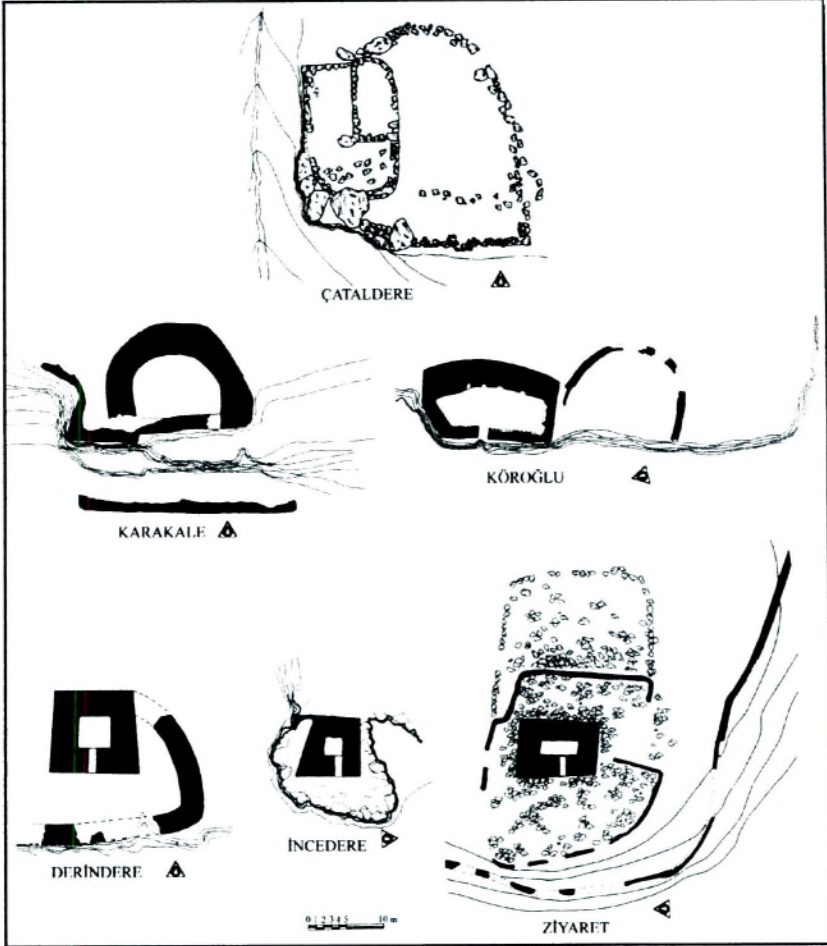
Kemalettin Koroğlu

Resim 14: Koroğlu Kalesi, kuzeyden genel.

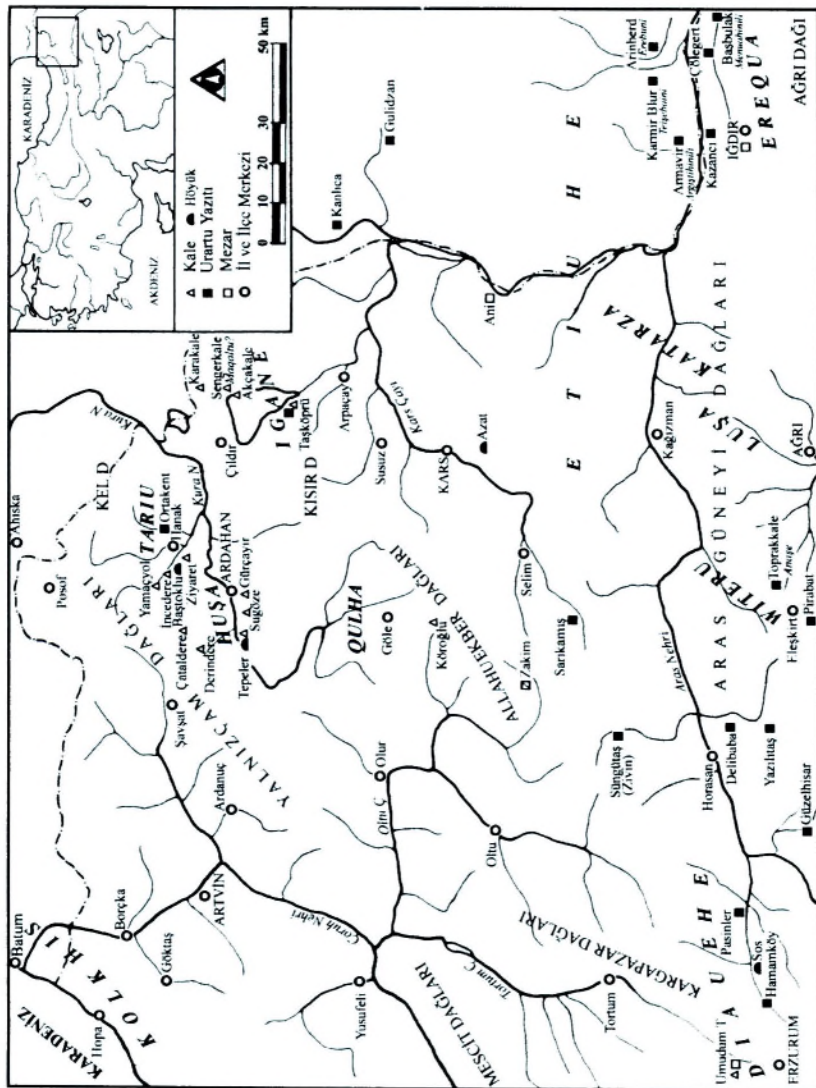

Resim 15: Koroğlu Kalesi, doğu duvarının içinden ayrıntı.

Resim 16: Ardahan bölgesinden benzer planlı yapılar.

Kemalettin Köroğlu

Resim 17: Urartu Krallığı'nın kuzeye yayılım haritası.

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA DOKUMA SANAYİ

ABDULHALİK BAKIR*

Dokuma sanayi, insanlık tarihi kadar eski bir sanayi dalıdır. Zira giyim-kuşam ihtiyacı insanların hayatlarını sağlıklı bir biçimde sürdürmeleri için gerekli olan yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarından birini teşkil etmektedir.

Arkeolojik çalışmalar, dokuma sanayinin çok eski devirlere kadar uzandığını ortaya koymuştur. Bunlardan birisi de sanayi dalında çalışan birçok dokuma işçisinin adlarını ve bu işçilerin meslekleri ile ilgili bilgileri kapsayan Asurlular dönemine ait tabletlerde Sargon devrine dair Akad dili ile yazılmış kitâbelerdir¹. Bu tablet ve kitâbelerde dokuma sanayinde çalışan işçilerle, Asur kraliyet ailesi fertleri arasındaki ilişkiler hakkında bilgilere rastlandığı gibi, o devirde faaliyet gösteren dokuma atölyeleri ve özel dokuma fabrikaları ile ilgili geniş malumat verilmektedir².

Eski Mısır Medeniyetinde de dokuma sanayinin yeri büyüktür. Burada özellikle keten kumaşların dokunması IV. sülaleden itibaren büyük bir gelişme göstermektedir. Dokumacılık, Mısır'da çok revaç bulmuş ve giyim sektörünü bu kumaş endüstrisi temin etmiştir. Gündelik kaba dokumalardan gayri, en ince ve en güzel kumaşların dokumasını meydana getiren bir el ve tezgâh sanayi bütün Eskiçağ boyunca Mısır'da mevcut olmuştur³.

Eskiçağlarda Mezopotamyalılar kaliteli yün ve keçi kılını dokuma tezgâhlarında kullanıyorlardı⁴. Tevrat'ta dokuma tezgâhlarında kullanılması maksadıyla yün ve keçi kılının hazırlanışı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dokumacı, dokuma tezgâhında kullanılacak yünü ve keçi kılını çeşitli yabancı

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ

¹ Salah Hüseyin el-Ubeydi; *Sunnâ'u'n-Nesic fi'l-Asâri'l-Arabîyyeti'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbasi*, el-Mevrid, Bağdat, 1986, XV, S. 1, s. 31.

² el-Ubeydi, s. 31.

³ Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992, s. 200-202.

⁴ Heyet; *el-İrak fi't-Tarih*, Bağdat, 1983, s. 201; Rıda Cevad el-Haşimî; *en-Neşâtu't-Ticâri el-Kadîm fi'l-Halici'l-Arabî ve Asâruhu'l-Hadâriyye*, el-Müerrihu'l-Arabî, Bağdat, 1980, S. 12, s. 71, 79.

maddelerden temizledikten sonra onu hazır hale getirirdi. O, bu işlemi ya bir sopa kullanarak veya zamanımızda dokumacıların da yaptığı gibi dokunacak maddeyi hazırlamak maksadıyla kullandıkları özel alete benzer bir aletle yapardı⁵. Bazan dokunacak yün ve keçi kılı önce yıkanır ve kurutulur, sonra da temizlenirdi. Bu işlemden sonra temiz olduğu görülen yün ve keçi kılı dokunması için dokuma tezgâhına gönderilirdi⁶.

İslam öncesi devirde dokuma işçileri yün, keçi kılı, deve kılı, keten ve diğer hammaddeleri dokumadan önce yıkarlar ve özel taraklar kullanarak bu maddeleri hazır duruma getirirlerdi⁷.

Dokuma endüstrisininin diğer bir hammaddesi de pamuktur. Arap dilinde "kutn" olarak geçen pamuk sözcüğünün kökenini tespit etmek oldukça zordur. Birçok araştırmacıya göre pamuk, Hindistan kökenlidir. Tevrat'ta karpas sözcüğü geçmektedir. Tevrat müfessirleri bu sözcüğün pamuk anlamına geldiğini ileri sürmektedirler. Aynı sözcük İbranice, Yunanca, Latince ve İremogulları dilinde yer aldığı gibi arapçalaştırılmış şekliyle Arap dilinde de "kirbâs" olarak geçmektedir⁸. Diğer bazı araştırmacılara göre kutn (pamuk) sözcüğü Sanskrit kökenlidir ve pamuk ağacı anlamını taşımaktadır. Bu sözcük Herodot tarafından yazılan tarih kitabında da geçmekte ve Makedonyalı Büyük İskender'in ordusunda yer alan Yunanlılar tarafından (Carbasus) ve (Cerbasina) olarak adlandırılmaktaydı. Herodot, Strabon, Lucan ve Quintus Curtius gibi yazarlar da eserlerinde pamuğun Hindistan'la ilgisine işaret etmişlerdir⁹. Kirbas sözcüğü, Fars dilinde de yer alır. Arap dilcileri, kirbasın beyaz pamuktan yapılmış bir giysi olduğunu ve bu sözcüğün Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini ileri sürmektedirler¹⁰.

Hindistan kökenli pamuğun anavatanı konusunda birbirine benzer görüşler ileri süren araştırmacılar, aynı ürünün dünyanın diğer bölgelerine yayılması hususunda çelişkili bilgiler nakletmektedirler. "el-İrak fi't-Tarih"¹¹ adlı eserde pamuk ekiminin Asur memleketine M. Ö. 1. binde girdiği iddia edilirken, diğer bir eserde büyük bir ağacın boyuna ulaştığı Hindistan kökenli pamuğun, Doğu İran'a Büyük Kuşana Kralları (M. Ö. 30/M. S. 250),

⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat, 1993, c. VII, s. 596.

⁶ Aynı eser, c. VII, s. 596.

⁷ Aynı eser, c. VII, s. 596.

⁸ Aynı eser, c. VII, s. 613.

⁹ Aynı eser, c. VII, s. 613.

¹⁰ Aynı eser, c. VII, s. 613.

¹¹ Heyet, *el-İrak*, s. 201.

Sistan'a İndo-İskitler (M. Ö. 70/M. S. 230) ve Irak'a Sasanî Kralları (224/642) tarafından getirildiği ileri sürülmektedir¹².

Morice Lombard¹³ ve Andre Miquel¹⁴, pamuğun, ancak VII. yüzyılda el-Cezire bölgesine girdiğini iddia ederlerken, Adem Metz, bu ürünün H. IV. yüzyılda Hamdanî Emîrleri tarafından adı geçen bölgede ekimine başlandığını kabul etmektedir¹⁵. Ahmet eş-Şamî ise, Adem Metz ile aynı görüşü paylaşmakta ve H. IV. yüzyıla kadar pamuğun Irak, Horasan ve Mısır'da ekilmediğini iddia etmektedir¹⁶.

Pamuğun Hindistan'dan çıkarak diğer bölgelere yayılması konusunda ileri sürülen görüşlerden, bu ürünün VI. yüzyılda bir yandan Horasan'a diğer yandan da Türkistan¹⁷ bölgesine girdiğini ve VII. yüzyılın başlarında da Horasan'dan Yukarı Mezopotamya'ya yayıldığını söylemek mümkündür.

Burada Güney Arabistan'ı veya başka bir deyişle Yemen'i de gözardı etmemek gerekir. Zira Yemen bölgesinin, İslam'dan önce ve İslam'ın yayılışı esnasında çok ileri bir dokuma sanayine sahip olduğu görülmektedir¹⁸. Ayrıca burada, dokuma sanayinde kullanılan yün, keçi kılı ve keten gibi hammaddeler yanında pamuğun da bu alanda kullanıldığına şahit oluyoruz¹⁹. Bize göre, bu gelişme, aynı tarihlere rastlayan Farslar'ın Yemen'i ele geçirmeleri ile ilgili olsa gerektir²⁰. Böylece, pamuk ekimi bir yandan İran yoluyla Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerine yayılırken diğer yandan Farslar tarafından Yemen'e sokulmuş oluyordu.

¹² Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev; Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 291.

¹³ Morice Lombard, *el-Coğrafya et-Tarihîyye li'l-Alemi'l-İslamî hilâle'l-Kurûni'l-Erba'ati'l-Ulâ*, (Çev: Abdurrahman Hamide), Dimaşk, (Trz.) s. 239-240.

¹⁴ Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti* (Çev; Ahmet Fidan-Hasan Mentek), Ankara, 1991, c. I, s. 172.

¹⁵ Adem Metz, *el-Hadâratu'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicri*, (Arp. trc. Muhammed Ebu Ride) Beyrut, 1967, c. II, s. 356-357.

¹⁶ Bkz. Ahmed eş-Şamî, *el-İlakâtu't-Ticâriyye beyne Düveli'l-Halic ve Buldânu's-Şarki'l-Aksâ ve Eserü Zâlike fi Ba'di'l-Cevâni'l-Hadâriyye fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, el-Müerrihu'l-Arabi, Bağdat, 1980, S. 12, s. 120.

¹⁷ Bkz. Morice Lombard, s. 239-240.

¹⁸ Bkz. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, (Trc. Muhammed Ataullah, Sad. İsmail Kaya), Ankara, 1982, s. 195; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sakka ve arkadaşları), Beyrut, 1990, c. I, s. 22.

¹⁹ Cevad Ali, c. VII, s. 526; Ahmed Salih el-Ali, *et-Tanzimâtu'l-İçtimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evel el-Hicri*, Bağdat, 1953, s. 222.

²⁰ Farslar'ın, Yemen hâkimiyeti ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn-Hişam, *es-Sire*, c. I, s. 58; Neşet Çağatay, *Yemen'de İran Hâkimiyeti, İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Ankara, 1971, s. 101; Mustafa Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982, s. 12-13.

Pamuk ekimi daha sonra Çukurova, Kuzey Suriye, Şam Vahası ve Ürdün'e girdi ve Mısır'a yerleşmeden, ketenle rekabet edemediğinden Kuzey Afrika'ya geçti, buradan, Tunus'un ve Fas'ın güney bölgelerine oradan da İspanya ve Sicilya'ya yayıldı²¹. Kıbrıs ve Girit, pamuktan etkilenmesine rağmen, onun kültürünü, gerçek anlamda daha sonraları Haçlı Seferleri döneminde geliştirdiler²².

Bütün İlkçağ boyunca Nil deltasında keten ekilmişti. X. yüzyılın ortasında Büveyhoğulları'ndan Adudu'd-Devle Fena Hüsrev b. el-Hasen Rüknu'd-devle (Öl. 983) keten ekimini Huzistan'da Siniz'e ve İran'ın güneyinde Kazerûn ve Tevvac'a getirdi. Buradan hemen Taberistan'a ve Kuzey İran'daki Derbend'e yayıldı²³.

Keten rutubetli, siyah iyi kaliteli toprağa ekilirdi. Kimi bölgelerde yağmur yeterli idi, başkalarını da sulamak gerekirdi. Toprak önceden üç kez sürüldükten sonra tohum rüzgârsız bir günde rutubetli toprağa ekilir, sonra yavaşça üstü toprakla örtülürdü. Uzayıp gelişen keten sarı bir renk alınca koparılır, ince bir tabaka halinde toprak üstüne yayılır, böylece o kururdu. Tersine çevirdikten sonra 4-5 günün bitiminde onlardan küçük desteler yapılır ve güneşte bırakılmaya devam edilirdi. İyice kuruduktan sonra bir sopa ile dövülerek tohumu düşürülürdü. Bundan sonra tohumlar toplanır, kalburlanır ve yeni çanaklara konurdu. Destecikler suyun üstüne çıkmasını diye taşların altında iyice suya batırıldı²⁴.

Derbend ve Gürgen gibi soğuk bölgelerde keten elli gün suda kalırdı. Buna karşılık Mısır, Huzistan ve Kazerûn gibi sıcak yerlerde bunun için bir ay yeterdi. İslatmadan sonra, keten iyice kuruyunca onu ağaçların altında açık havada bırakırlar, sonra onları tutam tutam uzun ve düzgün bir meşe sopasıyla döverlerdi ki, kırılıp kabuğundan ayrılınsın. Böylece olağanüstü iyi lifler elde edilirdi²⁵.

Dokuma sanayinin önemli bir hammaddesini de ipek oluşturmaktadır. Arap dilinde "harîr" olarak geçen ipek sözcüğünün kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Strabon, Yunanlılar'ın ipeği Hindistanlılar'dan aldıklarını bu sebeple de ona Hindistan'da yaşayan kavimlerden birinin adını

²¹ Morice Lombard, s. 239-240; Andre Miquel, c. I, s. 172.

²² Aynı eser, s. 239-240; Aynı eser, c. I, s. 172.

²³ Ali Mazaheri, s. 292.

²⁴ Aynı eser, s. 292-293.

²⁵ Aynı eser, s. 292-294.

koyduklarını iddia eder²⁶. Bazı araştırmacılar ise, antik Yunan metinlerinde geçen "sericum" sözcüğünün işlenmemiş ipek anlamında kullanıldığı görüşünü benimsemişlerdir. İbranice'de yer alan "pemeshek" sözcüğüne dayanarak bazı bilim adamları onun, Dımaşk İpeği veya Dımaşk'ta dokunmuş ipek anlamına geldiğini savunmuşlardır. Başka bir grup araştırmacı da ipek sözcüğünün, Arap dilinde geçen ve bir çeşit ipeği veya işlenmemiş ipeği ifade eden " Dımaşk " kelimesinin bozulmuş şeklinden ibaret olduğunu iddia etmişlerdir²⁷. Harîr (ipek) sözcüğü ile birlikte "es-serak" sözcüğü de kullanılmaktadır. Bu da ipek parçacıkları, beyaz ipek ve genel anlamda ipeği ifade etmektedir. Bazı bilim adamları, bu sözcüğün Arapça'ya, Farsça'dan geçtiğini ve kelimenin aslının "sereh" yani iyi, kaliteli anlamına geldiğini savunmaktadırlar. es-Serak sözcüğü "sirikon" şeklinde de kullanılır. Bu sözcük ise, Yunanca'da "sericum" olarak geçer ve genel anlamda her çeşit ipeği ifade eder²⁸.

İpek endüstrisi dut ekimi ve ipek böceği yetiştiriciliği sanatına dayanır. Bu sanatı Sasanîler Semerkant ve Hotanlılar'dan, bunlar da Çinliler'den öğrenmişlerdir²⁹. Miladî VI. yüzyılda ipek böcekleri, Türkistanlı bir rahip tarafından taşınarak Suriye'ye getirildi. Sonra İslam fetihleri sonucunda ipek böceği yetiştiriciliği tüm Akdeniz ülkelerine yayıldı. Bununla birlikte ipek endüstrisi Güney Suriye, özellikle de Lübnan Dağı, Kıbrıs, Tunus'un güneyi (Kâbis bölgesi), Güneydoğu İspanya ve Sicilya'da büyük gelişme gösterdi³⁰.

Miladî VIII. yüzyılda ipek böceği yetiştiriciliği, Kuzey Suriye'de ipek endüstrisinde önemli bir yere sahip olan Kinnesrin'den, Suriyeliler tarafından İspanya'nın Ceyyân Bölgesine getirildi. Böylece, ipek üretimi, Batı Avrupa'da yer alan Müslüman İspanya'nın özelliklerinden biri haline geldi. Sicilya Adası'na giren ipek, ancak Normanlar'ın bu adayı ele geçirmeleriyle Hıristiyan Batı Dünyasına taşındı ve Güney ve Kuzey İtalya'ya yerleşmiş oldu³¹.

Sasanîler döneminde İran ipek endüstrisinin hammadde ihtiyacını Çin'den ithal edilen ipekler karşılamaktaydı. Bazen de bu Çin ipeği, buradan Bizans'a gönderiliyordu. İslam'ın yayılışından sonra, Çin'den işlenmemiş ipek

²⁶ Cevad Ali, c. VII, s. 64.

²⁷ Aynı eser, c. VII, s. 605.

²⁸ Aynı eser, c. VII, s. 606.

²⁹ Ali Mazaheri, s. 308.

³⁰ Andre Miquel, c. I, s. 172.

³¹ Morice Lombard, s. 240-241.

ithalatı büyük bir sekteye uğradı. Bu ülkeden yapılan ipek kumaş ithalatı ise, eskisi gibi devam etti. Bu esnada, İslam Dünyası üretmiş olduğu ipeklerin tümünü dokuma fabrikalarında kullanmıyorlardı. Zira, bu ipeklerin büyük bir kısmı Bizans'a ihraç ediliyor ve bu ülkenin ipek endüstrisi tamamen İslam ülkelerinden ithal edilen hammaddeye bağımlı idi³².

Bütün Ortaçağ boyunca İslam Ülkeleri içinde kozacılık bakımından en sağlam geleneklere sahip olan ülke İran'dı. Orada ipek böceği yetiştiriciliği çok çabuk en iyi gelişmeyi gösterdi. Burada yer alan Yezd Bölgesi insanları dünyanın en iyi ipeğini elde etmişlerdir³³.

Dutluk haline getirmek için gerekli toprağı seçmek ve hazırlamak başlı başına bir bilimdi. Ayrıca, ağaçlara zarar vermemek için yaprak toplamanın bir yöntemi vardı. Ayrıca onlar, kendi dut ağaçlarından, bu ağaçların normal olarak verdiği on katı yaprak elde etmeyi biliyorlardı³⁴. Yumurtalar büyük ihtimam gerektirirdi. Köylü kadınların yumurtaları muhafaza etmek ve nazardan korumak için kutunun kenarına bir firuze veya bir inci koyarlardı. İlkbahar gelince, yumurtaları küçük torbalara koyup böcekler çabuk çıksınlar diye koltuk altlarına bağlayıp taşarlardı³⁵.

Böceklerin, dutların ilk yapraklarını verdikleri sırada çıkmalarına dikkat edilirdi. Yumurtadan çıkış dört ile beş gün sürerdi. Böcekler günde üç kez yaprak verilirdi. Biraz sonra böcekler turmanabilsinler ve kozalarını yapısınlar diye küçük dalcıklar konurdu. Kozaları açma zamanı gelince, bu iş o kadar nazikti ki, ayrı bir uzmanlık işi sayılırdı³⁶.

XIII. Yüzyılda İran'ın en çok ipek üreten yeri Hazar kıyısında Gilan'dı. Buranın çok ünlü olan ipeği, bütün İslam ülkelerinde alıcı bulur, Kilikya Ermeniler'i onu Cenevizliler'e veya Avrupalılar'a satarlardı³⁷.

Ortaçağ İslam dünyasında dokuma atölye ve fabrikalarında üretilen dokuma çeşitlerini ele almadan evvel, İslam öncesi ve İslam'ın yayılışından sonraki devirlerde Hz. Peygamber ve ilk dört halife dönemi dışında hiç önemini

³² Aynı eser, s. 241.

³³ Ali Mazaheri, s. 308-309.

³⁴ Aynı eser, s. 309.

³⁵ el-İbşihî, *el-Müstazraf min kulli Fennin Müstazraf*, (Thk. Mufit Muhammed Kamiha), Beyrut, 1986, c. II, s. 243; Ali Mazaheri, s. 309.

³⁶ Ali Mazaheri, s. 309, 310.

³⁷ Aynı eser, s. 310.

kaybetmeyen ve bir nevi devlet tekelinde bulunan fabrikalar olarak çalışan nakış evlerinden bahsetmek istiyoruz.

Miladî VI. yüzyılda Arap yarımadasının güney bölgelerinde, özellikle de Yemen'de hammaddesi pamuğa dayalı dokuma endüstrisi büyük gelişme kaydetti. Bu sanayi dalı devletin en önemli gelir kaynakları haline geldi. Burada krallar için çalışan birçok dokuma atölyesi ve nakış evi kumaş imal etmekteydi. O dönemde devlet tekelinde bulunan bu dokuma fabrikalarına "Ta'met melken " yani kraliyet dokuma evi denilirdi³⁸.

Yemen dokuma endüstrisinin temeli büyük bir ihtimalle bu ülkede kurulan Himyer devleti³⁹ ve İslam öncesi dönemde burayı ele geçiren Sasaniler'in beraberlerinde getirmiş oldukları dokuma kültürüne dayanmaktaydı⁴⁰. İbnü'l-Mücâvir, Yemen dokuma endüstrisi hakkında şöyle der: " Abdullah b. Muhammed b. Yahya el-Hâik bana şunu anlattı: Yemen kadınlarının dokuma tekniği Himyer ve Fars dokuma tekniğine dayanır. Ben ona bu nasıl bir şeydir? dedim. O da, Himyer tekniğine dayanan dokumada orta parmak, baş parmağın üzerine, Fars tekniğinde ise baş parmak, orta parmağın üzerine çıkarılmaktadır."⁴¹.

Eski Yunanlılar tarafından " Arabia Felix " ⁴² yani (mutlu Arap ülkesi), Kur'an-ı Kerim'de " İyi ve güzel ülke " ⁴³ ve ağaçları, meyveleri ve tarımının bolluğu nedeniyle Araplarca " Yeşil Yemen " ⁴⁴ olarak tanıtılan Yemen'de dokuma endüstrisinin gelişmesine zemin hazırlayan faktörlerin başında da buranın toprağının tarıma çok elverişli olması gelir ki, bu da pamuk ekimi ve hayvan yetiştiriciliği için önemli bir kaynak ve sağlıklı bir ortam teşkil etmekteydi. Kumaşların boyanmasında kullanılan bitki kaynaklı boya endüstrisinin gelişmesini de aynı faktöre dayandırmak mümkündür.

Farslar, İslam'dan önce nakış evlerinde üretilen elbiseleri, hükümdarlarının resimleriyle veyahut belli şekil ve resimlerle süslerlerdi⁴⁵.

³⁸ Cevad Ali, c. VII, s. 598.

³⁹ Bkz. el-Asma'i, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, (Thk. Muhammed Hasan Al-i Yâsîn), Bağdat, 1959, s. 25; el-Hemdani, *el-İklil*, (Thk. Oscar Löfgren), Leiden, 1954, s. 59.

⁴⁰ Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, Kahire, 1908, s. 131.

⁴¹ Bkz. İbnü'l-Mücâvir, *Tarihu'l-Müstabsir*, Leiden, 1951, c. II, s. 256.

⁴² Cevad Ali, c. I, s. 118-119; Corci Zeydan, *el-Arab*, s. 103.

⁴³ Neml, 22; Sebe', 15.

⁴⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut, (Trz.), c. V, s. 511.

⁴⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Bağdat (Trz.) s. 266-267. (Trk. trc. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1991, c. II, s. 27.

İslam'ın yayılışı esnasında Müslümanların fetihlerle meşgul olması nedeniyle ve İslam dinin öğütlediği züht ve takva öğretisi neticesinde halifeler giyim-kuşam konusunda lüksten uzak kaldılar⁴⁶. Emevîler devrinde dokuma ve giyim fabrikaları büyük bir hızla gelişti. Bunlara "Dârü'-Tırâz" (Nakış Evleri)⁴⁷ denilirdi. Dokunan kumaşların etrafı halifelerin ad ve künyelerini içeren satırlarla nakışlanırdı. Yanında bazen ayet ve dualarda yazılırdı⁴⁸. Emevîler'de ve Abbâsîler'de trazlı dokumaların üretimi ve buna bağlı hakların korunmasına önem verilmiş, gösterişe düşkün Fatımîler'deyse bu tür kumaşların üretimi daha da değer kazanmıştı. selçuklular'ın saraylarında da bu tür imalâthaneler vardı⁴⁹.

Tezgâhlarda bayrak ve sancaklar, saray sergi eşyası, halifelerin yüksek rütbeli devlet adamlarına ve kumandanlara giydirdiği elbiseler de dokunurdu⁵⁰.

Devlet tekelindeki dokuma fabrikalarını idare eden müdüre " Sâhibu't-Tırâz " denilirdi⁵¹. Müdür, kalıba sokmak işlerine, araç-gereç ve dokumalara bakardı. Fabrikalarda çalışanların ücret ve aylıklarını, muhtaç oldukları şeyleri tedârik etmek onun sorumluluğuna verilmişti⁵².

Abbâsîler döneminde, halifelerin kendileri ve saray mensuplarının giyim ihtiyaçlarını karşılayan özel dokuma fabrikaları yanında halka yönelik genel dokuma fabrikaları da bulunmaktaydı⁵³. Bu olguyu, İslam öncesi devirde de görmek mümkündür. Zira bazı hükümetler, bazı dokuma çeşitlerinin imalini kendi tekellerinde tutuyorlardı. Örneğin, Mısır'da devlet, krallar tarafından kullanılması, kumandanlara, devlet ve din adamlarına hediye olarak verilmesi amacıyla, kaliteli kumaş ürettiyordu ve bu kumaşlara üretici fabrikanın markasını ve hükümdarın şiarını işliyordu. Böylece bu kumaşın devlet tarafından üretildiğini de halka bildirmiş oluyordu. Hatta bazı hükümdarlar,

⁴⁶ el Ubeydî, s. 37.

⁴⁷ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Trc. Fuad Köprülü), Ankara, 1973, İzahlar kısmı, s. 159.

⁴⁸ Süphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev: İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983, s. 303.

⁴⁹ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.), c. XII, s. 11513.

⁵⁰ Süphi Salih, s. 303.

⁵¹ İbn Haldun , s. 267; el- Ubeydî, s. 34.

⁵² Aynı eser, s. 267.

⁵³ el-Ubeydî, s. 32.

halkla birlikte ortaklaşa dokuma fabrikaları kurmayı da teşvik ediyorlardı ve onlarla bu alanda rekabet yoluna gidiyorlardı⁵⁴.

el-Ubeydî, en-Nüveyrî'den naklen Memlûkler döneminde Sultan el-Eşref Şaban'ın İskenderiye tırazını ziyaret etmesi münasebetiyle çok güzel bilgiler aktarmaktadır. en-Nüveyrî şöyle diyor: "Veziri onunla tıraz (dokuma) evine kadar refakat etti ve hükümdar atından inerek buranın merdivenlerinden yukarı çıktı. Sonra o, dokuma tezgâhlarının bulunduğu yere geldi ve çeşitli kumaşlar dokuyan işçileri seyretmeye başladı. Arkasından tezgâhları teker teker dolaşarak onları incelemeye koyuldu ve işçilerin nasıl çalıştıklarını, sonra çocuk işçilerin iplikleri taşıdıklarını ve o ipliklerle kumaşların nasıl dokunduklarını kontrol etti."⁵⁵

Arap yarımadasının Hicaz bölgesinde küçük çapta dokumacılıkla uğraşan işçiler bulunmaktaydı ve bu işçiler, daha ziyade kadınlardan oluşmaktaydı. Sahîh-i Buharî'de Sehl b. Sa'd'dan şu rivayet nakledilir: "Bir kadın bir hırka (burde; çizgili bir elbise veya siyah küçük kareli bir elbise olduğu söylenmiştir.) getirdi. Râvi şöyle dedi; biliyor musunuz burde nedir? Kendisine şu cevap verildi; Evet o kenarı ince kadifeden kumaştır denildi ve "Ey Allah'ın Resûlü, bunu kendi elimle dokudum, sana giydirmeye geldim." Hz. Peygamber (s. a. v.) 'de onu aldı⁵⁶. Diğer bir haberde ise şöyle denilir; "Kadın, Hz. Peygamber'e (s. a. v.) yünden siyah-beyaz benekli bir cüppe ördü ve kenarlarını da siyah yaptı. Resûlüllah (s. a. v.), onu giyince "bakın ne kadar güzel ve ne kadar yumuşak!" dedi. Bir bedevî ayağa kalkıp "Ey ! Allah'ın Resûlü onu bana hibe et" dedi. Resûlüllah (s. a. v.), kendisinden bir şey istendiğinde cimrilik etmezdi. Cübbeyi ona verdi ve kendisine de başka bir cübbe dokunmasını emretti. Hz. Peygamber (s. a. v.) cübbe tezgâhta olduğu halde (daha bitmemişken) vefat etti⁵⁷.

el-Kettanî, İbnu'l-Cevzî'den naklen ünlü sahabilerden Zübeyr b. el-Avam, Amr b. el-As ve 'Amir b. Kureyz'in yün ve ibrişimden kumaş imal ettiklerini bildirmektedir⁵⁸.

⁵⁴ Cevad Ali, c. VII, s. 599-610.

⁵⁵ el-Ubeydî, s. 34.

⁵⁶ Bkz. el-Buharî, *Sahîh*, İstanbul, 1992, c. III, s. 13-14 ; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 454 ; el-Kettanî, *et-Terâtübul-İdâriyye*, (Çev; Ahmet Özel), İstanbul, (Trz.), c. II, s. 276-287.

⁵⁷ Aynı eser, c. II, s. 287

⁵⁸ Aynı eser, c. II, s. 287.

Daha önce Yemen'in İslam öncesi döneminde dokuma endüstrisinde büyük ilerleme kaydettiğini belirtmiştik. Yemen bu özelliğini İslam'ın yayılışından sonraki dönemlerde de devam ettirdi ve burada Necran, Ma'âfir ve Te'iz bölgelerinin adını taşıyan elbise imal edilmekteydi. Bunlar çizgili burdeler, el-Ethamiyye adıyla tanınan içinde kırmızı ve yeşil çizgiler bulunan cübbeler ve Yemen'in el-Hibere⁵⁹ diye adlandırılan burdelerinden oluşuyordu. Ayrıca es-Sıbre, es-Schûliyye, el-Adeniyye ve el-'Asb⁶⁰ adlarında elbiseler de burada imal ediliyordu. Bu sonuncular ise genellikle pamuklu elbiseler olup, ucuza satılan ve daha çok bedevilerin ihtiyacını karşılamak için üretilen elbiseler idi⁶¹.

Yemen'de çeşitli kumaşlardan üretilen diğer elbiseleri de şöyle sıralamak mümkündür; el-Hâl (Yumuşak bir kumaştan imal edilip, siyah çizgileri bulunan kırmızı bir elbisedir.) el-Vesâil (Kırmızı kumaştan yapılmış bir elbisedir.), el-Mümercél (İçinde resimler bulunan bir elbise çeşitidir.) el-Me'âcir (Bir çeşit kadın elbisesidir.) es-Sirâ' (Sarı çizgili bir elbise olup, ipek veya altın karışımından imal ediliyordu ve zenginler tarafından kullanılmaktaydı.), eş-Şarâbiyye (Bir çeşit burdedir.)⁶².

Emevî Halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik nakışlı elbiseler giymeyi çok severdi. Bu sebeple kendisi gibi yakınları ve devlet adamlarının da aynı şekilde giyinmelerini zorunlu kılmuştu. Hizmetçileri bile yanına girdiklerinde aynı kıyafeti giymek zorundaydılar. Hatta o, bu hususta o kadar ileri gitmişti ki, öldükten sonra nakışlı elbiseler içinde defnedilmesini vasiyet etmişti. Cübbe, yelek, şalvar, sarık ve külahlardan oluşan bu kaliteli elbiseler Yemen'de imal edilmekteydi⁶³.

Sadece kaliteli bir burdenin (cübbe) beşyüz dinara⁶⁴ satıldığı göz önünde bulundurulursa, dokuma sanayinin Ortaçağlarda Yemen'in milli gelirine ne denli büyük bir katkı sağladığı açıkça görülür.

⁵⁹ Bu elbiselerin tesettürlü kadınlar tarafından ev dışında giyilen siyah renkli çeşitleri de vardı. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luğa*, Beyrut, 1981, s. 113.

⁶⁰ Bu çeşit Yemen burdeleri bir çok işlem sonucunda imal edilmekteydi. Bunların önce tomanı dürülür, boyanır, sonra da dokunurdu. Bkz. İbn Manzûr, c. I, s. 604.

⁶¹ el-Ali, s. 221-222.

⁶² Cevad Ali, c. VII, s. 524-525, 600.

⁶³ Bkz. el-Mes'udî, *Mürûcû'z-Zehab ve Ma'âdinü'l-Cevher*, (Thk. Kasım eş-Şemmâ'î er-Rîfâ'î), Beyrut, 1989, c. III, s. 184, 185.

⁶⁴ İbn Rûste, *el-A'lâku'n-Nefise*, Leiden, 1891, c. VII, s. 112.

Arap yarımadasının doğu bölgelerinde bazı dokuma merkezleri bulunuyordu ve buralarda üretilen kumaşlar bu yerlerin adlarını taşıyordu. Katar kumaşları bunlardan biridir. Nisbeten sert, nakışlı ve kırmızı renkten elbiseler olup, adından anlaşıldığı gibi Katar yarımadasında imal edilmekteydi. Bir rivayete göre Hz. Peygamber, bu elbiseden giymiştir⁶⁵. Aynı zamanda Ömer b. el-Hattab ve Abdullah b. Amr b. el-As'ın da bu elbiselerden giydikleri rivayet edilir⁶⁶.

Ayrıca Suhâr, Uman, Dahran, Hecer ve Bahreyn'de imal edilen kumaşlar da şöhret kazanmıştı ve İslam Devletinin çeşitli yerlerinde insanlar tarafından kullanılmaktaydı⁶⁷.

Arap Yarımadası'nın Necid ve Tihâme bölgelerinde kadınlar deve kılını dokudukları gibi, pamuğu da "kanun" adında bir aletle dokuyorlardı. Sonra, dokunan kalın iple daha ziyade köle, cariye ve yoksulların kullandığı ve "el-Hecîre" (şiddetli sıcaklarda giyilen) elbisesi dedikleri bir çeşit yünlü elbise imal ediyorlardı⁶⁸. Buralarda altmış civarında dokumacının bu meslekle uğraştığını İbnü'l-Mücavir'den öğrenmekteyiz⁶⁹.

Nasır Hüsrev, Bahreyn'de yer alan Ehsâ' şehrinde güzel fotalar dokuduklarını ve onları satmak maksadıyla Basra'ya ve diğer yerlere götürdüklerini bildirmektedir⁷⁰.

Ortaçağda Irak'ta sanayi, sınıfsal bir farklılaşma doğuran bir zenginliğe yol açacak ölçüde gelişmemişti. Devletin, bayrak, sancak ve resmî elbiselerin İmal edildiği geniş dokuma atölyelerine sahip olduğu biliniyor. Fakat dokuma endüstrisinin, tek kişilik işler ile az sayıda kişinin bir dükkan veya küçük bir imalathanede bir arada çalıştığı sanayiler arasında değişen sınırlı imkânları vardı⁷¹.

Abbasiler döneminde devlet, bazen elbiselere ağır vergiler uygulardı. Bu da dokuma endüstrisinde çalışan işçilerin tepkilerine yol açardı. Hicri 375/M. 985 yılında Samsâmu'd-Devle b. Adudu'd-Devle, Bağdat ve çevre-

⁶⁵ el-Ali, s. 222; Cevad Ali, c. VII, s. 527; eş-Şamî, s. 222.

⁶⁶ Bkz. el-Ali, s. 223.

⁶⁷ Aynı eser, s. 223; Cevad Ali, c. VII, s. 527; el-Habib el-Cünhanî, *Devrü Umân fi Neş'eti't-Ticâretü'l-Alemiyye Hilâle'l-Asri'l-İslamiyyi'l-Evvel*, el-Müerrihu'l-Arabi, Bağdat, 1982, S. 22, s. 27.

⁶⁸ İbnü'l-Mücavir, s. 231.

⁶⁹ Aynı eser, c. II, s. 231.

⁷⁰ Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahhab Terzi), İstanbul, 1950, s. 136.

⁷¹ Abdülaziz Dürî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s.100.

sinde dokunan pamuk ve ipek elbiselere vergi uygulamak istedi. Fakat halk buradaki el-Mansur Camii'ne toplandı ve Cuma namazını engellemeye çalıştı. Bu sebeple de burada büyük bir fitne çıkacaktı. Böylece, adı geçen hükümdar bu uygulamadan vazgeçti⁷².

H. 389/M. 998 yılında da Bağdat'ta pamuk ve ipek elbiselere öşür vergisi konulmak istendi. Bu durum üzerine dokuma işçileri vergiye karşı tepki gösterdiler. Sonra, halk da bu uygulamaya karşı çıkarak Cuma namazını engellediler ve el-Hamûlî adında bir kişinin evini yaktılar. Bu olay sırasında divanlara ait siciller de yandı. Sonra, devlet bazı kişileri tutuklayarak cezalandırdı. Böylece, sadece ibrişimden yapılan elbiselere öşür vergisi kondu ve satımı yapılan ve taşınan kumaşlara da damgalama usulü getirildi⁷³.

Irak'ta imal edilen kumaş çeşitlerine gelince, Attab adındaki bir Emevî prensinin, pek mümtaz evinin orada bulunması dolayısıyla Attab⁷⁴ adını taşıyan Bağdat'ın bir mahallesinde imal edilen yollu desenlere sahip ve pamuk karışımından yapılan bir kumaş ilk olarak burada M. XII. asırda dokunmaya başlanmıştı⁷⁵. Aynı dokuma çeşidi müslümanlar tarafından İspanya'da taklid edildi ve "tabî" ticarî adı altında Fransa, İtalya ve Avrupa'nın diğer şehirlerinde halk arasında pek yaygın bir hale geldi. Yine ya saf veya karışık ipekten ma'mul başa sarılan bir nevi sarık kumaşı, Kufe şehrinde imal ediliyordu⁷⁶.

Bağdat şehrinde altın sırmayla işlenmiş ipekler Damasko kumaşlar ve üzerinde hayvan örgeleri bulunan kadife kumaşlar da üretiliyordu⁷⁷.

Irak'ta imal edilen diğer dokuma çeşitleri ise, eğirilmiş ipek "Hazz" dan ve bezden yapılan paltoluk kumaşlardı. Ayrıca, buranın yünden ma'mul Si-cân adında çok kalın ve genellikle yeşil ve siyah renkte olan paltoları ün salmıştı. Bu paltoların daha kalın olanlarına da "el-Bett" adı verilirdi. Bir rivayete

⁷² Bkz. es-Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, (Trz.), s. 378.

⁷³ el-Ubeydî, s. 35.

⁷⁴ Aslında el-Atîbe olarak isimlendirilen bu mahalle, nesebi Ümeyye b. Abdîşems'e dayanan ve Mekke'nin fethi esnasında müslüman olan ve Hz. Peygamber tarafından buraya vali atanan Attab b. Esîd'e nisbet edilerek bu adı almıştır. Bkz. İbn Amr es-Sedûsî, *Kitabu hazfî min Nesebi Kureys*, Kahire, 1960, s. 36.

⁷⁵ Bkz. İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937, s. 180 ; Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. I, s. 530.

⁷⁶ Philip K. Hitti, c. I, s. 530-531; Yâsîn İbrahim Ali el-Caferî, *el-Ya'kubî, el-Müerrih ve'l Coğrafiyy*, Bağdat, 1980, s. 279.

⁷⁷ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören), İstanbul, 1985, s. 24-25.

göre İbn Abbas savaşta Sicân adındaki paltolardan giyerdi⁷⁸. Şüphesiz ki, Hz. Ömer tarafından Yemen Necran'ından göç ettirilen Hıristiyanlar⁷⁹, Irak'ın güneyine yerleştikten sonra burada da Hulle (Takım elbise) imal etmeye devam ettiler ve onlar Me'mun dönemine kadar devlete vergi ödediler⁸⁰.

Enbar'da imal edilen Kutvaniyye abaları, Emevîler dönemiyle ilgili bilgilerde zikri geçen Kürt paltoları ve Kesker'de dokunan elbiseler⁸¹. Tekrît'in yünlü kumaşları⁸², Basra'nın desenli cübbeleri⁸³, ve bezleri⁸⁴, Hîre'nin meşhur Hîre elbiseleri⁸⁵, en-Numaniyye'de yapılan bal rengindeki kaliteli dokumalar⁸⁶, Kufe'nin ipekten ma'mul nakışlı giyisileri⁸⁷, Irak dokuma sanayinin ürünlerinden bazılarıdır.

Avrupa ihraç pazarına Bağdat'tan gönderilen zengin ipek kumaşlar, İtalyanca'ya " Baldacco " şeklinde bir kumaş türü adı kazandırmıştır. Batı kiliselerinin çoğunda altarların üzerini örtmede kullanılan Baldachin adındaki ipekli örtüler de keza Bağdat'tan gönderilmekteydi⁸⁸.

Bağdat'ın Yekanki adındaki ince ipekten ma'mul sarıkları da müslümanlar tarafından büyük rağbet görüyordu⁸⁹. Yine bu şehirde yer alan et-Tüsteriyyûn adında bir mahallede İran'ın Tüster şehrinden gelip, buraya yerleşen bazı insanlar, Tüster elbiselerini üretiyorlardı⁹⁰.

Irak'ta üretilen kadın başörtüleri İslam devletinin çeşitli şehirlerine gönderiliyordu. Bu çeşit dokumaların daha ziyade renkli olanlarına büyük rağbet gösterildiğini İbn Abdirabbihî'nin şu rivayetinden anlamak mümkün-

⁷⁸ el-Ali, s. 224.

⁷⁹ Necranlıların Hz. Peygamber, Râşit halifeler, Emevîler ve Abbasiler dönemlerindeki durumları hakkında geniş bilgi için bkz. el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, Beyrut, 1991, s. 75-86.

⁸⁰ Aynı eser, s. 224-225. Emevîler döneminde bir Hulle (Takım elbise) 1.000 dinara satılmaktaydı. Bkz. el-Mes'ûdî, *Mürûc*, c. III, s. 196; el-İbşihî, c. II, s. 59. Bu da Irak'a yerleşen ve bu çeşit dokuma endüstrisinde ün salan Necranlı Hıristiyanların Hulle imalinde büyük bir gelir elde ettüklerini göstermektedir.

⁸¹ el-Ali, s. 225.

⁸² el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, 1904, s. 123.

⁸³ el-İbşihî, el-Mustatraf, c. II, s. 60.

⁸⁴ Faysal es-Sâmir, *Nahzatü't-Ticâretü'l-Arabiyye fi'l-Usûri'l-Vustâ el-İslamiyye*, el-Müerrihu'l-Arabi, Bağdat, 1981, S. 17, s. 74.

⁸⁵ Aynı eser, s. 74.

⁸⁶ el-Mukaddesî, s. 128-129.

⁸⁷ İbnu'l-Fakîh, *Muhtasar Kitabü'l-Buldan*, Leiden, 1302, s. 252.

⁸⁸ Philip K. Hitti, c. II, s. 942.

⁸⁹ el-Mukaddesî, s. 129.

⁹⁰ Yakut el-Hamevî, c. II, s. 36.

dür: " Irak'ta imal edilen başörtüleri taşıyan bir tacir Medine'ye geldi ve siyah olanlar dışında hepsini sattı. Tacir, ed-Darimî adındaki kendini züht ve takvaya adayan bir şaire derdini anlattı. O da bu hususta, şu şiiri yazarak Medine'deki şarkıcılar tarafından okunmasını istedi.

Siyah başörtülü güzele de ki, kendini züht ve takvaya adayan adama ne yaptın? O, namaz kılmak için elbiselerini toplamıştı! Fakat, sen onu görmek için mescid kapısında oturunca, işler değişti.

Şiir, şarkı olarak okununca, Medine'de ed-Darimî'nin züht ve takvadan vazgeçerek siyah başörtülü bir kıza aşık olduğu haberi yayıldı. Bu olay üzerine, Medine'de siyah başörtü satın almayan bir güzel kalmadı. Tacir, elindeki siyah başörtüleri satınca, ed-Darimî de eski haline döndü⁹¹.

Yukarıdaki olay günümüzde olduğu gibi, Ortaçağ İslam Dünyasında da sanayi ürünlerini pazarlamada, reklâmın önemli ve çok etkili bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Ortaçağ insanının modayı takip ettiğini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Suriye şehirlerinden Dımaşk'ta, ipekli dokumalar, aynı şehir adıyla anılan çok nefis, pahalı ve hiçbir yerde eşine rastlanmayan Dibaçlar (bütün ham maddesi ipekten olan elbiseler) üretilmekteydi. Hatta, buranın Dibaçları Bizans'ın en iyi Dibaçlarını aratmayacak kadar kaliteli ve Tüster'de imal edilen elbiselerle rekabet edecek kadar iyi yapıyordu⁹².

Hama şehri, ipekli kumaşlar ve özellikle de beyaz renkli dokumalar üretmekle şöhret kazanmıştı⁹³. Humus'ta çeşitli kumaşlar imal edilirken⁹⁴, Haleb'in el-Bâb kasabasında büyük çapta Kirbas olarak tanınan pamuklu elbiseler üretiliyor ve buradan Dımaşk'a ve Mısır'a ihraç ediliyordu⁹⁵.

Suriye'nin diğer şehirleri arasında yer alan Trablus ipekli kumaşlarla⁹⁶, Ba'lebek, hacda hacılar tarafından kullanılan ihramlarıyla⁹⁷, Sür, başka yer-

⁹¹ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, Beyrut, 1988, c. VI, s. 23. Ayrıca bkz. el-İbşihî, c. II, s. 59.

⁹² el-Mukaddesî, s. 180-181; el-İdrisi, *Nüzhretü'l-Müştak fi İhtirâki'l Afâk*, Kahire, 1994, c. I, s. 396; Ahmed Muhtar el-İbadî-Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1991, s. 171.

⁹³ Mahmud Yâsin Ahmed et-Tekritî, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimali's-Şam ve'l-Cezire*, Beyrut, 1981, s. 368.

⁹⁴ el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, Beyrut, 1986, s. 195.

⁹⁵ Yakut el-Hamavî, c. I, s. 360.

⁹⁶ el-Belazurî, *Fütuhü'l-Buldan*, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 324; el-İbadî, *Tarih*, s. 169.

⁹⁷ İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta*, Mısır, 1938, c. I, s. 49-50.

lerde eşine az rastlanan pahalı ve güzel beyaz elbiselerle⁹⁸, Antakya, Attab, Tüster ve İsfahan dokumalarıyla ve kutsal şehir Kudüs, Müneyyere ve Bal'asiye adındaki giyisilerle ün salmışlardı⁹⁹.

Ortaçağda el-Cezire bölgesinde pamuk ekimi önemli boyutta gelişmişti. Burada üretilen pamuklar, bir yandan Musul'daki dokuma atölyelerini beslerken, diğer yandan Bağdat'a ihraç edilerek, orada renkli ipekle birlikte bir çeşit dokumaya dönüşüyordu. Bazen de Ahlat şehri ve Ermenistan'daki dokuma merkezlerine gönderiliyordu¹⁰⁰. Bu bölge İslam öncesi dönemde dokuması ile tanınıyordu ve bu endüstri buradan İran'a geçmişti.

el-Mesudî'nin naklettiği bir habere göre Sasanî hükümdarı Sâbur, el-Cezire bölgesi ve diğer Bizans şehirlerini ele geçirdikten sonra buradaki bazı dokumacıları alarak İran'ın Tüster ve Ahvaz bölgelerine yerleştirmişti. bu olaydan sonra da Tüster'de ipekten ma'mûl Tüster dibacı ve Sûs şehrinde hazz denilen dokumalar imal edilmeye başlanmıştır¹⁰¹.

İslam hakimiyeti döneminde ise el-Cezire bölgesindeki dokumacılık endüstrisi artarak devam etti. Bu dönemde burada "el-Katife" olarak adlandırılan kumaşlar imal ediliyordu. Ayrıca buradaki önemli şehirlerden biri olan Amid'den Bağdat'a yünden ma'mûl atlaslar, yünlü elbiseler, yatak örtüleri, cibinlik ve ketenden yapılmış kumaşlar, Musul'dan da perdelik gönderilmekteydi¹⁰². Aynı zamanda Meyyafârikin'in ipek tülleri ve mendilleri¹⁰³, Mardin'in yünlülerinden "el-Mer'iz"¹⁰⁴, ve Amid'in Sicilya işi ketenli elbiseleri¹⁰⁵, çok ünlüydü ve İslam Dünyasında rağbette idi.

Musul'un nemli iklimi, çevresindeki verimlilik ve şehirdeki başarılı ve tecrübeli dokumacıların varlığı, bu şehri dokumacılık ve özellikle de pamuk dokumacılığının merkezi durumuna getirmişti. el-Ömerî'ye göre XIII. yüzyılda Musul'da endüstriye bağlı olarak şunlar bulunmaktaydı: 980 adet giyim hanı, 4020 değirmen (el değirmeni), 99 adet susam yağı üretim merkezi, 75.000 dokuma tezgâhı, 68 adet su değirmeni, 120 adet kapalı çarşı, 36 adet

⁹⁸ el-İdrisî, c. I, s. 365-366.

⁹⁹ el-Mukaddesî, s. 180; el-İdrisî, c. II, s. 645.

¹⁰⁰ Morrice Lombard, s. 42, 43.

¹⁰¹ Said ed-Devecî, *Sinâ'atu'l-Mavsil ve Ticâretüha fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, Mecelletü Sumer, S. 7, s. 92-93.

¹⁰² Aynı eser, s. 93.

¹⁰³ el-İdrisî, c. II, s. 825, 826.

¹⁰⁴ İbn-Battuta, c. I, s. 150.

¹⁰⁵ el-Mukaddesî, s. 145.

market (sûk), pazar, 548.000 adet dükkân¹⁰⁶. Bu kapasitesiyle Musul şehri Ortaçağda dünyaca bilinen en büyük endüstri merkezlerinden biriydi ve burada üretilen ma'müller Avrupa, Asya ve Afrika'ya ihraç ediliyordu¹⁰⁷.

Ortaçağda Musul'da imal edilen dokumalar kullanılan hammaddelerin çeşitlerine göre üç bölüme ayrılır.

a-İpekli dokumalar: Bunlar saf ipekten veya ipek ve pamuk karışımından imal ediliyordu¹⁰⁸. Musul'un bu kaliteli dokumaları en güzel renk ve desenler uygulanarak altın ve gümüşten ma'mûl iperle hazırlanır ve kenarlarına da bazı yazılar ve geometrik ve bitkisel süslemeler yapılırdı¹⁰⁹. Bu çeşit dokumalardan yapılan elbiseler ancak hükümdar, emir ve zengin tabakanın insanları tarafından giyilmekteydi¹¹⁰. XIII. yüzyılda Musul'u ziyaret eden Marko Polo, burada görmüş olduğu ipekli dokumaları şöyle tanıtır: "Bu dokumaların ticâretini yapan tüccarlar bunlara "muslin" adını veriyorlar. Onlar aynı zamanda baharat, mücevherât, inciler ve altın karışımı ipek kumaşlar da satıyorlardı"¹¹¹. Bununla birlikte Musul şehrinin o dönemde İtalya'ya ihraç ettiği dokuma ürünleri, bu ülkede mussolina adıyla tanındığı gibi, birçok Avrupa dilinde de Muslin olarak geçmekteydi¹¹².

b-Yünlü dokumalar: Bu dokuma türü de önceki türler kadar mükemmeldi ve Musullu dokumacılar bu çeşit kumaşların imalinde üstün yetenek ve beceri gösteriyorlardı¹¹³. Musul'da "el-Mesûh" adı verilen bir çeşit dokuma imal ediliyordu. el-Mesûh evlerde yatakta örtünmek ve aynı zamanda yatak üzerine örtmek için kullanılan çizgili bir dokuma çeşididir. Bu çeşit dokumalar Musul'da çok mahir dokumacılar tarafından günümüzde de imal edilmektedir. "Câcim"¹¹⁴ olarak adlandırılan bu dokumalar, sağlamlığı, dayanıklılığı ve renklerinin canlılığı ile tanınmaktadır¹¹⁵.

¹⁰⁶ Muhammad Rashid Al-Feel, *The Historical Geography of Iraq, Between the Mongolian And Ottoman Conquests, 1258-1534*, Necef, 1965, c. I, s. 266-267. Ayrıca bkz. el-Ubeydi, s. 36.

¹⁰⁷ Aynı eser, c. I, s. 267.

¹⁰⁸ Said ed-Deveci, s. 93.

¹⁰⁹ Heyet, *el-İrak*, s. 469-470; Aynı eser, s. 93; Muhammed Rashid el-Feel, s. 267.

¹¹⁰ Said ed-Deveci, s. 93.

¹¹¹ Aynı eser, s. 93.

¹¹² Marco Polo, s. 23, 24; Philip K. Hitti, c. II, s. 942; Morice Lombard, s. 173.

¹¹³ Said ed-Deveci, s. 93.

¹¹⁴ Bugün hala bu tür örtüler Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Cecim olarak adlandırılmaktadır.

¹¹⁵ Aynı eser, s. 93-94. Ayrıca bkz. Muhammad Rashid el-Feel, s. 268.

c-Pamuklu dokumalar: Ortaçağda Musul büyük miktarda pamuklu dokuma üretiyordu ve bunların birçok çeşidi vardı. Dış ülkelerde Şâş (shash) olarak bilinen ve Musul şaşı adıyla da meşhur olan ince pamuklu kumaşların üretimi ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Bu kumaştan zengin tabakanın erkekleri için çok güzel sarıklar yapılırdı ve bunlar binbir gece masallarını anlatan kataba bile girmişti¹¹⁶.

Musul ayrıca ipek ve pamuk karışımından imal edilen ve el-Muharrasat ismiyle tanınan bir kumaşla da ün salmıştı¹¹⁷. Bununla birlikte burası sağlıklı ve inceliği ile tanınan ve iç çamaşır olarak kullanılan beyaz bir kumaşla erkekler ve kadınların kendilerine çeşitli elbiseler yaptırdığı renkli bir dokuma da üretmekteydi. Büyük miktarda üretilen bu kumaşların çoğu doğu ve batı ülkelerine ihraç ediliyordu¹¹⁸.

H. 656-M. 1258 yılında Musul'da dokumacılara ait 980 adet han ve 75.000 el tezgahının bulunduğu daha önce belirtmiştik. O dönemde her el tezgahında bir günde ortalama 5 m kumaş imal edildiği hesaplanırsa, toplam $75.000 \times 5 = 375.000$ m kumaş üretildiği ortaya çıkar¹¹⁹. Yukarıdaki rivayet doğruysa ki, İbnu'l-Cevzi'nin el tezgâhları hakkında vermiş olduğu 908¹²⁰ rakamı, el-Ömerî'nin 980 rakamına çok yakın ve benzerlik göstermekte ve dolayısıyla da birbirini doğrular mahiyette görülmektedir, Musul'un bir günde ürettiği kumaş miktarı gerçekten de küçümsenecek bir miktar olmasa gerek.

Musul şehri H. 660-M. 1262 yılında Moğollar tarafından fethedildi. Howarth'a göre, şehirdeki esnafın telkiniyle buradaki bütün insanlar korkunç bir şekilde öldürüldü. Buna rağmen Marco Polo'nun Musul'u ziyaret ettiği tarihte, dokumacılık endüstrisi hiçte kötü bir durumda değildi ve daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde burası altın, gümüş ve pamuklu işlemleriyle meşhurdur. Fakat altının Moğol hükümdarı İlhan tarafından yasaklanmasından sonra, ihtiyacın karşılanması beklentisi vardı¹²¹.

Musul'daki dokuma endüstrisi, bütün siyasî olaylara ve değişik engellemelere rağmen gelişmesini devam ettirdi. XIV. yüzyılda Ebu'l-Fida, Musul'

¹¹⁶ Aynı eser, s. 94.

¹¹⁷ Muhammad Rashid el-Feel, s. 268.

¹¹⁸ Said ed-Deveci, s. 94.

¹¹⁹ Muhammad Rashid el-Feel, s. 268-269. Ayrıca bkz. Said ed-Deveci, s. 94.

¹²⁰ Said ed-Deveci, s. 94.

¹²¹ Muhammad Rashid el-Feel, s. 269.

daki dokuma endüstrisini ve özellikle de "el-Muharrasat" kumaşını övgüyle anlatmaktadır¹²². Ayrıca İzzeddin Ebu el-Mahâsin (1378)'nin ve Ebu Bekr el-Musilî (1392)'nin anlattıklarına göre bu tarihlerde Musul'da hala dokuma endüstrisi iyi bir konumda olup, bu alanda çalışan esnafın da faaliyetlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır¹²³.

Musul'daki dokuma endüstrisi daha sonra İran yoluyla Hindistan'a geçti ve buradaki bazı şehirler bu çeşit dokumayla meşhur oldular. Fakat bunlar arasında özellikle Dakka, Musul'un pamuklu dokumalarının imali ve bunların altın ve gümüşle işlenmesi ve canlı renklerle boyanmasıyla büyük şöhret kazandı. Burada imal edilen boyu 90 ve eni 30 sm. olan bir kumaş parçası beştebir ons ağırlığında idi ve çarşılarda 40 İngiliz dinarına satılıyordu. Avrupa kadınları Hindistan'da imal edilen bu nevi Musul Kumaşlarına aşırı rağbet gösteriyor ve bunları doğudan ithal edilen diğer kumaşlara tercih ediyorlardı¹²⁴. XVII. yüzyılda bu endüstri Hindistan'dan İngiltere'ye geçti ve burada bulunan Müncister ve diğer şehirler bu çeşit dokuma sanayinin merkezi haline geldiler¹²⁵.

Miladî XI. ve XII. yüzyılda Anadolu'da istihsal edilen pamuk, yün, doğu ve batı müelliflerinin hayranlıkla bahsettikleri tiftiklerden ve hatta ipekten çeşitli kumaşlar yapılıyordu. Malatya'da kumaş dokuyan 12.000 tezgâh vardı. Keykubad'ın Venedikliler'le yaptığı ticarî anlaşmada ve B. Pegolitti'nin eserinde ham ve işlenmiş ipek de ihraç malları arasında zikrediliyor ve ticarete "Türkiye ipekleri (Seta Turchia) adıyla tanınıyordu¹²⁶.

Sivas bir ticaret merkezi olduğu kadar bir sanayi merkezi haline de gelmiş bulunuyordu. Özellikle yünlü ve pamuklu dokuma yapımı ilerlemiş idi. Kazvinî Sivas sof (Suf-i Sivasî)larının meşhur olup İran'a kadar gittiğini söyler, ki o zaman İran'ın sınaî inkişafı göz önüne getirilirse bu kumaşların önemi ve Sivas şehrinin sınaî faaliyeti daha kolay anlaşılır¹²⁷. Yine Malatya sofı ismi verilen ve çok mükemmel dokunan beyaz renkli bir nevi sof'un Memlükler'de üst elbisesi, yani hil'at olarak kış mevsiminde giyildiğini de biliyoruz. Bundan başka doğu Anadolu kumaşlarından (Hasan Keyf)'in sof ve

¹²² Aynı eser, s. 290.

¹²³ Aynı eser, s. 290.

¹²⁴ Said ed-Devecî, s. 95-96.

¹²⁵ Aynı eser, s. 96.

¹²⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam-Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 364.

¹²⁷ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993, s. 121.

abayî ve Mardin'in Muhayyer ve sofları onaltıncı asırda bile şöhetlerini muhafaza ediyorlardı¹²⁸.

Aksaray'ın nalıdan başka denizci örtüleri de çok meşhur olarak ihraç ediliyordu. Antalya Kemha (İpekli)'ları, Erzincan Buharinleri, Mardin ve Muş pamukluları, Karaman'ın renkli kumaşları ve hamam takımları, Denizli'nin altın işlemeli (Ak-alemlü) bezleri, Ankara ve Sivas'ın yünlü kumaşları, Diyarbakır ve Kastamonu'nun Sahtıyanları çok meşhur olup, Avrupa'ya ve doğunun sanayi illeri beldelerine ihraç ediliyordu¹²⁹. Ayrıca, Ladik'te uzun ömürlü altın işlemeli pamuklu elbiseler¹³⁰, Konya ve Kayseri'de tavşan kanı ve diğer göz kamaştırıcı renklerdeki ipekli kumaşlar¹³¹ ve Erzincan'da özellikle Bombazin denilen güzel yünlü bezler¹³² üretilmekteydi.

Tarihçi Reşideddin'e göre, güzelliği ile cennetten bir parça olan Erzincan'dan kumaş imalatı ileri olup, İlhanlı payitahuna her yıl 200 top Kemha, 1.000 arşın (ziraa) kadife ve 10. 000 arşın İskarlat gibi kumaşlar gönderiyordu. Karahisar civarında işletilen şap maddeleri kumaşların boyanmasında çok mühim bir madde idi ve Trabzon limanı vasıtasıyla Avrupa'ya sevk ediliyordu. Muahhar kaynaklara göre, Kemah'ın ince ve zarif bezleri de meşhur idi¹³³.

Marco Polo, XIII. yüzyılın ortasında Anadolu'dan Moğolistan'a giderken bilgi verdiği beldeler arasında Mardin'de pamuk istihali ve pamuklu imalinden, orada yapılan Buharin kumaşlarından bahseder¹³⁴. XV. yüzyılda Uzun Hasan'a giden ve Mardin'e uğrayan elçi Barbaro bu şehrin çok iyi meskûn olduğunu, kalede 300 hane yaşadığını, kaydettikten sonra, burada ipek kumaşlar dokunduğunu belirtir¹³⁵. O, Bitlis ve Erzen'e gittiğini pamuk istihali ve dokumalarının başka burada yetişen keçilerin (tıftık) yününden kumaş yapıldığını söyler¹³⁶.

¹²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988, s. 250.

¹²⁹ Aynı eser, s. 345.

¹³⁰ İbn Battuta, c. I, s. 184.

¹³¹ Marco Polo, s. 20.

¹³² Aynı eser, s. 120.

¹³³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 72.

¹³⁴ Aynı eser, s. 210.

¹³⁵ Aynı eser, s. 210.

¹³⁶ Aynı eser, s. 211.

Germiyan, Denizli ve Alaşehir'in kırmızı kumaşları ve beyaz renkteki sarık tülbentleri bütün civar hükümetlere sevk olunmakta idiler, hatta Germiyan oğlu Süleyman Şah, kızını Osmanlı şehzâdesine vermek istediği zaman, gönderdiği heyetle beraber hediye olarak kıymetli kumaşlardan da yollamıştı. Germiyan kumaşlarından ve Ak-alemlî bezlerinden hil'at yapıldığını ve kezâ Alaşehir kızıl efladisinin de hem sancak bezi hem de hil'at olarak kullanıldığını kaynaklardan öğreniyoruz¹³⁷. Ayrıca Hüdavendigâr Murad Bey'in, başına Germiyan bezlerinden beyaz renkte ince tülbend sardığı ve kaftan ve cübbesinin de kırmızı renkli Germiyan kumaşından imal edildiği de malumumuzdur.¹³⁸

Anadolu'dan İstanbul ve Avrupa pazarlarına sevkedilen ipek ise çok önemli idi. Diyarbakır ve Siirt havalisinde istihsal edilen ipektен başka Küçük Asya'daki ipek ürünleri en çok Alaşehir ve Balıkesir taraflarında elde edilmekteydi. Burada çıkan ipekler Rum ve Frenk memleketlerine ihraç ediliyordu. Balıkesir ipekleri genellikle Bizans ipek dokumacıları tarafından satın alınıyordu ve bu ipek Rum ipeği ile rekabet içindeydi¹³⁹.

Ortaçağda Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde altın sırma ile işlenmiş ipeklerden başka daha pek çok türde ipekli kumaşlar imal ediliyordu ve bu kumaşlar yüksek fiyatlara alıcı bulmaktaydı¹⁴⁰. Ayrıca, burada Attabî, Saklaton, Hatâî ve Atlas elbiseler üretiliyor ve doğu ve batıya ihraç ediliyordu¹⁴¹. Yine, Azerbaycan'da yer alan Bâbu'l-Ebvâb şehrinde ketenli elbiseler¹⁴² Gence'de kaliteli İbrişim ve Atlas kumaşlar, Farslar'ın el-Kutnî dedikleri el-Gencî adındaki özel giyisiler ve eğirilmiş ipek (Hazz)'den yapılan sarıklar¹⁴³, Huveyy'de Cûlah denilen Dibaçlar¹⁴⁴, Demîre ve Debîl de nefis dokumalar ve yünlü kumaşlar imal ediliyordu¹⁴⁵. Berza'a kentinde ise, pazar günleri Kurkî denilen bir çarşı kurulur ve burada İbrişim kumaşlar ve kaliteli elbiseler satılırdı¹⁴⁶.

¹³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 249. Ayrıca bkz. Necdet Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, İstanbul, (Trz.), s. 49.

¹³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 249.

¹³⁹ Aynı eser, s. 250.

¹⁴⁰ Marco Polo, s. 26.

¹⁴¹ el-Kazvinî, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 339; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 15.

¹⁴² el-Mukaddesî, s. 380; el-İdrisî, c. II, s. 822.

¹⁴³ el-Kazvinî, s. 522-523.

¹⁴⁴ Aynı eser, s. 527.

¹⁴⁵ el-Mukaddesî, s. 380; el-İdrisî, c. I, s. 339.

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 380; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 451.

Burada Tiflis'in ipeklilerini, yünlülerini ve diğer kumaşlarını¹⁴⁷, Kalikala'nın kaliteli elbiselerini de zikretmek gerekir¹⁴⁸.

Herodot zamanından beri İran kumaşları büyük bir şöhret kazanmışlardı. Romalılar bu kumaşları satın almak için büyük miktarda para harcıyorlardı. Sonra Bizanslılar bu İran işi dokumaları taklit etmeye başladılar. Sonuçta Dokuma endüstrisi Sasaniler döneminde en üstün seviyeye ulaştı ve bu devirle ilgili ele geçirilen kumaş parçalarında genellikle geometrik şekiller, hayvan, kuş resimleri ve av sahneleri yer alır. İslam öncesi dönemde Çinliler ipekten ma'mul bu İran kumaşlarına büyük rağbet göstermekteydiler. Hatta Çin ile İran arasında yer alan Çin eyaletlerinin hükümdarları, baş vergisi olarak Çin krallarına bu kumaşlardan veriyorlardı¹⁴⁹.

Ortaçağda da İran işi dokumalar çok ün salmıştı. Yün, ipek, pamuk, keten ve kenevir eğirilip dokunurdu, çünkü İslam hem Mısır dokuma endüstrisinin hem Hind pamuk endüstrisinin hem de Çin'de doğup daha Ortaçağın başında İran'a gelmiş olan ipek endüstrisinin mirasçısı olmuştu¹⁵⁰.

Faris eyaletinin Tavvac, Fasa, Sinîz ve Cennaba şehirleri halı, süslü işlemler ipek işlemeli ince kadife ve doğuda kaftan olarak insanlar arasında üstünlük ve asalet işareti olarak kabul edilen merâsim elbiselerinin başlangıçta ilk defa saray mensupları için üretildiği çok sayıdaki imalâthaneleri içlerinde barındırmaları dolayısıyla gurur duymuşlardır¹⁵¹. Bu çeşit ma'mul mallar (Farsça'dan gelen) Tırar adıyla biliniyorlar ve üzerlerine işlenen Halife veya Sultanın adı veyahut lakabı ile anılıyorlardı¹⁵².

İran dokuma endüstrisinin büyük merkezi Kâzerûn'dadır. Orada yüzbinlerce dokumacı devlete veya imtiyaz sahiplerine ait dokumahânelerde çalışmaktaydılar¹⁵³.

İran hakkındaki kitabını H. 500/M. 1106 yılında yazmış olan İbn Belhî Kâzerûn ve Tavvac keteninin imal tarzını şu surette anlatıyor: "Keten göl sularında yumuşatıldıktan sonra ayrılarak iplik halinde örülür. Bu keten iplikler

¹⁴⁷ el-Kazvîni, s. 519; Marco Polo, s. 23.

¹⁴⁸ el-İdrîsî, c. I, s. 207.

¹⁴⁹ Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İrânîyye fî'l-Asrî'l-İslâmî*, Kahire, 1946, s. 243.

¹⁵⁰ Ali Mazaherî, s. 331-332.

¹⁵¹ el-İstahri, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 153; el-Mukaddesî, s. 442, 443; Ayrıca bkz. Philip K. Hitti, c. I, s. 531.

¹⁵² Aynı eser, c. I, s. 531.

¹⁵³ Ali Mazaherî, s. 333.

Rabban kanalının suyu içinde yıkanır ve suyu pek az olan bu kanalda yıkanan keten iplikler, bembeyaz olduğu halde başka bir suda yıkananlar katiyyen beyazlanmazlar. Bu Rabbân kanalı Şâhın hazinesi meyanında olup, bundan elde edilen ürünler şimdi emîrin hanedanına aittir. Zira, Beytülmal bu keten ipliklerin kullanılması için kendi emir ve siparişi üzerine işleyen dokumacılara müsaade etmiştir. Bir Beytülmal müfettişi, bu işe nezaret etmekte olup, simsarlar yabancı tacirlere teslim etmeden evvel balyeleri mühürlemek suretiyle kumaşların gerçek fiatlarını tayin ederler. Yabancı tacirler simsarlara güvenerek balyeleri olduğu gibi satın alırlar ve balyelerin gönderildiği her bir şehirde Kazerûn'lu simsarların sertifikaları öğrenildikten sonra, balyeler açılmadan satılır. Kazerûn'dan yüklenen bir yükün hiç açılmadan belki on defadan ziyade elden ele dolaşığı olurdu. Fakat şimdi bu günlerde mesele nin şekli değişmiştir. İnsanlar şereflerinden kaybetmişler ve resmî damgalı eşya çoğunlukla kıymetlerinden düşük görülmüş olduğundan daha önceki güven kaybolmuş ve bu sebepten dolayı, yabancı tacirler Kazerûn ürünlerini almaktan kaçınmışlardır.¹⁵⁴

Sinîz çamaşırılığı çok ünlüydü; Mısır'daki Dabîk'inkine Dabîki dendiği gibi buna da Sinîzi denirdi. Saf ketenden çamaşır, doğaldır ki, yalnız zengin ve şık kimselere özgü idi. Ancak Merv'de pamuk flanel de yapılırdı. Bu kumaş tam demokratikti ve bundan halk çamaşır ve sarıklarını yapardı¹⁵⁵.

Faris eyaleti her şeyden önce büyük bir dokuma endüstrisi potansiyeline sahipti. Zira, burası Sasanî döneminin eski dokuma geleneklerinin mirasçısı durumunda idi. Buranın özellikle kumaşları iğne ile işleme ve onların madenî eşyalar, değerli taş ve incilerle süsleme sanatı çok meşhurdu. Bu şekilde üretilen kumaşlara "Süsencerd" adı verilirdi. Fakat daha sonraları dokuma endüstrisinde Mısır ve Ermenistan'dan bazı yenilikler uygulanmaya başlandı. Zamanla burada Mısır'ın Dabîk şehrinde adı alan Dabîki ve Ermenistan'ın Zürâbî kumaşları taklit edildi¹⁵⁶.

Faris eyaletinin diğer şehirlerinde Erracan'da Kundekiyye denilen kumaşlar ve başörtüleri, Siraf ve Derîz'de ketenli dokumalar Darabicerd, Fürç ve Cehrem'de çeşitli örtüler, Şiraz'da Berkân ve Müneyyere adında ince elbiseler, kaliteli cübbeler, ipekten ma'mul paltolu kumaşlar, Dibaçlar ve Hulle-

¹⁵⁴ Adem Metz, c. II, s. 355, 356.

¹⁵⁵ İbn Havkal, s. 229; Ali Mazaheri, s. 334.

¹⁵⁶ Morice Lombard, s. 62.

ler (Takım elbiseler) üretiliyordu¹⁵⁷. Fesa şehri ipekli kumaşlar, ince ve zarif elbiseler, başörtüler, süslemeli dokumalar, ibrişim örtüler ve Şarâbiyye denilen mendillerle ün salmıştı¹⁵⁸. Ayrıca burada çok pahalı ve her yerde bulunmayan altın süslemeli elbiseler imal eden bir tıraz bulunuyordu¹⁵⁹. Bu şehirde aynı zamanda hükümdarlar ve tüccarlar için çok yüksek fiyata satılan yünlü elbiseler, çeşitli ipekliler, kaliteli cibinlikler ve desenli yatak örtüleri yapılmaktaydı¹⁶⁰. Bir önemli hususta Fesa'da yapılan süsencerd türü kumaşlar Karkup, Tavvac ve Târım'da yapılandan daha dakaliteli idi, zira Fesa süsencerdı yünden, adı geçen şehirlerde yapılan süsencerd ise ibrişimden imal ediliyordu. Oysa işçilik bakımından yün daha sağlam ve daha da dayanıklı olmaktadır¹⁶¹. Ayrıca buranın ipekli elbiseleri çok pahalıya mal oluyordu, hatta bir elbisenin fiyatı 100 dinarı bulmaktaydı¹⁶². Bununla birlikte Rüzân, Bemm şehrinde yapılan dokumaların kalitesinde dokumalar¹⁶³, İstahr, Abâbi olarak tanınan ince ve zarif pamuklu elbiseler¹⁶⁴, Yezd¹⁶⁵ Sündüs¹⁶⁶ adı verilen ipekli kumaşlar, Aberkûh, pamuklu kıyafetler¹⁶⁷ ve Herat çeşitli Dibaçlar¹⁶⁸ üreterek İslam Dünyasının diğer bölgelerine ihraç etmekteydiler.

Ortaçağda İslam dünyasının batısı için keten ne ise, doğusu için de pamuk aynı şey demektir. Hatta Kazerûn'un Qasab'ı bile bazen pamuktan imal edilirdi. Pamuk, batı ve doğu yönünde yayılmadan çok önce Hindistan'dan çıkarak kuzeye gelmişti¹⁶⁹.

M. XIII. asırda pamuk henüz Çin'de pek az biliniyordu. Chanchung'un seyahat raporu (M. 1221) İli vadisinde bundan bahsetmektedir; "Burada Luluma denilen bir nevi bez vardır. Bunun bitkisel yünden dokunduğunu söylerler; kılı, mer'alarımızın başaklarını andırır; pek temiz, ince ve yumuşaktır, bundan iplik, halat, bez ve yorgan yapılır."¹⁷⁰

¹⁵⁷ el-Mukaddesî, s. 442.

¹⁵⁸ Aynı eser, s. 242-243.

¹⁵⁹ İbn Havkal, s. 299.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 299.

¹⁶¹ Aynı eser, s. 299.

¹⁶² Aynı eser, s. 299.

¹⁶³ el-Mukaddesî, s. 242-243.

¹⁶⁴ el-İstahrî, s. 155.

¹⁶⁵ Marco Polo, s. 30.

¹⁶⁶ el-Kazvinî, s. 282.

¹⁶⁷ el-İstahrî, s. 153; İbn Havkal, s. 229.

¹⁶⁸ el-Kazvinî, s. 481.

¹⁶⁹ Adem Metz, s. 356.

¹⁷⁰ Aynı eser, s. 356.

Pamuk daha Kuşana döneminde (M. Ö. I/M. S. III. yüzyıllar) Horasan iklimine alıştırmış ve Sasaniler döneminde geliştirilmişti. Horasan pamuk endüstrisi o kadar önem kazanmıştı ki, oradan Çin'e, Bağdat'a ve Mısır'a pamuklu ihraç edilirdi¹⁷¹.

Pamuklu dokunan şehirler şunlardı; Merv, Nişabur, Bemm, Belh, Kirman ve Vizâr. Beyaz giysileri, Şehcan sarıkları Rahtec, Tahtec başörtüleri, Musammit, Attabî, Sa'idî, Zarâfi ve Muştû denilen kumaşlar, Hulleler ve keçi kılından dokunmuş elbiseler Nişabur'da üretilmekteydi¹⁷². Zenbeft ve Benbuz adındaki elbiseler Nesa'nın¹⁷³, altın işlemeli sarıklar ve başörtüler Serahs'ın¹⁷⁴, ipek ve pamuktan yapılmış başörtüler ve gayet yumuşak pamuktan imal edilmiş nefis kumaşlar Merv'in¹⁷⁵ imalatından idi.

Kirman'da bulunan dokuma atölyeleri yün, deve tüyü ve keçi kılı gibi hammaddelere dayanıyordu. Burada Faris eyaletinin yakınındaki büyük şehirlerde yaygın olan Çin ve Hindistan üslubu uygulanıyor ve dokumalar nakışlı ağaç kalıplar kullanarak imal ediliyordu¹⁷⁶. Kirman eyaletine bağlı şehirler pamuklu kumaş üretiminde de bir hayli ilerlemişlerdi. Örneğin ; buradaki Bemm şehrinde kaliteli, ince, dayanıklı ve güzel pamuklu elbiseler üretilir ve diğer bölgelere ihraç edilirdi. Yine burada çok nefis Taylesan denilen ince kumaşlar imal edilerek, her biri otuz dinara satılırdı ve bunlar genellikle Horasan, Irak ve Mısır'da piyasaya sürülürdü. Keza, ince pamuklu dokumalardan ma'mul sarıklar ve mendiller de buranın önemli ürünlerinden olup, Horasan, Irak ve Mısır halkı bunlara büyük rağbet gösterirlerdi¹⁷⁷.

Bemm şehrinde imal edilen elbiseleri, Yemen'in Aden ve San'a şehirlerinde üretilen elbiseler gibi çok dayanıklı olduğundan 5-20 yıl kadar veya daha fazla giymek mümkün olmaktadır ve bunlar hükümdarlar tarafından üna ile biriktirilir ve sonra da kullanılırdı¹⁷⁸.

Vizâr'da ise, şehrin adını taşıyan pamuktan ma'mul çok nefis ve kaliteli bir elbise imal ediliyordu. Horasan eyaletinde bir emîr, vezir ve kadı yoktur

¹⁷¹ Ali Mazaheri, s. 334.

¹⁷² el-Mukaddesî, s. 323-324. Ayrıca bkz. el-İstahri, s. 255-256.

¹⁷³ Aynü eser, s. 334.

¹⁷⁴ el-Kazvinî, s. 390.

¹⁷⁵ el-Yakubî, *Kitabu'l-Buldan*, s. 279; el-Mukaddesî, s. 324; el-İstahri, s. 263, 281- 282; el-İdrisi, c. I, s. 476.

¹⁷⁶ Morrice Lombard, s. 60-61.

¹⁷⁷ el-Mukaddesî, s. 470; el-İstahri, s. 263, 281-282; İbn Havkal, s. 312. el-İdrisi, c. I, s. 476.

¹⁷⁸ İbn Havkal, s. 312.

ki, kış mevsiminde bu elbiseden giymesin! Safran sarısı rengindeki bu elbise çok yumuşak, parlak, lüks ve uzun müddet giyilebilen bir özelliğe sahip olup, kalitesine göre 3-20 dinar arasında bir fiata satılıyordu¹⁷⁹.

Pamuklu dokuma endüstrisinin önemli bir merkezi de Cibâl eyaletinde yer alan İsfahan kentidir. Burada dokuma atölyelerinde çalışan çok mâhir dokumacılar bulunuyordu. el-Kazvinî "İsfahan'daki dokumacılar o kadar ileri gitmişlerdi ki, onlar dört arşın boyunda ve dört miskal ağırlığında pamuktan çok nefis başörtüleri imal ediyorlar" şeklinde açıklamada bulunarak hayranlığını dile getirmektedir¹⁸⁰. Şehirde halifeler için Attabî ve süslemeli pamuk ve ipekli elbiseler imal eden özel dokuma fabrikaları da bulunmaktaydı¹⁸¹.

Ortaçağda endüstriyel gelirinin büyük bir kısmını pamuklu dokumadan sağlayan diğer bir bölge de Deylem eyaletiydi. Buradaki Kumîs şehrinde, pamuktan ma'mul, kenarları işlenmiş, küçük ve büyük boy çok nefis beyaz mendiller imal ediliyordu. Bazen bir mendil 2.000 dirheme satılıyordu¹⁸².

Deylem'in yumuşak yünden yapılmış kumaşları ve Taylesanları¹⁸³, Ruyân ve Amül¹⁸⁴ şehirlerinde imal edilen elbiseleri meşhur olup, bezleri Irak ve Mısır'da aranan ürünler idi¹⁸⁵.

Timurlular döneminde Cam şehrinin yünlü dokumaları o kadar tanınmış idi ki, burada dokunan kepenekler 200-300 dinara alıcı buluyor ve her tarafa gönderiliyordu. Yezd'in özellikle seten ve muslin kumaşları aranılıyordu. Şahrüh tarafından Kâbe'ye gönderilecek olan örtü bile burada dokunmuştu. Şehrin dokumacılarının başı ve ibrişim ile ilgili işleri yürütmekle sorumlu olan Mevlâna Ferec'in dokuma tezgâhları için 1445 yılında bir atölye inşâ ettirdiği bilinmektedir¹⁸⁶.

Ortaçağda pamuklu kumaş dokuyan bazı dokumacılar türlü hilelere başvururlardı. Onlar eski pamuğu yenisiyle, kırmızı renkli olanları beyazıyla karıştırırlardı. Pamukları defalarca atmaları ve onları siyah kabuklardan ve kırık tanelerden temizlemeleri gerekirken, bunları ihmal ederek tartıdaki ağır-

¹⁷⁹ el-İdrisî, c. I, s. 501.

¹⁸⁰ el-Kazvinî, s. 297.

¹⁸¹ Bkz. el-İstahri, s. 199; İbnu'l-Fakih, s. 553-554 ; el-İdrisî; c . II, s. 667.

¹⁸² el-Mukaddesî, s. 367. Ayrıca bkz. İbnu'l-Fakih, s. 254.

¹⁸³ el-Mukaddesî, s. 367.

¹⁸⁴ İbnu'l-Fakih, s. 254.

¹⁸⁵ el-Mukaddesî, s. 353.

¹⁸⁶ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991, s. 131.

lıklarından faydalanma yoluna giderlerdi. Onlardan bazıları da kalitesiz kırmızı pamukları atarak, onları makaranın altına yerleştirir, sonra da üzerine temiz beyaz pamukları işlerdi, bu hile ise ancak pamuklar kumaş olarak dokunduğu zaman ortaya çıkmış olurdu. Onların yapmış oldukları hilelerden biri de pamukları soğuk mekânlara koymalarıydı. Zira böyle yerler pamuğun tartıda ağır gelmesini sağlardı, kuruduğu zaman da onda bir noksanlık meydana gelirdi¹⁸⁷.

Önasya'ya ipek endüstrisi Sasanî çağında girdi. İlkel madde uzun süre Çin'den, sonra Hotan'dan getirildi. Bununla birlikte, VI. yüzyıldan başlayarak ipek böceği yetiştirmek Doğu İran'a önce Merv'e, sonra Cürcan ile Taberistan'a yayıldı. Bu sonuncu il, bugün olduğu gibi, o zaman da ipek ipliği ve ipekli kumaş ihracatının önemli bir merkeziydi. Sonradan ipek tekniği hemen hemen her yerde gelişti ve yapımevleri özellikle Yezd'de, Bemm'de, Kirman'da, ve Huzistan'da Süster'de kuruldu¹⁸⁸.

Huzistan (Eski Susiana) bölgesinin Tüster ve Sûs şehirlerinde Damask üslubunda altın ipekle işlenmiş ve eğirilmiş ipekten ma'mul (Hazz) olması dolayısıyla, şöhret kazanan birçok imalathâne bulunuyordu. Bu şehirlerin deve ve keçi tüyünden olduğu kadar eğirilmiş ipek (Hazz)'den yapılan paltoluk kumaş imalathâneleri pek meşhurdu¹⁸⁹. Ayrıca burada çok şahane kâbe örtüsü imal edilmekteydi¹⁹⁰.

İpek bükmeciliği ise, kuzeyde, o zamandaki Çin karayolunda yerleşti. Orada, Merv ve özellikle de Hazar denizinin güneyindeki dağlık arazi olan Taberistan'da kuvvetli ibrişim iplikleri bükülüyordu ki, bu ibrişimler her tarafa ihraç ediliyordu. Buranın ihraç ettiği ağır ipek kumaşlar Çin ile doğrudan doğruya bir yakınlık ve benzerlik göstermektedir. Oysa Acem endüstrisi daha hafif dokuma ma'mullerini tercih etmekteydi¹⁹¹.

İbrişimlerin Merv'den Cürcan'a oradan da Taberistan'a sokulduğunu daha önce söylemiştik. Ermenistan'da yapılan meşhur parça bağları bu ibrişimden yapılıyordu ki, herbiri 1-10 dinara kadar satılmaktaydı¹⁹².

¹⁸⁷ İbnu'l-Uhuve, s. 142.

¹⁸⁸ Ali Mazaheri, s. 334.

¹⁸⁹ el-Mukaddesî, s. 409, 416-417; el-İstahri, s. 93; İbn Havkal, s. 256; el-Kazvini, s. 171; el-İdrisi, c. I, s. 394, 396; Yakut el-Hamevi, c. I, s. 35.

¹⁹⁰ İbn Havkal, s. 256.

¹⁹¹ Adem Metz, c. II, s. 358.

¹⁹² Aynı eser, c. II, s. 358.

Marco Polo'nun ifadesinden kadınlar ve genç kızların Kirman'da ipekten ve altın sırmadan çeşitli renkleri ve örgeleri olan işlemler ördükleri, çok zevkli bir şekilde işlenmiş bu işlemlerin zengin kişilerin yorgan ve yastıklarında kullanıldığı anlaşılıyor¹⁹³. Ayrıca Şiraz şehri yollu desenlere sahip yünden ma'mul paltolu kumaşları olduğu kadar, tül gibi pek ince ve işlemeli ipek kadife kumaşları da dokuyup ürettiyordu. Ortaçağın Avrupalı hanımları "Taffeta" adı altında, kendi şehirlerindeki mağazalardan İran'da dokunmuş ipekli bir kumaş olan taftayı satın alıyorlardı¹⁹⁴.

Horasan'da Serahs kadın çarşafları ve altın sırmalı kurdelelerinden, Simmân ise, kadın mendillerinden ötürü ün salmışlardı. Cürcan ve Taberistan'ın Dibaç denilen ipeklileri Çin ipeklilerinin taklidiydi; Yezd setenleri ise, en zariflerindendi. Ayrıca Sasanî döneminin kumaşları öyle güzel ve zengince dokunmuş, süslenmiş ve öyle bir incelikle işlenmişti ki, yalnız saraylar ve aristokrasi onları giyiyor, bunlar giderek Uzakdoğuya bile ihraç ediliyordu! İpeklilerde en çok görülen desenler; av sahneleri, hayvan mücadeleleri, dinsel sahneler, dağımık veya buketler içinde çiçeklerdi¹⁹⁵.

el-İstahrî, el-İdrisî ve Yakut el-Hamevî'nin ifadelerine göre Ehvaz bölgesinin önemli şehri Basina'da çok nefis yatak ve masa örtüleri imal ediliyor ve üzerine de "Basina'da yapılmıştır" ibaresi yazılıyordu. Ayrıca, burada yapılan kumaşların aynısı Birzevn ve Kelivan şehirlerinde de üretiliyor ve yine üzerlerine aynı ibare işleniyordu¹⁹⁶.

Ortaçağda ipekli dokuma endüstrisinde Karkup şehrinin de yeri büyük idi. Burada Hard denilen bir çeşit altın işlemeli Dibaç imal ediliyordu. Aynı zamanda bu şehirde Hulleler (Takım elbiseler), Dibaçlar ipekli paltolar ve çok pahalı ve nefis elbiseler üreten özel atölyeler (Dârû't-Tirâz) bulunuyordu¹⁹⁷. Bu özel atölyeler Cündisâbur, Sûs ve Mazeraya şehirlerinde de aristokrat tabaka için çeşitli giyim eşyaları üretmekteydi. Adı geçen üç şehirde, valilik görevinde bulunan Ali b. Ahmed er-Râsibî adında bir vali, H. 301 yılında vefat edince, bırakmış olduğu aynî ve nakdî büyük serveti arasında ince ipekten dokunmuş 1.000 elbise de yer alıyordu. Ayrıca valilik yaptığı Sûs şeh-

¹⁹³ Marco Polo, s. 30-31.

¹⁹⁴ Philip K. Hitti, c. I, s. 531.

¹⁹⁵ Ali Mazaherî, s. 334-335.

¹⁹⁶ el-İstahrî, s. 93; İbn Havkal, s. 256; el-İdrisî, c. I, s. 397; Yakut el-Hamevî, s. 453, 523.

¹⁹⁷ el-İdrisî, c. I, s. 396-397.

rinde kendisi ve adamları için ipekli elbise üreten 80 dokuma atölyesi faaliyet halindeydi¹⁹⁸.

Taberistan ve Cürcan'ın Ortaçağda imal ettiği ipekli dokumalar önemli bir yer tutmaktadır. Birincinin Faris eyaletinin ürettiği elbiselerden daha kaliteliğini imal ettiğini el-Mukaddesi¹⁹⁹ den öğrenmekteyiz. Ayrıca, burası çok nefis Taylesanlar ve el-Hiş denilen bir elbise imal ederek çeşitli bölgelere gönderiyordu. Mekke'de piyasaya sürülen bazı elbiseler ucuz, bazıları da yüksek fiata satılıyordu. Bauda ise, bu elbiseler el-Mekkiyye ve el-Lefâif adıyla tanınıyordu²⁰⁰. Taberistan'ın ipekten ma'mul çok ince mendilleri, ibrişim ve yünlü kumaşları da İslam Dünyasının her tarafına ihraç edilmekteydi²⁰¹.

Cürcan'da ise, ipekten ma'mul başörtüleri, Dibaçlar, ibrişim kumaşlar, çok nefis yatak, masa ve perdelik örtüler imal edilir ve civar ülkelere gönderilirdi²⁰². Taberistan ibrişimlerinin kökü Cürcan'a dayanıyordu. Zira burada ipek böceği yetiştiriciliği çok fazla gelişmemişti, bundan dolayı da kozalaları genellikle Cürcan'dan getiriyorlardı. Ayrıca Cürcan kozalaları daha güzel ve çok mükemmeldi, oysa Taberistan kozalalarından asla ipek elde etmek mümkün değildi²⁰³.

Ortaçağda ipekçiler devlet tarafından tayin edilen muhtesiblerce sıkı bir denetime tâbi tutulmaktaydılar. Örneğin, daha sonra renginin değişmesini ve tartıda daha ağır gelmesini önlemek amacıyla onların ipekleri beyazlatmadan boyamaları yasaktı. İpekçilerden bir kısmı kaliteli Şam ipeğini kalitesiz mahallî ipekle karıştırarak müşterileri aldatmaya çalışırlardı. Diğer bir kısmı da boyanmış ipeği boyanmış katranla karıştırırlardı. Onlardan bazıları da ipeği ya buğday suyundan yapılmış zamkla ya da yağla veya zeytin yağıyla ağırlaştırma yoluna giderlerdi. Hatta bazı ipek dokumacıları bu maddeden dokudukları kumaşlara daha kalitesiz iplikler katarak hile yaparlardı²⁰⁴.

Şüphesiz ki, mezarlık bulunmadığı için İran'da Sasanî döneminden hiçbir kumaş ele geçmemiştir. Ancak bunlardan parçalar, yapıldıkları yerlerden

¹⁹⁸ Ureyb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, İran (Trz.), c. VIII, s. 31.

¹⁹⁹ el-Mukaddesi, s. 367.

²⁰⁰ Aynı eser, s. 367.

²⁰¹ Bkz. el-İstahri, s. 212; İbn Havkal, s. 381; el-Kazvini, s. 404.

²⁰² el-Ya'kubi, s. 277 ; İbnu'l-Fakih, s. 254 ; el-Mukaddesi, s. 367; el-İstahri, s. 213; İbn Havkal, s. 436; Yakut el-Hamevi, c. II, s. 139.

²⁰³ İbn Havkal, s. 382.

²⁰⁴ İbnu'l-Uhuvve, s. 141.

çok uzak ve başka başka yerlerde bulunmuşlardır; bu da Ortaçağda İran'da dokunmuş kumaşların bütün dünyaya yayılmış olduğunu gösterir. Kimi parçalar böylece Japonya'da Nara İmparatorluk hazinesinde, kimisi de batıda kral koleksiyonlarında veya kilise hazinelerinde bulunmuştur²⁰⁵.

X. ve XI. yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler tarafından kullanılan elbiselik kumaşlar başlıca ipekten, pamuktan, deve tüyünden, yünden imal ediliyordu. Elbise imalinde en çok ipek kumaş kullanılıyordu. Fakat bu kumaşların ancak bir kısmı Türkler tarafından dokunuyordu. Bunun yanında onlar millî âdetlerinde kullandıkları veya bayrak yaptıkları kumaşları kendileri dokuyorlardı. Türkler bunların dışında yol yol çizgili bir kumaş dokudukları gibi, ince bir ipek kumaş da imal ediyorlardı²⁰⁶.

Elbiselik kumaş imalinde ikinci sırayı pamuk işgal ediyordu. Türkler pamuktan çubuklu ve nakışlı elbiselik bir kumaş dokumaktaydılar. Kıpçaklar bu kumaştan yağmurluk ta yapıyorlardı. Diğer bir pamuklu kumaştan örtü yapılıyordu. Pamuk iplik ve kumaş olarak değil, bazan hammadde halinde de kullanılıyordu. Mesela, pamuk iki bez arasında döşeniyor ve hırka olarak dikiliyordu²⁰⁷.

Görünüşe göre, deve tüyü elbise imalinde üçüncü sırayı işgal ediyordu. Koyun yünü ise elbise imalinde son sırada geliyordu. Yünden yapılan elbiseyi daha ziyade köleler giyiyorlardı. Koyun yününün, elbise malzemesi olarak bu kadar az yer işgal etmesinin sebebi şudur: Koyun yünü, dokumadan ziyade keçe haline getirilmekteydi²⁰⁸.

Orta Asya'da, Ortaçağların başlangıcında büyük bir endüstri merkezi haline gelen Buhara şehri çok kaliteli olan Yezyat ve Zendenici kumaşları ve Funduk denilen cübbeleriyle özellikle dikkatleri üzerinde toplamıştır²⁰⁹. Burada Abbasi halifeleri için çeşitli elbiseler üreten büyük bir dokuma fabrikası bulunuyordu. Her yıl, Bağdat'tan halife adına bir görevli Buhara'ya gelir ve buranın yıllık haraç vergisi karşılığında şehirde üretilen kaliteli elbiselerden alırdı. Bazen bu şehrin haracı olduğu gibi bir otağın imaline harcanırdı.

²⁰⁵ Ali Mazeheri, s. 335.

²⁰⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1992, c. III, s. 441.

²⁰⁷ Aynı eser, c. III, s. 441.

²⁰⁸ Aynı eser, c. III, s. 441-442.

²⁰⁹ en-Nerşehi, s. 37.

Sonra buradaki dokuma fabrikası üretimini durdurdu ve burada çalışan işçiler diğer bölgelere dağıldılar²¹⁰.

Ortaçağda, Buhara şehrinde dokuma endüstrisinde çalışan çok yetenekli, mâhir ve mesleğinde uzmanlaşmış ustalar vardı. Çeşitli bölgelerden tacirler buraya gelir ve şehirdeki dokuma fabrikalarında üretilen elbiseleri Suriye, Mısır ve Anadolu'ya götürürlerdi. Bu esnada Horasan'da hiçbir dokuma atölyesi bulunmuyordu. Buradan ayrılan bazı dokumacılar gereken araç ve gereçleri temin ederek Horasan'da çalışmaya başlarsa da aynı kalitede kumaş üretimini gerçekleştiremediler. Buhara'da üretilen zendenici elbiseleri kral, emîr, devlet adamı ve koltuk sahibi her şahısta mutlaka bulunurdu. Kırmızı, beyaz, yeşil renkleri ise, en çok rağbette olanları idi²¹¹. Ayrıca, burada üretilen Uşmunî kumaşları²¹², pamuklu elbiseler²¹³ ve namaz seccadeleri²¹⁴ de çok meşhurdu.

Maveraünnehr'deki diğer önemli şehir de Samerkand idi. Burada Simikon denilen elbiseler yanında şehrin adını taşıyan kumaşlar ün salmıştı. Ayrıca Samerkand Dibaclar, Mumercel adında kırmızı renkli elbiseler üreterek diğer bölgelere ihraç ediyordu²¹⁵.

Timur nezdine gönderilen İspanyol sefiri Clavijo, seyahatü esnasında ziyaret etmiş olduğu Semerkand şehrindeki dokuma sanayini şöyle tanıtır: "Semerkand'ın yalnız mahsûlatı değil, sanatları da meşhurdur. Burada birçok ipekli fabrikası vardır. İpekliden başka sırmalı elbiseler, rengârenk kumaşlar, krepler, taftalar ve İspanya'da "Tercenal" denilen kumaşlar imal ediliyor. İpekli kumaşlar için kürkler yapılıyor. Altun benzeri, mavi ve diğer renklerde kumaşlar pek ziyadedir."²¹⁶

Timurlular zamanında İran'ın doğu eyaletleri devletin dokuma endüstrisi yönünden en ilerlemiş bölgeleriydi. Bu dönemde Horasan bu alanda eski ününü daha da pekiştirerek sürdürürken, Semerkand ve Herât şehirleri büyük bir dokuma merkezi haline geliyorlardı. Timur yapmış olduğu geniş

²¹⁰ Aynı eser, s. 37.

²¹¹ Aynı eser, s. 37.

²¹² el-Mukaddesî, s. 324-325.

²¹³ el-İstahri, s. 314-315; el-İdrisi, c. I, s. 495; Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, 1967, c. II, s. 557.

²¹⁴ el-Mukaddesî, s. 324-325. Ayrıca bkz, Philip K. Hittü, c. I, s. 531.

²¹⁵ Aynı eser, s. 324-325.

²¹⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Trc: Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kâmil Doruk), İstanbul, 1993, s. 176.

çaplı fetihleri sırasında Çin'den ve Suriye'den en meşhur dokuma ustalarını bu şehirlere getirmişti. Bunun sonucunda bu merkezlerde Çin ve Suriye motiflerinin işlendiği dokuma çeşitleri imal edilmeye başlandı²¹⁷. Aynı zamanda bu dönemde Yezd, İsfahan, Kâşân ve Tebriz şehirleri de dokuma endüstrisinde büyük ün salmışlardı ve büyük miktarda dokuma ürünleri buralardan dünyanın çeşitli ülkelerine ihraç edilmekteydi²¹⁸.

Harizm'de pamuklu ve yünlü dokumalar ve renkli elbiseler²¹⁹, Benâkes'te Türkistan elbiseleri²²⁰, Fergana'da beyaz kumaşlar²²¹, Kaşgar'da pamuk, keten, kenevir ve bunlardan elden edilen çeşitli giyisiler²²², Bedahşan'da yanmayan asbest maddesinden dokunan masa örtüleri²²³ üretilmekteydi. Doğu Türkistan'da ise, uzun müddet giyilen Irak'ın Attabî kumaşları gibi dayanıklı ve kaliteli ipekten ma'mul Tûh adındaki kumaşlar üretilerek diğer memleketlere gönderiliyordu²²⁴. Ayrıca, Kabil şehrinin pamuktan ma'mul kumaşları²²⁵. Tibet şehrinin yün ve ipek karışımından üretilen ve yüksek fiata satılan kalın elbiseleri²²⁶ de tacirler tarafından aranan ürünler arasında yer alıyordu.

Marco Polo, bize Chingintalas bölgesinde Salamender (asbest) gibi yanmaz bir maddeden kumaşlar dokunduğunu ve seyahati esnasında bir yol arkadaşıdan buradaki madenleri denetlemekle görevli Curficar adında bilgili bir Türkmenden bu kumaşların yapılışını da öğrendiğini anlatır²²⁷. Marco Polo, bu kumaşların imalini ise, şöyle dile getirir: "Bu kumaşların hammaddesi dağlardan alınan öz yüne benzeyen liflerden oluşmuştur. Bu şey, güneşe konur ve kurutulur, sonra sağlam havanlarda dövülür, sonra da tüm toprak parçalarından arınıncaya değin yıkanır. Daha sonra, bu lifler eğirilerek iplik durumuna getirilir ve kumaş olarak dokunur. Bu kumaşı beyazlatmak için ateşe atarlar. Yaklaşık bir saat ateşte bekletirler, sonra yanmamış, kar gibi bembeyaz bir durumda ateşten çıkarırlar. Bu kumaş bir süre sonra

²¹⁷ Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İrâniyye*, s. 255.

²¹⁸ Aynı eser, s. 255.

²¹⁹ el-İstahri, s. 304; el-Kazvinî, s. 525; el-İdrisî, c. II, s. 699.

²²⁰ el-Mukaddesî, s. 325.

²²¹ Aynı eser, s. 325-326.

²²² Marco Polo, s. 47.

²²³ el-Kazvinî, s. 306.

²²⁴ el-İdrisî, c. I, s. 206.

²²⁵ Aynı eser, c. I, s. 196.

²²⁶ Aynı eser, c. I, s. 513. Ayrıca bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 444.

²²⁷ Marco Polo, s. 54-55.

kirlenince, aynı yöntemle yine temizlenebilir. Yani, temizlemek için kumaşı ateşe atmak gerekir."²²⁸.

Ortaçağda Altın Ordu devletinin ihtişamlı devresinde başkent Saray Berke'de diğer sanayi kolları gibi dokumacılık da önemli bir yer tutardı. Komşu göçebelere bol miktarda yün almak kolaylığına malik olan Saray dokumacılarının başlıca yünlü kumaşlar dokudukları tabiidir. Orta Asya'dan gelen pamuklardan da pamuklu kumaşlar yapılırdı²²⁹.

İslam Dünyasının batı kısmında yer alan ve Ortaçağda büyük bir dokuma endüstrisi potansiyeline sahip bulunan bir ülke de Mısır idi. Burası, çok lüks ve normal kumaş üretimi bakımından Akdeniz havzası ülkeleri arasında rakipsizliği ile tanınırdı. Hatta, bu ülke çeşitli şehirlerde üretmiş olduğu kumaşları, İslam Dünyasının doğu memleketleri, Suriye, Bizans, Kuzey Afrika ve İtalya'ya ihraç ediyordu²³⁰.

Mısır ilk kumaşlarının teknik ve dekorunu kıpti sanatından aldı; ancak müslümanlar İran, Sasanî, Bizans etkilerine arabesk²³¹ desenini ve özel bir karakter eklediler. Saint-Josse (Pas-de Calais) kilisesinden gelen bir Sasanî ipekli parçası Louvre müzesinde bulunmaktadır; kırmızı zemin üzerinde filer şaha kalkmışlardır, kenar suyu bir deve dizisi ile süslenmiştir ve üzerinde kufî harflerle şu yazı bulunmaktadır: " Kaid Ebu Mansur Nagtekin'e (ölm. 916) zafer ve mutluluk, Tanrı onun sağlığını daim kılsın! "²³².

İslam öncesi dönemde Mısır, Arap yarımadasına çeşitli elbiseler ihraç ediyordu. Bunlar arasında ince beyaz kumaştan imal edilen el-Kubâtî ve keten ve ibrişim karışımından üretilen el-Kısıyy adındaki elbiseler meşhurdu. Mısır, İslam'ın yayılışından sonra da bu elbiseleri göndermeye devam etti.

²²⁸ Aynı eser, s. 54-55.

²²⁹ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev: Hasan Eren), Ankara, 1992, s. 87.

²³⁰ Morice Lombard, s. 243.

²³¹ Birbiri içine geçmiş yuvarlak ve helezonsu dal ve yaprakların oluşturduğu biçimlere Avrupalılar'ca verilen addır. Ancak yerinde kullanılmamış bir deyimdir. Araplar'a özgü ya da Arap tarzı demek anlamındadır. İyi incelenmiş olsa idi Türk tarzı demek yerinde olurdu. Ayrıca Araplar, Farşlar Türkler bu adı kullanmaz. Türkler ise arabeske girift bezeme derler. Bu sanatın kaynağı ise İslam öncesi olup Orta Asya'dır. Daha soursaları eski Mısır'da, Roma'da ve Bizans'ta da kullanılmıştır. Sonradan İslam dinine giren Araplar, Farşlar, Türkler arasında da büyük ilgi görmüş olan bu tarz git gide İslami bir üslup olarak tanınmıştır. Arabesk yerine İslam üslubu denilmesi belki daha uygun düşer. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994, s. 19-20.

²³² Bkz. Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İraniyye*, s. 247; Ali Mazaheri, s. 335-336.

H. Peygamber (s. a. v.)'in, Usame b. Zeyd'e Kubâtî denilen elbiseden giydirildiği rivayet edilir²³³.

Amr b. el-As, Mısır'ı fethettikten sonra, müslümanlara bir nüfus sayımı yapmış ve Mısırlılar'dan vergi olarak yılda yünden yapılmış bir cübbe, bir bornos, bir sarık, bir şalvar ve bir çift ayakkabı veya cübbe yerine bir Kubâtî elbise vermelerini istemiştir²³⁴.

Mısır'ın dokuma endüstrisinde kendine özgü sitili, boyasız olan beyaz bezdi. Emevîler zamanında " Mısır bezleri, yumurtanın etrafındaki deri, Yemen bezleri ise, ilkbahar çiçekleri gibidir " sözü her zaman söylenirdi. Bu bezler gümüş ile tartılırdı. Bunların iplikleri o kadar sıkı bükülürdü ki, yırtılmak hususunda kuvvetli bir crepitus ventris ile kıyas edilebilirdi. Bu bezler haritalar için kullanılırdı. Bunlardan bir tanesi 100 dinara çıkardı ve daha çok altın teller ile dokunurdu ki, o zaman kıymeti iki misline yükselirdi²³⁵.

Mısır dokuma endüstrisinin ilk dönemlerine dair ele geçirilen kumaşlar yün ve ketenden ma'mûl olup, çok desenli ve üzerinde kuş, hayvan ve insan figürleri bulunmaktadır. Aynı zamanda bu kumaşlarda geometrik şekiller, kesik çizgiler ve çeşitli çemberler yer alır. Arapça kitâbeler ise H. I. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. Bugün Kahire'deki Arap müzesinde Kıptî kumaşlarına benzeyen üzerinde klasik kuş resimleri bulunan halkalar halindeki desenlerden oluşan bir şarîf yer almaktadır. Ayrıca bu kumaş üzerine kırmızı ipekle kufî hattı ile şu yazı yazılmıştır: Bu sarık Somael b. Musa'ya ait olup H. 88. yılın Receb ayında imal edilmiştir²³⁶.

Mısır'ın gelişmiş dokuma endüstrisinin ham maddesi keten idi. Buradaki keten mahallî bir ürün olmakla birlikte, Suriye'den ithal edilen ipeklerle veya altın ve gümüş tellerle karıştırılarak dünyanın en kaliteli kumaşları üretiliyordu. Bu endüstriyel faaliyeti, sayıları yirmiden fazla küçüklü büyüklü sanayi şehri yerine getirmekteydi ve her şehrin dokuma işi ile uğraşan köyleriyle birlikte kendine ait bir tırazi bulunuyordu²³⁷. Bu şehirleri şöyle sıralamak mümkündür; Dimyat, Dabîk, Tinnîs, İskenderiyye, Asyût, el-Behmesâ, Şatâ, Taha, Uşmûm, Ebyâr, Uşmûn (Uşmûneyn), Bûs, Dalas, Tûne, Demenhûr,

²³³ Cevad Ali, c. VII, s. 602-603.

²³⁴ Kudame b. Ca'fer, *el-Harac ve Sinâ'ti'l-Kitâbe*, (Thk: Muhammed Hüseyin ez-Zebidi), Bağdat, 1981, s. 337; el-Belazuri, s. 307.

²³⁵ Adem Metz, c. II, 354.

²³⁶ Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, Kahire, 1948, s. 347-348.

²³⁷ Morice Lombard, s. 243-244.

Bûre, Ahnû, el-Kays, İhmîm, el-Feyyûm, Bûsir, Ahnas, el-Ferema, Ebvân, Sanbu, semâlhut ve Demîre²³⁸.

M. VI. ve VII. yüzyıllarda gelişiminin en üst düzeyine ulaşan yünden ma'mûl kıptî kumaş endüstrisindeki teknik, Araplar'ın Mısır'daki iktidarları boyunca devam etmiştir. Bu yüzden da kıptî kökenli dokuma ustalarının kendi milletleri için dokudukları kumaşlarla, Abbasî ve Tulunoğulları döneminde müslümanlar için imal ettikleri kumaşlar arasında büyük bir farklılık görülmez. Bu dönemde genellikle sarık ve kemerlerde kullanılan şâşlar siyah ketenden veya işlenmiş şaritle süslü yünden imal ediliyordu. Ayrıca Mısır'da imal edilen Abbasî dönemi kumaşlarındaki süslemelerde kufî hatla yazılmış kitâbeler, imal tarihi veya yeri yer almaktaydı²³⁹. Kahire'deki İslam Sanatları Müzesinde M. 707 yılında imal edilen bir sarık şâşından bir parça bulunmaktadır. Aynı zamanda bu müzede çok güzel süslemeleri bulunan Feyyûm şehrindeki özel bir dokuma fabrikasında yapılmış bir parça kumaş yer alır²⁴⁰.

IX. yüzyılda Mısır'ın el-Kays şehrinde, şehrin adını taşıyan elbiseler ve Mer'iz denilen kaliteli yünlü kumaşlar üretiliyordu²⁴¹. Bir habere göre, Muaviye b. Ebî Süfyan yaşlanınca, vücudunun ısınmamasından yakınmaktaydı. Bazı kimseler, onu ancak Mısır'ın el-Kays şehrinde imal edilen bal rengindeki yünden yapılmış mar'iz elbiselerinin ısıtabileceği görüşünü ortaya attılar. Bunun üzerine, kendisine Mısır'dan birkaç elbise gönderildi. Fakat o, sadece bir elbise ile yetindi²⁴².

Chauser'in zamanında Fastain olarak meşhur olan kumaş kelimenin de işaret ettiği gibi, el-Fustat şehrinde imal edilmekteydi²⁴³. Tahâ şehrinde çok ince yünlü kumaşlar²⁴⁴, Uşmûneyn'de çeşitli elbiseler²⁴⁵, Ebyâr'da, Suriye, Irak ve Mısır'da lüks elbise olarak bilinen kaliteli giyisiler²⁴⁶, ve Feyyûm'da boyu 30 arşın olan ve çifti 300 Mağrib dinarı tutan keten perdeler²⁴⁷ dokunmaktaydı.

²³⁸ Selam Şâfi'i Mehmud Selam, *Ehlû'z-Zimme fi Mısır fi'l-Asrayn el-Fatûmî es-Sânî ve'l-Eyyübî*, Kahire, 1982, s. 145.

²³⁹ M. S. Dimand, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye*, (Arp. Trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1982, s. 251.

²⁴⁰ Aynı eser, s. 251.

²⁴¹ el-Yakubî, s. 337-338; el-Makrizî, c. I, s. 330.

²⁴² Aynı eser, c. I, s. 330.

²⁴³ Philip K. Hittî, c. II, s. 1014.

²⁴⁴ el-Mukaddesî, s. 202; el-İdrisî, c. I, s. 125.

²⁴⁵ el-İstahrî, s. 53; el-İdrisî, c. I, s. 124.

²⁴⁶ İbn Battuta, c. I, s. 15.

²⁴⁷ İbn Havkal, s. 159.

Fatımîler döneminde Mısır'da Abbasî döneminde imal edilen kumaşlardan daha kaliteli kumaşlar yapılmaya başlandı. Bu dönemde Kahire'de imal edilen keten ve ipekten ma'mûl kumaşlar öyle ince dokunmaktaydı ki, bir abayı ve hatta bütünüyle bir elbiseyi bir yüzük içinden geçirmek mümkün olmaktaydı. Fakat buna rağmen bu dönemdeki dokumacılar, kumaşlarda yer alan kitâbelerle çeşitli süslemeleri Abbasî stilinde yapıyorlardı²⁴⁸.

Mısır'ın dokuma endüstrisinde büyük bir ilerleme kaydetmesinin bazı sebepleri şunlardır: Mısır ile yabancı devletler arasındaki ticarî ilişkilerin çok gelişmiş olması ve dolayısıyla bu ülkenin dokuma çeşitlerine talebinin artması, devletin itinalı bir şekilde dokuma fabrikalarını kontrol etmesi, bu dalda uzmanlar yetiştirmesi, mâhir sanatkârları teşvik etmesi ve atölyelerde çalışan yabancı işçilere bütün gerekli hizmetleri sunması. Ayrıca özellikle Fatımîler döneminde hükümetin "Dâru'd-Dibâc" gibi dokuma sanayi sektörü için yeni fabrikalar açması, "Dâru'l-Kisve" adındaki fabrikaya büyük miktarda para tahsis etmesi, ki bu para miktarı H. 516 yılında 600. 000 dinarı bulmuştur, Fatımî halifelerinin, devletlerinin yüksek rütbeli memurlarına en kaliteli elbiseleri hediye etme konusunda birbirleriyle rakabete girişmeleri, sanayi merkez ve şehirlerine hizmet ve hammadde temin etmeleri ve buraların savunmasını ve asayişini sağlamada büyük ihtimam ve titizlik göstermeleri²⁴⁹. Bütün bu sebepler Mısır'ı dokuma endüstrisinde Ortadoğunun en önemli ülkesi durumuna getirmiştir. Mısır'ın dokuma endüstrisinde hammadde olarak kullanılan yün ve keten yönünden zengin bir ülke olmasını da unutmamak gerekir. Örneğin keten Mısır'ın kırsal kesimlerinde ve özellikle de Feyyûm, Asyût ve Uşmûneyn, Kıft ve Delta'daki bazı bölgelerde bol miktarda yetiştirilmekteydi. Yün, feyyûm, İhmîm, Asyût ve Said ve Delta bölgelerinin çeşitli yerlerinde yaşayan Arap kabileleri tarafından bol miktarda yetiştirilen koyunlardan elde ediliyordu. Hatta Said bölgesindeki bazı hıristiyan köyleri geçimlerini tamamen koyun yetiştiriciliğinden sağlamaktaydılar²⁵⁰. İpek ise daha ziyade Çin, Hindistan, Endülüs ve Sicilya adasından ithal yoluyla temin edilmekteydi. Bu hammaddenin önemli çarşıları ise ipeğe dayalı dokuma endüstrisinin merkezi olan İskenderiye şehrinde bulunuyordu. Ayrıca kıpti-

²⁴⁸ M. S. Dimand, s. 253-254. Fatımîler döneminde imal edilen kumaşlardaki süslemeler hakkında geniş bilgi için bkz. Serjeant, R. B. *Islamic Textiles-Material for a History up to the Mongol Conquest*, Beirut 1972; Rogers, *Early Islamic Textiles*, Brighton 1983; Muhammed Abdulaziz Merzûk, *ez-Zahrefetü'l-Mensûce fi'l-Akmişeti'l-Fâumiyye*, Kahire, 1942; Suad Mâhir, *en-Nesicü'l-İslâmî*, Kahire, 1977.

²⁴⁹ Selam Şâfi'i Mahmud Selam, s. 146-147.

²⁵⁰ Aynı eser, s. 147.

lerin yaşadığı Saidu'l-A'la topraklarında dokuma endüstrisinde önemli bir madde olarak kullanılan bol miktarda indigo bitkisi yetiştirilmekteydi ve bu mahsul Mısır ekonomisine büyük bir gelir sağlamaktaydı²⁵¹.

Nasır Hüsrev, bize Mısır'da bir bez tacirinin bir dirhem ipliği, üç Mağribî dinara satın aldığını ve üç dirhem Mağribî dinarın, üçbuçuk dirhem Nişaburîye denk olduğunu, Nişabur'da en iyi ipliğin bir dirheminin beş dirheme satın alındığını anlatır²⁵². Mısır'ın dokuma tezgâhlarını gören bu seyyah, Mısırlı dokumacılarının bütün ma'mullerinin halifenin deposuna gittiğini bildirmektedir. Farsnâme bize işlenmiş ma'mullerin teslimi işine dair çok kıymetli bir hikâye bırakmıştır. Dokuyucuların işlemiş oldukları bütün eşya emirin baya ünvanını taşıyan özel bir kontrolörü tarafından muayene edilir ve yalnız iyi kaliteli bulunanlar emirin deposuna gönderilirdi²⁵³.

Dokuma endüstrisi, ketenin mükemmel işlendiği Mısır'da çok gelişmişti. Örneğin Dimyat yakınındaki Dabîk'te Dabîkî denilen ve kimi zaman daha parlaklık vermek için altın veya gümüş teller karıştırılan dünyanın en iyi keteni dokunmaktaydı. Keten kumaşların sarık yapılan ve saydam denilecek kadar ince olanları ve üzerine coğrafya haritaları yapılan veya resamlara tuval vazifesi gören kablaları vardı. Zamanın şıkları elli metre Dabîkî'den sarıklar taşırlardı. Bir top Dabîkî aşağı yukarı yüz dinardı²⁵⁴.

Dimyat ve Tinnîs gibi Mısır kentlerinde çeşitli kumaşlar, cübbeler, nakışlı elbiseler ve fazla ince bir gaz bezi olan Qasab imal edilmekteydi²⁵⁵. Ayrıca, burada ipekli sarık, başörtüsü ve kadınlara ait giyim eşyası dokunurdu. Bu renkli ipeklerin eşi, hiç bir yerde dokunmazdı. Beyazını Dimyat'ta dokurlardı. Devlet tekelindeki dokuma fabrikalarında üretilen kumaşlar ise, kimseye satılmazdı²⁵⁶. İran'lı hükümdar Adudu'd-Devle'nin bu çok ünlü kumaştan bir elbise almaları için Tinnîs'e 20. 000 dinar vererek adamlar gönderdiğini, adamların orada birkaç yıl kaldıklarını fakat bu elbiseyi alamadıklarını Nasır Hüsrev'den öğrenmekteyiz²⁵⁷.

²⁵¹ Aynı eser, s. 147-148.

²⁵² Nasır Hüsrev, s. 85.

²⁵³ B. Zahoder, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan*, (Çev: İsmail Kaynak), Belleten, c. XIX, S. 73-76 (1955), s. 509.

²⁵⁴ Ali Mazaheri, s. 332.

²⁵⁵ el-Yakubi, s. 337-338.

²⁵⁶ Nasır Hüsrev, s. 60.

²⁵⁷ Aynı eser, s. 60.

Tinnîs de tek parçadan çok ince gömlekler de yapılmaktaydı; bunlar keten ve altın sırma ile dokunmaktaydı. Bedne denilen bu gömlekler halifeye tahsis edilmişti ve herbiri 1.000 Mağribî dinar değerindeydi. Bunların içine yalnız iki ons keten vardı. Gerisi hep altındandı²⁵⁸. Burada halife için dokunan bir sarık 500 Mağribî dinara mal oluyordu²⁵⁹. Fatimî halifesi el-Hâkim Bîemrillah zamanında Tinnîs şehrinde erkek ve kadın olarak kumaşları boyamakla uğraşan 10.000 dokuma işçisi ve 5.000 tezgah bulunmaktaydı. Ayrıca bu devlet fabrikasında içinde elbise toplanan 1.500 sepet vardı, bunlardan her elbisenin 1000, her sarığın ise 500 dinar değerinde olduğu 400'ü saraydaki elbise deposuna gönderiliyordu²⁶⁰. el-Aziz döneminin Mısır dokuma endüstrisinde özel bir yeri bulunmaktadır. Zira bu dönemde hiç bir dönemde görülmeven çok lüks dokuma çeşitleri imal edilmeye başlandı. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: ağır kumaşlar, renkli sarıklar, altın karışımı ve bayrak resimli Dabîk dokumaları, uzunluğu 100 kulaç olan altın karışımı sarıklar ve Saklaton ve Attabî kumaşlar²⁶¹.

Mısır'ın Abbasî ve Fatimî dönemlerinde dokuma ustaları, kumaşları, üzerine resmetmek ve basmak suretiyle nakışlı desenlerle süslemeyi mükemmel bir şekilde yapıyorlardı. Ayrıca onlar tarafından yapılan desenlerin büyük bir kısmı ya altın renginde ya da kırmızı ve kahve renginde idi. Bazı dokuma fabrikaları ise altın rengindeki markasını satışa sunulan kumaşlara nakşediyorlardı. Bu fabrikalarda çalışan ustalar desenleri kumaşlara basmak için tahta kalıplar kullanıyorlardı. Bu kalıplardan bazıları bugün Kahire'deki Arap müzesinde sergilenmektedir²⁶².

Mısır manifatura spesialiteleri arasında rengi günün çeşitli saatlerine göre değişen Bukalemun²⁶³ adlı bir kumaşta empirme keten de vardı²⁶⁴. Emevî Halifeleri Bukalemun kumaşları kendi tekellerine almışlardı ve bun-

²⁵⁸ el-Makrizî, c. I, s. 286. Ayrıca bkz. Adem Metz, s. 352; Ali Mazaheri, s. 332.

²⁵⁹ Nasır Hüsrev, s. 60.

²⁶⁰ Muhammed b. Ahmed b. Bessâm, *Enisü'l-Celis fi Ahbâr Tinnîs*, Bağdat, 1967, s. 37. Fatimîler döneminde devlet memurları ve halk tarafından giyilen elbise çeşitleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulmun'im Sultan, *el-Mücteme'ul Mısri fi'l-Asri'l-Fatimî*, Kahire, 1980, s. 271-284.

²⁶¹ Aynı eser, s. 273.

²⁶² Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, s. 358.

²⁶³ Bu elbiseler, Mağrib ülkesinde Atlas Okyanusu üzerinde yer alan Şenterin şehrinde yılın belli bir gününde Bukalemun adındaki hayvanın bir kayaya sürünmesi neticesinde dökülen altın rengindeki tüylerden imal edilmekteydi. Bkz. el-Mukaddesî, s. 240-241; el-İstahri, s. 42.

²⁶⁴ Nasır Hüsrev, s. 60; Ali Mazaheri, s. 332-333.

lardan yapılan elbiselerin imali gizli tutulurdu²⁶⁵. Hatta bu elbiseler Bizans imparatorlarına bile satılmıyordu²⁶⁶. Mısır halifesi için dokunan ipek ve yanan döner kumaşların değeri tamamen verilirdi. Bu yüzden halk, halifenin işini yapmaya özen gösterirdi. Başka kentlerde olduğu gibi, divan ve halife tarafından sanatkârlara herhangi bir baskı yapılmazdı. Burası halife için develelerin mahiffelerine atların eğerlerine yanan döner kumaşlar dokurlardı²⁶⁷.

Tinnîs şehrinde her yıl Kâbe örtüsünü dokumak için 5.000 tezgâh geceli gündüzlü çalışırdı²⁶⁸. el-Fâkihî, " Kitâb'u Ahbar Mekke " adlı eserinde Kâbe'nin batı kısmında bir örtü gördüğünü ve üzerinde, " H. 197 yılında el-Fadl b. Sehl Zî'r-Riaseteyn ve Tahir b. el-Hüseyn'in buyruklarıyla es-Sırrıyy b. el-Hakem ve Abdülaziz b. el-Vezîr el-Cervî tarafından emir verilerek yapıldı. " ibaresinin yazıldığını müşahede ettiğini nakletmektedir²⁶⁹. Ayrıca o bize şunu anlatır:"Mısır Kubâtü Kâbe örtüsünden bir parça gördüm. Üzerinde " Mü'minlerin emîri Me'mun tarafından H. 206 yılında emir verilerek imal edilmiştir. " ibaresi yazılıydı²⁷⁰. Yine el-Mehdi tarafından yaptırılan bir Kâbe örtüsü gördüm. Üzerinde " Allah'ın adıyla Mü'minlerin emîri Abdullah el-Mehdi Muhammd için (Allah, onun ömrünü uzun kılsın.) Allah'ın lütuf ve bereketi olarak İsmail b. İbrahim'in emriyle el-Hakem b. Ubeyde tarafından 162 yılında Tinnîs turazında imal edilmiştir. " yazıyordu²⁷¹. Gördüğüm başka bir Kubâtü örtüde ise, şöyle yazıyordu: " Bu, Allah'ın adıyla ve O'ndan bir bereket olarak Mü'minlerin emîri Abdullah el-Mehdi Muhammed'in (Allah, onu ıslah eylesin.), Muhammed b. Süleyman'a bir buyruğu üzerine vali el-Hattab b. Mesleme'nin eliyle H. 159 yılında Tinnîs şehrinde yapılmıştır"²⁷².

Hicrî 384. yılında Yahya b. el-Yemân'ın Tinnîs, Dimyat ve el-Ferema'dan hediye olarak Mekke'ye getirmiş olduğu eşyalar arasında iki adet Kâbe örtüsü de yer almaktaydı²⁷³.

²⁶⁵ Bkz. el-Mukaddesî, s. 240-241; el-İstahri, s. 42.

²⁶⁶ Nasır Hüsrev, s. 60-61. Bu elbisenin 1.000 dinara satıldığı rivayet edilmektedir. Bkz. el-İstahri, s. 240-241.

²⁶⁷ Aynı eser, s. 62.

²⁶⁸ Morice Lombard, s. 244.

²⁶⁹ el-Makrizî, c. I, s. 292.

²⁷⁰ Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷¹ Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷² Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷³ Aynı eser, c. I, s. 292.

Tinnîs şehrine bağlı Tüne köyünde de bir tıraz bulunuyordu ve burada bazan Kâbe için örtü imal ediliyordu²⁷¹.

Tinnîs şehri her yıl yalnız Irak'a H. 360/M. 970 senesine kadar 20-30 bin dinarlık kumaş ihraç ediyordu²⁷⁵. Ancak Fatımîler zamanında halife el-Azîz'in veziri Ebu'l-Ferec b. Kils tarafından ihracat yasak edilip, bütün üretim Mısır sarayına tahsis edildi. Hatta bu vezir daha da ileri giderek Tinnîs'e giren ve çıkan her kesten vergi almaya başladı²⁷⁶. Bu yasak sonunda, İran'da Sinîz ve Kazerûn, Azerbaycan'da da Derbend şehirleri Mısır'ın bu endüstrisini alıp uyguladılar; Ketten önceleri Mısır'dan getirtilirken, sonradan Adudu'd-Devle'nin çabaları ile İran'da yetiştirildi²⁷⁷.

Delta'daki dokuma endüstrisi ev endüstrisi idi. Kadınlar keteni gererler erkekler dokurlardı. Kumaş tacirleri bu işçilere gündelik verirler ve yalnız devlet tarafından görevlendirilen simsarlara satabilirlerdi²⁷⁸. IX. Yüzyılda Mısır'lı dokuma işçilerine günde yarım dirhem ödenirdi ki, bununla ancak ekmek alınabilirdi. Bundan ötürü gezisi esnasında buralardan geçmekte olan Patrik Tellmachre'li Dimonysius'e " kendilerine ödenen miktarın geçimlerini sağlamak için yeterli olmadığını" söyleyerek şikayette bulunmuşlardır. Daha sonra, X. ve XI. yüzyıllarda onlara verilen gündeliklerin miktarı bir hayli artırılmıştır²⁷⁹.

Tinnîs ve Dimyat şehirlerinde bulunan dokuma fabrikalarında çalışan işçiler daha ziyade toplumun seviye ve yaşam bakımından en sefil kesimi olan Kıptülerden oluşuyordu. Onların en çok yedikleri yemek çeşidi ise, tuzlanmış balık idi. Bu işçiler yemeklerini yedikten sonra ellerini yıkamadan dokuma tezgâhlarının başına geçer ve o çok değerli kumaşları dokumaya başlarlardı. Böylece, kumaşları almak için inceleyenler, onların Nidd ağacıyla buharlaştırılmış olduğunu sanırlardı²⁸⁰.

Dokuma işçileri Dimyat'ta me'âmil (atölyeler) denilen belli odaları kira karşılığında tutarak buralarda elbiseleri dokurlardı. İşçilerin kendi atölyeleri dışında kumaş dokumaları yasaklanmıştı. Hatta bir atölyede dokunan kumaş-

²⁷¹ Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷⁵ İbn Havkal, s. 152.

²⁷⁶ Aynı eser, s. 152-153.

²⁷⁷ Ali Mazaheri, s. 333.

²⁷⁸ Adem Metz, c. II, s. 354.

²⁷⁹ Aynı eser, s. 354; Ali Mazaheri, s. 333.

²⁸⁰ el-Kazvini, s. 193; Yakut el-Hamevi, c. II, s. 538.

tan arta kalan küçücük bir parça bile diğer bir atölyeye götürülse simsarin bundan haberi olurdu. Bu da üretilen kumaşın fiyatının düşürülmesine yol açardı. Dimyat'ta içinde altın teller bulunmayan beyaz bir elbise 300 dinara satılırdı²⁸¹.

Nasır Hüsrev bize Mısır'da " Dâru'l-Vezîr " denen bir kervansarayda yalnız ipekli kumaşlar satıldığını, alt katta terzilerin, yukarı katta ise, dokuma işçilerinin oturduklarını ve buranın yılda 20. 000 Mağribî dinar kâr sağladığını anlatır²⁸².

Fatımiler zamanında imal edilmiş dokuma parçaları üzerinde Avrupa'da hanedan armalarında görülen pozlar takınmış, yahut normal halleri içinde hayvan suretleri görülür²⁸³. Onların döneminde Kahire'de Dibaçlar üreten bir fabrika bulunuyordu. Ayrıca, burada " Dâru'l-Kisve " denilen çeşitli elbise ve bezlerle dolu bir depo inşa ettirilmişti. Devlet buradan halkın her kesimine kışlık ve yazlık elbiseler dağıtırdı. Humaraveyh, kızı Katru'n-Nedâ'yı Abbâsi halifesi el-Mu'tezid ile evlendirdiğinde herbirinin fiatı 18 dinar olan 1.000 adet kadın şalvarı hediye etmişti²⁸⁴. Bu dönemde Kahire'de dokuma endüstrisinin büyük bir ilerleme kaydettiğini, Fatimî halifesi el-Mu'iz'in emriyle imal edilen Kâbe örtüsünün tanıtımından anlamak mümkündür. Bu örtü kare şeklinde olup, genişliği 140 karıştı ve kenarlarında 12 altın hilal bulunan kırmızı dibaçtan yapılmıştı. Ayrıca her hilalin içinde bir altın turunc ve her turuncun içinde de güvercin yumurtası büyüklüğünde 50 tane inci bulunmaktaydı. Örtü aynı zamanda kırmızı, sarı ve mavi yakutlarla süslenmiş, kenarlarına da yeşil zümrüt harflerle hacla ilgili ayetler işlenmişti ve örtünün tümü miskle kokulandırılmıştı. Bu şahâne kâbe örtüsü sarayda her kesin içerdiden ve dışarıdan rahatca görebileceği bir yerde sergileniyordu²⁸⁵.

Asyût şehrinde koyun yününden öyle sarıklar dokurlardı ki, eşi bulunmazdı. İran'a getirilen ve Mısır yünlüsü denilen incecik yünlüler genellikle bu şehirde imal edilirdi. Nasır Hüsrev, burada eşine ne Lahor'da ne de Multan'da rastladığı ve bakınca ipekli olduğu sanılan sof fotalar gördüğünü beğeni ile anlatır²⁸⁶.

²⁸¹ Aynı eser, s. 193; Aynı eser, c. II, s. 538.

²⁸² Nasır Hüsrev, s. 89.

²⁸³ Philip K. Hitti , c . II, s. 1014.

²⁸⁴ Corci Zeydan, c. II, s. 640

²⁸⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'd-Devletü'l-Fatimiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, Mısır, 1981, s. 583.

²⁸⁶ Nasır Hüsrev, s. 101; Ayrıca bkz. el-Kazvinî, s. 147; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 229-230.

el-Behnesa şehrinde halifeler için el-Behnesiyye denilen perdelik kumaşlar, şahane çadırlar ve çok kaliteli elbiseler imal eden özel fabrikaların yanında halk için her çeşit kumaş üreten fabrikalar da bulunmaktaydı. Tacirler 30 arşın uzunluğundaki perdelerin bir parçasının çiftini 200 dinardan az veya fazlasına satın alıyorlardı. Burada imal edilen perdelik kumaşlar ve diğer yünlü ve pamuklu elbiselerin üzerinde mutlaka onları üreten özel veya halka yönelik fabrikaların markası bulunurdu. el-Behnesa şehrinde üretilen dokuma çeşitleri Ortaçağda dünyanın her yerinde aranan mallar arasında birinci sırada yer almaktaydı²⁸⁷.

Salahaddin Eyyübî zamanında Mısır'ı ziyaret eden İbn Cübeyr İhmîm şehrinde kıptiler tarafından inşa edilen dokuma fabrikalarından bahsetmektedir. Burada çok kaliteli yünden giysiler, bir çeşit figürlerle işlenmiş ipek elbiseler, nakışlı kumaşlar ve üzerine işaret konulan beyaz ve renkli dokumalar imal edilmekteydi. Çok yüksek fiyata satılan bu lüks dokuma çeşitleri buradan dünyanın bir çok ülkesine ihraç edilmekteydi²⁸⁸.

Dokuma endüstrisine Mısır hükümetleri tarafından uygulanan vergiler çok ağırdı. Şatâ şehrinde imal edilen eş-Şataviyye denilen kumaşların üzerinde halifenin mührü olmadan hiç bir Kıptî dokuma işçisi dokuyamazdı ve ancak simsarlar vasıtasıyla bu ürünleri başka birine satabilirdi. Ayrıca, her işçinin dokumuş olduğu kumaşlar, bir görevli tarafından kontrol edilir, sonra sırayla; top haline getiren, bitki sapıyla bağlayan, çuvalara koyup paketleyen, servislere gönderilirdi. Bütün bu servislere belli miktarda ücret ödenirdi. Her servisin de çuvalar üzerinde damgası bulunurdu. Son kontrol ise, gemilerin kalkışı esnasında yerine getirildi²⁸⁹.

Şatâ şehri, içinde en çok altın teller bulunmayan ince kumaşlar imal ederdi ve bu kumaşlardan yapılan bir elbise 300 dirheme satılırdı²⁹⁰. Burada çok şahane kâbe örtüleri de dokunmaktaydı. el-Fâkihî, üzerinde "Allah'ın adı ve bereketiyle Mü'minlerin emîri Abdullah Hârun'un (Allah onun ömrünü uzun kılsın) buyruğu neticesinde Mü'minlerin emîrinin azatlısı el-Fadl b. Sehl'in emriyle 191 yılında Şatâ trazında imal edilmiştir." ibaresi yazılan bir Kâbe örtüsünü gördüğünü anlatmaktadır²⁹¹.

²⁸⁷ el-İdrisî, c. I, s. 130; el-Himyârî, *er-Ravzu'l- Mi'târ fi -Haberî'l-Aktâr*, Beyrut, (Trz.), s. 114; el-Makrizî, c. I, s. 382-383.

²⁸⁸ Bkz. Selam Şâfi'i Mahmud Selam, s. 155.

²⁸⁹ el-Mukaddesî, s. 213.

²⁹⁰ el-Ya'kubî, s. 337-338; el-Kazvîni, s. 209.

²⁹¹ Bkz. el-Makrizî, c. I, s. 365.

Ortaçağda ketenin en kaliteli Mısır ve Cenevî olarak adlandırılan keten idi. Bu iki çeşidin de en çok rağbet göreni yumuşak olanıydı. En kötü keten ise çabuk kırılan kısa ve iri keten idi. Hisbe kanunları dokumacıların kaliteli ketenlerle kalitesizlerini, aynı zamanda Bahrî ile Sa'idî, Sa'idî ile de Kûrî çeşitlerini birbirine karıştırarak kumaş üretmelerini yasaklıyordu. Aynı kanunlar, onlardan, işi olmayan kadınların, atölyelerinin kapılarında oturmalarına izin vermemelerini ve ancak güvenilirliği, iffeti ve dürüstlüğü onaylanan kişilerin halka keten satmalarını da ön görmekteydi²⁰².

Memlükler zamanında İskenderiye şehri endüstrinin merkeziydi. Burada alım satım kapasitesi yüksek çarşılar ve bez ve kumaş fabrikaları bulunuyordu. Dünyanın her yerinden kara ve deniz yoluyla gelen tacirler buraya uğrar ve şehirde üretilen kumaşları memleketlerine götürürlerdi. Şehirde altın ve gümüş teller karıştırılmış el-Hafir denilen kumaşlar, ince bir gaz bezi olan Qasablar, desenli elbiseler, Abalar, Dabikiler, sade dokumalar, iplikler, pamuklu ince beyaz kumaşlar, köle kıyafetleri, normal bezler ve altın ve gümüşle karıştırılmış bezler, mülâeler (Yoksulların giydiği abalar) ve fotalar imal ediliyordu²⁰³.

İskenderiye'de sade kumaştan imal edilen bir elbise 700 dirheme satılıyordu. Fakat, onun yazılı olanı 1.400 dirheme kadar yükseliyordu. Elbiselere işlenen yazılar keten kumaşlarla yapılırdı. Renkli elbiselerin yazıları ipekle işlense de, beyaz olanları sadece ketenle yapılırdı. Bu şekilde yapılanlar ise, en kaliteli uraz olarak addedilirdi. Normal ketenin bir dirhemi bir dirhemden fazlasına satılırken, elbiselerdeki yazılar için kullanılan ketenin fiyatı birkaç kat daha artmış oluyordu²⁰⁴.

Mısır ile ilgili anlatılanlardan Deltada yer alan sanayi şehirlerinin her birinin dokuma endüstrisindeki bir dalda uzmanlaşmış olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları beyaz kumaş imal ederken, diğerleri iplikleri hazırlayıp çırpıcılıkla uğraşıyorlardı. Öbürleri de keçe yapmak ve dokunan kumaşları cila kullanarak parlatma işini gerçekleştiriyordu. Onlardan bir kısmı da Sudan zamkıyla ipeklili kumaşları parlatmak, elbiseleri boyamak ve bazı dokumalarda kullanılan altın telleri yapmakla meşguldü²⁰⁵. Bütün bu işlemlerden

²⁰² İbnu'l-Uhuve, s. 143.

²⁰³ el-Ömerî, s.150-151. İbre denilen cübbeler ile altın karışımı ipekten ma'mul el- Müsemmer adındaki şaşlar da İskenderiye imalatından idi. Bkz. el-Ömerî, s. 131.

²⁰⁴ Aynı eser, s. 84-85.

²⁰⁵ Morice Lombard, s. 244.

sonra hazırlanan dokuma çeşitleri diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Şüphesiz ki, bununla beraber Mısır'da dokuma endüstrisi alanında gerçekleştirilen teknik ve yenilikler de bu ülkelere taşınmış oluyordu. Bu olguya daha önce de temas ettiğimiz gibi Irak ve İran'da taklidi yapılan Qasab ve Dabîki kumaşlarda net bir şekilde görmek mümkündür.

Kuzey Afrika'da yer alan Mısır dışındaki ülkeler dokuma endüstrisi bakımından İslam dünyasının en geri kalmış ülkeleri olarak görülür. Bu ülkeler arasında en çok Mağrib (Fas)' in bazı şehirlerinde dokuma endüstrisi gelişme göstermişti. Bu şehirlerde imal edilen dokuma çeşitlerinin çok azı diğer ülkelere ihraç ediliyor, büyük bir kısmı ise, mahallî ihtiyacı karşılamak amacıyla iç piyasada satışa sunuluyordu. Örneğin, Mağrib'in Day ve Tâdile şehirlerinde büyük çapta pamuk yetiştiriliyordu ve ikincisinde pamuklu elbiseler imal edilerek hem iç piyasada satılıyordu hem de civar ülkelere ihraç ediliyordu²⁹⁶. es-Sûs şehrinde çok ince kumaşlar yumuşak elbiseler ve nefis sarıklar imal edilmekteydi²⁹⁷.

Libya'nın Ecdâbiye, Sûrt ve Trablus şehirlerinde kaliteli yünlü elbiseler yanında mavi ve kahve renkli Nefûsiyye kumaşları ve yüksek fiata satılan beyaz ve siyah dokumalar imal ediliyordu²⁹⁸. Aynı zamanda Barka'da yünlü elbiseler yapılıyor ve buranın bütün çarşılarında satılıyordu. Bunların bir kısmı, özellikle de yünlü dokumalar Mağrib (Fas) ülkesine ihraç ediliyordu²⁹⁹.

Miladî 1007 yılında Hammad b. Bolöğün tarafından kurulan Hammadîler Devletinin başkenti Kal'atü Benî Hammad şehrinde, bütün Mağrib ülkesinde şöhret kazanan yünlü kumaşlar dokunmaktaydı. Bu yüzden burası diğer ülkelerden gelen ticaret kabilelerinin uğrağı haline gelmiştir³⁰⁰. Ayrıca, el-Mehdiyye'de ince ve zarif elbiseler³⁰¹, Kâbis'te kaliteli ipek kumaşlar³⁰², Afrika'da yer alan diğer şehirlerden Makdişu'da buranın adını taşıyan giyisiler³⁰³ ve Nevl el-Garbiyye'de es-Sifsâriyye elbiseleri ve çifti 50 dinara satılan şahane bornozlar üretilmekteydi³⁰⁴.

²⁹⁶ el-İdrisî, c. I, s. 241.

²⁹⁷ Aynı eser, c. I, s. 241.

²⁹⁸ İbn Havkal, s. 69.

²⁹⁹ Salih Mustafa Miftah el-Mezini, *Libya Münzü'l-Fethi'l-Arabi Hatta İntikal el-Hilâfe el-Fâ-tımıyye ilâ Mısır*, Libya, 1994, s. 210.

³⁰⁰ Morice Lombard, s. 100.

³⁰¹ el-İdrisî, c. I, s. 281-282.

³⁰² Aynı eser, c. I, s. 279; el-İbâdi ve Arkadaşı, s. 177.

³⁰³ İbn Battuta, c. I, s. 160.

³⁰⁴ el-İdrisî, c. I, s. 224-225.

İslam dünyasına mensup bütün milletlerin Ortaçağ'da en başta gelen kumaş dokuyucuları ve ipek tacirleri haline getiren muhteşem dokuma sanayilerinin gelişmesinde İspanya Müslümanları da büyük bir hisseye sahip bulunmaktadır³⁰⁵.

Burada sulama alanında kaydedilen gelişmeler, doğudan getirilen pirinç, pamuk, şeker pancarı, muz gibi ürünler yetiştirildi, İpek böceği yetiştiriciliği sayesinde de ipek endüstrisi büyük gelişme gösterdi ve İspanya bu alanda uzun müddet Avrupa'da rakipsizliğini devam ettirdi³⁰⁶.

Kuzey Afrika'nın yerli halkı Berberiler büyük sürüler halinde gerçekleştirilen koyun yetiştiriciliğini Endülüs'e götürdüler. Sonuçta, Arapça el-Meşta sözcüğü İspanyolca'ya "Mesta" kelimesini kazandırdığı gibi, Romalılar zamanında boş alanlardan ibaret olan İspanya toprakları, koyunculüğün merkezi haline geldi. Bu gelenek, Endülüs'ün çöküşünden sonra da başarılı bir şekilde devam ettirildi ve yün üretimi İspanya'nın en önemli gelir kaynaklarından biri olarak ün saldı³⁰⁷.

Halifeler idaresi altında yaşayan İspanya, Avrupa'nın servetçe en zengin ve nüfusça en yoğun ülkelerinden biriydi. Başşehir Kordova (Kurtuba) örme ve dokuma işlerinde merkez durumundaydı ve 13.000 kadar dokuma işçisi ve gelişmiş bir dericilik sanayi şehriydi. Yün ve ipek kumaş dokuma işleri sadece Kurtuba'da değil, Malaka, el-Meriyye ve diğer şehirlerde de yapılıyordu. Esas itibariyle, Çinliler'in tekelinde olan ipek böcekçiliği, Müslümanlar tarafından İspanya'ya sokulmuş ve burada iyiden iyiye gelişip yaygın hale getirilmiştir³⁰⁸. İbn Şuheyd'in Halife'ye olan hediyeleri arasında Zehra ve diğer yerlerde dokunmuş kumaşlar da vardı³⁰⁹.

İbn Havkal'ın dediğine göre; bir tür ipek kumaş olan Dibac rengi ve güzelliği ile meşhurdu ve İspanya'da yapılıyordu. İspanya'da yapılmış ipek eyerler dünyanın diğer bölgelerinde yapılmış olanlarına göre daha üstündü. İspanya'da hükümdarlar için yapılmış ipek elbiselerin sayısı, Irak'ta Abbasi hükümdarları için yapılmış olandan daha fazlaydı. İyi kalitede imal edilmiş yağmurluklar da vardı. Günlük ihtiyaç olan elbiseler ve eşyalar imal edilir ve

³⁰⁵ Philip K. Hitti, c. II, s. 941-942.

³⁰⁶ Morice Lombard, s. 213.

³⁰⁷ Aynı eser, s. 113-114.

³⁰⁸ Philip K. Hitti, c. II, s. 834.

³⁰⁹ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (Trc: Yusuf Yazar), Ankara, 1990, s.

ucuz bir fiyatla satılırdı³¹⁰. Nakledildiğine göre, sadece el-Meriyye şehri 4.800 dokuma tezgâhına sahipti³¹¹. Buradaki dokuma fabrikaları şehrin yukarı kısımlarında yer alan Alpujarras dağlarında üretilen ham ipekleri dokuyarak çok nefis ipekli kumaşlar imal etmekteydiler³¹². Sayıları 800'ü bulan bu fabrikaların ürünleri arasında Hulleler (Takım elbiseler) Dibaçlar, Saklaton, İsfahan ve Cürcan kumaşları, perdeler, Attabî ve her çeşit iplikler yer alıyordu³¹³.

Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde ketenden elbiseler de imal ediliyor ve diğer ülkelere gönderiliyordu. Hatta bu ülkeler arasında ketene dayalı dokuma endüstrisinde önemli bir yere sahip olan Mısır da bulunmaktaydı³¹⁴. Bicâne'de imal edilen elbiseler ise Mısır, Mekke ve Yemen'e ihraç ediliyordu. Ayrıca bu ülkede (Endülüs), halifeler ve aynı zamanda halk tabakası tarafından sık sık kullanılan, Mısır'ın Dabik şehrinde imal edilen dabikî kumaşlarını aratmayacak ketenden ma'mûl bir çeşit giysi yapılıyordu³¹⁵.

Endülüs'te II. Abdurrahman dönemindeki gelişmeleri, başta dokumacılık olmak üzere, imalât sanayi takipetti. Dokuma sanayi o kadar gelişti ki, Abdurrahman'ın münhasıran sarayın devlet ricâlinin ihtiyaçlarının karşılanması için yaptırdığı tezgâhlarda dokunan kumaşların, o gün için İslam dünyasının hiç bir tarafında aynısının yapılması bir tarafa, taklidi bile mümkün değildi³¹⁶.

Gırnata şehri daha sonraki asırlarda, Avrupa kumaşçı dükkanlarına Granadin türünde kumaşlar sevketmekteydi. Gayet zengin renkleri, çiçekli ve geometrik süslemeleriyle Doğu İslam ülkelerinden ithal edilen bu gibi ipek dokuma ma'mülleri kiliselerde giyilen papaz elbiseleri, azizlerin resim ve heykellerinin sarılıp örtülmesi ve aristokratik muhitler ile kral hanedanları mensuplarının giydikleri elbiseler gibi, pek sınırlı iş ve alanlarda kullanılabilmekteydi. Gayet ince ve sanatkârane dokunmuş bu kumaşların İslam ülkelerinden ithali işi gitgide büyük hacimlere varınca, batıdaki müteşebbisler bu sanayi dalında büyük bir servet kaynağı olduğunu görmüş ve Fransa ile İtalya'nın çeşitli merkezlerinde dokuma tezgâhları kurmaya başlamışlardır. Hiç

³¹⁰ İbn Havkal, s. 114.

³¹¹ Philip K. Hitti, c. II, s. 942.

³¹² Morice Lombard, s. 188.

³¹³ Aynı eser, s. 188.

³¹⁴ İbn Havkal, s. 114.

³¹⁵ Aynı eser, s. 114.

³¹⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994, s. 76-77.

şüphesiz, bu gibi ilk kurulan tezgâhlarda bazı müslüman usta ve sanatkârlar istihdam edilmiştir³¹⁷.

Ortaçağda Endülüs'te yer alan şehirlerin herbiri bir çeşit dokuma üretimiyle ün salmıştı. Bunlardan İşbiliyye, pamuklu elbiseler ve Usfur boyası³¹⁸, Besta, Dibaç³¹⁹, Cüncale ve Konke³²⁰ ise, yünlü örtüler, İlbire, keten ve ipekli kumaşlar³²¹, Bekiran, kağıt gibi ince ve beyaz olan, dayanıklı ve yüksek fiyata satılan giysiler³²², Kalşâne, kendi adını taşıyan kaliteli ve zarif elbiseler³²³ üretmekteydi. Ayrıca, Endülüs ülkesi, Batı Afrika'dan ipek endüstrisinde kullanılan zamk ithal ederek, karşılığında bu ülkelere Avrupa'da "Spanisca" adı verilen lüks kumaşları ihraç ediyordu³²⁴.

Dokuma endüstrisi Endülüs'te öyle bir yere gelmişti ki, burada doğuda üretilen bütün lüks elbiselerin taklidi yapılmaktaydı. İran'da imal edilen çizgili kumaşlar, Huzistan'ın ince elbiseleri ve Mısır'ın ketenleri en mükemmel şekliyle burada dokunurdu. H. 961 yılında çıkarılan Kurtuba takviminde her yılın Ekim ayında beyaz elbiselerin bırakılması ve yerine yünlü koyu renkli elbiselerin giyilmesi isteniyordu. Giyim-kuşamla ilgili bu adetin ünlü şarkıcı Zeryâb tarafından İspanya'ya sokulduğu rivayet edilmektedir³²⁵.

İslam dünyası kadar hıristiyan dünyasında da büyük bir şöhrete sahip olan Endülüs'ün dokumaları, lüks kalite ve ihtişamlarıyla göz kamaştırıcı hususiyetler göstermektedir. Meriyye, Malaka, İşbiliyye, Gırnata, Likant gibi şehirlerdeki çok sayıda atölyede dokunmuş olan bu kumaşlar üzerine genellikle küfî hat kullanılarak kimin için yapıldığı yazılmıştır³²⁶. Mevcut örneklerin en önemlilerinden biri, Madrid Kraliyet Tarih Akademisi'nde saklanmakta olan II. Hişam adına dokunmuş kumaştır.

XIII. yüzyıldan sonra Endülüs dokumacıları eski ağır kumaşların yerine daha hafiflerini dokumaya başlamışlar ve kullandıkları motiflerde de değişik-

³¹⁷ Philip K. Hitti, c. II, s. 942.

³¹⁸ el-Himyeri, s. 21; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 232.

³¹⁹ Aynı eser, s. 44-45.

³²⁰ el-İdrisi, c. II, s. 560.

³²¹ el-İstahri, s. 44; el-Himyeri, s. 24; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 289.

³²² el-İdrisi, c. II, s. 557.

³²³ el-Himyeri, s. 163.

³²⁴ Morice Lombard, s. 118.

³²⁵ Aynı eser, s. 116-117; Ayrıca bkz. Ali Mazaheri, s. 86; Ahmed Muhtar el-İbadi, *Fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Beyrut, (Trz.), s. 132-1333.

³²⁶ A. Engin Beksac, D. V. A. İslam Ansiklopedisi, *Endülüs Mad.*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 230.

lik yapmışlardır. Zarif bir özellik taşıyan bu kumaşlarda genellikle arma niteliği gösteren motiflere yer verilmiştir³²⁷.

Çeşitli dönemlerde Endülüs'de imal edilen kumaşlardan bazıları bugün birçok ülkenin müzelerinde sergilenmektedir. Niyo York şehrindeki Cooper Union Müzesinde M. XI. yüzyıla ait üzerinde içki içen bazı kişilerin resimleri bulunan bir parça ipek kumaş yer almaktadır³²⁸. Aynı şehrin Metropolitan Müzesinde nakışları, içinde def taşıyan bazı müzisyenlerin yer aldığı çemberlerden oluşan bir parça dibâç bulunmaktadır. Buradaki resim ise M. XII. yüzyıldaki Selçuklu eserlerinde yer alan insan figürlerini çağrıştırmaktadır. Bu da adı geçen dibacın büyük bir ihtimalle aynı tarihte Endülüs'te imal edildiğini göstermektedir³²⁹.

Gümümüze kadar gelen Endülüs kumaşlarının en meşhuru ise boyu 317 ve eni 217 sm. olan ve Burgos şehrindeki kiliselerden birinde korunan bir bayrak veya çadır örtüsüdür. Bu kumaş parçasının desenleri bitkisel motiflerle geometrik şekillerden oluşur ve üzerinde beş satır halinde kufi yazı ile sırasıyla şunlar yazılmaktadır: "Bismillahirrahmanirrahim", "Taşlanan şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım", "Ey İnsanlar! sizi can yakıcı bir azâbtan kurtaracak, kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allah'a ve Peygamber'ine inanırsınız; Allah yolunda canlarınızla, mallarınızla cihad edersiniz; bilseniz bu sizin için en iyi yoldur. Böyle yaparsanız, Allah günahlarınızı size bağışlar, sizi içlerinden ırmaklar akan cennetlere, Adn cennetlerinde hoş yerlere koyar. Büyük kurtuluş budur"³³⁰.

Zaman zaman müslümanlar tarafından idare edilen, Sicilya adasını da unutmamak gerekir. 80 fersahlı bir ada olduğu söylenen bu ülkede ince ketenler, çizgili ve sırmalı kumaşlar üretilmekteydi. Nakledildiğine göre, bu kumaşlar XII. yüzyılda Mısır'da 10 Mağribî dinara satılıyordu³³¹.

Arapların H. III. ve IV. yüzyıldaki ikudarlara zamanında Siciyla'da devlete ait bazı dokuma fabrikaları kurulmuştu. Bunların en büyüğü ise başşehir Belerm'deki meşhur hükümet dokuma fabrikasıydı. Bu sonuncu, adanın Normandiyahlar'ın eline geçmesine kadar büyük bir kapasiteyle üretime devam

³²⁷ Aynı eser, c. XI, s. 230-231.

³²⁸ Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, s. 389-390.

³²⁹ Aynı eser, s. 390.

³³⁰ Aynı eser, s. 392. Ayetler için bkz. es-Saf, 11,12.

³³¹ Nasır Hüsrev, s. 67.

etti³³². Normandiyalılar zamanında da dokuma endüstrisi Sicilya adasında şöhretini sürdürdü ve buradaki kraliyet sarayının özel dokuma evleri bulunmaktaydı. İbn Cübeyr burayı ziyareti sırasında Kraliyet dokuma evinde çalışan bir genç hakkında bilgi vermektedir. Fakat burada önemli bir husus Normandiyalılar zamanında Sicilya'da dokunan kumaşlardaki motiflerin Bizans stil ve motiflerinden etkilenmesidir. Bu da M. 1147 yılında II. Rocer'in Akdeniz'deki bir savaş esnasında Tutsak olarak ele geçirdiği Rum asıllı dokumacıları, kraliyet dokuma evine yerleştirmesinden kaynaklanmıştır. Bu olay sonucunda Sicilya'da üretilen bol miktardaki kumaşlar Avrupalı tüccarlar tarafından büyük rağbet görmüş ve buradan çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edilmeye başlanmıştır³³³.

Ortaçağda Sicilya adasında imal edilen dokumalardan bazıları bugün dünyanın bir çok müze ve kilisesinde yer almaktadır. Fransa'nın Chinon şehrindeki bir kilisede o dönemden kalma zemini koyu mavi ve üzerinde zincirlerle bağlanmış saflar halinde beyaz, sarı ve yeşil renkli kaplan motifleri bulunan bir parça ipek kumaş bulunmaktadır. Aynı zamanda bir evlenme sonucunda İtalya'daki Normandiyalılar'ın mirasını devralarak M. 1194 yılında Sicilya'da kral olan İmparator VI. Henri (1185-1197)'nin hediyesi olduğu söylenen iki parça ipek kumaş Ratisbonne katedralinde sergilenmektedir. Bunlardan birinde bulunan bir kitâbeden Sicilya kralı II. Wilyam için dokunduğu ve Abdulaziz adında bir dokuma ustası tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır³³⁴.

Fatimiler devrinde Sicilya'da altın telli kumaşlar dokunmaktaydı; bunlar kimi zaman altın sırma zemin üzerine ipekle işlemeli, kimi zaman da ipek zemin üzerine altın sırma ile işlemeliydi. Batı'da kilise hazinelerinde korunmuş bu kumaşlardan oldukça çok sayıda örnekler vardır. Bunların en güzellerinden biri muhakkak ki XII. yüzyılda Alman Hohenstaufen imparatorlarının taç giyme törenleri için hazırlanmış olup Viyana'da muhafaza edilmiş olan mantodur³³⁵.

Ortaçağda dokumacılar, alıcıların isteklerine göre kumaş imal ediyorlardı. Onlardan bazıları da alıcıların getirmiş oldukları ipliklerle sipariş veri-

³³² Takıyyüddin Arif ed-Dürî, *Sıkiyye, İläkatuha bi Düveli'l-Bahri'l-Mutavassut el-İslâmiyye mine'l-Fethi'l-Arabi Hatta'l-Çazvi'n-Normandi* (H. 212-484/M. 827-1092), Bağdat, 1980, s. 157.

³³³ Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, s. 358.

³³⁴ Aynı eser, s. 360-362.

³³⁵ Ali Mazaheri, s. 335.

len kumaşları dokuyorlardı. Bu durum ise, dokumacılar ile alıcılar arasında bazı ihtilaflara yol açıyordu. Bu nevi problemlerden dolayı da devlet, dokuma endüstrisinde çalışan işçileri muhtesib adındaki bir görevlinin gözetimi altında tutuyordu³³⁶.

İbn Bessâm, dokumacılar tarafından titizlikle uyulması gereken kuralları geniş bir şekilde bize aktarmaktadır. Bu kurallar şöyledir: "Çarşıda meydana gelen hile ve dolandırıcılık olaylarını iyice tesbit eden basiretli, güvenilir ve sireti temiz birini dokumacılar üzerine görevli olarak tayin etmek gerekir. Bu görevli her kadının dokumuş olduğu şeyleri bir diğèrininkinden ayrı bir yere koymasını ve birbirine karışmamasını sağlamalıdır. Bazı simsarlar, ucuz iplikleri satın alarak başkaları vasıtasıyla tekrar piyasaya sürebilir ve böylece kendisinden satın almak isteyen kişiye yüksek bir fiyatla satmış olabilir. Ayrıca o görevli kişi- iplikleri satın alan kişileri iyice kontrol etmelidir. Eğer alıcı şüpheli birisi ise, veya haddinden fazla ısrarcı ise, onun ipliklerini açar ve kendisine teslim etmeden önce de onu su ile ıslatır. Yine dokuma simsarlarına herhangi bir dolandırıcılık olayına karışmamaları, başkaları ile bu konuda ortaklık yapmamaları, birisinin böyle bir teşebbüste bulunmasını hemen ihbar etmeleri, böyle bir olaya susmamaları, suçlu kim olursa olsun suçunu gizli tutmamaları ve onun bu davranışını açığa vurmaları için sıkı yemin ettirmelidir."³³⁷

Dokumacıların dokunacak kumaşın kaliteli ipliklerden imal edilmesi, kanuna göre belirlenen uzunluk ve genişlik ölçülerine harfiyyen uyulması, kullanılacak ipliklerin iri siyah bir taşla siyah kabuklardan temizlenmesi, dokuma esnasında kirliliğini kapatmak ve parlak görünmesi için dokunan kumaşların üzerine un ve kireç dökülmemesi, yeni bir kumaş dokunduğunda onu beyaz bir duruma getirmeden boyanmaması ve bu kumaşın, müşteriye zarar verdiğinden dolayı asla siyah iplikten yapılmaması, bir kumaşın bir kısmı iyi, diğèr kısmı ise kötü iplikten dokunmaması, ipliklerin teslim alınırken ve müşteriye kumaş olarak teslim edilirken mutlaka tartılması ve iplik sahibinin en ve uzunluk bakımından belirlediği ölçülere uyulması ve bu hususta azami titizlik gösterilmesi gibi önemli kurallara da uymaları gerekmektedir³³⁸.

³³⁶ el-Ubeydî, s. 33.

³³⁷ İbn Bessâm, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talabî'l-Hisbe*, (Thk. Hüsametün es-Samarrâ'i), Bağdat, 1968, s. 135.

³³⁸ İbnü'l-Uhuve, *Me'alimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge, 1937, s. 136-137.

Hisbe kanunları ayrıca dokumacılara dürüst çalışmaları, müşterilere vermiş oldukları sözlerine sadık kalmaları ve dokumuş oldukları kumaşları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmamaları konularında da talimatlar içermektedir. Örneğin, onlardan insanları sürekli atlatmayı bırakmalarını ve dokuma işinin tamamlanacağı süreyi müşteriye bildirmelerini istemektedir³³⁹.

Bütün bu kurallar dışında her dokumacının, dükkânın önünde, üzerinde bezleri ağartmak ve temizleyebilmek için, düz, geniş ve ortası delik bir taşı bulundurması gerekmektedir. Muhtesib, dokumacılara elbise ağartıp temizledikleri taşların üzerini işleri bittikten sonra örtmelerini veya her ne zaman taşı kullanacağında tekrar tekrar yıkamasını emrederdi. Çünkü hayvanlar pisleyebilirler ve farkında olmadan üzerine konan kumaş ve elbiseler kirlenmiş olabilir. Muhtesib, dokumacıların dokudukları kumaşları insanların gelip geçtiği yerlere asmalarını da yasaklamaktaydı. Çünkü yoldan gelip geçenler zarar görebilirler³⁴⁰.

Ortaçağda pamukçular da, muhtesipler tarafından sıkı bir denetime tâbi tutulmaktaydılar. Onların eski pamukla yeni pamuğu, sarı pamukla beyaz pamuğu karıştırmaları yasak olduğu gibi bu önemli hammaddenin içindeki kırık çekirdekleri ve siyah kabukları temizleninceye kadar birkaç defa yayla ve kirişle atmaları istenmekteydi. Zira pamukta çekirdek kaldığı zaman tartarken ortaya çıkar, yastuğa, döşeğe veya paltoya konduğu zaman, fareler pamuğun çekirdeğini yemek için bu nesnelere kesip parçalarlardı³⁴¹. Üzerine pamuk atılan yaygının altına, eski ve ufalmış pamuktan konulması da yasaktı. Çünkü o kötü pamuk iyi pamuğu duvara doğru uçururdu. Bazı pamukçular pamuğu eski ve kırmızımtırak pamukla birlikte atarlar ve pamuk yumağının altına sararlardı. Böyle bir hile ise ilk bakışta görünmez ancak o pamuk ip bükerken ortaya çıkardı. Bir kısım pamukçular da pamuk atma işlemini tamlandıktan sonra pamuğu, rutubetli yere koyarlardı. Böylece pamuk burada nemlenerek tartıda ağır gelir ve fakat bir süre sonra kuruyunca noksanlaşırdı. Bu tür hileleri yapan pamukçular bu işi takip eden muhtesipler tarafından cezalandırılarak meslekten men edilirdiler³⁴².

³³⁹ el-Maverdî, *el-Ehkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, Kahire, 1973, s. 256.

³⁴⁰ eş-Şeyzerî, *İslam Devletinde Hisbe Teşkilâtü (Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe)*, (Haz. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993, s. 110.

³⁴¹ Aynı eser, s. 113.

³⁴² Aynı eser, s. 113.

Ortaçağda kumaşlardan çeşitli elbiseler imal eden terziler de sıkı bir denetime tâbi tutulmaktaydılar. Hz. Ali, Hz. Peygamber ve diğer halifelerin yaptığı gibi, kendi zamanında çarşı ve pazarları denetlerken esnaf ve tüccarlara , Allah'tan korkmalarını ve alıcılara karşı yumuşak davranmalarını öğütlerdi. Örneğin, bir defasında o bir terziye şöyle seslenmiştir: " Ey terzi (annen ve baban seni kaybetsin) sağlam ip kullan, elbiseleri güzel dik ve iğnenin çıktığı dikiş yerlerini birbirine yakın yap, zira Hz. Peygamber'in, Allah'ın, hain (sahtekâr) terziyi, üzerinde dünyada hile yaparak dikmiş olduğu bir gömlek ve elbise olduğu halde hesaba çekeceğini söylediğini duydum. Ayrıca diktüğün elbiselerden arta kalan ufak kumaş parçacıklarını da saklama! Çünkü onlar elbise sahibine aittir, sakın onları mendil yaparak para kazanma yoluna gitme!"³⁴³.

Ortaçağda ihtisab yasaları terzilerin elbiselerin dikişini seyrek değil sık ve güzel bir şekilde dikmelerini, kullanmış oldukları iğnenin ince, ipliği kullanırken iğneye ipliğin kısa takılmasını ve kumaş üzerindeki ipliğin gayet kısa olmasını (aksi takdirde dikiş açılır ve zayıflar) istemekteydi. Ayrıca değerli kumaşlardan imal edilen elbiselerin tartmadan biçilmemesi gerekmekteydi. Hele yapılan elbise Dibaç şeklinde veya ipekten ise, terzinin dikiş işleminden önce ve sonra mutlaka kumaşı aynı ağırlıkta müşteriye teslim etmesi ön görülmekteydi. Teslim edilen kumaşa herhangi bir eksiklik meydana gelmişse, bu eksiklik terzi tarafından karşılanırdı. Bazen elbise imalatçıları ipek ve benzeri hammaddelerden dikilen elbiseleri ağırlığı artsın diye su ve tuzla yıkıyorlardı³⁴⁴.

Bir kısım terziler de elbiseyi ipekten veya benzeri kumaştan, elbisenin astarını ketenden veya benzeri şeylerden dikerlerdi³⁴⁵. Ortaçağda muhtesibler, terzilerden insanlardan elbise dikmek için aldıkları kumaşları dikmeyip işini uzatanlara bu işten el çektirirlerdi. Zira insanlar, eşyalarının uzun zaman beklemesi yüzünden zarar görüp tereddüde düşmekteydiler. Ayrıca terzilerden, insanların işlerini bir haftadan fazla uzatmakla külfet getirmemeleri istenmekteydi. Şayet iş sebebiyle terzi ile müşteri bir haftadan fazla bir zaman için şartlı konuşmuşlarsa; o zaman işi bir haftadan fazla zamana uzatmak

³⁴³ Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991, s. 141-142. Diğer dönemlerde devlet tarafından tayin edilen muhtesiblerin terzilere uyguladıkları kurallar için bkz. İbnu'l-Uhuvve, s. 137-140.

³⁴⁴ İbnu'l-Uhuvve, s. 137.

³⁴⁵ eş-Şeyzeri, s. 111.

mümkün olmaktadır. Buna rağmen konuşulan şartı aşmak ihtisab kurallarına aykırı bir davranış olarak kabul ediliyordu³⁴⁶.

İhtisab yasaları yamacı, kassâr (kumaş ağartan) ve kalensüve (sarık gibi başa dolanan ve giyilen şey) imalatçılarına da önemli sınırlamalar getirmekteydi. Bu yasalara göre yamacıların, hazz'dan yapılan bir elbiseyi kumaş ağartan ve temizleyen kişilerden teslim alırken sahibinin önünde yemin etmeleri gerekiyordu ve aynı zamanda süslemeci ve etiketçilerin kendilerine getirilen herhangi bir elbisenin etiketini diğer bir elbiseye nakletmeleri yasaktı³⁴⁷. Kumaş ağartan işçilerin de insanların elbiselerini çalmaları, giymeleri ve işçilerinin giymelerine izin vermeleri, müşterilerin kumaşlarını para karşılığında başka insanlara kiralamaları yasaktı. Ayrıca kendilerine teslim edilen kumaşların birbirine karışmaması için onlara sahiplerinin isimlerinin yazılması şart koşulmaktaydı. Kalensüve imalatçılarına gelince, bunların çeşitli biçimdeki başa giyilen şeyleri yeni ipek veya ketenden yapmaları ve asla eski ve boyanmış kumaşlardan imal etmemeleri istenmekteydi. Zira bazı şapka ustaları bunları nişasta ve zamkla boyuyarak insanları aldatma yoluna gidiyorlardı³⁴⁸.

Ortadoğunun rakipsiz kalmış olan ulusal endüstrisi, şüphesiz yünden, ipekten, keçi veya deve kılından dokunan halıların endüstrisidir. Ortaçağda halılar, duvar halıları, perdeler, güzel çadırlar, namaz seccadeleri yalnız İslam'ın doğu ülkelerinde bir evin vazgeçilmez eşyasından sayılmaktaydı. Akdeniz ülkeleri henüz bunları kullanmıyorlardı³⁴⁹. Halıların vaktiyle üç çeşidi vardı: 1-Duvar için Sitr dedikleri perdeler, 2-Busut denilen döşemelik halılar ile Enhâh denilen yol keçeleri, Üstüne basılmaması gereken Enmât denilen halılar. Bundan başka daha küçük neviler de bulunmaktaydı. Seccade, yorgan, sırtını-başını koymak için veya bu nevi maksatlar için kullanılan yastık gibi şeyler³⁵⁰.

Ortaçağda Arap yarımadasında imal edilen halılar meşhurdu. Hz. Peygamber döneminde birçok yerin adını taşıyan halılar üretilmekteydi ve bunlar genellikle yün ve keçi kılından yapılıyordu. Halı endüstrisinde çalışan kadın ve erkek işçiler tarafından üretilen en meşhur halı ise, el-Abkârî veya el-

³⁴⁶ Aynı eser, s. 112.

³⁴⁷ İbnü'l-Uhuvve, s. 139.

³⁴⁸ Aynı eser, s. 139-140.

³⁴⁹ Ali Mazaherî, s. 336.

³⁵⁰ Adem Metz, c. II, s. 350-351. Ayrıca bkz. Cevad Ali, c. VII, s. 611, 618.

Abâkırî idi. Bir Hadîs-i Şerif'de Hz. Peygamber (s. a. v.)'in desenli boyanmış halılardan olan el-Abkârî üzerinde secde ettiği rivayet edilmektedir.³⁵¹

Ortaçağ insanının lüks denince ilk akla gelen, iyi giyinmek, konfor denince döşeme ve duvarlarda güzel halılara malik olmaktı. Riyaziyeci et-Tûsî (öl. 344/955)'den bahsedilirken özellikle şu nokta kaydediliyor; "hiç halısı yoktu"³⁵². O devirde seyahata çıkan bir kimse bulunduğu odaların mefruşatına bakarak hangi eyalet içinde dolaştığını anlayabilirdi.³⁵³ Girişimciler köylerde kadın ve çocukların çalıştığı atölyeler kurarlardı. İşçilerden her biri bir tezgâhın önüne oturur yanındaki renkli bir örneğe bakarak halısını dokurdu. Bu iş, ölçüsüyle düğüm sayısını ve kullanılacak rengi gösteren özel bir şarkıyla tempolanır ve yönetilirdi. İşçiler, böylece çabuk ve yanlışsız çalışırlardı. Halı bitince, girişimci ücretten ayrı olarak işçilere küçük bir ziyafet çekerdi.³⁵⁴

Batı Asya'da esas itibariyle halı, kilim, ipek, sofa ve yastık, minder yüzleri v. s. ev döşemesi ile ilgili emtia ve mutfak eşyalarının yapım işleri toplanmıştı. İran ve Irak'ın bir çok dokuma tezgâhları, pek ayrıncı vasıfları sayesinde yüksek bir standarda ulaşmış halılar imal etmeye başladılar. Halife el-Musta'in'in annesi, kendisi için 130.000.000 dirhem değerinde, üzeri altın ipliklerle dokunmuş ve göz yerlerine yakut ve diğer kıymetli taşlar işlenmiş her çeşitten kuş resimleri bulunan bir halıyı özel olarak sipariş etmişti.³⁵⁵

Halıların motifleri çok çeşitliydi; bunlar da ya doğal konulardan esinlenilir, çiçek, ağaç, hayvan, gibi çok stilize harfler veya av, gergedan, fil döğüşü v. b. sahneler bulunurdu. Ancak Ortaçağın sonuna doğru hayvan motifleri yok olurken, arabesk gittikçe gelişti.³⁵⁶

Irak'ta yer alan Dicle, Sevâd (Güney Irak), Meysân, Dest-i Meysân bölgelerinde çok kaliteli perdeler, ipek ve yün halılar imal edilmekteydi.³⁵⁷ Ayrıca, Vâsıt şehrinde el-Ermenî denilen şahane halılar dokunurdu.³⁵⁸ Abbâsî halı-

³⁵¹ Cevad Ali, c. VII, s. 379.

³⁵² Adem Metz, s. 350.

³⁵³ Aynı eser, s. 350-351.

³⁵⁴ Ali Mazaherî, s. 336.

³⁵⁵ el-İbşihî, c. I, s. 358-359; Corci Zeydan, c. II, s. 643; Philip K. Hitti, c. I, s. 530.

³⁵⁶ Ali Mazaherî, s. 336-337.

³⁵⁷ İbnu'l-Fakîh, s. 252-253.

³⁵⁸ el-Ya'kubî, s. 322.

fesi Haru'nur-Reşid tarafından ünlü şarkıcı İshak el-Mavsili'ye hediye edilen Irak üretimi halının değeri 2.000 dinardı³⁵⁹.

Yün halılardan başlıca İran, Ermenistan ve Maverâünnehr, özellikle de Buhara halıları ayırdedilirdi. el-Busutu's-Sani'a denilen gerçek İran halıları Faris bölgesinde dokunmaktaydı ve bunların en ince ve nefis olanları ise, Susancerd tekniği ile imal edilenleri idi³⁶⁰. Ayrıca, Derabcerd, Fürç, Cehrem, Fesa şehirlerinde kaliteli halılar, İbrişim perdeler, nefis yünlü yolluklar üretilmekteydi³⁶¹.

İran'da imal edilen halıların üzerinde bazı ünlü kişilerin adlarının ve belli bilgilerin yazıldığı anlaşılmaktadır. Nakledildiğine göre Abbasî halifesi el-Müntasır, babasını öldürdükten sonra, üzerinde Farsça yazılar bulunan bir haliya oturdu ve bu yazıları okuyabilecek bir kişiyi istetti. Halıdaki yazının "Ben Kisra'nın oğlu Şireveyh'im, babamı öldürdüm ve ondan sonra ancak altı ay hükümdarlık yapabildim." şeklinde olduğu ortaya çıkınca da el-Müntasır sinirlenerek oradan ayrıldı³⁶².

Hz. Ömer zamanında İran'ın fethi sırasında müslümanlar tarafından ölçüsü 60 x 60 ebadında olan çeşitli resimlerle işlenmiş, üzerinde ırmaklara benzeyen değerli taşlar bulunan, yeri altın renginde etrafı ise, bahar mevsiminde ekilen topraklar ve bitkilerle süslenen araziler misali hazırlanan el-Katîf adında bir halı ele geçirildi. Bu halı, Medine'ye getirildikten sonra, Hz. Ömer tarafından parçalara ayrılarak insanlara dağıtıldı. Bu arada halının bir parçası da Hz. Ali'ye verildi. O da payına düşen kısmı 20. 000 dirheme bir tirci sattı³⁶³.

Ortaçağda Taberistan'da yünlü seccadeler ve halılar imal ediliyordu³⁶⁴. Huzistan'ın Bassina³⁶⁵, Tüster³⁶⁶, Karkup³⁶⁷, Kirman'ın Zerend³⁶⁸, Azerbaycan-

³⁵⁹ el-Cahız, *Kitabu't-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk*, (Thk: Ahmet Zeki Paşa), Kahire, 1914, s. 41.

³⁶⁰ Adem Metz, c. II, s. 359

³⁶¹ el-Mukaddesî, s. 420, 442. Ayrıca bkz. İbn Havkal, s. 299.

³⁶² Bkz. İbnu't-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Mısır, 1317, s.

217.

³⁶³ et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939, c. III, s. 130.

³⁶⁴ el-Kurtubî, s. 33; el-İstahrî, s. 212; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 77.

³⁶⁵ el-Mukaddesî, s. 408, 416-417; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 523.

³⁶⁶ Aynı eser, s. 416; el-Kazvinî, s. 171.

³⁶⁷ Aynı eser, s. 416.

³⁶⁸ el-İdrisî, c. I, s. 439.

'ın Erdebil³⁶⁹ ve Gürcistan'ın Tiflis³⁷⁰ şehirlerinin halıları çok ünlüydü; yine de en pahalıları İsfahan halılarıydı³⁷¹.

Azerbaycan halılarına Ermenistan halıları denilirdi ve bunların hemen hepsinin zemini Marand köylerinden gelen Karmaz adlı boya ile boyanmış kırmızı renkte idi³⁷². En ünlü halılar ise, Kalikala (Bu günkü Erzurum ilimiz) halıları idi³⁷³. Hicrî IV. asırda insanlar Ermeni halılarına diğer halılardan daha fazla rağbet gösteriyorlardı. Bizde meşhur olan İzmir halıları da o halılardan esinlenerek imal ediliyordu. Emevi Halifesi II. el-Velîd'in sarayında yerler ve duvarlar Ermeni halılarıyla döşenmişti. Abbasî halifesi el-Reşîd'in annesi el-Hayzeran, Ermeni halıları üzerinde ve bu kadının cariyeleri Ermeni yastıkları üzerinde otururlardı³⁷⁴.

H. 300-M. 912 yılında Abbasî Halifesi el-Muktedir zamanında Bağdat'ın en zengin adamı kabul edilen ve İbnu'l-Cessas lakabıyla tanınan el-Hüseyn b. Ahmed adındaki kuyumcunun Ermeni ve Taberistan halıları ün salmıştı³⁷⁵. İran halıları arasında da Ermeni işçiliği ayarında olan halılar, daha çok tutuluyordu³⁷⁶. el-Muktedir'in annesinin evinde bulunan lüks eşyalar arasında Ermeni halıları da zikredilebilir. Nakledildiğine göre; bir vali, adı geçen halifeye çok değerli hediyelerle birlikte, yedi adet Ermeni halısı da vermişti. En iyi İran halıları özellikle İsfahan civarında olanları, en lüks Ermeni halıları ile kullanıldığında mükemmel bir takım haline gelirdi ve bir çok insan evinin bu şekilde döşenmesini isterdi. Ermeni halıları arasında en çok yünlü kırmızı halılar revaçta idi³⁷⁷. Mısır'ın Sa'id bölgesinde yer alan Asyût şehrinin Karmaz halılarından bahsedilirken; " Ermeni halılarına benzediği söylenir "³⁷⁸.

Tanâfis denilen örtülerin Grek tarzında imal edildiğini Rumca'da geçen "tapates" kelimesinden anlamaktayız. Şüphesiz ki, bu nevi halılar daha önce-

³⁶⁹ el-İstahrî, s. 188; el-Mukaddesî, s. 380; el-İdrisi, c. II, s. 824.

³⁷⁰ el-Kazvinî, s. 519.

³⁷¹ İbn Rüste, c. VII, s.153 ; el-İsfahanî , *Mehâsinu İsfahan* ,Tahran, 1933, s. 83.

³⁷² Bkz. İbnu'l-Fakîh , s. 297; Ali Mazaherî, s. 337.

³⁷³ el-Kazvinî , s. 551.

³⁷⁴ el-Kurtubî, s. 33.

³⁷⁵ Aynı eser, s. 33.

³⁷⁶ el-İstahrî, s. 188; İbn Rüste, c. IV, s. 153.

³⁷⁷ Adem Metz, c. II, s. 360. el-Mes'udî kırmızı renkler konusunda şöyle der: "Kırmızı, kadınların ve çocukların boyası olduğu gibi, neşeyi de ifade etmektedir. Kırmızı göz bebeklerini genişlettiği için göze en uygun renktir; halbuki siyah renk göz bebeklerini küçültür". Bkz. Aynı eser, c. II, s. 360.

³⁷⁸ Aynı eser, c. II, s. 360.

leri Irak'ın "Hive" şehrinde üretilmekteydi. Bu şehir, Bizans sınırına yakın bir yerde bulunuyordu. Hatta, daha sonraları en-Nu'mâniyye şehrinde üretilen halılara, Hive halıları denirdi. Bu halıların üzerinde bulunan koç, fil, at, deve, aslan, ve kuş motifleri hiç değişmeden devam etmiştir³⁷⁹.

Orta Asya'da halıcılığın pek eski bir maziye sahip olduğu bilinmektedir. Altay dağlarında Pazırık mevkiindeki kazılarda ele geçirilen halının gerek bu halıyı bulan arkeolog S. Rudenko ve gerek diğer bir çok alimlerce M. Ö. V. yüzyıla ait olduğu kabul edilmiştir³⁸⁰.

Çin kaynaklarından da VII. yüzyılda Hoten şehrinde halı dokunduğunu öğreniyoruz³⁸¹. Dügümlü halı tekniğinin ilk kullanıldığı bölge bilindiği gibi bugünkü Batı Türkistan'dır. Dünyaya da oradan dağılmıştır. Burası, aynı zamanda halının esas hammaddesi olan yünün elde edildiği muhtemelen burada yaşayan atlı göçebe topluluklar tarafından ehlileştirildiği koyunun da yaşadığı bölgedir³⁸².

Yabancı koyunların ehlileştirilmesi ve bütün dünyaya yayılması muhtelif tarihi çağlarda olmuştur. Yağ kuyruklu koyunların, M. Ö. 6.000 senelerinde Türkistan'da yetiştirildiği bilinmektedir. Türkistan'da yapılan kazılarda boynuzlu koyunların arasında boynuzsuz nevelerine de rastlanmıştır. Yağ kuyruklu koyunların menşelerini yabani koyunların Argali cinsinden aldıkları tahmin edilmektedir. Bu cins, daha sonraları Arabistan'a getirilmiş ve buradan da Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerine götürülmüştür³⁸³.

Meşhur zootekni bilgini Adem Metz'e göre Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki steplerde yabanî olarak yaşamakta olan ve Türkler tarafından önce evcilleştirildiği söylenen *Ovis Vignei* çeşidinden intikal suretiyle Macarların Raczka (Raçka) veya Zackel (Çakel) dedikleri koyunlar meydana gelmiş ve bunlardan da yine intikal suretiyle yağsız kuyruklu Karakaya ve kıvrıkcık koyunları meydana gelmiştir. Bu koyunların hepsi yüzyıllarca evvel doğudan göç ederek şimdi buldukları yerlere yerleşmişler ve buralarda iklimin şartlarına alışarak özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Esasen halı için en elverişli

³⁷⁹ Aynı eser, c. II, s. 361.

³⁸⁰ Faruk Sümer, *Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, İstanbul, s. 44-51.

³⁸¹ Aynı eser, s. 44-45.

³⁸² Halil Açıkgöz, *Türkçe'de Halı ve Halıcılık Terimleri*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, İstanbul, s. 137-188.

³⁸³ Şemsettin Şimşek, *Mensucat Öyküleri-Öykülerle Mensucat Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 6-7.

yün, fazla lanolin ihtiva etmeyen ve başlangıçta Türkler tarafından ehlileştirildiği görülen yapağı koyunlarından elde edilir. Onların da menşei Orta Asya Türk hayatına kadar dayanmaktadır³⁸⁴.

Genel olarak koyun yünü işleyen keçeciler özellikle Türkistan'da çok bulunurdu. Bunlar, hayvanların vücutlarının belirli yerlerinin tüylerini kullanırlardı. Uzun zaman zamk içinde bırakılarak yapıştırılan bu tüylerden bozulmayan ve çok pahalı satılan keçeler yapılırdı³⁸⁵.

Bu keçeciler tek ve doğal renkli halılar yapıpkları gibi, beyaz keçe üzerine siyah veya sarı desenli keçeleri bastırarak renkli keçe halılar da yaparlardı. Bunlar, ayrıca, Horasan, Türkistan v. b. soğuk ülkeler için çok kalın keçe çadırlar, kervan heybeleri, askerlerin veya kervancıların taşıdıkları yelek ve paltolar, ordu için çift kat keçeden zırhlar ve nihayet hemen hemen bütün İranlı köylülerin başlarına giydikleri, kırmızı, gri, beyaz veya siyah, son derece ince keçeden başlıklar yaparlardı³⁸⁶.

Maveraünnehr'e gelince, VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Buhara'da güzel halılar dokunuyordu. Çin kaynaklarında Buhara (Ngan) hükümdarı Tuğ-Şada'nın 719 yılında Çin imparatoruna iki İran katırı, 15 kilo yu-kin denilen koku ile kenarları Suriye işlemeli (brode de foulın) bir halı ile zevcesi hatunun da iki büyük ço-pi halısı, ayrıca işlemeli bir halı yolladığı bildiriliyor. Tuğ-Şada, kendisine armağan olarak İmparator'dan eğerler, gemler, silahlar, kaftan, kemer, zevcesi hatuna da elbiseler ve kokular gönderilmesini rica etmiştir³⁸⁷. 726 yılında da yani hükümdarın Çin İmparatoruna kardeşi Aslan'ı (A-si-lan) elçi gönderdiği, elçinin hediye olarak atlar, parslar getirdiği, sekiz yıl sonra da yine Buhara hükümdarının iki İran katırı, yu-kin kokuları gandi şekeri ile Suriye işlemeli bir halı, hatunun da iki büyük ço-pi halısı ve işlemeli (veya nakışlı) bir halı yolladığı; şahsı için kaftanlar, kemerler, zırhlar, silahlar, eşi için de elbiseler, ziynetler ve kokular rica ettiği haber verilir³⁸⁸.

X. Yüzyılda Buhara halı endüstrisinde İslam Dünyasının önemli merkezlerinden biri idi. Burada, çok güzel seccadeler, kaliteli halılar ve el-Fundukiye denilen kalın örtüler imal edilerek diğer ülkelere ihraç ediliyordu³⁸⁹.

³⁸⁴ Aynı eser, s. 6-7.

³⁸⁵ Ali Mazaheri, s. 268.

³⁸⁶ Aynı eser, s. 268-269.

³⁸⁷ Faruk Sümer, s. 45. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Seçuklular Tarihi*, s. 364.

³⁸⁸ Faruk Sümer, s. 245.

³⁸⁹ el-Mukaddesi, s. 324-325; el-İstahri, s. 314-315; Nerşehi, s. 37.

Fakat halıların en güzel parçaları Çin Türkistanı'nda ve Moğolistan'da bulunmuştur. Onlarda dekorasyon motifleri haline gelmekte olan Çin harfleri görülmektedir³⁹⁰.

Anadolu'ya gelince, bu ülkedeki Türk halıcılığına dair en eski bilgi Mağripli İbn Sa'id tarafından verilmiştir. Bu müellif, Kitap Bastü'l- Arz fi't-Tû'l ve'l- Arz adlı eserinde Bizans'a ait Batı Anadolu'dan söz ettikten sonra, aynen şu bilgileri veriyor: " Bu bölgenin batısında Türkmen dağları ve Türkmen ülkesi bulunur. Türkmenler, Türk soyundan büyük bir kavim olup, Selçuklular devrinde Rum ülkesini fethetmişlerdi. Bunlar sık sık kıyılara kadar giderek akınlarda bulunurlar, tutsak aldıkları çocukları, İslam tüccarına satarlar. Türkmen halılarını (el-Büsutu't-Türkmaniye) dokuyan işte bu Türkmenler'dir. Bu halılar bütün ülkelere satılır. Antalya'nın kuzeyinde Togula (Tonguzlu=Denizli) dağları vardı. Bu dağlarda kendilerine Uç denilen Türkmenler yaşar. Bu Türkmenler'in 200.000 çadır olduğu söylenir³⁹¹.

Orta Asya'dan sonra halıcılığın ikinci vatanı Türkiye olmuştur. Orleans dukası, oniki adet kadife halı ithal etmiş, Sivas'tan, Fransa'ya satılan bir halı ipek üzerine altın tellerle işlenmişti. Bu devirde Anadolu'da seyahat eden Marco Polo, dünyanın en güzel halılarının Türkiye'de dokunduğunu yazmaktadır³⁹². Aksaray'da yapılan nefis yünlü halılar, Suriye, Mısır, Irak, Hindistan, Çin ve Türkistan'a ihraç ediliyordu³⁹³. Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük şehirlerde oturan dokumacılar tarafından en güzel halılar dokunarak piyasaya sürülüyordu³⁹⁴.

Yabancılar Ortaçağ'da meşhur olan, Türk halılarını Sivas'taki ticarethanelerden satın alıyorlardı. Bugün Lyon müzesinde bulunup, üzerindeki kitâbeden, 1219 da Alâeddin Keykubâd için yapılmış olduğu anlaşılan bir halı buradan alınmıştı. Kırmızı ipek üzerine altın telle yapılmış tezyinatı Selçuk halıcılığının bir şaheseridir³⁹⁵. Anadolu'da halı endüstrisinde meydana gelen bu gelişmelere paralel olarak eskiden İslam dünyasında halıları meşhur olan Kalikala (Kali, kraliçe ve galiba halı kelimesi buradan gelir), Erzurum Selçuklular'dan sonra ehemmiyetini kaybetti³⁹⁶.

³⁹⁰ Ali Mazaheri, s. 337.

³⁹¹ Faruk Sümer, s. 46.

³⁹² Necdet Sevinç, s. 36.

³⁹³ İbn Batutta, c. I, s. 188.

³⁹⁴ Marco Polo, s. 20.

³⁹⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 121

³⁹⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 364.

Türklerin geleneksel meşguliyetlerinden olan halıcılık beylikler döneminde de şöhretini devam ettirdi. XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Orta Anadolu'nun batı ucunda yaşayarak Söğüt ile Domaniç arasında kışlak ve yaylak hayatı geçiren Osmanlı devleti kurucusu Osman Bey'in oymağı da halı ve kilim imal etmesini biliyordu. En eski Osmanlı müerrihlerine göre, Osman Bey yayladan dönerken, Bilecik Tekfuruna armağan olarak peynir, halı, kilim ve kuzular gönderiyordu. Hatta Osman Bey, komşu Bizans Tekfurularının düğünlerine iyi halılar ve kilimler ve sürüyle koyunlar götürüyordu³⁹⁷. Anadolu'nun çeşitli kentlerinde imal edilen çok nefis halılar bu devirde de Avrupa'ya ihraç edilmekteydi ve bu halılar Batı Dünyasında " Deniz aşırı halı " adıyla tanınıyordu³⁹⁸.

Maraş-Elbistan bölgesinde yaşayan ve sonra bugünkü Yozgat bölgesinde de yurt tutarak oranın Boz ok adıyla anılmasında amil olan Dulkadirli Türkmenlerinin de halı dokuduklarını biliyoruz. Dede Korkut destanlarında bazan Salur Kazan Beg'in bazan da Bayındır Han'ın verdikleri toylar (şölen) dolayısıyla " Doksan yerde ala galı ipek döşenmişti." ve "bing yerde ipek khalçası döşenmişti" sözleri sık sık geçiyor³⁹⁹.

1377 tarihinde yani XIV. yüzyılın son çeyreğinde Karamanoğlu Alaaddin Bey Balkanlar'da kazandığı başarıdan dolayı Osmanlı hükümdarı I. Murad'ı tebrik etmiş ve ona, adet olduğu üzere, değerli armağanlar göndermişti. Bu armağanlar arasında halılar da mevcut olup, bunlar " galı-Karamanî " yani Karaman halısı şeklinde vasıflandırıldığı gibi, dört çifti büyük, diğer beş çifti de küçük ebatta idi⁴⁰⁰.

Claude Cahen ise, Anadolu'daki halı endüstrisi ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: Orta Asya'nın dışında, günümüze ulaşan en eski halılar- eğer ilgili bir teknikle İspanya'da yapılanları dışarıda bırakırsak- XIII. yüzyılda Konya'da dokunmuş halılardır. Bu nedenle, halı dokumacılığının göç ettikleri dönemin başlarında Türkler'ce Anadolu'ya getirilen yeni bir teknik olduğu izlenimi ediniyoruz. Bu konuya daha geniş bir açıdan bakınca, Türkmenlerin çadırlarını ve halılarını yerli halklara dokutmadıkları ortada. Vakıf senetlerinde müslüman boyacıların adlarını görüyoruz⁴⁰¹.

³⁹⁷ Faruk Sümer, s. 48.

³⁹⁸ Necdet Sevinç, s. 49.

³⁹⁹ Faruk Sümer, s. 49.

⁴⁰⁰ Aynı eser, s. 49-50.

⁴⁰¹ Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, 1979, s. 166.

Aksaray kilimlerinin çok nefis olup Suriye, Mısır, Irak, Hint ve hatta Çin'e kadar gönderildiğini ondördüncü asrın ortalarına yakın bir zamanda Anadolu'yu gezen Seyyah İbn Battuta yazmaktadır ki, bu bilgi, Anadolu dokumalarının batıdan başka doğuda da meşhur olduğunu gösterir⁴⁰².

Halı endüstrisi Mısır'da da gelişmişti. el-Behnesa şehrinde İslam Dünyasının her yerinde aranan nefis halılar, yolluklar, büyük çadırlar ve perdeler dokunurdu⁴⁰³. Asyût şehrinde Ermeniye halılarına benzeyen kırmızı halılar⁴⁰⁴. Dimyat'ta renk renk görünen Bukalemun halılar⁴⁰⁵ ve İhmîm'de çok kaliteli yolluklar⁴⁰⁶ imal edilerek diğer ülkelere ihraç edilirdi.

Fatımîler'den sonra mefruşat ve ev eşyalarının bulunduğu depoda her birinin değeri 3.500 dinar olan 100.000 parça altınla işlenmiş Husrevânî halı ve yolluk ve Bukalemun halı ve 3.000 parça beyaz nakışlarla süslenmiş kırmızı Husrevânî mefruşat, ev takımı (her takım, yastuklar, meşinden yapılmış dayanacak yastuklar, yolluklar, halılar ve perdelerden oluşur.) bulunmuştu. Bunlar arasında bir o kadar da içinde çeşitli resimler bulunan kadife, Dibaç ve diğer ipeklilerden imal edilmiş duvar halıları, 10.000 adet değişik renkte ve uzunlukta altın tellerle işlenmiş ipekten m'amul perdeler vardı⁴⁰⁷. Ayrıca, el-Muizz li-Dînillah tarafından yapılması emredilen altın ve ipek karışımından işlenmiş çok nefis mavi Tüster ipeğinden ma'mul bir duvar halısı vardı ki, içinde coğrafya haritası gibi yeryüzünün ülkeleri, dağları, denizleri, şehirleri ve nehirleri resmedilmişti. Bu halıda Mekke ve Medine'nin resimleri yanında her şehrin, dağın, nehrin, denizin ve yolun adları ya altın ve gümüş veya ipekle yazılmıştı. Sonunda da şu açıklama yer alıyordu: " Bu halı el-Muizz li-Dînillah'ın buyruğuyla Allah'ın evi Kâbe'ye olan tutkunluğu ve Resûlullah'ın bulunduğu yeri tanıtmak maksadıyla H. 353 yılında yapılmıştır"⁴⁰⁸.

Ortaçağda halı dokuma sanayinde Müslüman İspanya, Doğu İslam Alemiyle özellikle de İran pazarıyla ciddi bir rekabete girmeyecek bir durumdadır⁴⁰⁹. Buna rağmen Mursiye'de çok ince ve yumuşak halılar imal ediliyordu

⁴⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 252.

⁴⁰³ Bkz. el-Yakubî, s. 331; el-Mukaddesî, s. 202; el-İdrisî, c. I, s. 130; Yâsin İbrahim Ali el-Cafer, s. 279.

⁴⁰⁴ el-Yakubî, s. 331; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 229-230; Adem Metz, c. II, s. 360.

⁴⁰⁵ el-Kazvinî, s. 193.

⁴⁰⁶ el-Yakubî, s. 332.

⁴⁰⁷ Corci Zeydan, c. II, s. 648.

⁴⁰⁸ Aynı eser, c. II, s. 648.

⁴⁰⁹ Philip K. Hitti, c. II, s. 941-942.

ve buranın halkı bu sanayi dalında uzmanlaşmıştı¹¹⁰. Aynı zamanda, Elş ve Yeneşte şehirlerinde çok kaliteli halılar dokunmaktaydı¹¹¹. Burada yünden ma'mûl Ermenistan sitali çok pahalı halıların yanında, şahane yolluklar da yapılıyordu ve Endülüslü dokumacılar bitkisel boyalarla pahalı ve kaliteli Mağrib (Fas) keçelerini boyuyorlardı¹¹². Hatta burası keçecilik alanında öyle ileri bir seviyeye ulaşmıştı ki, dünyanın hiç bir yerinde onlarla yarış edecek bir ülke bulunmuyordu. Çeşitli atölyelerde Endülüs halifeleri için eni 5 veya 6 karış olan 50 -60 dinar değerinde çok güzel keçeler imal ediliyordu¹¹³.

İslam Dünyasında hasır ve ip endüstrisi de gelişmişti. Nakledildiğine göre, ünlü sahabi Selman el-Farisî Medine'de bu işle uğraşıyordu. Hatta o, Medâin'de vali iken, maaşına rağmen bununla geçinir ve "elim emeğiyle yaşamayı severim" derdi¹¹⁴. el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe adlı eserdeki biyografisinde de şu bilgi verilir: Selman'a maaşı verilince, onu sadaka olarak dağıtır, hurma yaprağı dokuyarak elinin emeğinden yerdii¹¹⁵.

İran'ın Abbadan şehrinde halfa veya pirinç samanından hasırlar dokunurdu¹¹⁶ Huzistan eyaletinde yer alan Karkup'da Halife ve sarayındaki devlet adamları için bir hasır fabrikası bulunmaktaydı¹¹⁷. Ayrıca bu hasırların taklitleri Mısır'da ve Fars eyaletinde yapılıyordu¹¹⁸. Halifeler için altundan hasırlar imal ediliyordu. İbnu't-Tiktaka, bize, el-Hasan b. Sehl'in kızı Buran'ı, Abbasî Halifesi Me'mun ile evlendirdiğinde, onun ayağı altına altundan dokunmuş bir hasır serdiğini ve üzerine de 1.000 adet inci serptüğünü anlatır¹¹⁹. Me'mun'un kardeşi el-Mu'tasım, Türk askerleri için Samarra şehrini inşa ederken, Basra'da birçok hasır dokumacısını buraya yerleştirmişti¹²⁰.

Arap Yarımadası'nda hasırlar Berdi¹²¹ ve Esel¹²² ağaçlarından yapıldığı gibi, hurma yapraklarından da üretilmekteydi. Hurma yaprağından dokunan

¹¹⁰ el-Himyeri, s. 182.

¹¹¹ el-Kazvini, s. 502; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 291 ; el-Himyeri, s. 198.

¹¹² İbn Havkal, s. 114.

¹¹³ Aynı eser, s. 114.

¹¹⁴ İbn Abdî'l-Berr, *el-İstî'âb fî Esmâ'î'l-Ashâb*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 55.

¹¹⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 61 ; el-Kettanî, c. II, s.

315.

¹¹⁶ el-Mukaddesî , s. 118; Adem Metz , c. II, s. 361 ; Ali Mazaheri , s. 337.

¹¹⁷ Morice Lombard, s. 243.

¹¹⁸ el-Mukaddesî , s. 203.

¹¹⁹ İbnu't-Tiktaka, s. 203.

¹²⁰ el-Yakubî, s. 264.

¹²¹ Sulak yerlerde yetişen bir bitki ağacı olup, eskiden kabuklarını kâğıt yerine yazı yazmak için kullanırlardı. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Muncid fî'l-Luğâ ve'l-'A'lâm*, Beyrut, 1981, s. 33.

¹²² İnce ve uzun dalları bulunan bir bitki ağacı olup, dallarından sepet ve sandalye de yapılmaktadır. Bkz. Aynı eser, s. 33.

hasırların "el-Fahl", ed-Devam ağacının yaprağından veya kabuğundan yapılanlara "et-Talil" ve kamıştan imal edilenlere de "el-Bâriye" denirdi¹²³.

Ortaçağda bugünkü Lübnan ve Filistin bölgeleri hasır endüstrisinde ün salmışlardı. Kudüs ve Akka'da çok kaliteli saman hasırları dokunurdu¹²⁴. Nasır Hüsrev Tabariyye'de hasırlar dokunduğunu, bu hasırlardan seccadeler yapıldığını ve her birinin beş Mağribî dinara satıldığını bildirmektedir¹²⁵.

İran'ın Asek köyünden ed-Dis denilen orman bitkileri Irak'a gönderilir ve bunlardan hasırlar dokunurdu¹²⁶.

Ortaçağda hasırcıların, Kulzum şehrinde imal edilenler dışındaki Semâr, Katavî, Kurâ'î ve Maviyye adındaki hasırları boyamaları yasaktı. Zira bu çeşit hasırlar boyandığında çabuk kırılırdı. Onlar diğer hasırları ise zamanla rengi değişen ve üzerine asitli bir madde döküldüğünde sararan bakkam boyasından ziyade, Kıbrıs'ta üretilen fûveh boyasıyla boyuyorlardı. Fakat fûveh boyasının bulunmadığı zamanlarda iki ölçek fûveh ve bir ölçek bakkam boyasını karıştırarak bir bileşim elde ediyorlardı. Onlar siyah renkli Semâr bitkisinden imal edilen hasırları ise demir ve Kulkand maddelerinin suyundan hazırladıkları boyayla boyuyorlardı¹²⁷.

Hasırların insanlar tarafından daha çok mescitlerde namaz kılmak için kullanıldığından, boyaya katılacak suyun temiz olmasına titizlik gösterilmekteydi. Dokuma esnasında genellikle orta kalitedeki keten iplikler kullanılmaktaydı ve hasırlar iyice kontrol edilmeden parçalara ayrılmıyordu. Bu kurala uyulmadığı zaman da hasırda kullanılan bitki kuruyarak kalbur gibi olurdu. Hasırların yapımında kullanılan Semâr yaprakları 100, 90, 80, 70, ve 60 adet şeklinde döşenmekteydi¹²⁸.

Evlerde günlük ve ticarî hayatta sık sık kullanılan gereçlerden biri de iplerdir. Bunlar genellikle ağaçların kabuklarından keçi kılı ve yünden, çeşitli bitkilerden çıkarılan ince liflerden ve hurma yapraklarından yapılırdı¹²⁹.

¹²³ Cevad Ali, c. VII, s. 528-529.

¹²⁴ el-Mukaddesî, s. 162 ; el-İdrisî, c. I, s. 363.

¹²⁵ Nasır Hüsrev, s. 29.

¹²⁶ el-İdrisî, c. I, s. 400-401.

¹²⁷ İbnu'l-Uhuvve, s. 232.

¹²⁸ Aynı eser, s. 232.

¹²⁹ Cevad Ali, c. VII, s. 596-597.

Ortaçağda iplerin en kalitelipleri Mısır, Sicistan ve Kudüs'te imal edilirdi⁴³⁰. Mısır'da ed-Deles denilen bir çeşit ottan el-Kavkas adında gemi ipleri yapılırdı. el-Kazvinî, Mısırlılar'ın bu ipleri mum gibi aydınlatmada da kullandıklarını, gece boyu söndürdükten sonra, tekrar yakmak istediklerinde bir ucundan tutarak bir müddet salladıktan sonra yeniden yandığını bildirmektedir⁴³¹.

Hindistan ve Züfar'da, narcil cevizi (Hindistan cevizi)'nin Kanber denilen lifleri deniz kenarında kazılmış çukurlarda kumlarla avuşturulur, sopalarla dövülür ve sonra da kadınlar tarafından eğirilerek ipler yapılırdı. Bunlar, Çin ve Yemen gibi ülkelere ihraç edilerek buralarda gemilerin yapımında kullanılırdı. Zira Hindistan Okyanusunda bulunan çok saydaki kayalar çivilerle yapılan gemilerin parçalanmasına sebep oluyordu. İplerle yapılan gemiler ise, rutubetli olduklarından kayalara çarpınca herhangi bir yaralanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıyorlardı⁴³².

Boya endüstrisine gelince, çalışmaları sayesinde, Ortaçağ kimyacıları ipeği, yünü, pamuğu, kağıdı, porseleni, camı ve diğer birçok şeyleri sabit bir biçimde boyayacak boyalar elde etmişlerdi. Onların kullandıkları boyalar öyle mükemmel nitelikteydi ki, bu gün kazılarda elde edilen kumaş, mozaik, çömlek parçalarının tanıklık ettikleri gibi, on yüzyıl sonraya kadar bunlar bütün tazeliklerini koruyabilmişlerdir. Öyleki kimi zaman bizim kimyacılarımız, kendi kendilerine, hayretle, bu kadar tam bir sonuca varabilmek için onların hangi formülleri kullanmış olduklarını sormaktadırlar⁴³³.

İslam öncesi devirde Araplar boyaların çoğunu ağaçların kabuklarından, köklerinden ve çeşitli bitkilerden elde ediyorlardı. Ayrıca, az da olsa bazı boyaları çeşitli madenlerden temin etmek de mümkündü. Bu yolla hazırlanan boyalar, bazı sanayi kollarından, inşaat işlerinde ve dokuma endüstrisinde kullanıldığı gibi, çabuk bozulmayan bir madde olduğundan tacirler tarafından aranan ürünlerden idi⁴³⁴.

Arap yarımadasında elbise ve kumaşların boyama işini boyacılar yapardı. Bu devirde kâhinlerin boyanmış elbiseleri giymekten sakındıkları ve bunu da

⁴³⁰ el-Mukaddesî, s. 162, 180, 203, 324.

⁴³¹ el-Kazvinî, s. 266.

⁴³² İbn Battuta, c. I, s. 167, c. II, s. 142. Ayrıca bkz. İbn Cübeyr, s. 37.

⁴³³ Ali Mazaherî, s. 487.

⁴³⁴ Cevad Ali, c. VII, s. 530-531, 616.

kendilerine manevî destek sağlayan gizli güçlerin boyadan hoşlanmadıkları inancına dayanarak yapıkları rivayet edilir⁴³⁵.

Hicri I. yüzyılda kırmızı renkler aristokrat tabakanın sevdiği ve çokça kullandığı renklereydi. Kırmızı boyalar ise, ikiye ayrılmaktaydı. Birincisi; erguvanî boyalar ki, bununla daha ziyade lüks elbiseler, halılar ve eğerler boyanıyordu. İkincisi ise; kan rengindeki kırmızı boyalar, bu sonuncusu ile de yün ve ipek gibi hayvansal ürünlerden elde edilen kumaşlar boyanmaktaydı⁴³⁶.

Arap yarımadasında kırmızı renkli boyalardan aspur⁴³⁷ boyası ravaçtaydı. Açık kırmızı renkteki bu boya ile her çeşit elbise ve kumaşlar boyanmaktaydı ve bunlara el-mu'asfirât denilirdi⁴³⁸. Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde yetişen aspurun tohumuna el-murayk, el-kurtum ve el-hırrî, çiçeğine ise, el-ahrîz denilmektedir⁴³⁹. Aspür boyası ile boyanan kadın elbiseleri el-müfeddem olarak adlandırılırdı ve bunların kadınlar tarafından giyilmesinin dinen bir sakıncası yoktu. Rivayet edilen bazı Hadîsler⁴⁴⁰ 'de aspur boyası ile boyanan elbiselerin giyimi erkeklere yasaklanmışsa da, bazı Müslümanlar bunları giymeye devam etmişlerdir⁴⁴¹.

Dokuma endüstrisinde elbise ve kumaşların boyanmasında kullanılan boyalardan biri de el-fırsâğ idi. Ayrıca, kök boya olarak bilinen el-füvveh adındaki kırmızı boya da bu sanayide kullanılıyordu. Kök şeklinde olup, bir ağacı bulunan ve yukarı kısımlarında suyu bol, koyu kırmızı tohumu olan el-füvveh'in suyu ile yazı yazılır ve nakış yapılırdı. Ayrıca bu bitki deri hastalıklarının tedavisinde de kullanılırdı⁴⁴². en-Nuk'aadındaki kırmızı çiçeği bulunan bitkiden koyu kırmızı bir boya imal edilmekteydi⁴⁴³. es-Sırf⁴⁴⁴ el-lükk⁴⁴⁵ ve el-

⁴³⁵ İbn Manzur, c. VIII, s. 437 ; Cevad Ali, c. VII, s. 617.

⁴³⁶ Ahmed Salih el-Ali, *et-Tanzimâtu'l-İcümâiyye ve'l-İkisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicri*, Bağdat, 1953, s. 168-169.

⁴³⁷ Bir rivayete göre Hint dilinde kûsûnb olarak geçen aspur kelimesi Himyerce'dir, diğere göre ise Farsça'daki heskefer kelimesinden Arapçaya geçmiştir. Bkz. el-Beyrunî, *el-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*, Beyrut, 1984, s. 35.

⁴³⁸ Cevad Ali, c. VII, s. 617. Hicri I. yüzyılda Medine'de bir elbisenin aspur boyası ile boyanması bir dinara mal oluyordu. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut, (Trz.), c. V, s. 180.

⁴³⁹ el-Ali, s. 169.

⁴⁴⁰ Ebu Davud, c. IV, s. 334, 336; et-Tirmizî, c. IV, s. 219.

⁴⁴¹ Malik b. Enes, c. I, s. 399; İbn Sa'd, c. V, s. 179-180, 192.

⁴⁴² Cevad Ali, c. VII, s. 530-531.

⁴⁴³ Aynı eser, c. VII, s. 530-531.

⁴⁴⁴ Bu boya terliklerin boyanmasında da kullanılmaktaydı. Bkz. Aynı eser, c. VII, s. 530.

⁴⁴⁵ Bu boya inek ve keçi derilerinin boyanmasında da kullanılıyordu. Bkz. Aynı eser, c. VII, s. 530.

eyda⁴⁴⁶ gibi ağaç ve bitkilerden imal edilen kırmızı boyalar da dokuma endüstrisinde kullanılan boyalardan bazılarıdır⁴⁴⁷.

Emevîler devrinde, boyacılar, yeni bir renk elde etmek için iki veya daha fazla boya karıştırmayı başarı ile gerçekleştirmişlerdir. Bu şekilde bazı boyacılar muayyen bir renkle boyamada büyük ilerleme kaydetmişlerdir. Yıldızlı ve çok desenli elbiseler bu şekilde yaygın olmuştur⁴⁴⁸.

Kumaş ve elbise boyacılığı ile uğraşan zanaatkarların müşterilerine vermiş oldukları vaatlerine sadık kalmadıklarından dolayı, toplum nazarında kötülünen insanlar durumuna düştükleri, bu nedenle de mesellere konu oldukları anlatılır. Hatta bir hadîste, onlar hakkında şöyle denilir: " İnsanların en yalancı olanları boyacılar ve kuyumculardır "⁴⁴⁹.

Boya endüstrisi ile ilgili önemli bir hususta İslam öncesi dönemle İslam'ın ilk dönemlerinde bazı boya çeşitlerinin inançtan kaynaklanan yasak kapsamına alınması meselesidir. Cahiliye döneminde kâhînlerin boyanmış elbiseleri giymekten sakınmaları ve bunu, gizli güçlerin bu gibi elbiselerden hoşlanmadıkları olgusuna bağlamaları, bir hurhafeden veya renkler konusunda sunilikten ziyade tabiliği ön planda tutmaktan ibaret olsa gerekir.

Yukarıdaki duruma benzer bir durumda Hz. Peygamber döneminde görülmektedir. Bazı hadislerde sarı renkteki za'ferân, vers ve aspur⁴⁵⁰ gibi boyalarla boyanan elbiselerin erkekler tarafından giyilmesinin yasak olduğu bildirilmektedir. Bu yasağın ilginç bir yönü de sadece erkekleri kapsamı ve kadınları bunun dışında tutmasıdır. Bu da ister istemez, Hz. Peygamber'in müslüman erkeklere kullanımını yasak ve Müslüman kadınlara serbest kıldığı altun ve ipek maddelerini çağrıştırmaktadır⁴⁵¹. Bilindiği gibi bu üç madenin bir çok benzerlikleri söz konusudur. Bir defa bunların her üçü de hem

⁴⁴⁶ Kırmızı tohumu bulunan bir ağaç olup, bedeviler bununla elbiselerini boyuyorlardı. Bkz. Aynı eser, c. VII, s. 535.

⁴⁴⁷ Aynı eser, c. VII, s. 530, 535.

⁴⁴⁸ Bkz. Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983, s. 304.

⁴⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, c. II, s. 345; İbn Mâce, c. II, s. 728.

⁴⁵⁰ Bir habere göre Hz. Peygamber, Abdullah b. Ömer'e aspur bitkisiyle sarıya boyanmış iki elbisesini yakmasını emretmiştir. Abdullah, "Onları yıkayayım mı?" diye sorunca, Hz. Peygamber, "Hayır, yakmalısın" cevabını vermiştir. Bkz. İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1989, s. 85-86.

⁴⁵¹ Altun, ipek ve aspur boyasıyla boyanan elbise yasağı ile ilgili hadisler için bkz. Ebu Davud, c. IV, s. 320-322, 327, 335-336; et-Tirmizî, c. IV, s. 217, 219, 226.

süs hem de lüks eşyasıdır ve bir ortak yanları da sarı renkli olmalarıdır. Büyük bir ihtimalle bunların erkeklere yasaklanmasının, bu çeşit giyim eşyalarının erkekler üzerinde birtakım değişiklikler meydana getirerek kadınlara benzemelerini engellemeye yöneliktir. Zira İslam inancında nesilleri korumak amacıyla bu iki cinsin (erkek ve kadın) birbirlerine benzememeleri yönünde birçok öğreti bulunmaktadır⁴⁵². Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, Hz. Peygamber'in adı geçen yasaklı eşyalar hakkındaki bütün uyarılarına rağmen, ister herhangi bir sağlık nedeni veya zaruretten⁴⁵³, isterse insanların süse ve lüks eşyalara düşkünlüğünden⁴⁵⁴ veya zevk ve yasaklara karşı aşırı meraklarından kaynaklansın, bazı kimseler za'ferân, aspur ve vers boyları ile boyanan elbiseleri giymeye devam etmişlerdir⁴⁵⁵.

Ortaçağda boyacılar, diğer meslek erbabı ve zanaatkârlar gibi devletçe tayin edilen muhtesibler tarafından kontrol ediliyorlardı. Dürüst olmayan boyacıların boyacılıkta yapmış oldukları hileleri ve muhtesiblerin onlara karşı davranışlarını eş-Şeyzerî; Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe adlı eserinde çok veciz bir şekilde anlatmaktadır. Konumuzu yakından ilgilendirdiği için bu bilgileri olduğu gibi naklediyoruz: " Boyacıların çoğu, kırmızı ipeği ve ipekten başka ip ve elbiseleri (fuvveh) kök boya yerine kına ile boyarlar. Kına ile boyanan ipek, elbiselik kumaş çok parlak ve güzel görünür. Fakat güneşi görünce, birden bire solar, rengi bozulur, parlaklığı kaybolur.

Bir kısım boyacılar ipliği, kumaşı şeft'le ve mazı ile boyayarak siyahlaştırır. Boyacı, süs eşyaları gibi şeyleri boyamak istediği zaman boya küpüne batırır. Çok siyah bir renk vererek kumaşı küpten çıkarır. Fakat, az bir zaman geçtikten sonra, boyanan kumaşın rengi solar. Bunların hepsi hiledir. Muhtesib mazı ve şeftle kumaş boyayan boyacıları bu işten men eder.

Boyacılar, insanlar kumaş ve iplerini boyamak için aldıkları zaman kumaşın ve ipin kimin olduğunu ve hangi küpe atıldıklarını yazarlar. Böylece karışmayı önlerler. Ekseri boyacılar ve temizlikçiler bayram, düğün ve eğlence mevsimlerinde insanlardan aldıkları elbiseleri başkalarına kiralayarak kira ücreti alırlar. O kişi de o elbiseyi o gün için alır, süs ve ziynet olarak giyilir. Böyle yapmak ihanet ve düşmanlıktır. Muhtesib bu gibi işleri takip eder ve yapanları bu işten uzaklaştırır. Boyacılar, boyacılıkta insanları kandırabilir-

⁴⁵² Bkz. Ebu Davud, c. IV, s. 354-355; et-Tirmizî, c. IV, s. 105-106.

⁴⁵³ Aynı eser, c. IV, s. 329; İbn Sa'd, c. III, s. 103.

⁴⁵⁴ Bkz. İbn Sa'd, c. III, s. 143, 220; el-İsfahânî, el-Eğâni, c. I, s. 55.

⁴⁵⁵ Bkz. Aynı eser, c. III, s. 219, c. V, s. 179-180, 189,19-192, 203; Aynı eser, c. I, s. 55.

ler. Bu yüzden muhtesib, bunların başına boyacılıktan çok iyi anlayan birini tayin eder. En iyisini Allah bilir."⁴⁵⁶.

Ortaçağda yağlı boyalarla uğraşan boyacılar muhtesiblerce işlerinde asla hile yapmayacaklarına, insanlara satmış oldukları melzemeleri teslim etmeden önce üç defa boyayacaklarına ve bu malzemelerin iyice kurumasını sağlamak maksadıyla yeterince güneşte bekleteceklerine dair yemin ettirilirdi. Zira boyacılardan birçoğu eşyaları bir veya iki defa boyayarak sahiplerine teslim ediyorlardı. Bu şekilde boyanan eşyalar az miktarda suya maruz kaldığında boyaları kalkıyor ve çirkin bir görüntü ortaya çıkmış oluyordu. Bu kurallara uymayan boyacılar ise, para cazasına çarptırılıyorlardı. Aynı zamanda onlardan, arta kalan boyaları eşya sahiplerine teslim etmeleri ve kesinlikle eşyalar üzerinde resim yapmamaları isteniyordu⁴⁵⁷.

Ortaçağda boyacılar, kubbelerin altına gerilmiş ipler üzerinde henüz boyanmış kumaşlarını sergilerlerdi. Söylemek gerekirse, İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde imal edilen kumaşları üne kavuşturan indigo, kökboya, za'ferân, zincefre, erguvan boya v. b. XIII. yüzyıldan sonra yok oldu ve bunların yerini zarafet ve parlaklığı olmayan ucuz sentetik boyalar aldı⁴⁵⁸.

Ortaçağda kök boyanın (el-füvveh) yetiştirilmesi hem uzmanlık hem de sabır işiydi Öyle ki, ürün elde edilinceye kadar en azından iki yıllık çalışma gerekmektedir. Bir kök boya bahçesi hazırlayabilmek için, Mart ayında toprak birkaç kez sürülür ve iyice gübrelenirdi. Ondan sonra, kök boya tohumu, tıpkı buğday ekilir gibi serpilirdi. Sonra, toprak hafifce karıştırılır ve sulanırdı. Bitkiler çıkınca, birçok kez çapalanırdı. Daha sonra, bu bitkiler solgunlaşınca kadar su verilmezdi; solgunlaşınca yeniden su verilir ve bütün yaz her sekiz günde bir yeniden sulanırdı⁴⁵⁹.

Ağustosta bitkinin ucu kesilir, geri kalanın üzerine dondan korunsun diye toprak örtülürdü. Bir zaman geçince bu örtülen bölüm, güzel kırmızı bir kök haline gelirdi. Bunların en irilerinden birkaçı kopartılır, geri kalanlar yeniden toprakla örtülürdü. Bu yolda çalışılarak, birçok yıllar süregiden ve ürün veren bir kök boya tarlası elde edilmiş olurdu. Güzleri büyük kökler kopartılır. Küçükleri ise, yeniden yeşermesi için yerinden bırakılırdı. Bu sı-

⁴⁵⁶ eş-Şeyzeri, s. 116-117. Ayrıca bkz. İbnü'l-Uhuvve, s. 141-142.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Uhuvve, s. 237.

⁴⁵⁸ Ali Mazaheri, s. 249.

⁴⁵⁹ Aynı eser, s. 294.

rada toprağı üzerinde verimsiz bırakmamak için kök boyanın üzerine çok kez buğday ekilir, bundan ikisi de zarar görmezdi⁴⁶⁰.

Dokuma endüstrisinde kullanılan diğeri bir boya da çivit boya idi. Vatanı Hindistan olan çivit otu, daha sonra Mezopotamya, Suriye, Libya, Tunus ve Fas'ın güneyine geçerek, ged (guede) ve pastel'in durumunu olumsuz yönde etkilemiştir⁴⁶¹.

Çivit otu, şeker gibi kıymetli bir madde olduğundan ekimi için elverişli olan her yerde yetiştiriliyordu ve en çokta Mısır'ın Sa'id, Filistin'in Zu'ar, Bisân bölgelerinde ve Kirman'da ekiliyordu⁴⁶². Bugünkü Afganistan'ın başkenti Kabil ve çevresinde her yıl çivit boya ticaretinden 2.000.000. dinar gelir sağlanıyordu. Ölü Deniz civarında ekilen çivit boya kalite yönünden Kabil çivit boyasını aratmıyordu ve burada bu maddenin geniş ticareti vardı⁴⁶³.

Çivit otu soğuk bölgelerde iyi yetişirdi. Bu bitki Mart başında kumlu toprağa serilir, sonra hafifçe karıştırılırdı. Bu bitkinin mavi renk veren bir madde taşıyan yaprakları olgunlaşınca delikler meydana gelirdi. Deliklerin görülmesi toplanma zamanının geldiğine işaretledi⁴⁶⁴.

Yapraklar toplanınca, bunlar geniş ve düzgün bir taş üzerinde kuvvetlice dövülürdü. Onları zenbillere koyduktan sonra bir çok kez ıslatılır ve bu halde dört gün bekletilirdi, bundan sonra demir spatularla onları parçalarlar ve iyice çürüyünceye kadar ıslatırlardı ve sonra ayakla macun haline gelinceye kadar çiğnerlerdi. Bu macundan, bunun üzerine küçücük kürecikler yapılır, güneşte kurutulurdu. Bu madde boyacılıkta kullanılırdı⁴⁶⁵.

ed-Dımaşkî, çivit boyayı şöyle tanıtır: "Çivit boyanın en kalitelisi hafif ve renk bakımından koyu olanıdır. Aynı zamanda bu özelliğe sahip olan çivit boya, gök mavisindeki meyan bitkisi veya evcil güvercinlerin boyunlarının altındaki renge benzeyen kırmızıya bürünmüş çiçek güzelliğindedir. Kürecikler kırıldığında içinden bembeyaz bir küf çıkarsa, bu onun kaliteli olduğunu gösterir. Çivit boya satın alındığı zaman ıslak olup olmadığı incelenmelidir. Zira, ıslaklık ona iki yönden zarar verir. Birincisi; onun rengini güzelleştirir,

⁴⁶⁰ Aynı eser, s. 294-295.

⁴⁶¹ Mourice Lombard, s. 241, 242; Bkz. Andre Miquel, c. I, s. 172.

⁴⁶² el-Makdisî, s. 470; Adem Metz, c. II, s. 315.

⁴⁶³ Aynı eser, c. II, s. 315.

⁴⁶⁴ Ali Mazaherî, s. 295.

⁴⁶⁵ Aynı eser, s. 395.

bu da satış sırasında boyanın fiyatının yükselmesine sebep olur. Fakat, daha sonra kuruyunca, güzelliği kaybolur. İkincisi ise; ıslaklık, boyanın ağırlığını artırır. Fakat daha sonra kuruyunca, ağırlığı büyük ölçüde azalır. Çivit boyanın kalitesiz olanı ise, çabuk çözülür. Kırıldığı zaman da çamur kokusuna benzer bir koku verir. Bir insan çivit boyasında ne miktarda katkı maddesi bulunduğunu öğrenmek isterse, ondan küçük bir parça alıp tartsın, sonra onu ateş üzerine koysun. Bu sırada çivit boya yanar ve buharlaşır, içinde bulunan çamur ve kum köz üzerinde kalır. Onları alsın ve ölçtürsün, Böylece nispetini öğrenmiş olur."⁴⁶⁶.

Mavi renkli boya bitkilerinden biri de indigo bitkisidir. Bu bitkinin bir çok türleri vardır; ancak mavi çiçekliler daha çok tutulur ve genel olarak daha çok bu tür yetiştirilirdi⁴⁶⁷.

İndigo, Nisan ayında kuzey rüzgârından mümkünse bir duvarla korunan bir köşeye ekilirdi. Hafifçe sulanır, bitki bir parmak boyu bulunca, turmanıp sarılsın diye bir sopanın dibine yeniden fidelenirdi. İndigo bitkisinin yaprakları boyacılıkta kullanılırdı⁴⁶⁸.

Ortaçağda sarı renkli boyalar dokuma sanayinin vazgeçilmez boylarından idi. Bunlardan za'ferân çok kıymetli olduğundan Suriye, İran'ın güneyi, Hemedan, Isfahan, Azerbaycan, Meccâne ve Yemen'de yetiştiriliyordu⁴⁶⁹. Ayrıca Tuleytula'dan, İslam Dünyasının çeşitli yerlerine büyük miktarda za'ferân ihraç ediliyordu⁴⁷⁰. Yemen'den Arap Yarımadası'nın kuzeyine za'ferân taşıyan develer bu maddenin etkisiyle sarıya boyanmaktaydılar⁴⁷¹.

Yetiştirilmesi soğaninkine çok benzeyen za'ferân, geniş bölgelerde ekilirdi. Mayıs veya Haziranda za'ferân taneleri iyice hazırlanmış toprağa sıra ile ekilir, çiçekler güzün toplanırdı. Koyu, güzel sarı renkte olan bu çiçeklerin ortasında, sarıya çalan kiremidî renkte lifler bulunurdu; işte bu za'ferân'dı. Bunlar dikkatle toplanır, rüzgârsız bir yerde dikkate kurutulurdu⁴⁷².

⁴⁶⁶ ed-Dımaşki, s. 40.

⁴⁶⁷ Ali Mazaheri, s. 294.

⁴⁶⁸ Aynı eser, s. 294.

⁴⁶⁹ el-Makdisî, s. 380, 395-396 ; el-İstahri, s. 199; el-İdrisî, c. II, s. 677 ; el-İsfahani, s. 7 ; el-Kazvinî, s. 260 ; el-İbşihî, c. II, s. 94.

⁴⁷⁰ Bkz. el-Himyeri, s. 133 ; Adem Metz, c. II, s. 316.

⁴⁷¹ Aynı eser, c. II, s. 316.

⁴⁷² Ali Mazaheri, s. 296.

Kullanılacağı zaman za'ferân bir havanda dövülürdü. Ancak çoğu kez bu bitki toplandıktan hemen sonra dövülmüş olurdu; sonra bu macun haline gelmiş za'ferân hap haline getirilir ve demirden yeni bir sopada hafif ateşte kurutulur. O zaman za'ferân doğal sarı rengi daha da koyulaşır ve kırmızıya çalardı⁴⁷³. Yemek pişirme sanatında baharat olarak kullanılan za'ferânın yetiştirilmesine gelince, daha önce de belirttiğimiz gibi İslam dünyasının hemen her yerinde büyük çapta ekilmekteydi. Ayrıca, her mutfakta bronzdan küçük bir za'ferân havanı ve her aktarda da bunun için küçük bir terazi bulunurdu⁴⁷⁴.

Ortaçağda za'ferân, Sasanî krallarının en çok sevdikleri güneş rengine benzediğinden aşırı rağbet görmekteydi. Bu devirde za'ferân hem elbisele-
rin, hem de kağıt ve resmî belgelerin boyanmasında kullanılıyordu⁴⁷⁵. Za'ferânın saç, sakal boyamada da geniş çapta kullanıldığını kaynaklardan öğreniyoruz. el-gumre, el-anber, el-karmed, kamhân ve el-merdakuş gibi adlarla⁴⁷⁶ da tanınan za'ferânın en kalitelisi taze ve renk bakımından güzel olanıdır. Ayrıca küften, çözülmeden ve aşırı ıslaklıktan da korunmuş olması gerekir⁴⁷⁷.

Sarı boyalardan Vers veya diğer adıyla Arap za'ferânı, güzel kokusu bulunan ve susama benzeyen bir bitkiden elde ediliyordu⁴⁷⁸. el-Asma'î bir sözünde şöyle der: Dünyayı dolduran dört şey vardır ki, dördü de Yemen'de bulunur; vers, kündür⁴⁷⁹, hitu⁴⁸⁰ ve akik⁴⁸¹. İtalyanca'ya "verzino" kelimesini kazandıran vers, saç-sakal boyamak için tüketildiği gibi, elbiselerin boyanmasında da kullanılıyordu⁴⁸². Za'ferân ve versle boyanan kumaşların hac mevsiminde ihram olarak kullanılması Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştı⁴⁸³.

⁴⁷³ Aynı eser, s. 297.

⁴⁷⁴ Mourice Lombard, s. 241-242; Andre Miquel, s. 172; Ali Mazaheri, s. 396.

⁴⁷⁵ Aynı eser, s. 241-242.

⁴⁷⁶ el-Ali, s. 169.

⁴⁷⁷ ed-Dımaşkî, s. 39.

⁴⁷⁸ Cevad Ali, c. VII, s. 617 ; Adem Metz, c. II, s. 316.

⁴⁷⁹ Dikenli bir ağaçtan çıkan bir çeşit zamkun adıdır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 699.

⁴⁸⁰ Bir çeşit bitki olup, yaprakları saç ve sakalları siyaha boyamak için kullanılır. Bkz. İbn Manzur, c. IV, s. 253.

⁴⁸¹ el-Kazvinî, s. 69.

⁴⁸² Adem Metz, c. II, s. 316; el-Ali, s. 169.

⁴⁸³ Ahmed b. Hanbel, c. VII, s. 224 ; el-Buharî, c. I, s. 96 . el-Ali, (s. 169.); böyle bir yasağın vers için söz konusu olmadığını ileri sürmektedir. Oysa , kaynak olarak göstermiş olduğu el-Buharî'de böyle bir kayda rastlayamadık, burada kaydedilen ise, yasağın her iki boya için de geçerli olduğudur. Bkz. el-Buharî, c. I, s. 96.

Dokuma endüstrisinde kullanılan diğer boyalardan kündür ve 'asb Yemen'den ithal edilirdi⁴⁸⁴. Bir rivayete göre Ömer b. el-Hattab, adını 'asb boyasından alan 'asb adındaki elbiselerin idrarla boyandıklarını duyması üzerine, müslümanlar tarafından giyilmesini men etmek istemiş, fakat daha sonra "bir şeyi derinlemsine incelemekten nehyedildik." diyerek bu fikrinden vazgeçmiştir⁴⁸⁵. Eğer doğruysa, bu haberden, 'asb adındaki cübbelerin 'asb boyası ile boyandığını ve bu boyanın 'asb adındaki bir bitkiden imal edildiğini ve bu bitkinin de daha önce de değindiğimiz gibi Yemen'de yetiştiğini öğrenmekteyiz.

Doğulu kadınların saçlarını ve turnakları boyamak için her zaman baş vurdukları kına, rutubetli ve sıcak bir iklimin hüküm sürdüğü bütün bölgelerde yetiştirilirdi. Habeşistan'da, güney Arabistan'da ve yukarı Mısır'da kına, üç metreye yakın bir ağacın büyüklüğüne ulaşır ve onbeş yıl kadar yaşardı. Bu ağaç çapalanır, sulanır, gübrelenir ve her yıl yaprakları toplanırdı. Ancak güney İran, Suriye ve Endülüs gibi kınanın yetiştiği bölgelerin kuzey sınırında, boyu ne bir ağacınkine ne de bir çalıninkine ulaşamazdı. Oralarda kına her yıl baştan ekilir, sonra sökülerek yaprakları toplanırdı⁴⁸⁶. Nisan ve Mayıs'ta kına ekmek için seçilmiş toprak iyice hazırlanır, kıyılar topraktan geniş bordürlü eşit karelere ayrılır, kınaya çok iyi gelen kuru insan dışkısı yayılır. Sonra su bırakılır, toprak suyu iyice çekince, temizlenmiş ve şişman tohum yayılır, üzerine hasırlar serilerek tohum toprağa girsin diye üzerinde yürünürdü. Birkaç gün sonra bitki çıkınca, seyrekleştirilir, iyice çapalanır, sonra da sulanırdı⁴⁸⁷.

Kökünden koparılan kınalar paket haline getirilirdi. Sonra kurusun ve aynı zamanda özelliklerini ve yeşil rengini koruyabilsin diye ya evlerin içine, ya da dışarıda, ağaçların altındaki gölge bir yere asılırdı. Kuruma işi bitince saplar atılır, iyice kurumuş olan yapraklar bir tarafa konurdu⁴⁸⁸.

Ortaçağ'da bazı satıcılar kına maddesine kum, bulgur ve yağ katarak hile yapmaktaydılar. Bu hile kınalar kalburlanınca ortaya çıkardı. Zira bulgur ve kum tanecikleri hemen kalburun üst kısmına çıkardı. Kınalara yapılan hileyi başka bir yöntemle de ortaya çıkarmak mümkündü. Bir kadeh dolusu hilesiz

⁴⁸⁴ el-Ali, s. 226; Cevad Ali, c. VII, s. 601.

⁴⁸⁵ Bkz. Cevad Ali, c. VII, s. 524.

⁴⁸⁶ Ali Mazaheri, s. 295-296.

⁴⁸⁷ Aynı eser, s. 296.

⁴⁸⁸ Aynı eser, s. 296.

kına alınarak tartılır. Sonra bir kadeh dolusu hileli olandan alınarak aynı şekilde tartılır. Bu işlem sonucunda hileli olan kına ağırlığından rahatça anlaşılır⁴⁸⁹.

Kırmızı boyalardan olan karmaz veya pembe renk, tohumu pelit ağaçlarının üzerinde yaşayan bir parazit kurtçuktan elde edilirdi⁴⁹⁰. Kırmızı renkli bu kurtçuklar bahar aylarında Ermenistan'da ortaya çıkar, boyacılar onları toplayarak kaynatırlar, yapılan boyayı yünlü kumaşların boyanmasında kullanırlardı⁴⁹¹.

Fransızca'da "cramoisi" olarak geçen karmaz boyası endüstrisi Ortaçağda İspanya'da da gelişmişti ve hatta koyu kırmızı bir boya çeşidi olan bakkâm veya "Brezilya ağacı" denilen Hint bitkisi ile büyük rekabet halindeydi. Aynı zamanda bu iki boya çeşidi (karmaz ve Brezilya ağacı), el-füvveh (kızıl kök boyası) ve erguvan (murex) kırmızısından daha çok tutulurlardı ve hatta onların ticaretini olumsuz yönde etkilemişlerdi⁴⁹².

Güney Arabistan kaynaklı el-Ceze' veya diğer adıyla el-'urûk (damarlar) olarak tanınan sarı boya da geniş bir şekilde elbise ve kumaşların boyanmasında kullanılıyordu⁴⁹³. el-Ceze' Yemen'in doğusunda yer alan Makri bölgesindeki Akîk madenlerinden çıkarılıyordu⁴⁹⁴. Onun birçok çeşidi vardı. En meşhurları ise şunlardı: el-bakarânî, el-aruvânî, el-farîsî, el-habeşî, el-mu'assel ve el-mu'arrak⁴⁹⁵.

Yünleri boyamada kullanılan şaplar, Sudan'da bulunan Şad Gölü'nün çevresinde çıkarılmaktaydı. Bu madde, bölge halkının bir nevi sermayesi durumundaydı ve bunun ticaretini yapanlar şapları buradan develere yükleyerek bir yandan Mısır'a, diğer yandan Mağrib (Fas) ülkesine götürüyorlardı⁴⁹⁶.

Mısır'ın Sa'id Çölü ve vahalar bölgesinden çıkarılan şaplar ise, oradan Kûs, Asyût, İhmîm ve el-Behnesa'ya sonra da buradan Nil nehri yoluyla İs-

⁴⁸⁹ İbnü'l-Uhuve, s. 226.

⁴⁹⁰ Adem Metz, c. II, s. 304.

⁴⁹¹ el-İstahrî, s. 188 ; İbnü'l-Fakîh, s. 298. Ermenistan'ın Ararat bölgesinde geniş çapta imal edilen karmaz , buradan Hindistan ve diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Bkz. Adem Metz, c. II, s. 315.

⁴⁹² Mourice Lombard, s. 241-242. Ayrıca bkz. Andre Miquel, c. I, s. 172.

⁴⁹³ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925-1930, c. II, s. 109.

⁴⁹⁴ Ahmed Şukri el-Alûsî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 204.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Fakîh, s. 36-37.

⁴⁹⁶ Adem Metz, c. II, s. 317.

kenderiyye'ye naklediliyordu ve özellikle Rumlara satılıyordu. el-Vâhi olarak tanınan ve Yemen'de çıkarılan şaplardan daha da kaliteli olan Mısır şapının bir kintarı 5-5, 5 dinara satılmaktaydı⁴⁹⁷. Faumiler zamanında şap maddesi devletin tekelindeydi ve bu işle hazine ilgileniyordu⁴⁹⁸.

İslam Dünyasında şap üreten üçüncü ülke Yemen'di. San'a şehrindeki şaplar yüksek bir dağın tepesinden su olarak dört bir yana aktıktan sonra aşağı kısımlarda taş haline geliyordu ve buradan çıkarılarak diğer ülkelere ihraç ediliyordu⁴⁹⁹. Ayrıca, Endülüs⁵⁰⁰, Tiflis⁵⁰¹ ve Sicilya adası'nda⁵⁰² şap maddesinin çıkarıldığı bildirilmektedir.

KAYNAKLAR

A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Ankara, 1992.

Abdülaziz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991.

Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali Dönemi*, Ankara, 1991.

Abdilmun'im Sultan, *el-Mücteme'u'l Mısri fi'l-Asri'l-Fatimî*, Kahire, 1980.

Adem Metz, *el-Hadâratu'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, (Arp. Trc. M. Ebu Ride), Beyrut, 1967.

A. Engin Beksaç, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Endülüs Mad.*, c. XI, İstanbul, 1995.

Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1992.

Ahmed Muhtar el-İbadî, *Fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Beyrut, (Trz.).

Ahmed Muhtar el-İbadî-Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1991.

⁴⁹⁷ es-Suyutî, *Hüsni'l-Muhâdare fi Ahbâr Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, 1321, c. II, s. 193 ; el-İbadî-Abdülaziz Salim, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1981, s. 160, 181 .

⁴⁹⁸ Aynı eser, s. 160.

⁴⁹⁹ İbnu'l-Fakîh, s. 36-37, 247 ; el-Kazvinî, s. 52.

⁵⁰⁰ el-Himyerî, s. 1.

⁵⁰¹ el-Âli, s. 226.

⁵⁰² el-Kazvinî, s. 215.

Ahmed eş-Şamî, *el-İlakâtu't-Ticâriyye Beyne Düveli'l-Halic ve Buldânu'ş-Şarki'l Aksâ ve Eserü zâlike fi Ba'di'l- Cevânibi'l-Hadâriyye fi'l-Usûri'l-Vustâ, el-Müerrihu'l Arabi*, S. 12, Bağdat, 1980.

Ahmed Şukri el-Alûsî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.).

Ahmed Salih el-Ali, *et-Tanzimâtu'l-İçtimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî*, Bağdat, 1953.

Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972.

Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti* (Çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), Ankara, 1991.

el-Asma'î, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, (Thk. Muhammed Hasan Al-i Yâ-sîn), Bağdat, 1959.

B. Zahoder, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan*, (Çev. İsmail Kaynak), Belleten, c. XIX, S. 73-76 (1955), s. 491-527.

el-Belazurî, *Fütühü'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

el-Beyrunî, *el-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*, Beyrut, 1984.

el-Buharî, *Sahîh*, İstanbul, 1992.

el-Cahız, *Kitabu't-Tâc fi Ahlâki'l -Mülûk*, (Thk. Ahmet Zeki Paşa), Kahire, 1914.

Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat, 1993.

Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, 1979.

Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, Kahire, 1908.

Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, 1967.

ed-Dimaşkî, *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*, (Thk. el-Beşri eş-Şorbecî), İskenderiyye, 1977.

Ebu Davud, *Sünen*, İstanbul, 1992.

Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, (Trc. Muhammed Ataullah, Sad. İsmail Kaya), Ankara, 1982.

Faruk Sümer, *Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, İstanbul, 1984.

Faysal es-Sâmir, *Nahzatu't-Ticâreti'l Arabiyye fi'l- Usûri'l-Vustâ el-İslamiyye*, el-Müerrihu'l-Arabi, S.17, Bağdat, 1981.

Habib el-Cünhânî, *Devrü Umân fi Neş'eti't-Ticâreti'l-Alemiyye Hilâle'l-Asri'l-İslamiyyi'l-Evvel*, el-Müerrihu'l-Arabi, S. 22, Bağdat, 1982.

Halil Açıkgöz, *Türkçe'de Halı ve Halıcılık Terimleri*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, İstanbul, 1984.

el-Hemdanî, *el-İklîl*, (Thk. Oscar Löfgren), Leiden, 1954.

Heyet, *el-Irak fi't-Tarih*, Bağdat, 1983.

el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, Beyrut, (Trz.).

İbn Abdî'l-Berr, *el-İsti'âb fi Esmâi'l-Ashab*, Beyrut, (Trz.).

İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut, 1989.

İbn Amr es-Sedûsî, *Kitabu Hazfî mîn Nesebi Kureys*, Kahire, 1960.

İbn Battuta, *Rihlatu İbn Battuta*, Mısır, 1938.

İbn Bessâm, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talabi'l-Hisbe*, (Thk. Hüsamettin es-Samarrâî), Bağdat, 1968.

İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937.

İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.).

İbn Haldun, *Mukaddime*, Bağdat, (Trz.), (Trk. Trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1991.)

İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sakka ve Arkadaşları), Beyrut, 1990.

İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925-1930.

İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul, 1992.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1990.

İbn Rüste, *el-A'lâku'n- Nefîse*, Leiden, 1891.

İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l -Kubrâ*, Beyrut, (Trz.).

İbnu'l-Fakîh, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldan*, Leiden, 1302.

İbnu'l-Mücâvir, *Tarihü'l-Müstabsir*, Leiden, 1951.

İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1989.

İbnu't-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Mısır, 1317.

- el-İbşihî, *el-Müstatraf min Kulli Fennin Müstazraf*, (Thk: Mufid Muhammed Kamiha), Beyrut, 1986.
- el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştak fi İhurâki'l Afâk*, Kahire, 1994.
- el-İsfahanî, *Mehâsinu İsfahan*, Tahran, 1933.
- İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988.
- el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).
- el-Kettanî, *et-Terâtibul-İdâriyye* (Çev. Ahmet Özel), İstanbul, (Trz.).
- Kudame b. Ca'fer, *el-Harac ve Sinâ'ti'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî), Bağdat, 1981.
- Komiyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.).
- Lewis Ma'lûf, *el-Muncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1981.
- M. S. Dimand, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye*, (Arp. Trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1982.
- Mahmud Yâsin Ahmed et-Tekritî, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimâli's-Şâm ve'l-Cezîre*, Beyrut, 1981.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, İstanbul, 1992.
- Marco Polo, *Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören), İstanbul, 1985.
- el-Maverdî, *el-Ehkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, Kahire, 1973.
- Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alpaslan ve Zamanı)*, c. III, Ankara, 1992.
- Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994.
- Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyunculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994.
- el-Mes'udî, *Mürücu'z-Zehab ve Ma'âdinü'l-Cevher*, (Thk. Kasım eş-Şemâ'î er-Rifâ'î), Beyrut, 1981.
- Morice Lombard, *el-Coğrafya et-Târihiyye li'l-Alemi'l-İslamî hilâle'l-Kurûni'l-Erba'ati'l-Ulâ*, (Çev. Abdurrahman Hamide), Dımaşk, (Trz.).
- Muhammed b. Ahmed b. Bessâm, *Enisü'l-Celis fi Ahbâr Tinnis*, Bağdat, 1967.

Muhammad Rashid al-Feel, *The Historical Geography of Iraq, Between the Mongolian And Ottoman Conquests, 1258-1534*, Necef, 1965.

Muhammed Abdulaziz Merzûk, *ez-Zahrefetü'l-Mensûce fi'l-Akmişeti'l-Fâtumiyye*, Kahire, 1942

el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, 1904.

Mustafa Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982.

Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahhab Terzi), İstanbul, 1950.

Necdet Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, İstanbul, (Trz.).

en-Nerşehî, *Tarihu Buhara*, (Thk. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir Tırzî), Mısır , (Trz.).

Neşet Çağatay, *Yemen'de İran Hakimiyeti, İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Ankara, 1971.

Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993.

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1980.

Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993.

el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, Beyrut, 1986.

Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989.

R. B. Serjeant, *Islamic Textiles-Meterial for a History up to the Mongol Conquest*, Beirut 1972.

Rıda Cevâd el-Haşimî, *en-Neşâtu't-Ticârî el-Kadîm fi'l-Halici'l-Arabi ve Asâruhu'l-Hadâriyye*, el-Müerrihu'l-Arabi, S. 12, Bağdat , 1980.

Rogers, *Early Islamic Textiles*, Brighton, 1983.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kâmil Doruk), İstanbul, 1993.

Said, ed-Devecî, *Sinâ'atu'l-Mavsîl ve Ticâretühâ fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, Mecelletü Sumer, S. 7, Bağdat, 1951.

Salah Hüseyin el-Ubeydî; *Sunnâ'u'n-Nesîc fi'l-Asâri'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî*, el-Mevrid, c. XV, S. 1, Bağdat, 1986.

S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (Çev: Yusuf Yazar), Ankara, 1990.

Suad Mâhir, *en-Nesîcü'l-İslâmî*, Kahire, 1977.

- es-Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, (Trz.).
- es-Suyutî, *Hüsnü'l-Muhâdare fi Ahbâr Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, 1321.
- Süphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev: İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983.
- Şemsettin Şimşek, *Mensucat Öyküleri-Öykülerle Mensucat Tarihi*, İstanbul, 1973.
- eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l-Hisbe*, (Çev. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993.
- et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939.
- et-Tirmizî, *Sünen*, İstanbul, 1992.
- Ureyb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, İran, (Trz.).
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut, (Trz.).
- Yâsîn İbrahim Ali el-Ca'ferî, *el-Ya'kubî el-Müerrih ve'l Coğrafiyy*, Bağdat, 1980.
- Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İrâniyye fi'l-Asri'l-İslami*, Kahire, 1946.
- Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, Kahire, 1948.

GÜMÜŞHANE'DE PEK BİLİNMEYEN İKİ MEZAR ANITI*

KASIM İNCE**

Burada tanıtılmaya çalışılacak olan iki mezar anıtı Gümüşhane'nin merkezinde olmayıp; bunlardan Anonim Kümbet (Pir Ahmet Türbesi) merkeze bağlı Pirahmet Köyü'nde, diğeri, Çağırğan Baba Türbesi ise, Tekke Beldesi'ndedir. Bu iki mezar anıtının bulunduğu yerlerden Tekke Beldesi Gümüşhane-Bayburt yolunda; Pirahmet Köyü ise Gümüşhane-Kelkit yolu üzerinde, Tekke Beldesi'ne 5 km. mesafededir (1. Harita).

Her iki yerleşim yerinin Gümüşhane'ye bağlı olması, tabii olarak Gümüşhane tarihi üzerinde durmayı gerektirir. Ancak, eski Gümüşhane'nin, Harşit Vadisi'ne doğudan ilhak eden Musalla Deresi yamaçlarında olması¹, Gümüşhane'nin şimdiki konumunu 1918'den sonra kazanmış olması², özellikle Türk tarihiyle ilgili olaylar bakımından, tarihî bilgilerin, bölge olarak, Bayburt'un tarihi ile birlikte ele alınmasının daha uygun olacağını düşündürmüştür. Çünkü, Bayburt, bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynamış bir merkezdir.

İki vilâyetimiz de Trabzon'dan Tebriz'e kadar uzanan "İran Transit Yolu" adı verilen Trabzon-Erzurum Caddesindedirler³.

* Konuya dikkatimi çeken ve yardımlarını esirgemeyen Selahattin Tozlu ile mezar anıtlarının kitabesinin okunmasındaki yardımlarından dolayı Selami Bakırcı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

** Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Besim Darkot, "Gümüşhane" maddesi, İA., IV. C., İstanbul, 1964, 836. s.; Selahattin Tozlu, "XIX. Asırda Gümüşhane Şehri ve Bahçeleri", Kültür Vadisi Gümüşhane, 6. Sayı, İstanbul, 1995, 22 s.

² Besim Darkot, *a.g.m.*, 836. s.; Gülyüz (Akagün) Uslu, Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri, İstanbul, 1980, 8. s.; Metin Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği", Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-7 Haziran 1990), Ankara, 1991, 33. s.

³ Besim Darkot, *a.g.m.*, 836. s.; "Bayburt" maddesi, İA., II. C., İstanbul, 1961, 365. s.; Metin Tuncel, *a.g.m.*, 33. s. Erzurum-Trabzon yolunun Tanzimatın ilk yıllarına kadar, yaylalardan geçtiği, daha sonra şimdiki güzergâhın kullanıldığı anlaşılmıştır. M. Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlı Tapu-Tahrir Ve Mühimme Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları Ve Madenleri Üzerine Hükümlerden Örnekler" Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, 73. s.

Türklerin, Anadolu'da, ilk fethettikleri yerlerden biri de Bayburt'tur⁴. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra, Bayburt'un, bir ara, Danişmendliler'in elinde kaldığından söz edilmektedir⁵. Ancak Bayburt ve çevresi, bu topraklar üzerinde kurulan ilk beylikler döneminde, merkezi Erzurum olan Saltukogulları'nın elinde bulunmuştur⁶. Saltuklular'la, "merkezi Erzincan'da bulunup, (başlangıçta) Trabzon, Harşit Çayı (Torul ve Gümüşhane dahil) ile Kelkit Çayı boyu, hatta Tunceli ve Palu kesimiyle Divriği'yi ihtiva eden Mengüçlü Emirliği, birbirine komşu bulunuyordu"⁷. Konumuz olan iki mezar anıtının bulunduğu yerleşim yerlerinin, bu dönemde kimin elinde bulunduğu pek açık değildir. Belki de Saltuklular'la Mengüçlülük'in sınır bölgesinde kalıyorlardı. Bu sıralarda Gümüşhane'nin Türkler tarafından fethedilmediği anlaşılmaktadır. Danişmendliler'in; Niksar, Malatya, Sivas, Amasya ve Merzifon kesimlerinde hüküm sürdükleri ve eserlerini, daha çok, o bölgelerde ortaya koydukları bilindiğine göre Gümüşhane ve Bayburt'la ilgilerinin çok kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu bölgenin daha çok Saltuklular ve Mengüçlülük arasında kaldığını kabul edebiliriz.

Bir ara, Trabzon İmparatoru Alexis Comnene'nin kumandanı Theodore Gabras tarafından zaptedilmekle birlikte, Bayburt, Malazgirt Zaferi'nden XIII. yüzyılın başlarına kadar Saltuklular'ın hakimiyetinde kalmıştır⁸. Bu arada Gümüşhane, 1204'de Bizanslılardan, Trabzon-Rum İmparatorluğu'nun eline geçmiştir⁹. Bayburt ise Saltuklular'ın, 1202 yılında, Konya Selçuklu Sultanlığı tarafından ortadan kaldırılmasına kadar, onların elinde kalmıştır¹⁰.

⁴ Osman Turan, "Bayburt" Maddesi, İA., II. C., İstanbul, 1961, 365. s.; Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1966, 107. s.

⁵ A. Şeref Beygu, Erzurum Tarihi Anıtları Kitabeleri, İstanbul, 1936, 248. s.; Osman Turan, a.g.m., 365. s. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 40. s.; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985, 253. s. Enver Konukçu, "Bayburt Tarihi" Türk Tarihinde Ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988), Erzurum, 1989, 11. s.; İsmet Miroğlu, "Bayburt" maddesi, TDV. İA., V.C., İstanbul, 1992, 226. s.

Ancak, Danişmendliler hakkında kapsamlı bir makale yazan Yınanç, böyle bir bilgiden bahsetmemektedir. M. Halil Yınanç, "Danişmedliler" maddesi, İA., III., C., İstanbul, 1963, 468-479. s.

⁶ A. Şeref Beygu, a.g.e., 248. s.; Faruk Sümer, "Saltuklular" Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara, 1971, 415. s.; Osman Turan, a.g.m., 365. s.; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, 3. s.; Erdoğan Merçil, a.g.e., 283. s.

⁷ M. Fahrettin Kızıoğlu, a.g.m., 70. s.

⁸ Osman Turan, a.g.m., 365. s.; İsmet Miroğlu, a.g.m., 226. s.

⁹ Gülyüz Uslu, "Gümüşhane'nin Tarihiçesi Ve Turistik Değerleri", Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), Ankara, 1991, 42. s.

¹⁰ Faruk Sümer, a.g.m., 422. s.; Erdoğan Merçil, a.g.e., 284. s.; İsmet Miroğlu, a.g.m., 226. s.; Enver Konukçu, a.g.m., 11. s.; Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992, 26. s.

Selçuklu sultanlarından Alaeddin Keykûbat zamanında (1220-1237) Konya'ya bağlanan Bayburt, Köseadağ Savaşı'nın (1243) ardından, Anadolu Moğollarının eline geçse de, Selçuklulara bağlı kalmıştır¹¹. Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra (1334), Bayburt, Gümüşhane ile birlikte Celayirlielerin eline geçmiştir¹². Daha sonra Bayburt ve çevresinde bir müddet, Eretnağullarının hakimiyeti görülmektedir¹³. Ayrıca, Erzincan beyi Mutahharten de Bayburt ve çevresini bir süre elinde tutmuştur¹⁴. 1394'te, Kadı Burhaneddin zamanında, Akkoyunlu beylerinden Kutlu Bey'in oğlu Ahmed Bey'in¹⁵ yardımıyla, kent, Mutahharten'den alınmış ve ardından, Kadı Burhaneddin tarafından Akkoyunlulardan Ahmed Bey'e ikta olarak verilmiştir¹⁶. Bayburt'a bağlı Sinür (Çayıryolu) ve Pulur köylerini merkez yaparak büyüyen ve bir devlet olan Akkoyunlular, 1473 yılında, Osmanlılarla yaptıkları Otlukbeli Savaşı'nda mağlup olmuşlardır¹⁷. Bu arada, 1479 yılında, Torul ve Gümüşhane Osmanlılar tarafından fethedilmiştir¹⁸. Akkoyunlular, Otlukbeli'nde yenilmelerine rağmen, bir süre daha Bayburt'a hakim olmuş-

¹¹ Osman Turan, *a.g.m.*, 365. s.; İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, 226. s.

¹² Osman Turan, *a.g.m.*, 366. s. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 41. s.

¹³ A. Şeref Beygu, *a.g.e.*, 248. s.; Osman Turan, *a.g.m.*, 366. s.; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 45. s.; Enver Konukçu, *a.g.m.*, 16. s.; İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, 226. s.

¹⁴ A. Şeref Beygu, *a.g.e.*, 248. s.; Osman Turan, *a.g.m.*, 366. s.; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 45. s.; Enver Konukçu, *a.g.m.*, 16. s.; İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, 226. s.

¹⁵ Ahmet Bey'in mensup olduğu Akkoyunlular, Oğuzların Bayındır boyundandırlar. M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular" maddesi İA., I. C., İstanbul, 1965, 255. s.; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 45. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri Ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1984, 188. s.; Bahaeddin Ögel vd., Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu, Ankara, 1992, 23. s.; Ahmed Bey'in babası, Kutlu Bey'in mezarı, Bayburt'a bağlı Sinür Köyü'ndedir. A. Şeref Beygu, *a.g.e.*, 249-250. s.; Ali Kemal, Erzincan, (Basıyeri yok), 1932, 79. s. 1. dipnot; M. Halil Yınanç, *a.g.m.*, 255. s.; M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara, 1976, 36. s.; Gönül Güreşsever-Ara Altun, "Bayburt'un Köylerinde Türk Mimari Eserleri", Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1970, 44-46. s.; Metin Sözen, Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, İstanbul, 1976, 145. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 188. s.; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, II, Ankara, 1991, 194. s.; Bahaeddin Ögel vd., *a.g.e.*, 23. s.

¹⁶ Aziz B. erdeşir-i Esterâbadi, Bezm ü Rezm (Çeviren: Mürsel Öztürk), Ankara, 1990, 342-352. s.; M. Halil Yınanç, *a.g.m.*, 255.; İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul, 1975, 14. s.; *a.g.m.*, 226. s.

¹⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, 193. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 193. s.; Osmanlı Tarihi, II. C., Ankara, 1988, 101. s.; Enver Konukçu, *a.g.e.*, 116. s.

¹⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, 38-39. s.; "921 h. / 1516 Trabzon Mufassal Defterinde, Torul'un köyleri içinde ve bütün Trabzon'un güneyindeki bölgelerde Kögans/Kuvans Kalesi'nin adının geçmemesi, Harşit Çayı başlarında ve Gümüşhane'nin doğu yukarısındaki bu bölgenin, 1479 Osmanlı fethinden önce Torul (Kabasitanlı) Beyliği dışında ve Akkoyunluların elinde bulunmasındadır. M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, 49. s.

larsa da, kent, Safevîlerin eline geçmiş ve kısa süre onların elinde kalmıştır¹⁹. Şehir, Safevîlerin elinde iken, Trabzon sancak beyi olan Şehzade Selim, bu bölgeye akınlarda bulunmuştur²⁰. Bununla birlikte, Sultan II. Beyazid'in, Yavuz Sultan Selim'i takdir yerine, onun akın ve fetihlerini hoşgörmediği, bu yüzden, İstanbul'dan gönderdiği fermanlarla, Safevîlerden alınan Erzincan ile Bayburt'un, Kemah'ın ve Atabeklerden zaptedilen Kökez (Kökans)²¹ ile İspir'in boşaltılarak geri verildiği anlaşılmaktadır²². Fakat Bayburt ve çevresi, Çaldıran Savaşı (1514) sonunda, kesin olarak, Osmanlılar tarafından fethe edilmiştir²³. Bu arada Bayburt Sancağı, Erzincan Vilâyeti adıyla kurulan yeni bir uç beyliğine, Kökans-Kökez-Kökaz-Köğans-Kovans Nahiyesi de Bayburt Sancağına bağlanmıştır²⁴. Bizi ilgilendiren iki mezar anıtı, Bayburt'a bağlı Kovans Nahiyesi dahilinde kalmaktadır²⁵. Bu nahiyeye bir ara kaza olmuş, fakat tekrar nahiyeye olarak değiştirilmiştir²⁶.

1516-1518'de Kovans kazasının 66 köyü, 6 mezraası bulunduğu, 1520 yılında köy sayısının 69'a, mezraa sayısının 7'ye yükseldiği belirlenmiştir. 1530'da ise köy sayısı 69 iken, mezraa sayısı 20 olarak tespit edilmiştir²⁷. Pirahmet Köyü, Kovans kazasının köylerinden biri olarak görülmektedir²⁸, Tekke'nin adı Selseke biçiminde geçmemektedir²⁹.

¹⁹ Osman Turan, *a.g.m.*, 366. s.; İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, 226. s.

²⁰ Osman Turan, *a.g.m.*, 366. s.; İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, 226. s.

²¹ Erzurum-Tortum civarında bir köy ve kaledir. Kovans'la ilgili değildir.

²² M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, 100. s.

²³ Osman Turan, *a.g.m.*, 366. s.; Selahattin Tansel, Yavuz Sultan Selim, Ankara, 1969, 70-71. s.; M. Fahrettin Kırzioğlu, "1522 (h. 928) Yılında İssız Ve Harap Duran Erzurum Bölgesi (Nahiye)leri", Tarih Yolunda Erzurum, 5-6. Sayı, İstanbul, 1960, 9. s.; *a.g.e.*, 100., 119. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. C., 271., 448. s.; İsmet Miroğlu, *a.g.e.*, 14-15. s.; *a.g.m.*, 226. s.; T. Erdoğan Şahin, Erzincan Tarihi, II. C., Erzincan, 1987, 21-22. s.

²⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, 119. s.; Bayburt Sancağı, 1516-1518 yıllarında; Bayburt, Kelkit, Sadak, Kovans, Tercan-ı Ulya ve Tercan-ı Süfla nahiyelerinden meydana gelmektedir. İsmet Miroğlu, *a.g.e.*, 25. s.; Kemah Sancağı Ve Erzincan Kazası (1520-1566), Ankara, 1990, 19. s.; T. Erdoğan Şahin, *a.g.e.*, II. C., 39. s.

²⁵ Kovans, şimdi, Gümüşhane iline bağlı Kale ilçesinin eski adıdır. Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyliği Ve Teşkilâtı Kuruluşu Ve Genişleme Devri (1535-1566) (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1972, 111. s., 23. dipnot; İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, 25. s.

²⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, 120. s.; 70. dipnot, 127. s.; Dündar Aydın, *a.g.tez.*, 159-160. s.; İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, 26-27. s.

²⁷ İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, 33. s.; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlı Tapu-Tahrir ve Mühimme Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Soy/Oymak Hatıraları ve Madenleri Üzerine Hükümlerden Örnekler", Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), 71. s.

²⁸ "Pirahmet: 1516'da 4 sipahi; 1530'da 1 h; 1591'de 15 nefer müslüman, 4 nefer hıristiyan vardı. Mahsulleri, buğday, arpa ve bostan ürünlerinden ibaret olup, hasılı 1516'da 2.000, 1530'da 1.500, 1591'de 3.000 akça idi. Burada bir de değirmen bulunmakta idi." İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, 91. s.

²⁹ BOA., TD. 60, 228. s.

1535 yılında Erzurum Vilâyeti kurulunca buraya, Trabzon Sancağı ile birlikte Gümüşhane kesimi de bağlanmıştır³⁰. Aynı şekilde Erzurum'a bağlanan Bayburt Sancağı, 1551'den sonra kaza, 1631'de ise liva olmuştur³¹. Bu tarihten XIX. yüzyıla kadar buralarda önemli bir olay olmamıştır³². 1828-1829³³ ve 1916-1918 yıllarında her iki ilimiz dolayısıyla iki köy de Rus işgaline maruz kalmıştır³⁴. Daha sonra Trabzon Vilâyetine bağlanan Gümüşhane livası, 1870'de bu vilâyetten ayrılarak müstakil mutasarrıflık olmuş, 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi gereğince vilâyet halini almıştır³⁵. Bayburt ise 1927'de, bir kaza olarak Gümüşhane'ye bağlanmış, 21 Haziran 1989 ve 20202 sayılı resmi gazetede yayınlanan 3578 numaralı kanunla vilâyet olmuştur.

PİRAHMET KÖYÜNDE ANONİM KÜMBET (PİR AHMET TÜRBEŞİ)

Yeri: Köyün içinden geçen Gümüşhane-Erzincan karayolunun güney tarafında, köy camisinin doğusundaki mezarlık içinde bulunmaktadır.

Mimarî Özellikleri: Bir köy mezarlığındaki bu eser; sade, küçük ve gösterişsiz haliyle dikkatleri fazlaca çekmemiştir. Anıt, kare prizmal bir gövdenin piramidal külâhla örtülmesinden ibaret taş bir yapıdır (1. Resim). İki katlı yapının; toprak seviyesinden eşikle ayrılmış üst katına, kilit taşında yarım yuvarlak çıkıntular bulunan basık kemerli kapıdan girilir (2. Resim). Çevresinde ve bulunduğu cephede herhangi bir bezemenin olmadığı kapıdan içeri geçilince, yaklaşık 2.70x2.70 m. ölçülerindeki, kare plânlı küçük üst kata girilir³⁶ (1. Çizim). Harçla sıvanarak açık mavi renkli kireçle badanalanmış olan iç mekânın, yarım küre olan üst örtüsü de aynı şekilde sıvanarak badanalanmıştır. Üst kata ışık sağlayan iki mazgal pencereden biri güney, diğeri doğu du-

³⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlı Tapu-Tahrir ve Mühimme Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları Ve Madenleri Üzerine Hükümlerden Örnekler", Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu, 73. s.

³¹ İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, 25. s.

³² İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyıllarda Bayburt Sancağı, 226. s.

³³ İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, 226. s.

³⁴ İsmet Miroğlu, *a.g.m.*, 226. s.; Gümüşhane İl Yıllığı 1973, Ankara, 1974, 2. s.; 1916-1918 yıllarındaki Rus işgali sırasında Gümüşhane ve çevresindeki Ermeni zulmünden Pirahmet ve Tekke köyleri de zarar görmüştür. Selahattin Tozlu, "Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Haraketleri", Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu, 103-104. s.

³⁵ Ercüment Kuran, "Cumhuriyet Devrinde Gümüşhane'nin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişmesi", Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu, 23. s.

³⁶ Yapının iç ölçüleri; kuzey tarafı 2.69 m., batı tarafı 2.72 m., güney tarafı 2.70 m., doğu tarafı 2.73 m. dir.

varında açılmıştır. Mekânın batı duvarının yukarısında, ortalanarak konulmuş, yapıyla hiç bir ilgisi olmayan kitabe bulunmaktadır. Üst kat girişinin eşiğinden 0.21 m. sonra; uzunlamasına düzenlenmiş, 0.80x0.53 m. ölçülerindeki açıklık, cenazeliğin girişidir³⁷. Üst katın taş döşemeli zeminine daha sonra ince bir harç dökülmüştür. Bu harç da yer yer tahrip olmuş durumdadır.

Yukarıda ölçülerini verdiğimiz üst kattaki açıklıktan; yükseklikleriyle derinlikleri farklı ve düzgün olmayan taşlardan yapılmış dört basamaklı merdivenle cenazeliğe inilir. Cenazelik, yaklaşık olarak 2.20x2.20 m. ölçülerinde kare bir alanı kapsar³⁸. Duvarları moloz taşlarla örülü olan bu kısmın üst örtüsü, sivri uçları aşağıya gelecek biçimde, moloz taşlarla gerçekleştirilmiştir. Bu örtü biçimi gerçek anlamda olmasa da, manastır tonozunun varyasyonu olarak adlandırılabilir³⁹. İçinde, 1.68x0.72 m. ölçülerinde, kime ait olduğu bilinmeyen ahşap bir sandukanın⁴⁰ bulunduğu cenazeliğin zemini, sıkıştırılmış topraktır.

Yaklaşık olarak 4.00x4.00 m. ölçülerindeki kare prizmal gövdenin, dört yüzeyle piramidal külâhla örtülmesiyle dış görünüşünü kazanmış olan yapının, cephelerinin hiç birinde bezemeye işaret edebilecek iz yoktur⁴¹. Piramidal külâhın, sonradan yapıldığı belli olan harç kaplamanın altındaki üst örtüsünün taşlarının, cenazeliğin üst örtüsünde kullanılan moloz taşlardan olduğu anlaşılmaktadır. Bugün harap durumdaki üst örtünün tepesine konulmuş olan taş alemin orijinal olduğu konusunda şüpheliyiz.

Tarihçesi: Banisi ve mimarı belli olmayan kümbetin, kendisine ait bir kitabeyle rastlanamamıştır.

Yapı üzerinde, yukarıda bahsettiğimiz, eserle doğrudan ilgisi olmayan bir kitabe vardır. Siyah mermer üzerine, dört satır olarak, sülüs hatla, Arapça yazılmış, 0.76x0.43 m. ölçülerindeki kitabe şöyledir (3. Resim):

³⁷ Bu açıklığın kenarlarının alt kısmındaki; 0.02 metrelik çıkıntular, açıklığın üzerinin seyir bir kapakla kapatıldığının işaretidir.

³⁸ Cenazeliğin kuzey tarafı 2.18 m., batı tarafı 2.22 m., güney tarafı 2.20 m., doğu tarafı 2.24 m. ölçülerindedir.

³⁹ Bu örtü biçimi, plândan, her ne kadar aynalı tonoz olarak algılsa da aynalı tonoz değildir. Cenazeliğin duvarları yükselirken, hafifçe daraltılmış, üst kısma dönüş sağlandıktan sonra düz bir örtü oluşturulmuştur. Üst örtünün oluşumu, manastır tonozunun varyasyonu olarak adlandırmamıza temel teşkil etmektedir.

⁴⁰ Sanduka, şu andaki durumuna köylüler tarafından yapılan onarımlarla kavuşmuştur.

⁴¹ Yapının dış ölçüleri; kuzey tarafta 3.99 m., batı tarafta 4.01 m., güney tarafta 3.97 m., doğu tarafta 4.01 m. dir.

1. satır: هذا ذكر ما وقف واحسن في سبيل الاعز الاكرم
افتخار الصلحا درويش بن مراد المرحوم.....
الادهمي ليوم لا ينفع مال
2. satır: ولا بنون الا من أتى الله بقلب سليم اجتمع.....
المدعو..... عن العليا والسفلى مع وبينهما سد
الطاحونة الكائنة في مز رعة
3. satır:السفلى لزاوية.....وقطب سلطان المحققين
ابراهيم أدهم الواقف جعل التولية والنظر لنفسه
مادام في قيد حيويته
4. satır: بعدالاولاد و اولاد اولاد بطنا بعد بطن نسلا بعد
نسل فمن بدله بعد ما سمعه فعليه لعنة الله و مليكته
والناس أجمعين في غره ذي الحجة سنة تسعين
و تسعمائه
1. satır: Hâzâ zikru mâ vakafe ve ahsene fi sebîli'l-eazzi'l-ekrem, iftiharü's-
sülehâ Dervîş bin Murâd el-merhûmel-Edhemî li-yevmin
lâ yenfeu ma'lûn
2. satır: velâ benûn illâ men ete'llâhe bi kalbin selîm içteme'ael-med-
'uuvvü ani'l-'ulyâ ve's-süflâ ma'a ve beynehumâ seddü't-
tâhuneti el kâineti fi mezra'atî.....
3. satır: es-süflî li-zâviyeti ve kutbü sultânî'l muhakkikîn İbra-
him Edhemel-vâkîf ce'ale et-tevliyete ve'n-nazar li-nef-
sihi mâ-dâme fi kaydı hayeviyetihi
4. satır: Ba'de'l-evlâd ve evlâdı evlâd batnen ve ba'de batnin neslen ba'de
neslin femen beddelehû ba'de mâ semî'ahu fe aleyhi la'netullahi
ve melâiketîhi ve'n-nasi ecma'in fî gurret-i zilhicce sene tûs'in ve
tûs'a mie

Anlaşılabacağı üzere yukarıdaki kitabe bir vakıf kitabedir. Ancak bu kitabe kümbet veya türbe lafzı geçmemektedir. Buna işaret eden herhangi bir ip ucu da yoktur. Dolayısıyla kitabe mezar anıtının üst katında bulunsa da, bununla ilgili olarak görülüp değerlendirilemez. O halde kitabe, bir başka yerden getirilerek şimdiki bulunduğu yere yerleştirilmiş olmalıdır. Şunu da ilâve etmek gerekir ki, köyden hiç kimse, kitabenin başka yerden buraya getirilerek yerleştirilip yerleştirilmediği konusunda, bize, hiç bir bilgi verememiştir. Dolayısıyla kitabenin, kümbetin tarihlendirilmesinde fazla dikkate alınması da düşünülemez.

Bu durumda, eserin tarihlendirilmesinde, tarihî bilgilerin önemi artmaktadır. O nedenle de, eserlerin bulunduğu yerlerin tarihî-coğrafyasının ayrıntılı olarak ele alınmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Gümüşhane tarihi, şimdiki idarî teşkilâta, paralellik arzedecek şekilde incelenemez. Zira, bölgenin hem Osmanlı öncesi tarihi, hem de Osmanlı fethi ve müteakip dönemi birbirinden farklıdır. Gümüşhane halkı arasında halen yaşayan bir tabir de bunun adeta delilidir. Halk, vilâyeti "Aşağı Dere" ve "Yukarı Dere" diye anmaktadır. Gerçekten de Vavuk Dağı'ndan Zigana'ya kadar bir vadiden ibaret olan şehrin tamamı hakkında söylenen bu sözler, Osmanlıların da oldukça benimsediği "tabiî sınır" ayırımına işaret etmektedir. Yani, Gümüşhane'nin yukarı kısmıyla aşağı kısmının tarihi serüvenleri doğal olarak birbirinden ayrıdır. Üstelik aynı farklılık, sosyo-kültürel bakımdan da bir vâkiadır. Aşağı Dere Karadeniz Bölgesi'yle, Yukarı Dere de Doğu Anadolu Bölgesi'yle benzeşmektedir. Bu gerçekler tarihî vakalardan ortaya çıkmış olgulardır. O halde Gümüşhane tarihi incelenirken; Aşağı Dere, Trabzon ve burayı hâkimiyetinde bulunduran devlet/devletlerle ilgili olarak açıklanabilir. Yukarı Dere ise, Doğu Anadolu'ya hakim olmuş devlet/devletlerle ilişkilendirilebilir. Burada, Aşağı-Yukarı Dereler'in nerelerden ibaret olduğuna değinmek gerekmektedir. Halkın kullandığı tabirler, bugünkü Gümüşhane'nin içerdiği köyler dikkate alındığında; Aşağı Dere denilen yerin, Akçakale Boğazı'ndan Zigana Dağı'na kadarki bölüm, Yukarı Dere'nin de söz konusu boğazdan Vavuk Dağı'na uzanan kısım olduğu tespit edilmektedir¹². Nitekim bu husus, Osmanlılar'ın bölgeyi fethinden sonra yaptıkları tahrir (=yazım) defterlerinin kayıtlarında da hemen aynıyla görülebilmektedir. 1479 yılında fethedilen

¹² Bu sınır, yüzeysel olarak bazı yayınlarda da yer almıştır. Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington, 1985, Volume, I, 49. p.

Torul, Cezire ve Canebah kaleleri⁴³, Gümüşhane'nin hemen yanındaki Canca Kalesi'nden Kürtün-Torul hattına kadarki bölgeyi ihtiva etmektedir. 1461'da Osmanlılarca fethedilen Trabzon sınırlarına sonradan katılan bu bölgenin ilk tahriri, 1486 yılına aittir⁴⁴.

Yukarı Dere'ye gelince; halk söyleyişinde, Akçakale Boğazı'ndan Vavuk Dağı'na kadarki saha olarak tanımlansa bile, Yağmurdereli ahalinin "Koğans Köyleri" adıyla andığı yerler, bahsedilen Yukarı Dere'dir. Koğans köyleri ise, Akçakale Boğazı'ndan sonraki ilk köy olan Selseki (Tekke)'den başlayarak Varyemez Köyü'ne kadar devam eden köyler olup; doğudan Yağmurdere, batıdan Kelkit köyleriyle sınırlıdır. Bu sahanın aşağısı Torul, yukarısı da Bayburt köyleriyle çevrilidir. Nitekim Gümüşhane'nin Yukarı Dere kısmı, 1516-1518 tarihleri arasında yapılan ilk Osmanlı tahrir defterlerinde de, anıldığı gibi Selseki'den başlayarak Varyemez'e kadar devam eden sahayı ihtiva etmekte olup; Kökes nahiyesine bağlıdır⁴⁵.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Gümüşhane tarihinin iki kısımda mütalâa, edilmek zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Araştırmamıza konu olan iki mezar anıtı da, söz konusu Yukarı Dere'de olduğundan Doğu Anadolu tarihiyle ilişkilendirilmek durumundadır. En azından tarihi veriler bu ihtimali kuvvetlendirmekte ve hatta hemen hiç araştırılmamış bu bölgenin -şimdilik- böyle değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Bu aşamada, mezar anıtı hakkında söylenen, Karamanoğullarından Pir Ahmed'e⁴⁶ ait olduğu şeklindeki rivayeti hatırlama durumundayız⁴⁷. Mezar

⁴³İbn Kemal, Tevarih-i Âli Osman, VII. defter (Yayına hazırlayan: Şerafettin Turan), Ankara, 1991, 464-467. s.

⁴⁴M. Hanefi Bostan, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal Ve İktisadi Hayat (Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993, 13-19. sayfalarda, ilk tahrir ve bunun içerdiği idari birimler, aynen zikredilen Aşağı Dere'ye tekabül eder.

⁴⁵İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, 86-93. sayfalarda Kövans Nahiyesi'ne tâbi köyler zikredilmektedir. Ancak Kovans'ın en batı köyü olan Selseki (Tekke) Köyü okunamamıştır. Halbuki, Miroğlu'nun eserinde bir kaç köyün vakfedildiği gösterilen Çağırğan Baba Zaviyesi, Selseki (Tekke) Köyü'ndedir. "Karye-i Selseki (سلسكي) nâm 'an-nahiye-i Kökes ümâreş be-zaviye-i Çağırğan Baba der-karye-i mezkûre". BOA., TD., 60 nr., 228. s. Diğer yandan, nahiye'nin en doğu sınırında bulunan Varyemez Köyü, bugünkü Kocayokuş Köyü'ne bağlı ve tamamıyla Gülmahmutoğulları'na ait aynı adla anılan arazidir. Şimdi Bayburt'a bağlı Çerçi Köyü ile sınırdır. Varyemez Köyü ile ilgili bu not, Selahattin Tozlu'dan öğrenilmiştir.

⁴⁶Karamanoğlu Pir Ahmed, İbrahim Bey'in oğludur. Abu Bakr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbakariyya (Yayımlayanlar: Necatî Lugal-Faruk Sümer), II. C., Ankara, 1993, 554. s.; Gaffar Totaysalrı, Karaman (Lârende) Tarihi İncelemeler, Konya, 1944, 19. s., 1. dipnot.; Ernst Diez vd., Karaman Devri Sanatı, İstanbul, 1950, 87. s.; M. Mesud Koman, Şikari'nin Karamanoğulları Tarihi, Konya,

anıtının içindeki kitabenin tarihi de yanlış okunmuştur. Bu rivayetin yanında, maddî verilere bakıldığı takdirde, Karamanoğulları devri eserleriyle paralellikler de göze çarpmaktadır. Paralelliklerden birinin, mezar anıtı girişinin, basık kemerli ve çıkıntılı üzengi taşlarına sahip olmasıdır⁴⁸. Ancak, basık kapı kemerlerinin çıkıntılı üzengi taşlarına oturması, Anadolu Selçuklu

1946, 191. s.; M. Zeki Oral, "Fatih Sultan Mehmed'in Gevala Kalesi ile Karaman Ellerini Fethi ve Hâmidî'nin Terci-i Bendi" VD., IV, Ankara, 1958, 81. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri Ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, 30. s.

⁴⁷ Karamanoğlu Pir Ahmed, kardeşleri ve Fatih Sultan Mehmed ile yaptığı mücadeleler sonunda, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a sığınmıştır. Abu Bakr-i Tihriani, *a.g.e.*, II. C., 567. s.; Gaffar Totaysalgır, *a.g.e.*, 23. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 34. s.

Karamanoğlu Pir Ahmed'in, Silifke yakınlarında, Osmanlılarla mücadele ettiği Minan Kalesi'nin, Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra intihara teşebbüs ettiği, ancak bu teşebbüsten yaralı olarak kurtulduğu ve Uzun Hasan'ın yanına gittiği, kendisine dirlik olarak verilen Bayburt'ta oturduğu ve az zaman sonra hastalanarak, 874/1470 tarihinde öldüğü ifade edilmiştir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 34. s.; Osmanlı Tarihi, II. C., 107. s.

S. Özcan San, yapının Karamanoğlu Pir Ahmed'e ait olduğunu ifade edenlerdendir. Gümüşhane Kültür Araştırmaları Ve Yöre Ağızları, Ankara, 1990, 626. s. San, ayrıca; Karamanoğlu Pir Ahmed'in, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a sığındığını, onun, Akkoyunlulara yaptığı hizmetlerden dolayı da, kendisine Gümüşhane'nin Yeni Yol, Pir Ahmed, Tekke, Kızılköy ve şimdiki Özcan Mahallesinde "yurt" verildiğini ifade etmiştir. S. Özcan San, "Gümüşhane Müstakil Sancağındaki Mahalleler Aileler Ve Efsaneler, Hikayeler", Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), 137. s.

Ayrıca, kümbetin içindeki kitabenin tarihinin, 957 (1550) olduğu ve yapının Karamanoğlu Pir Ahmed'e atfedildiği de vakidir. Gülyüz Uslu, Gümüşhane Ve Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri, İstanbul, 1980, 28. s.; "Gümüşhane'nin Tarihçesi Ve Turistik Değerleri", Geçmişte Ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990), 151. s.

⁴⁸ Arel, basık kapı kemerlerinin çıkıntılı üzengi taşlarına Karaman devri özelliği olarak belirlemiştir. Mehlika Arel, "Mut'taki Karamanoğulları Devri Eserleri" VD., V, Ankara, 1962, 245. s. Arel'in bu tespitine, Karaman Devri sanatında, değişik biçimlerde olmak üzere; Ermenek Tol Medrese (1339), Karaman Hacıbeyler Camii (1358), Karaman Arapzade Camii (1374-1420) taçkapılarında rastlanılmaktadır. Ernst Diez vd., *a.g.e.*, 22., 48., 57. şekiller. Bu tespiti mezar anıtları açısından ele alacak olursak, sadece Mut Hocendi (Büyük) Türbesi'nde var olduğunu görürüz.

Kaldı ki, Anadolu Selçuklu medreselerinden; Seyitgazi Ümmühan Hatun Medresesi (XIII. yüzyıl başları), Atabey Ertokuş Medresesi (1224), Akşehir Taş Medrese (1250), Kırşehir Cacabey Medresesi (1272), Sivas Buruciye Medresesi (1271), Çay Yusuf bin Yakub Medresesi (1278) taçkapılarında da biçimleri farklı da olsa kullanıldığı görülür. Aptullah Kuran, Anadolu Medreseleri, I, Ankara, 1969, 156., 72., 199., 120., 235., 130. R.

Yine Anadolu Selçuklu devrindeki bazı cami, han ve mezar anıtlarının kapılarında da bu tarz çıkıntılar uygulanmıştır. Kayseri Külük Camii (1210-1211), Niğde Alaeddin Camii (1223), Kayseri Hunat Hatun Camii (Batı kapısı) (1237-1238), Susuz Han (Burdur-Antalya) (XIII. yüzyılın ortaları), Akhan (Denizli-Konya) (Avlu kapısı) (1254), Sarı Han (Kayseri-Aksaray) (XIII. yüzyılın sonu), Kayseri Döner Kümbet (XIII. yüzyılın sonu), Niğde Hüdevend Hatun Kümbeti (1312-1313), Niğde Gündoğdu Kümbeti (1344), Kayseri Ali Cafer Kümbeti (1349-1350) gibi. Rahmi Hüseyin Ünal, Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir, 1982, 10., 18., 40., 55., 59., 95., 118., 120., 124., 125. R.

sanatında; farklı yerlerde ve zamanlarda yapılmış medrese, cami, han ve mezar anıtlarında da görülmektedir. Bu nedenle, basık kapı kemerlerinin çıkıntılı üzüngü taşlarına sahip olmalarını, sadece Karamanoğulları eserlerine atfetmek mümkün görünmemektedir.

Karamanoğullarının mezar anıtlarına baktığımızda, gövde biçimi ve üst örtüsü açısından üç mezar anıtı ile paralellik kurulabilir⁴⁹. Görüleceği üzere, gövde ve üst örtü bakımından benzerliklerde dahi nüanslar vardır. Konya Fakih Dede Türbesi'nde tuğla malzemenin kullanılmış olması da bir farklılık olarak göze çarpmaktadır. Bezeme elemanları bakımından, Karamanoğulları yapılarında kullanılmış olan herhangi bir motif benzerliği aramak, incelediğimiz mezar anıtında, tahrip edilmiş de olsa hiç bir bezeme unsurunun bulunmayışı nedeniyle kendiliğinden ortadan kalmaktadır. Ayrıca şunu ifade etmekte yarar vardır. Kare prizmal gövdeli mezar anıtı geleneği sadece Karamanoğullarına ait olmadığı gibi, Anadolu Türk sanatına da özgü değildir⁵⁰. XII. yüzyılın sonundan önce Anadolu'da görülmeyen bu tarz mezar anıtları, XIII. yüzyılın başlarından itibaren, çok seyrek olmakla beraber her bölgede rastlanabilen bir tip haline gelmiştir⁵¹. Kısaca Pir Ahmet Köyü'ndeki Anonim Kümbeti'in, Karamanoğulları mezar anıtları ile biçim ve malzeme farklılıklarını dikkate aldığımızda, rivayetle fazla bağdaşmadığı görülmektedir. Böylece, rivayetin, yeni veriler elde edilinceye kadar bu halde kalacağı anlaşılmaktadır.

Eserin bulunduğu bölgenin, Osmanlılar tarafından fethini hatırlarsak, cenazeliği bulunan bir mezar anıtının, Osmanlılarla ilgisinin olmayacağı kolaylıkla kabul edilebilir.

⁴⁹ Bunlardan birincisi, Karaman-İbrahim Bey Türbesi (829-868/1426-1462): Kare gövdeli olan bu anıtın gövdesi yukarı kısımda sekizgene dönüştürülerek bir kasnak oluşturulmuştur. Piramidal külâhu sekiz yüzevidir. Alt katın girişi, üst kat merdivenlerinin altındadır. Ernst Diez vd., *a.g.e.*, 67-81. s.

İkincisi, Konya-Fakih Dede Türbesi (860/1454): Kare gövdenin yukarıdaki sekizgen kasnağın üzerindeki piramidal üst örtünün malzemesi tuğladır. Ernst Diez vd., *a.g.e.*, 136. s. Alt katının olup olmadığını adı geçen yayından anlamak mümkün olamamıştır.

Üçüncüsü, Mut-Küçük Türbe (1444'den önce): Kare gövdeli yapının üst örtüsü piramidal külâhur. Alt katının mevcut olduğu, girişinin belli olmadığı, muhtemelen dışta olan girişin toprak seviyesinin yükselmesiyle kapanmış olabileceği ifade edilmiştir. Mehlika Arel, *a.g.m.*, 244. s.

⁵⁰ O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 157. s.

⁵¹ M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri" *Anadolu (Anatolia)*, XI, (1967), Ankara, 1969, 95. s.

Bu durumda, mezar anıtının, Akkoyunlularla ilişkisinin varlığına bakmanın yararlı olacağı akla gelebilir⁵². İncelediğimiz mezar anıtının üzerinde Akkoyunlulara ait olabileceğine işaret eden herhangi bir iz yoktur. Ancak, Akkoyunlu mezar anıtları açısından bir karşılaştırma yapacak olursak, şöyle bir sonuca varabiliriz: Görüleceği üzere Akkoyunluların bilinen ilk mezar anttı, Bayburt'un Sinür Köyü'ndeki Kutlu Bey Türbesi'dir. Kutlu Bey Türbesi'nin, ilk türbe olması yanında, incelediğimiz mezar anıtına en yakın Akkoyunlu türbesi oluşunu ve bu türbede çininin dahi kullanılmış olmasını dikkate aldığımızda, her iki mezar anıtının farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Kutlu Bey Türbesi'nde cenazeliğin bulunmayışı ve diğer Akkoyunlu mezar anıtlarından cenazeliği bulunanların, cenazelik girişlerinin yeri de, Pirahmet'teki kümbetin mezar odası girişi ile bağdaştığı söylenemez. Anonim Kümbeti'nin, cenazeliğinin üst örtüsünün inşa biçiminin arkaikliği ve malzemesinin genel durumu bakımından Akkoyunlu mezar anıtlarından ayrıldığı görülür. Kümbet, yalınlığı bakımından, muhtemelen Akkoyunlu eseri olabileceği ifade edilmiş olan; Diyarbakır Şeyh Abdülcelil ve Lala Bey Türbesi ile yakınlığı vardır biçiminde bir yaklaşım getirilebilirse de, onların Akkoyunlularla

⁵² Akkoyunlu mezar anıtlarına baktığımızda, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Bayburt-Sinür Köyü Kutlu Bey Türbesi (1389 civarı): Sekizgen gövdeli yapı, kubbeyle örtülmüştür. Anıtın cenazeliği yoktur. Ayrıca bu yapıda çini kullanıldığı, ancak şimdi bunların ortadan kalktığı ifade edilmiştir. A. Şeref Beygu, *a.g.e.*, 255. s.; Gönül Güreşsever-Ara Altun, "Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, III. Sayı, İstanbul, 1970, 46. s., 6. plan; Metin Sözen, *Anadoluda Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul, 1976, 146. s., 46. şekil.

Akkoyunlu mezar anıtları içinde kare prizmal gövdeli olan yoktur. Diğer mezar anıtları için bkz., İbrahim Artuk, "Mardin'de Akkoyunlu Hamza'nın Mezarı", *Selçuklu Araştırmaları*, I (1969), Ankara, 1970, 157. s.; Yılmaz Önge, "İğdir'ın Amarat (Çakırtaş) Köyü'ndeki Kümbet", *Önasya*, V.C., 55. Sayı, Ankara, 1970, 8-9. s.; "Ahlat Emir Bayındır Kümbeti ve Mescidi", *Önasya*, V.C., 59-60. Sayı, Ankara, 1970, 6-7 s. Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul, 1971, 106. s.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, I-II, Ankara, 1990, 319-320. s.

Bir de Akkoyunlu mimarisi dahilinde olması muhtemel mezar anıtları vardır ki, bunların sayısı iki olup, Diyarbakır'da bulunmaktadır. Bu mezar anıtları şunlardır: Şeyh Abdülcelil Türbesi (XV. yüzyıl ortaları veya XVI. yüzyıl başları): Kesme taştan inşa edilmiş olan türbe; sekizgen gövdeli, içten kubbe, dıştan oluklu kiremit kaplı piramidal bir üst örtüye sahiptir. Metin Sözen, *a.g.e.*, 158. s.; 51. şekil. Beysanoğlu, tarih belirtmemekle birlikte, Akkoyunlu döneminden olduğunun kabul edildiğini ifade etmiştir. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, II. C., Ankara, 1990, 469. s.

Lala Bey Türbesi (XV. yüzyılın ortası-XVI. yüzyılın başı): Kesme ve moloz taştan yapılmış olan türbenin gövdesi, kare prizmal olup kubbeyle örtülmüştür. Güneydeki kapıdan inilen, yalın görünümlü cenazeliği beşik tonozludur. Metin Sözen, *a.g.e.*, 159. s.; 23. şekil. Sözen, bir başka yayınında bu eseri XVI. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlemiştir. Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, 281. s. Beysanoğlu ise eseri, XV. yüzyıla vermiştir. Şevket Beysanoğlu, *a.g.e.*, II. C., 468. s.

ilişkisi tam kurulamadığı için verimli bir sonuç alınabileceğinden emin olmak güçtür.

Erzincan beyi Mutahharten'in, Eretnaogullarının ve Celayirlilerin; mezar anıtının bulunduğu bölgedeki hakimiyetlerinin kısa oluşları, onlardan herhangi birisi tarafından, böyle bir eserin inşasının gerçekleştirilebileceği konusunda tereddüt uyandırmaktadır.

Moğolların Anadolu'daki hakimiyetleri sırasında, Bayburt'un Anadolu Selçuklularına bağlı kaldığı yukarıda ifade edilmişti. Bu durum, Moğolların, burada hiç bir eser ortaya koymadıkları biçiminde anlaşılmalıdır. Moğolların, Bayburt'ta, daha çok eğitim ve öğretimle ilgili yapılar inşa ettikleri bilinmektedir⁵³.

Eserlerin bulunduğu bölgenin Mengüçöklüler ve Saltuklular arasında sınır olabileceğini belirtmiştik. Mengüçökoğullarının ortaya koyduğu mezar anıtlarına bakarsak, bunların sekizgen olduklarını görürüz⁵⁴.

Konya Selçuklularını doğrudan ilgilendiren kare kaideli bir mezar anıtı olarak, Sivas'ta, I. İzzeddin Keykavus'un 614/1217'de inşa ettirdiği darüşşifanın, güney eyvanında bulunan türbesi görülmektedir⁵⁵. Bu türbenin, medresenin eyvanının, sonradan değiştirilerek elde edildiği bilinmektedir. Malzemesi, bezemesi, medresenin çatısından sonraki ongen gövdesi bakımından, incelediğimiz mezar anıtıyla herhangi bir ilgi kurmak mümkün olmamaktadır.

Konya Selçuklularından önce, bu bölgenin hakimi olan Saltukluların mezar anıtlarını dikkate aldığımızda, ortak noktaların çoğaldığı gözlemlenmektedir⁵⁶. Bu ortak noktalardan bir tanesi en ilgi çekenidir. O da, cenazelik girişinin; anıtın üst katına girişi sağlayan kapıdan içeri girilince, hemen aşağıya inen merdivenlerle sağlanmış olmasıdır. Bu şekildeki cenazelik girişleri, Türk sanatında, Anadolu dışında, İran'daki Burc-u Demavend Kümbeti'nde⁵⁷, Anadolu'da ise, biçimi farklı olsa da orijinal olarak sadece Erzurum'

⁵³ Rahmi Hüseyin Ünal, "Monuments İslamiques Pre-Ottomans de la Ville de Bayburt et de ses Environs" Revue des Etudes İslamiques, XL/1, Paris, 1972, 100 s.

⁵⁴ Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, I-II, 249-250. s.

⁵⁵ Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, I-II, 253-254. s.

⁵⁶ Saltuklu mezar anıtlarıyla; iki katlı oluşu, tamamen taş melzemenin kullanılması yanında, cenazeliğin girişi bakımından şimdiye kadar tek örnek olarak bilinen, Emir Saltuk Kümbeti'nin cenazelik girişiyle olan benzerliğidir.

⁵⁷ Aslanapa, Burc-u Demavend Kümbeti'nin tarihini, üslup bakımından XI. yüzyılın üçüncü çeyreğine vermiştir. Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, I-II, 68. s.; O. Cezmi Tuncer, üst örtüsünü dikkate alarak, XII. yüzyılın ilk yarısını önermiştir. O. Cezmi Tuncer, a.g.e., 40. s.

daki Emir Saltuk Kümbeti'nde⁵⁸ görülmektedir. Bununla birlikte incelediğimiz mezar anıtının; kare prizmal gövdeli oluşu, dış örtünün kasnaksız olarak⁵⁹, doğrudan duvarlara oturması ve dört yüzeyli piramidal dış örtüye sahip olması; Diyarbakır Sultan Şüceaddin Kümbeti (605/1208-9)⁶⁰, Ahlat Şeyh Necmeddin Kümbeti (619/1222-1223)⁶¹ ve Erzurum'da Üç Kümbetler'in batısındaki Anonim Türbe⁶² ile benzerlik göstermektedir. Kullanılan malzemenin taş olmasıyla da benzerlikleri vardır.

Buraya kadar verilen bilgileri gözönünde tutarak, incelediğimiz mezar anıtını, Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nin mezar odası girişiyle olan paralellğine rağmen, Saltuklulara atfedebilecek daha başka bilgi elde edilememiştir. Diyarbakır Sultan Şüceaddin Kümbeti, Ahlat Şeyh Necmeddin Kümbeti ve Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nin batısındaki Anonim Kümbeti dikkate

⁵⁸ Ünal, Erzurum-Emir Saltuk Kümbeti'nin tarihini, bezemedeki bazı unsurlardan yola çıkarak, XI.-XII. yüzyıl olarak kabul etmiştir. Rahmi Hüseyin Ünal, *Les Monuments Islamiques Ancien de la Ville D'Erzurum et de sa Region*, XL/1, Paris, 1968, 108. s., Fig. 95-96.; Önkal, batininin İzzeddin Saltuk olabileceği ve mimari özelliklerinden yola çıkarak XII. yüzyılın ortalarını önermektedir. Hakkı Önkal, *a.g. tez.*, 21. s., 3. Şekil; Tuncer ise, anıtın tarihini, İzzeddin Saltuk adından yola çıkıp, 1190'lar olarak belirlemenin daha doğru olabileceğini belirtmiştir. O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 126. s.; Aslanapa, Erzurum Kale Mescid'ni ve mezar anıtının üslubunu dikkate alarak, XII. yüzyılın sonuna verilebileceğini ileri sürmüştür. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, I-II, 251. s. Üst kattan mezar odasına girişi olan bir diğer mezar anıtı, Kayseri-Pazarören Melik Gazi Türbesi (XII. yüzyılın sonları)'dir. Ancak, asıl girişinin, dışta, üst kat merdivenlerinin altında olduğu, üst kattan mezar odasına girişi sağlayan kısmın sonradan yapıldığı ortaya konulmuştur. Tahsin Özgüç-Mahmut-Akok, "Melikgazi Türbesi Ve Kalesi", *Bellekten*, XVIII. C., 69-72. Sayı, Ankara, 1954, 332. s.; Hakkı Önkal, *a.g.tez.*, 286. s.; O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 156. s.

⁵⁹ Kare prizmal gövdenin üzerine çokgen kasnak ve piramidal külâh örtülü ilk örnek olarak Tokat-(Ebu'l Kasım) Ali Tusî Türbesi (1234) bilinmektedir. M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", 75. s.; Ancak, Kayseri-Pazarören Melikgazi Kümbeti'nin, Tokat -Ali Tusî Türbesi'nden daha eski olduğu da ifade edilmiştir. O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 249. s.; Bu tarz mezar anıtlarının diğer örneklerinin isimleri ve tarihleri konusunda bkz. O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 157. s.; Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, Ankara 1989, 55-56. s.

⁶⁰ O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 102. s.; "13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VI (1974-75), İstanbul, 1976, 91. s.; Hakkı Önkal, *a.g. tez.*, 302. s.

⁶¹ M. Oluş Arık, *a.g.m.*, 74. s.; O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 70. s.; Hakkı Önkal, *a.g.tez.*, 302. s.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, I-II, 265. s.

⁶² Bu mezar anıtının yapımı, Tuncer'de iki farklı tarih olarak kaydedilmiştir. Birincisinde, ihtimal dahilinde XIII. yüzyıl ortaları; ikincisinde XIV. yüzyıl verilmiştir. O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 122. ve 157. s.; Önkal ise, XIII. yüzyılın ilk çeyreğini bir ihtimal olarak görmektedir. Hakkı Önkal, *a.g. tez.*, 304. s.

Bu yapı, Tuncer tarafından tek katlı ifade edilirken, kazı sonrasındaki haliyle bilgi veren Önkal'da iki katlı olduğu belirtilmiştir. O. Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, 121. s.; Hakkı Önkal, *a.g. tez.*, 302. s. Türbenin çevresi, günümüzde, iki katlılığı görülecek biçimde düzenlenmiştir.

olarak bunların malzemelerini, iki katlı oluşlarını, kare prizmal gövdelerini ve dört yüzeyle piramidal külâhlarının kasnaksız olarak doğrudan duvara oturmalarını dikkate aldığımızda, Pirahmet Köyü'ndeki Anonim Kümbet'le benzerliklerini ortaya koymuş oluyoruz. Ayrıca, incelediğimiz mezar anıtının; alt kat üst örtüsünde, buraya inen merdivenin basamaklarında ve üst katın dış örtüsünde -harç sıvanın altundan görünen- kullanılan malzemelerin alelade oluşu, mezar anıtının arkaikliğine verilerek, XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın başları, bu yapının inşaa tarihi olarak kabul edilebilir.

TEKKE BELDESİ ÇAĞIRGAN BABA TÜRBEŞİ

Yeri: Çağırğan Baba⁶³ Türbesi, Tekke Beldesi'nin⁶⁴ Bayburt girişinde, sağdaki mezarlığın ana yola yakın tarafında ve hemen yanında bulunmaktadır.

Tarihçesi: Türbe, asıl kısmın girişinin yukarısındaki, 0.25x0.41 m. ölçülerindeki, taş üzerine sülüsle, iki satır halinde yazılmış kitabesine göre, Receb 990/Temmuz-Ağustos 1582 tarihinde inşa edilmiştir⁶⁵. Vakıflar Genel

⁶³ Çağırğan Baba'nın kimliği konusunda herhangi bir bilgi elde edemedik. Osmanlı kaynaklarında, 1516-1518'de, Çağırğan Baba Zaviyesi'nin zaviyedarı Derviş Ali'dir. BOA., TD., 60 nr., 228 s. 1530 yılında ise şeyhliğini elinde Çağırğan Baba'nın torunlarından Ahmed Han oğlu Derviş Şah Hüseyin, zaviyenin şeyhliğini elinde bulunduruyordu. BOA. TD. 966 nr., 280. s.

Zaviyenin vakuf köyleri şunlardır: Şurut (Kabaktepe), Güvercinlik, Hor-ı Ulyâ (Beyçam), Hor-ı Süflâ (Gökdere). BOA., TD., 60 nr., 208-228. s. İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, 84-88 s.

Çağırkanlı/Çağırğanlı, bir Akkoyunlu Türkmen oymağının adıdır. H. Bostan, a.g. tez, 88-89. s.

⁶⁴ Köyün adı konusunda; asılları Dışhekimi Çetin Işık'ta olan belgelerden, 1207 h. tarihli-sinde سلكه Selke; 1281 h. tarihli-sinde سنكي Sengi; 1284 h. tarihli-sinde سينكي Singi; 1287 tarihli olanda سلقه Selka Tekye olarak geçmektedir. Bu bilgiler, Selseki'nin şimdiki Tekke Beldesi olduğu konusunda şüpheye yer bırakmaz Ancak, belgelerde geçiyor olmakla beraber, anılan isimlerden Selseki ve Tekke dışında kalanlar, büyük ihtimalle yazım hatası veya zamanla halk söyleyişindeki farklılıktan kaynaklanıyor olmalıdır. Belgelerin kullanılması konusunda Dışhekimi Çetin Işık'a teşekkür ederim.

Tekkeli halk ozanı Soydaş, Tekke adlı şiirinin bir dördlüğünde, Tekke'nin diğer adlarını;

"Kale yıkıntısı gördüm bedende

Dört isim değişmiş kayıtlı bende

Selseki Sindi Tekke lisanda

Seydi'si var Tekke Köyün İçinde"

şeklinde sıralamıştır. Hasan Soydaş, Gönül Bağımın Şiirler, Gümüşhane, 1991, 101. s.

⁶⁵ Yukarıda numaraları verilen tapu defterlerinde mezar anıtının varlığına herhangi bir nedenle de olsa işaret edilmemiştir. Ancak, zaviye şeyhleri vefat edince, genellikle, zaviyelerinin

Müdürlüğü Arşivi'nde Çağırğan Baba Vakfiyesi yoktur. Tekke Beldesi'yle ilgili olarak, Gümüşhane fihristinde, sadece "Tekke Köyü Cami-i Şerifi"nin şahsiyet kaydı mevcuttur. Türbenin, önce, içten kubbe dıştan piramidal külâhla örtülü bölümü inşa edilmiştir. İçten düz örtülü, dıştan kırma çatılı olan kısım ise sonradan eklenmiştir. Ama ne kadar sonra ve ne zaman eklendiği bilinmemektedir. Bu durum iki bölümün birleştiği yerdeki dilitasyondan da anlaşılmaktadır. Bu kısmın çatısı, 1968-1969 tarihlerinde inşa edilmiştir⁶⁶. Yapı, en son, 1991'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından "adi tamir" türünden onarılmıştır⁶⁷. Kitabesindeki ifadeden, türbenin, Çağırğan Baba adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yapının kitabesi şu şekildedir (4. Resim):

هذه مزار الشريفة المر حوم المغفور بابا چاغرغان
اوليا السالفة حرر في ماه رجب سنه تسعين و تسعمائة

Hâzâ mezarü's-şerif el-Merhûm el-mağfûr Baba Çağırğan

Evliya es-sâlîfe hurrîre fi mâh-ı receb sene us'în ve us'a mie⁶⁸.

Mimarî Özellikleri: Türbe iki kısımdan oluşmaktadır (3. Çizim). Sonradan ilave olunduğunu ifade ettiğimiz kısmın girişi güney duvarında, 0.96 m. genişliğindedir. Düz lentolu girişin batısında bulunan dikdörtgen pencere, bu mekânın ışık aldığı tek açıklıktır (5 Resim). Bu bölüm düzgün olmayan kesme taşlarla inşa edilmiştir. Duvarlarından kuzey ve batı taraftakiler düzgün kesme taşla kaplanmıştır. Duvarların kalınlıkları her üç yönde farklı olup; güneyde 0.60 m., batıda 0.75 m., kuzeyde ise 0.80 m. ölçülerindedir.

çevresine gömüldükleri bilinmektedir. Bu durumda, Çağırğan Baba'nın olduğu bilinen mezarın üzerine, bu türbenin, kitabede belirtilen tarihte inşa edildiği kabul edilir.

Ünlü seyyahımız Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bahsettiği Çağırkanlı Dede Ziyareti, Bayburt'un içindedir. Bu ziyaret konumuzun dışında kalmaktadır. Türbenin, 990/1582 tarihli kitabesinin varlığına, Gülyüz (Akagün) Uslu dikkat çekmiştir. Gülyüz (Akagün) Uslu, a.g.e., 29. s.; a.g.m., 151 s.

⁶⁶ Bu bilgi Dişhekimi Çetin Işık'tan alınmıştır.

⁶⁷ Bu onarımda; türbenin çevresi hafredilmiş, çevresine moloztaş duvar örülmüş, bunun üzerine yonu taşı harpuşa yapılarak demir parmaklık konulmuştur. Türbe külâhındaki bozulmuş olan yonu taşları sökülüp, aslına uygun olarak ve orijinal taşlardan da örnekler bırakarak külâh elden geçirilmiştir. Türbenin önündeki giriş kısmının ahşap çatısı yapılmış ve üzeri bakırla kaplanmıştır. Yapının içindeki sıvalar raspa edilmiş ve yeniden sıvanmıştır. VGMA., 29.01.01/4 nr. dosya, Türbenin incelendiği Haziran 1996'da bütün bunların gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmıştır.

⁶⁸ Kitabeye, şu şekilde açıklanabilir: Bu mezar-ı şerif, eski velilerden biri olan Baba Çağırğan-ıdır. 990 yılı Receb ayında yazıldı.

Mekânın ahşap olan üst örtüsü, dıştan, semerdam biçiminde düzenlenmiş ve bakırla kaplanmıştır. Duvarlar, içten harçla sıvanmış ve kireçle badanalanmıştır. Hiç bir bezemenin bulunmadığı bu mekânın, daha önceden herhangi bir bezemeye sahip olup olmadığını kaynaklardan öğrenemedik. Burada bulunan ahşap sandukanın kenarları taşlarla tespit edilmiştir. Sandukanın kime ait olduğu bilinmemektedir. Ancak, Çağırğan Baba'nın yakınlarından birisine ait olması muhtemeldir.

İlk inşa edilmiş olan bölüme ise, birinci kısmın doğu tarafına düşen, dış yandan düz lentolu, içten basık kemerli, 0.73 m. genişliğindeki bir kapıdan geçilir (6. Resim). Kapının yan sövleri ince tutulurken, üst tarafı yekpare kalın bir lentoyla belirlenmiştir. Lentonun yukarısında içinde kitabenin bulunduğu, sivri kemerli, hafif içerlek bir alınlık yer alır. Alınlık kemerinin kilit taşında yuvarlak bir rozet bulunmaktadır. Rozetin ortasında; bir yuvarlak, bunun çevresinde ise, geometrik bir düzenleme veren bitkisel bezeme vardır. Yapıdaki tek bezeme unsuru da bu rozettir. Mekân, yaklaşık 4.70x4.70 m. ölçülerinde bir karedir. Burası, köşelerde sivri kemerli tromplara oturan bir kubbeyle örtülüdür. Duvarlar, tromplar ve kubbenin içi harçla sıvanmış ve kireçle badanalanmıştır. Bunların yüzeylerinde hiç bir bezeme yoktur. İçerideki, yalın ahşap sandukanın baş ve ayak taşı yoktur. Yani sandukanın Çağırğan Baba'ya ait olduğunu gösteren net bir veri bulunmamaktadır. Bu durum mezarın, Çağırğan Baba'ya ait olmayacağı biçiminde anlaşılmalıdır. Çünkü, kitabesindeki ifadeler, mezarın Çağırğan Baba'ya ait olduğuna işaret etmektedir. Bu bölüm dıştan, yaklaşık olarak 6.20x6.20 m. ölçülerindedir. Tamamen düzgün kesme taştan inşa edilmiş olan bu kısım; güney duvarında bulunan, dıştan; biri düz lentolu diğeri basık kemerli, içten her ikisi de düz lentolu, yere oldukça yakın tutulmuş iki pencereden ışık almaktadır (7. Resim). Kübik gödenin köşeleri, dışta, içteki trompların dışa yansımalarıyla kesilerek üst kısım sekizgene dönüştürülmüştür. Oluşturulan sekizgen, kubbe kasnağı biçiminde biraz yükseltilmiştir. Daha sonra üst örtü, dıştan, hazırlanan sekizgen kasnağa uygun olarak piramidal bir külâhla kapatılmıştır. Bu örtünün kilidindeki alem, yalın bir taşur (8. Resim).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yukarıda tanıtılan iki mezar anıtından Pirahmet Köyü'ndeki Anonim Kümbet çok küçük ölçülere sahiptir. Bununla birlikte anıtın yalın olduğu gözlemlenmektedir. Tarihleme yapılırken Anadolu'daki diğer mezar anıtlarıyla, farklı yönlerden karşılaştırma yapıldığı için, burada ayrıca bir değer-

lendirme yapılmayacaktır. Şu ana kadar yayınlara Pir Ahmed Türbesi olarak geçen bu mezar anıtının, Anadolu'da Türkler tarafından kurulmuş olan beylikler ve devletlerin mezar anıtlarıyla, bilhassa Karamanoğullarının eserleri ve Karamanoğlu Pir Ahmed ile olan ilişkisini ortaya kolduktan sonra, anıtın bir anonim eser olarak ele alınmasının daha uygun olacağı ortaya çıkmaktadır. Biz de bu nedenle, mezar anıtını "Anonim Kümbet" olarak adlandırdık.

Bu mezar anıtı Anadolu'daki Türk mezar anıtı mimarisine; plân, gövde biçimi, üst örtü şekli, malzeme ve bezeme yönünden herhangi bir yenilik getirmemektedir. Yani bilinen örneklerin tekrarından bir tanesidir. Ancak, mezar anıtının alt kat girişinin, üst kattan sağlanması ve üst kat girişinin hemen önündeki açıklıktan aşağıya inilmesi noktasında, genel Türk sanatı içinde bilinen iki örnek olan, İran'daki Burc-u Demavend ve Erzurum-Emir Saltuk Kümbeti'nin yanında üçüncüsü olmasıyla önem kazanmaktadır. Dolayısıyla Erzurum-Emir Saltuk Kümbeti alt kat girişi konusunda kabul gören, "Anadolu'daki ilk ve son örnek" ifadesi değerini yitirmektedir. Bu aşamada, Erzurum-Emir Saltuk Kümbeti alt kat girişinin ilk ve son örnek olması konusunda bir görüş ifade edebilmek pek mümkün görünmemektedir. Fakat, Anadolu Türk sanatında, orijinal olarak, bu tarz cenazelik girişi olan mezar anıtı sayısının ikiye çıktığı kabul edilmelidir. Ayrıca, şimdiye kadar, daha fazla incelendiği kabul edilen Anadolu Selçuklu sanatı konusunda, Anadolu'nun yine de bakir olduğu ortaya çıkmaktadır.

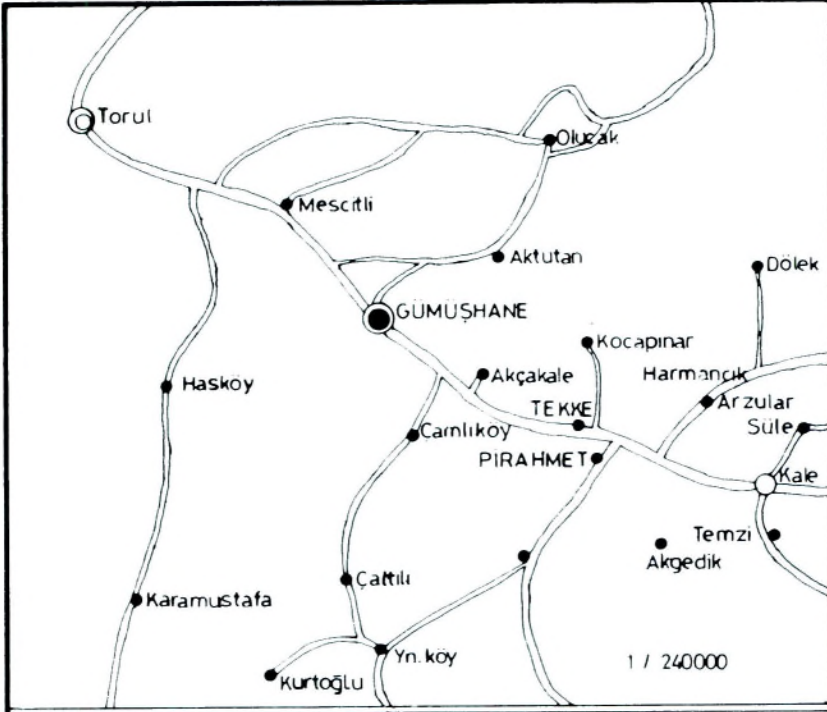
Tekke Beldesi'ndeki Çağırğan Baba Türbesi'nin önündeki ek kısmının orijinal olmadığını ifade etmiştik. Orijinal olan kısım ise kare bir mekândır. Burası, kullanılan malzemesi, köşelerdeki trompları ve iç örtünün kubbe olmasıyla Osmanlı mezar anıtlarıyla paraleldir. Ancak üst örtüsünün dıştan görünüşü bakımından Osmanlı mezar anıtlarıyla uyum içinde olduğu söylenebilir. Köşelerdeki trompların dışa yansımaları, bu yansımalarından sonra oluşturulan sekizgen kasnak ve kasnağa göre şekillendirilen sekiz yüzeysel piramidal üst örtü, o tarihlerdeki Osmanlı mezar anıtlarında görülmeyen bir biçimdir. Adı geçen eserin bu noktada mahallî etkiler altında kaldığını görmekteyiz. Yakın çevresine bakıldığında, Bayburt'taki Anonim Kümbet (XIV. yüzyıl sonu-XV. yüzyıl başı)⁶⁹ ile bir çok yönden benzerlik göstermektedir. Bu iki eser arasında her ne kadar 100 yıldan fazla bir zaman olsa da, kullanılan malzemesi, plânı, kubbeyi taşıyan trompların dışa yansımaları ve üst örtünün şekli bakımından paralellikler vardır. Yalnız Bayburt Anonim Kümbet'te,

⁶⁹ R. Hüseyin Ünal, *a.g.m.*, 15-16. figür, VI-b planche.

kasnak çok yüksek tutulmuş olup, bu durumuyla Tekke Beldesi Çağırğan Baba Türbesi'nden ayrılmaktadır.

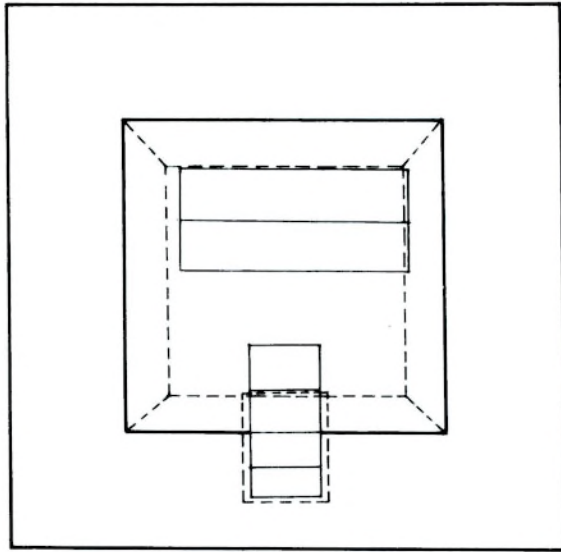
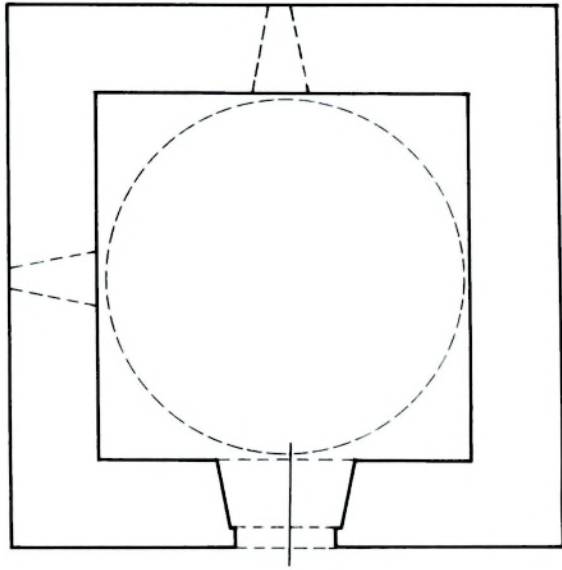
Tekke Beldesi Çağırğan Baba Türbesi'nin, Osmanlı mezar anıtı mimarisine bir yenilik getirdiğini söylemek mümkün değildir.

Birbirine, yaklaşık 5 km. mesafede ve ayrı dönemlere ait bu iki mezar anıtından; Tekke Beldesi Çağırğan Baba Türbesi, yakın zamanda tamir edildiği için varlığını uzun süre devam ettirme şansına sahiptir. Pirahmet Köyü'ndeki Anonim Kümbet ise tamire muhtaç durumdadır. Bu yapının da ilgili kurumlar tarafından en kısa zamanda tamir edilerek, ömrünün uzatılması konusunda bazı adımlar atılacağı ümit edilmektedir.

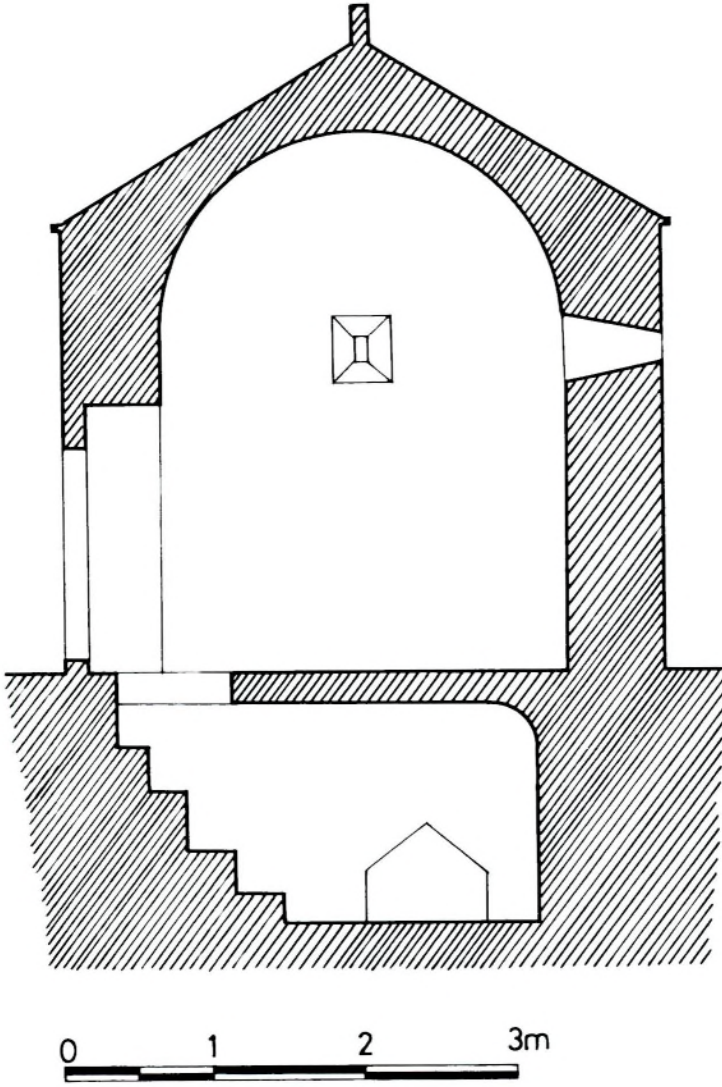
1. Harita: Pirahmet Köyü ve Tekke Beldesi'nin Konumu

Kasım İnce

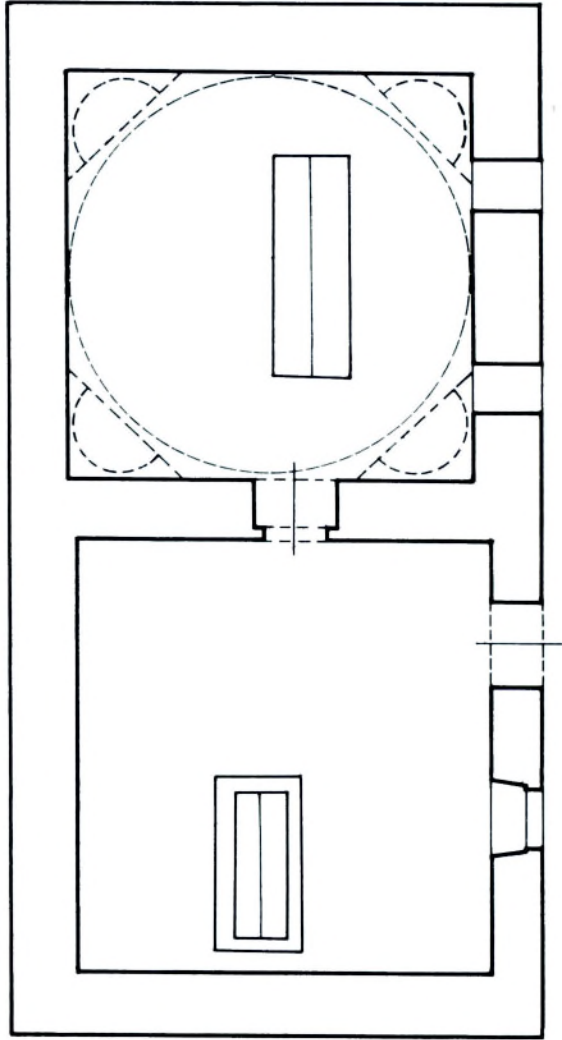
0 1 2 3m

Çizim 1: Gümüşhane-Pirahmet Köyü Anonim Kümbeti'nin Planı.

Çizim 2: Gümüşhane-Pirahmet Köyü Anonim Kumbet'in Kesiti.

Kasım İnce

0 0.5 1 2 3m

Çizim 3: Gümüşhane-Tekke Beldesi Çağrgan Baba Türbesi'nin Planı

Resim 1

Resim 2

Kasim İnce

Resim 3

Resim 4

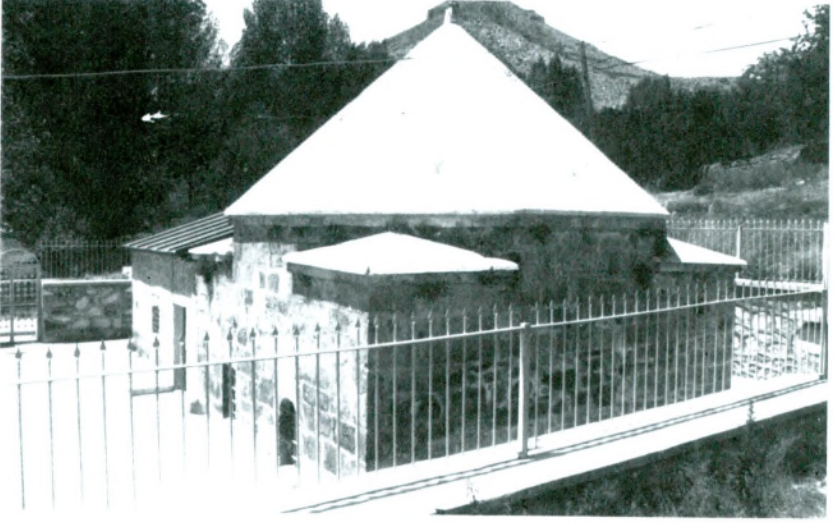

Resim 5

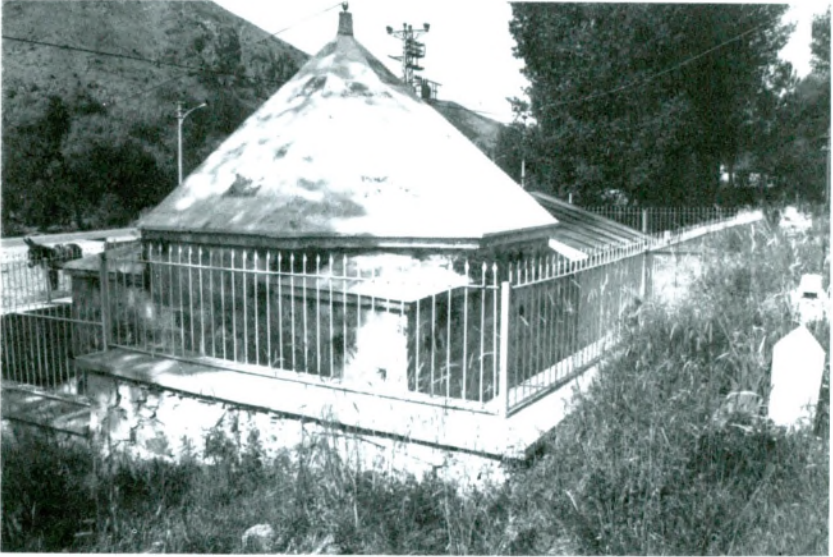

Resim 6

Kasım İnce

Resim 7

Resim 8

KADI BURHANEDDİN KARŞISINDA BİR SELÇUKLU ŞEHZADESİ KILIÇ ARSLAN

ZERRİN GÜNAL ÖDEN

Türkiye Selçuklu Devleti'nin II. Gıyaseddin Mesud'un 1308'de vefatı ile resmen de son bulduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Ayrıca II. Mesud'un yerine V. Kılıç Arslan'ın geçtiği, böylece hanedanın 1318 yılına kadar devam ettiği de ileri sürülmektedir. O. Turan¹, Hamdullah Kazvini'nin 1334 yılında yazdığı tarihinden naklen Selçuklu saltanatı adının artık kalmadığı, onlardan bazılarının da "sahillerde ve uçlarda henüz padişah" olduğu kaydından yola çıkarak, bu durumun uç beyliklerinde bazı Selçuklu şehzadelerinin bir müddet daha yaşamış olduğunu doğruladığını ifade etmektedir. Ona göre *Anonim Selçuknâme*²'de yer alan "Sultan Alaeddin bin Süleymanşah bin Melik Rükneddin bin Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev bin Alaeddin Keykubâd'ın 765 Muharrem/Ekim 1363 yılında şehit olduğu" hakkındaki kayıd, hanedan mensubu şehzadelerin, sultan değil fakat şehzade olarak bu tarihe kadar mevcut olduklarını ortaya koymaktadır³.

Gerçekten de kimi Selçuklu şehzâdelerinin bazen tek başlarına hareket ettikleri, hatta beylik mücadelesi içine girdikleri aşikârdır. Böylesi bir mücadeleyi Selçuklu hanedanından gelen Kılıç Arslan'ın şahsiyetinde görüyoruz. Bu suretle Selçuklu şehzadelerinin varlığı 1363'lerden 1381'e kadar uzanıyor.

Eretna Beyi Gıyaseddin Mehmed Bey'in ölümünden sonra yerine küçük yaştaki oğlu Alaeddin Ali Bey'in (1365-1380) geçmesiyle beylik idaresi zayıfladı. O sırada devlet idaresinde önemli rol oynayan emirler birbirine düştü ve birçoğu şehirlerde tek başlarına hareket etmeye başladılar. Sivas'ta Hacı İbrahim, Tokat'ta Şeyh Necib, Amasya'da Hacı Şadgeldi ve Koyulhisar'da da Kılıç Arslan artık bağımsız bir hükümdar gibi davranıyorlardı⁵.

¹ Hamdullah Kazvini, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abd el-Husayn Nevai, Tahran 1836-1839, s. 480; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 645.

² *Tarih-i Âli Selçuk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, yay. ve trk. çev. F.N. Uzluk, Ankara, 1952, s. 69, 95.

³ O. Turan, a.g.e., s. 645.

⁴ bkz. Y. Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, Eretna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, Ankara, 1991, s. 77 not 139.

⁵ İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1984, s. 158; Ayn. mlf., Eretna mad. *İA.*, IV, s. 310; Y. Yücel, a.g.e., s. 19-20, 49.

İ.H. Uzunçarşılı⁶, kaynak göstermeden Doğu Karahisar'ın Selçuklu ailesinden Kılıç Arslan'ın elinde olduğunu yazarken bir başka çalışmasında H. Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* adlı eserine dayanarak "Kılıç Arslan, Altunbaş Selçukî'nin torunu ve Mesud'un oğlu imiş" notunu ilâve eder ve Kılıç Arslan'ın bazı muharebelerde, bilhassa Erzincan seferinde Ali Bey'e yardımı dolayısıyla hatırlı emirler arasına girdiğini ifade eder⁷.

H. Hüsameddin⁸, Kılıç Arslan'ın son Selçuklu sultanı II. Mesud'un oğlu Taceddin Altunbaş⁹'ın Mesud Çelebi, Alp Arslan, Keykubad ve Keyhüsrev¹⁰ adlarındaki dört oğlundan Mesud Çelebi'nin büyük oğlu olduğunu kaydederken kaynak göstermez. O yine kaynak göstermeden Kılıç Arslan hakkında şu bilgileri verir. "Mesud Çelebi vefat edince kardeşleriyle oğulları Kılıç Arslan, Abdülmelik ve Said Beyler arasına dedelerinin evkafına tevliyet ihtilâfi düştü. Kılıç Arslan Bey kardeşlerinin büyüğü ve Altunbaş evlâdının oldukça erşedi idi"¹¹.

⁶ İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 158; F. Sümer ("Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, (1969), s. 125), Kılıç Arslan'ın Türkmen olduğunu yazar.

⁷ R. Nafiz-İ. Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s. 73 ve not 1; İ.H. Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti" *Belleten*, sayı. 126, Ankara, 1968, s. 185 ve not 81.

⁸ H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, İstanbul, 1927, s. 58.

⁹ Müneccimbaşı (H.F. Turgal, *Anadolu Selçukileri, Müneccimbaşı'ya göre*, İstanbul 1935, s. 94)'ya göre 1317'de Ebu Said Han tarafından Anadolu'ya gönderilen Demirtaş, Selçuklu ailesinden olanları arayıp buldurarak, en küçük bir çocuk bile bırakmayacak şekilde hepsini yok etmiştir. Ancak bunlardan bazıları dağlara kaçmışlar ve Karamanoğullarına sığınmışlardır. Karamanlılar, ileride işlerine yarar diye aralarında dünürlük yapmışlarsa da sonunda onlar da Selçuklu ailesinden gelenlerin köklerini kazımışlardır. H. Hüsameddin, bu kaçanlardan birinin de Taceddin Altunbaş olduğunu yazar ve onun Gazi Çelebi veya Şah Melik Çelebi denilmekle de meşhur olduğunu belirtir (bkz. *Amasya Tarihi*, II, s. 469, 472, III, s. 12 not 9, 23-27, 51-52, 57-58; Taceddin Altunbaş hakkında ayr. bkz., ayn. mlf., "Sultan Altunbaş", *TOEM*, XV/11 (88), s. 305-307 vd.), M.H. Yınanç (*Amasya mad., İA*, I, s. 394), XIV. yüzyıl ilk yarısında Moğol umumî valilerine tâbi olmak üzere çeşitli valiler eline geçen Amasya'nın bir müddet son Selçuk sultanı Gıyaseddin II. Mesud'un oğlu Taceddin Altunbaş'ın hâkimiyeti altına girdiğini ve 742/1341'de Hâbilöglü tarafından zaptedildiğini yazmaktadır.

¹⁰ H. Hüsameddin (*Amasya Tarihi*, III, s. 58, 83)'e göre, Sultan Altunbaş'ın dört şehzadesi pek meşhur idi. Bunların her biri Amasya civarında kendilerine tahsis edilen çiftliklerde otururlardı. Mesud Çelebi Havza simresinde babasının yerine geçmişti. Kardeşi Keykubad Çelebi Ladik simresinde, öteki kardeşi Alp Arslan Çelebi de Amasya simresinde yaşamaktaydı. Üçüncü kardeşi Keyhüsrev Çelebi ise Sultan Altunbaş'ın yanında kalmıştır.

¹¹ H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 83; K. Göde (*Eratnahılar (1327-1381)*, Ankara 1994, s. 127 not 367; Yine H. Hüsameddin (a.g.m., s. 326)'e göre Sultan Altunbaş'ın evlâd ve ahfadı çoktu. Bunlar sonradan başlıca üç sülâleye ayrılmıştır: Birincisi, İlarıslan evlâdı idi; bunlar Amasya civarında İlarıslan nahiyesinde ikamet ettiler. Sultan I. Selim'in annesi Ayşe Hatun (bkz. Mustafa Vâzih b. İsmail, *el-Belâbil er-Râsiyye fi Mesâil Riyâz Amâsiyye*, İ.Ü. ktb., T.Y., nr. 2574, v. 47a), Trabzon valisi Hayreddin Hızır Paşa, Konya Beylerbeyisi Hasan Paşa bunlardandır. İkincisi Kılıç Arslan evlâdı idi. Üçüncüsü de Keykubad evlâdıydı. Bunlar Ladik simresinde ikâmet etmişler ve Kubadoğulları diye meşhur olmuşlardır. Çelebi Sultan Mehmed, Köprü'de ikâmet eden Taşanoğulları'nı himâye ederek, Kubadoğulları'nı ezdirmiş, böylece her iki hanedanı da kendisine itaat ettirmiştir. Kubadoğullarından Canik Beyi Cüneyd Bey için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara, 1982, s. 298, 347, 357.

Yine H. Hüsameddin¹²'e göre Kılıç Arslan vakfın şartlarını yerine getirmemiş, Hacı Şadgeldi Paşa tarafından uyarılmasına rağmen kardeşlerine ve amcalarına ait hisseleri vermeyerek onlara cefa etmişti. Oldukça cesur bir kişi olan Kılıç Arslan, Havza kazasını tamamen kendisine ait bir çiftlik olarak kabul ettiğinden Taşanoğlu Umur Bey ile arası açılmıştı ve onun kazaya müdahalesini engellemekteydi. Hatta amcası Keyhüsrev Çelebi'nin de kışkırtmasıyla kendisine Rükneddin lakabı verip, Hacı Şadgeldi Paşa'ya karşı çıkmakta, Havza ve Köprü kazalarında düzeni bozmaktaydı. Onun bu hareketleri sonucu amcasıyla beraber Amasya sınırları dışına çıkarılarak vakıf, Melik Bey veya Melikşah demekle meşhur kardeşi Abdülmelik'e devredildi. Kılıç Arslan amcasıyla beraber Erzincan'a buranın emiri Hüseyin Bey'in yanına gitmek zorunda kaldı. Olayların takibinden Kılıç Arslan'ın daha sonra Eratna Beyi Alaeddin Ali Bey'in yanına döndüğü anlaşılmaktadır. Ancak onun dönüş tarihi hakkında herhangi bir bilgi edinemiyoruz.

Nitekim, Alaeddin Ali Bey'in Kadı Burhaneddin'i vezir tayin etmesinden sonra 1378 yılı Haziranında, Amasya'ya gitmek üzere yola çıktığında, yanında yardımcısı Kılıç Arslan'ın olduğunu çağdaş kaynak *Bezm u Rezm*¹³'den öğreniyoruz. Kılıç Arslan ile ilgili ilk bilginin bu şekilde yer aldığı *Bezm u Rezm*, bu Selçuklu şehzâdesi hakkında bize geniş bilgi veren tek kaynak durumundadır. Ancak biz bu kaynaktan Kılıç Arslan'ın kimliğini kesin olarak öğrenemiyoruz. Onu öncelikle Eratnaoğlu'nun yardımcısı olarak Eratna Devleti'nde ileri gelen bir emir olarak tanıyoruz. Yine bu kaynaktan Kılıç Arslan'ın hayatının sonuna kadar Eratna Devleti'nde önce hükümdara yakın bir emir, sonra da naib sıfatıyla devlet idaresinde söz sahibi konumuyla vezir Kadı Burhaneddin ile olan tehlikeli ve kaderini tayin eden münasebetini öğreniyoruz.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, 1378 yılında Amasya emiri Hacı Şadgeldi Paşa üzerine hareket eden Eratna Beyi Alaeddin Ali Bey'in yanında Kılıç Arslan, vezir Kadı Burhaneddin Ahmed ve yakın adamı Seyyidi Hüsam bulunuyordu. Hacı Şadgeldi Paşa özür dilemek ve itaatini bildirmek için Kadı'dan ve Kılıç Arslan'dan görüşme talebinde bulunmuş, fakat red cevabı karşısında iki taraf arasında savaş başlamıştı. Ali Bey'in kuvvetleri Hacı Şadgeldi Paşa karşısında zor duruma düşünce Kadı Burhaneddin, Hacı Şadgeldi ile dost-

¹² H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 83-84.

¹³ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi, *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara, 1990, s. 137.

luğu olan Rükneddin adlı naibini çağırırır, ancak onun aracılığıyla iki taraf arasındaki savaş sona erdirilmiřtir¹⁴.

Kılıç Arslan'ı ikinci olarak Erzincan meselesi ile ilgili olarak ön saflarda görüyoruz. Erzincan valisinin ölümü üzerine Alaeddin Ali Bey'in yakın adamları, eski bir ata yurdu olan bu şehrin derhal ele geçirilmesi gerektiği konusunda telkinlerde bulundular. *Bezm u Rezm*'deki ifadeye göre şöyle dediler: "Cesur ve ileri görüşlü biri olan büyük emir Kılıç Arslan, size bağlı biri olarak o bölgenin yönetimini eline almak ve önemli işi üstlenmek istemektedir. Eğer siz ona yardım eder, karışıklığı durdurur, onları emniyete kavuşturursanız, bu iş kolaylıkla ve süratle gerçekeşir ve amaca ulaşılmış olur"¹⁵. Daha önce belirttiğimiz gibi, H. Hüsameddin *Amasya Tarih'i*'nde Kılıç Arslan'ın amcası ile birlikte Erzincan'a gittiğini kaynak vermeden yazmıştır. *Bezm u Rezm*'deki bu bilgiler, yani Kılıç Arslan'ın Erzincan'a talip olması onun bu şehri daha önceden tanımış ve burada bir süre yaşamış olduğuna işaret etmektedir. Fakat Kadı Burhaneddin, başını Kılıç Arslan'ın çektiği bir Erzincan seferine çeşitli nedenler ileri sürerek karşı çıkmakta, Alaeddin Ali Bey'i vazgeçirmek için çabalamaktaydı. Zira ona göre, bu çeşit bir sefer için öncelik devlet merkezinden hayli uzak olan Erzincan değildi, daha yakın yerlerin ele geçirilmesi ve oralarda itaatın sağlanması gerekliydi. Nitekim o, bu düşüncelerini şöyle ifade eder: "Belki de bizim düşündüklerimiz Kılıç Arslan'ınki ile aynı değildir. Belki de bizim yaptığımız kerpiç onun istek kalıbına sığmaz. O da bu düşüncenin gerçekeşmesini ve bu planın uygulanmasını istemeyebilir. Çünkü Sivas ile Erzincan'ın birleşmesi durumunda o (Kılıç Arslan) arada (Koyulhisar) mahsur kalacaktır. Onun da bu düşüncede olması, bu planları kurması mümkündür". Ali Bey ise Kadı'nın tüm uyarılarına karşın Erzincan'a doğru hareket etti¹⁶. Ancak yardım ve desteğine bel bağladıkları Kılıç Arslan gerek önce gerekse daha sonra onlarla birleşip onlara tabi olmaktan kaçındı.

Kılıç Arslan'ın bu tutumuna şaşıran Ali Bey ve adamları sonuçta onunla konuşarak anlaşmaya karar verdiler. Zira onlara göre Kılıç Arslan'ı bu ma-

¹⁴ *Bezm u Rezm*, trc., s. 137-139; H. Hüsameddin, *a.g.e.*, III, s. 92-93; Y. Yücel (*a.g.e.*, s. 21), Kadı Burhaneddin'in Eratna Devleti veziri olduktan sonra merkezietçi devletin güçlendirilmesi yönündeki ilk faaliyetinin Amasya emiri Hacı şadgeldi'ye karşı olduğunu, bu seferin bölgedeki emirler için de iyi bir örnek teşkil ederek, bağımsız faaliyetlerine son verdikleri değerlendirmesini yapıyor.

¹⁵ *Bezm u Rezm*, trc., s. 148.

¹⁶ *Bezm u Rezm*, trc., s. 149.

kamda bırakırlarsa, "o bizim gözümüzden uzaklaşacak ve biz de onun gözünden düşeceğiz. Bu durumda iş kavgaya ve düşmanlığa dönecek ve her tarafta karışıklık doğacaktır". Kadı Burhaneddin bu durumu Kılıç Arslan'ın yanına giderek anlatınca, Kılıç Arslan Ali Bey'e kin ve nefret duyarak anlaşmak istemediğini öyle bir şekilde anlattı ki, Kadı Burhaneddin onun yanına gittiğine pişman oldu. Fakat hemen sonra Kılıç Arslan'a hak vererek ona şunları söyledi: "Sizin söylediklerinize itirazım yok. Onların doğruluğunu inkâr etmiyorum. Siz onunla olan ilişkilerinizde kin ve nefretten başka bir şey kazanmamışsınız. Çünkü o (Alaeddin Ali Bey), alçakların dostu ve rezillerin koruyucusudur. Akıllı insanlarla ve itibarlı kimselerle anlaşıp dostluk kurmaz. Fakat o şimdi bir işi gerçekleştirmeye karar vermiş. Eğer onun gerçekleşmesi konusunda senin ilginden yardım görürse, senin akla yatan düşünceni kabul eder. Şimdi o senin yanına gitmeni beklemekte ve seninle konuşmak istemektedir. Eğer bu işi yapar adamlarına ve askerlerine bu konuda emirler verirsen, senin iyi huyun ve yaratılışın hakkında bende uyanan intibai silmez, kalbimde senin cömertliğine karşı duyduğum güveni yok etmezsin". Bu gibi sözlerle Kılıç Arslan'ı iknaya çalışan Kadı Burhaneddin sözlerine şöyle devam etti. "Erzincan fethedilirse buranın idaresi tek başına senin eline geçer. Çünkü ben oranın idaresini istemiyorum. Seyyidi Hüsam da Ali Bey ile can ile ten gibidir. Ali Bey, onun kendisinden uzaklaşıp, oranın yönetimine gitmesine izin vermez. Eğer tedbir takdire uygun düşmez, o av istek kemendine tutulmazsa, o zaman çaresiz o vilâyetin yıkılması, askerlerinin yenilip dağılması zorunlu olur. O zaman onlar bu yenilgi ve ümitsizlikten kurtulmak için senin gücüne ve kuvvetine ihtiyaç duyarlar. Her iki durumda da kazançlı ve kârlı çıkacak olan sensin. O hâlde senin bu işten kaçınmanın sebebi ne? Bu meselede gevşeklik göstermenin manası ne?"

Böylece Kadı Burhaneddin, *Bezm u Rezm*'deki ifadeyle Kılıç Arslan'ı "kılıç ve ok gibi keskin ve hızlı sözlerle, dilinin tatlılığı ve sözünün büyüyle itaat bağı ile bağlayıp, boyun eğme sandığının içine soktu". Sonuçta Kılıç Arslan, Seyyidi Hüsam kendi yanına geldikten sonra Alaeddin Ali Bey'in yardımına gideceğini şart koşarak razı oldu. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin, Kılıç Arslan'ı yeniden iknaya çalıştı. "Bu kadar açık delillere rağmen, bu işi engelleyip önlemeye çalışmak, ancak karşı tarafa duyulan güvensizlik ve sevgisizlikten ileri gelebilir" şeklindeki benzeri sözlerine karşılık Kılıç Arslan, "Ali Bey, Seyyidi Hüsam'ı canı kabul edip bana güvenmezse, ben nasıl kendi canımı ona emanet ederim? diye cevap verdi. Onunla anlaşmayı kafasına koyan Kadı, her makamdan, her telden çalıp, onun her sözüne cevap verdi ve

"Bu işin gerçekleşmesi için ısrar etmemin sebebi, halkın sizin ile bizim aramızda soğukluğun ve kırgınlığın var olduğunu sanmamaları içindir. Senin isteğine gelince, Ali Bey, Seyyidi Hüsam'ı sana ancak benim refakatimde göndermeye razı olur. Seyyidi Hüsam da samimi bir duygu ve istekle senin yanına gelip, adab-ı muâşeret kaidelerini yerine getirir" dedi. Kadı Burhaneddin sonunda ikna ettiği Kılıç Arslan ile yaptığı görüşmeyi Ali Bey'e iletince, Ali Bey sonuçtan memnun oldu ama, Seyyidi Hüsam'ı göndermek istemedi. Kadı Burhaneddin, Ali Bey'in öfkesinin yatışmasını bekledikten sonra ona şu tavsiyede bulundu. "Eğer sen onun bu kıymetsiz isteğini ve değersiz arzusunu yerine getirmekten çekinir, muhalefet ve karşı koyma yolunu tutarsan, onun buraya gelmesinden ve senin Erzincan'a gitmeden ümidini kes! Onun dediğini yapıp, istek ve arzusuna uysan iyi olur. Eğer bunu yapmazsan, araya hiç hesapta olmayan zorluklar girer. Bu işi iyice düşün! Anlaşmaya uyup, Seyyidi Hüsam'ı ona göndermen senin yararına olur" dedi. Nihayet Kadı Burhaneddin, Seyyidi Hüsam'ı yanına alarak kararlaştırılmış olan yere gitti. Orada yakın adamlarından bir grupla beklemekte olan Kılıç Arslan'la görüştü ve onu Ali Bey'in yanına getirdi¹⁷.

Kılıç Arslan'ın Ali Bey'e yardım etmekten neden vazgeçtiği pek açık değildir. Ancak o, belki de devlet idaresinden ayrılarak, buradan uzakta Erzincan'da bulunmasını çıkarlarına ters bulmuştu. Öte yandan, Kadı Burhaneddin'in tavrı da ilginçtir. Zira önce Erzincan seferine karşı çıkarken, hemen sonra Kılıç Arslan'ı bu sefere ikna için büyük çaba sarfetmiştir. Hatta bunu yaparken veziri olduğu Ali Bey'i kötülemekten, ne kadar haklı olduğu konusunda kendisiyle hem fikir olduğunu Kılıç Arslan'a ifade etmekten kaçınmamıştır. Bu durum Kadı'nın sadece kişisel politikası uğruna hareket ettiği'nin bir işareti sayılabilir. Zira o, çok yakın ve kuvvetli bir rakibi olan Kılıç Arslan'ın merkezden uzaklaşması ve kendi önünden çekilmesi yönünde doğan bu fırsatı hemen değerlendirmekten geri durmamıştır.

Erzincan önlerinde konaklayan Ali Bey ve beraberindekiler savaş plânları yaparken, meydana gelen ufak tefek çarpışmalardan sonra Ali Bey ile Erzincan ileri gelenleri birbirlerine görüşme teklifinde bulundular. Bu görüşmede Ali Bey'in emirlerinden Kadı Burhaneddin, Kılıç Arslan ve Seyyidi Hüsam yer aldı. Fakat görüşmeden bir sonuç alınamadı. Erzincan ordusu 500 süvariden oluşan üç bölük hâlinde şehrin dışında Fırat kenarında dinlenmekte olan Ali Bey'e hücum etti. Bunun üzerine Kadı derhal savaş düzeni

¹⁷ *Bezm u Rezm*, trc. s. 150-155; Y. Yücel, a.g.e., 63-64.

kurdu. Kılıç Arslan'ı sağ cenahta görevlendiren Kadı Burhaneddin adamlarıyla birlikte merkezde yer aldı, sol cenahta ise Eratna ordusunun ileri gelen emirlerinden olan Pir Ali ve Hızır Bey bulunuyordu. Çok geçmeden Dulka-dırlı İbrahim Bey'in çok sayıda askerle Erzincan'ın yardımına geldiği haberi alındı. Bunun üzerine o bölgenin âdetlerini ve yollarını, giriş ve çıkışlarını çok iyi bilen Kılıç Arslan -ki *Bezm u Rezm*'deki bu ifade Kılıç Arslan'ın bir süre için Erzincan'da yaşadığını kanıtlar mahiyettedir- silâhla donatılmış bir bölük askerle yardıma gelenleri şehre girmeden önce ortadan kaldırmak için görevlendirmeyi teklif etti. Fakat daha sonra güçlü bir orduya sahip olan Kayseri valisi Cüneyd Bey'i bin kişilik bir orduyla gönderdiler. Ancak Cüneyd Bey, yenilgiye uğrayarak yakalandı. Ali Bey'in ordusu saldırıya hazırlandı. Kılıç Arslan da sağ cenahta yer aldı. Bir süre sonra Ali Bey, Kılıç Arslan'ı yanına çağırarak Cüneyd'in yenilgisinden söz etti. Kılıç Arslan da bu haberi duyunca çok üzüldü. Bunun üzerine Kılıç Arslan ve Ali Bey aralarında bir plân yaptılar. Buna göre, iki cenahta ve merkezde bulunan askerler Kılıç Arslan'ın emrine verilecekti. Böylece Kılıç Arslan düşmana karşı koyacak ve sonra karargâha birlikte döneceklerdi. Derhal harekete geçen Kılıç Arslan, yanındaki seçkin askerlerle düşmana saldırarak, karşı tarafın merkezini bir az olsun yerinden oynattı. Fakat aynı anda düşmanın sol tarafından savaşçı ve yiğit biri olan Emir Mutahharten'in kardeşi ile Tuğrul Bey Celayir gibileri Kılıç Arslan'ın üzerine saldırdılar. Bu saldırı karşısında Kılıç Arslan, Ali Bey'den yardım istedi. Ali Bey, Kadı Burhaneddin'i onun yardımına gönderdi. Bir süre sonra Ali Bey'in bütün askerleri Kılıç Arslan'ın yanında yerlerini aldılar. Böylece savaşı kazanan Kılıç Arslan, " Allah'a şükürler olsun ki, bu insanın yüce varlığını, bir milletin kurtuluşunun sebebi yaptı. Onun başarılı çalışmalarını ve hayırlı işlerini, bir kavmin can simidi hâline getirdi. O, savaşta gösterdiği direnç ve sağlam iradesiyle bütün bir ülkenin işini yoluna koydu. Eğer bu işte onun eli olmasaydı, iş işten geçmiş ve su boşa akmış olacaktı " diyerek Kadı Burhaneddin'e olan takdirini ifade etmiştir¹⁸.

Bir süre sonra Alaeddin Ali Bey'in ölümü (782 cemaziyelevvel/Ağustos 1380) üzerine beylik içinde karışıklık doğdu. Bu sırada Ali Bey'in yakın adamı olan Seyyidi Hüsam, devlet işlerine el atarak, Kadı Burhaneddin taraftarlarını devlet hizmetinden uzaklaştırmaya başladı. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin ona şu tavsiyede bulundu : " Her tarafta bu ülkeye gözünü

¹⁸ *Bezm u Rezm*, trc., s. 155-161; bkz. H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 93-95; Y. Yücel, a.g.e., s. 64-65.

dikmiş, isyan ve itaatsizlik yoluna girecek çok sayıda insan var. Onların arasında Hacı Şadgeldi, askerlerinin ve adamlarının çokluğu ile tanınır. O, bir taraftan saldırı için hazırlanırken, diğer taraftan da emirlikten dem vuran ve kendisini ülkenin vârisi gören Kılıç Arslan harekete geçecektir. Şimdi bu iki belanın savuşturulması, bu iki zehirli yılanın defedilmesi için çare aramak gerekir ". Kadı Burhaneddin'e göre bunun için öncelikle asker toplamalı, kapıkulları (nökerân-ı hassa), nöker ve askerler memnun edilmeli, halkın huzur ve geçimi sağlanmalıydı. Seyyidi Hüsam, hazinenin bu harcamaları karşılayamayacağını söylemesine rağmen, Kadı düşüncesinde kararlıydı¹⁹.

Çok geçmeden Hacı Şadgeldi'nin yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Şehre gelen bir elçi, halkı Hacı Şadgeldi tarafında toplanmaya çağırırdı. Şehir halkı hayli tereddütlüydü. "Sonuçta Kılıç Arslan'a sığınmaya, onu o orduya ve o sele karşı set yapmaya, hadiselerin ve karışıklıkların gaillesinden, onun çaba ve gayretlerinden medet aramaya karar verdiler. Diğer taraftan Kılıç Arslan da o işin gerçekleşmesini Allah'tan diliyor, o fırsatı dua ile bekliyordu. Şehir halkının arzusunu öğrenince, kafilesiyle gelip, şehrin dışına kondu". Ancak Seyyidi Hüsam, Kılıç Arslan'ı şehre sokmak konusunda kararsızdı. Kadı Burhaneddin, onun bu tutumuna rağmen Kılıç Arslan'ı alarak şehre getirdi. Bunun üzerine Seyyidi Hüsam, Kılıç Arslan'a şöyle dedi: "Senin benim üzerimde babalık hakkın var. Ben senin hizmetçimim, sen de benim efendimsin. Eğer benim üzerime gölgeni düşürür, benim hâlime acırsan, Osmanoğlu bütün kuvveti ve haşmetine rağmen benim itibar terazimde bir ağırlık teşkil etmez. Karşı koyup benimle savaşamaz". Bu sözler karşısında Kılıç Arslan göz ucuyla Kadı'ya bakıyor ve gülmemek için kendini zor tutuyordu. Böylece Kılıç Arslan'ın asker düzenleyip, savaş araç ve gereçleri topladığını öğrenen Hacı Şadgeldi geri dönmek zorunda kaldı. O sırada Moğol ve Tatar'dan çok sayıda insan Kılıç Arslan etrafında toplandı. Artuk işleri yoluna girmişti, her sınıftan insan onun bu üstünlüğü karşısında ona katılarak, itaat etti. *Bezm u Rezm*'e göre, bu durum Kılıç Arslan'ı oldukça gururlandırıp, kibirlendirmişti. Emirlik iddiasını aklına koyan Kılıç Arslan, ülkeyi yönetmek hevesiyle bir kurul oluşturdu. Onlardan, kendisi, Seyyidi Hüsam ve Kadı Burhaneddin arasında bir tercih yaparak, birini beylik idaresiyle görevlendirmelerini istedi. Bu sırada Kadı Burhaneddin, Seyyidi Hüsam'a "Artuk işin dizginini elimizden kaçtı, onunla anlaşma yolunu seç; çünkü gücümüzü kaybedip, fırsatı kaçırdık. Bu durumda Kılıç Arslan'ı emirlik makamına oturt-

¹⁹ *Bezm u Rezm*, trc., s. 174-177.

maktan, bu şekilde şehri karışıklıktan kurtarmaktan başka çare yok " dedi. Yapılan toplantıda Sivas halkı ve beyler, Kadı Burhaneddin'in emirliğini istediler, ama yine de onun kararına saygılı olduklarını belirttiler. Bu durum karşısında suskun duran Kadı Burhaneddin'e 'niye konuşmuyorsun?' diye soran Kılıç Arslan'a, Kadı şu cevabı vermiştir: "Hiç şüphe yok ki, bu görevin gerektirdiği yetenek ve bilgiler sende hepimizden daha fazladır. Malın ve askerinin de öyle. Benim bazı şartlarım var. Onları kabul eder, yerine getireceğine söz verirken, seni reis yapar, yönetimi sana bırakmaya razı olurum". Kılıç Arslan şartların nedir? diye sorunca, " Birincisi; maliye işlerine, ülkenin gelir (dahil) vergilerine (harç), ilâve vergilere (avarız) ve onları toplayan görevlilere hiçbir şekilde karışıp müdahale etmeyeceksin. Beni bağımsız olarak tedbir alıp, onu uygulamada serbest bırakacaksın. Şartların elverdiği ölçüde gerektiği gibi sana danışmadan harcama yapacağım. İleri gelenlerin ve sıradan insanların işlerini yoluna koymak için çalışacağım. Diğer bir şartım da, doğup, yetiştiğim yer olan vatanım Kayseri'deki Harsanos kalesini alıp, bana teslim etmen ve başkasının müdahalesi olmadan benim orayı dilediğim gibi idare etmemdir" cevabını veren Kadı Burhaneddin'in üçüncü şartı ise Seyyidi Hüsam'ın azledilmeyerek, görev ve yetkilerinin elinden alınmaması idi. Ancak, bu sırada derhal görüşmeye müdahale eden Seyyidi Hüsam, görevlerinden feragat ettiğini söylemiştir. Böylece, Kadı'nın bu iki şartı dahilinde anlaşma yapılarak, Kılıç Arslan, Eratna Devleti'nin niyâbet makamına oturmuş ve kısa bir süre sonra Kadı Burhaneddin de o sırada Cüneyd Bey'in kontrolünde bulunan Kayseri'yi ele geçirmek üzere harekete geçmiştir²⁰. Y.Yücel²¹, "Büyük ihtiras ve geniş emeller besleyen Kadı Burhaneddin'in bu şekilde davranışını 'herhalde kabiliyetinin mahdut olduğunu iyi bildiği Kılıç Arslan'ı sorumlu mevkie getirmek suretiyle beceriksizliğini meydana çıkarmak ve böylece yıpratmak istemiş olmalıdır" şeklinde izah etmektedir. Nitekim Kadı, tahrik ve telkinleriyle naib Kılıç Arslan'a karşı kısa sürede bir muhalefet oluşturmayı başaracaktır.

Kılıç Arslan, Kadı Burhaneddin'in Kayseri'yi ele geçirme teşebbüsünü haber alınca, onun bu hareketini zamansız buldu ve öncelikle Hacı Şadgeldi

²⁰ *Bezm u Rezm*, trc., s. 178-188; H. Hüsameddin (a.g.e., III, s. 196), Kadı Burhaneddin'in fazilet ve ilim sahibi olması yanında onun hırslı ve haşin kişiliği yüzünden kendisini sevmeyenlerin çok olduğunu, bunu bilen Kadı'nın Kılıç Arslan'ı medh edip, onun nesebini ilân ederek Sivas emirliğine getirdiğini, nesebine binaen Sivas halkının bu emr-i vâkiyi kabul ettiğini yazmaktadır.

²¹ Y. Yücel, a.g.e., s. 70.

üzerine gidilmesi gerektiğini bildirdi. Buna karşılık, Kadı'dan gizli olarak Kayseri valisi Cüneyd Bey'e gönderdiği bir mektupla, ona işbirliği önerisinde bulundu. Kılıç Arslan'ın bu hareketi, yani Kadı ile yapmış olduğu anlaşma şartlarına daha başlangıçta uymaması Kadı Burhaneddin ile arasının açılmasına sebep olmuştu . Bu sebeple Kadı Burhaneddin , Kılıç Arslan'ın bir an önce Hacı Şadgeldi'nin ortadan kaldırılması yolundaki isteğini her defasında çeşitli gerekçelerle geciktirmeye çalıştı. Fakat Kılıç Arslan, Kadı'nın tavsiyelerine aldırılmayarak, sefere çıkmaya karar verdi ve Tokat'a gitti. Ancak Kadı Burhaneddin, hâlâ onun Hacı Şadgeldi ile barış yaparak, anlaşmasını önermekteydi. Buna karşılık Kılıç Arslan, "Ben savaşın piri ve hocasıyım. Aklın ve bilginin öncüsüyüm. Savaşın kural ve yöntemleri hakkında yeterli bilgiye sahibim. Onun yapılması konusunda kimsenin aklına ve bilgisine ihtiyacım yok. Bu konuda başkalarının uyarı ve ikazını istemem" diye çıkışarak, Tokat'tan hareket etti. Fakat, Hacı Şadgeldi karşısında acizlik gösteren Kılıç Arslan, kaçarak Sivas'a dönmek zorunda kalmış, Hacı Şadgeldi karşısında bozguna uğraması, halkın gözünden düşmesine neden olmuştur. Bununla beraber Kılıç Arslan, yenilgisinin sebebi olarak Kadı Burhaneddin'in tutumunu göstermiş, onun kasıtlı olarak savaşa gayret göstermediğini, cahil ve tecrübesiz kimselere iş buyurarak işi bu noktaya getirdiğini anlatan mektuplar yazarak, civardaki kale ve yöre emirlerine göndermiştir²². Bundan sonra Kadı Burhaneddin'in her talebini de çeşitli bahanelerle geri çevirmiştir. Sözügelisi, Kayseri kadılığı, Havik kalesi veya o bölgenin idaresi, Hacı Şadgeldi'nin elinde bulunan Tokat şehri, Gomanat ve Harsanos kaleleri gibi istekleri karşısında Kadı'ya hep red cevabı vermiştir²³.

Öyle anlaşılıyor ki, Kılıç Arslan başlangıçta yaptığı anlaşmaya rağmen, Kadı Burhaneddin'i devlet işlerine karıştırmamak, onun görüşlerini almak için elinden gelen gayreti sarfetmekteydi. Zira, şartların zorunlu olarak bir araya getirdiği bu iki devlet adamı arasında amansız bir rekabet söz ko-

²² *Bezm u Rezm*, trc., s. 182-188; H. Hüsameddin (a.g.e., III, s. 98-99), Kadı'nın asıl amacının Kılıç Arslan ve Hacı Şadgeldi Paşa'yı halkın gözünden düşürerek, Samagarlu ve Barambaylu denilen moğol aşiretlerini tamamen kendisine bağladıktan sonra Kılıç Arslan'ı öldürüp yerine geçmek olduğunu kaydeder ve gelişen olayları şöyle değerlendirir. Kadı Burhaneddin bu işe ilk önce Hacı Şadgeldi Paşa'dan başladı. Kılıç Arslan'ın ağzıyla Hacı Şadgeldi'nin dedesi, Taceddin Altunbaş'ın kölesi, Hacı Şadgeldi'nin de kölezâdesi olduğunu, kendisinin asalet sahibi olduğunu söylediğini yaymaya başladı. Hacı Şadgeldi'yi çeşitli şaiyalarla halkın gözünden düşürmeye çalışarak, Kılıç Arslan'ı Hacı Şadgeldi aleyhine tahrir etti. Bu suretle, harekete geçerek, Tokat'a giden Kılıç Arslan, Seyyidi Hüsam'dan aldığı bir mektupla Sivas'ta aleyhine oynanan oyunu anlamıştı, ama iş işten geçmiş, Kadı Burhaneddin istediğine ulaşmıştı.

²³ *Bezm u Rezm*, trc., s. 188-189.

nusuydu. Öte yandan, Y. Yücel'e²¹ göre, Kılıç Arslan'ın anlaşmaya uymayarak oynadığı bu kötü oyun, Kadı Burhaneddin'i Kılıç Arslan'ı bertaraf etmek zamanının geldiği görüşüne vardırmaktaydı.

Bu sırada, Kılıç Arslan, Akşehir (Erzincan Akşehir'i)'den kaçan ve adamları tarafından yakalanan Seyyidi Hüsam'ı zincire vurdurup, Karahisar'a göndererek, hapsedirdi. Onun bu ve benzeri davranışları karşısında emirler ve devlet ileri gelenleri Kılıç Arslan'dan uzaklaşmaya, onu her fırsatta Kadı Burhaneddin'e şikâyet etmeye ve ondan yardım istemeye başladılar. Bu durumu öğrenen Kılıç Arslan üzüldü, paniğe kapıldı ve derhal durumu kendi lehine çevirmek için çareler aramaya başladı. Ancak, şehir halkından biri ona, gerek asil soyu, gerekse aklı ve yeteneği ile büyük bir şahıs olan Kadı'nın daima kendisini desteklediği halde, onun isteklerinin yerine getirilmediğini, tek çıkar yolun Kayseri'yi ona vererek, Kadı'nın istek ve arzularını yerine getirmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Kılıç Arslan, Kadı ile yalnız kaldığında ona "siz şehir halkıyla anlaşip birlikte hareket etmeye karar vermişsiniz" dedi. Kadı "Evet" cevabını vererek, "Eğer sizden veya başka birinden eziyet veya zarar göreceksanız, onu bertaraf etmek için birlik ve beraberlik içinde hareket edeceğiz" dedi. Bu durum karşısında Kılıç Arslan, önceki yeminine benzer bir yemin ile onunla her konuda görüş birliği içinde olduğunu söylemek zorunda kaldı. Kılıç Arslan, Kadı Burhaneddin'in askeri de kendi tarafına çekmek için kendisinden de izin alarak, Hacı Şadgeldi vilâyetine bir akın düzenlemesine ve elde ettiği ganimet ile askerinin gönlünü kazanmasına da sesini çıkarmadı. Kadı Burhaneddin, bin kadar askere bir yıl yetecek kadar erzak vererek, ordunun ileri gelenlerini ve askerlerini kendine bağladı. Artık, Sivas halkı, devlet ileri gelenleri, beyler ve askerler, herkes onun yönetimini istiyordu. Kadı, herkesi kendi safhına çekmeyi bilmişti. Kadı Burhaneddin'i Şadgeldi iline sefer yaparken, Kılıç Arslan'ın merhum Alaeddin Ali Bey'in karısı ile evlenmek için hazırlıklara başlaması da halkın ve emirlerin tepkisini çeken başka bir konu oldu. Nitekim, seferden dönen Kadı Burhaneddin, maiyeti ile birlikte Kılıç Arslan'ın huzuruna girdiğinde Kılıç Arslan, Kadı için şerbet istemiş, buna karşılık Kılıç Arslan'ın amcası Keyhüsrev, "onlara başka şerbet vermek gerekir" demiştir. Bu sırada nikah işlemleri yapılmaktaydı ve bu oldu bitti, hayli tepki çekti. Artık Kadı Burhaneddin, her fırsata Kılıç Arslan'a gözdağı vermek için kullanıyordu. Bu arada

²¹ Y. Yücel, a.g.e., s. 72.

Şeyh Adil'i dahi kendi tarafına çekerek, Şeyh'den onu acımayıp öldürmesi hükmünü ve iznini almıştı²⁵.

Öte yandan, Kılıç Arslan da boş durmuyordu. Kadı Burhaneddin, Kılıç Arslan'ın adamları tarafından bir iki gün içinde yakalanarak, Ahmedek'e (iç kale) götürülüp öldürüleceğini haber alınca, yakın dostu Emir Şeyh Müeyyed ile bir plan hazırlayarak, ondan önce hareket etmeyi tasarladı. Sabah olunca, gezinti yerindeyken Kadı Burhaneddin' in işaretleriyle Şeyh Müeyyed, Kılıç Arslan'ı öldürecek. Fakat Kadı iki kez işaret vermesine rağmen emir Pir Ali, Müeyyed'i durdurup, Kılıç Arslan'ı öldürmesine mani oldu. Bu durum Kadı'nın hiç hoşuna gitmemişti. Ertesi sabah, bu işi kesinlikle gerçekleştirmeye karar verdiler. Nitekim, sabahleyin Kadı Burhaneddin, yanında yedi adamıyla birlikte Kılıç Arslan'ın kapısına gitti. Bir saat bekledi, fakat o dışarı çıkmadı. Oysa Kılıç Arslan, başka bir kapıdan hamama gitmişti. Ansızın Kadı'nın arkasında ortaya çıktı. O sırada Kadı, Kılıç Arslan'ın kendisini yakalayacağını sandı. Halbuki, Kılıç Arslan'ın hiçbir şeyden haberi yoktu ve her zamanki gibi evine dönüyordu. Kadı, onu karşılamak üzere hareket edince Kılıç Arslan şüphelendi ve başka bir yola saptı. Kadı da onu takip etti. Sonunda Çekonem (Sivas-Zara yolu üzerinde) sahrasına çıktılar. Karlı yolda Kılıç Arslan ve Kadı Burhaneddin omuz omuza at sürmekteydiler. Adamları da arkadan onları izlemekteydi. Sivas çayırına varınca, orada bir saat konakladılar. O sırada Pir Ali de onlara katıldı. Daha sonra geri dönmek için yola çıktılar. Şeyh Erzurum'un türbesine varınca, Kadı Burhaneddin, Şeyh Müeyyed'e işaret etti. O da daha önce yaptığı gibi Emir Pir Ali'ye bir şeyler söyledi ve yerine döndü. Hacı Bey Arac'ın zaviyesine geldiklerinde Kadı, bir kez daha işaret etti. Fakat Müeyyed, burada da bir şey yapmadı. Kadı Burhaneddin, bu iş uzadıkça durumun Kılıç Arslan lehine geliştiğinin farkındaydı. Bu yüzden Kılıç Arslan, Meydan kapısının dışında bulunan sokağa girer girmez, kılıcını çekerek, nara attı ve "Ey savaş erleri, vefalı yarân neredesiniz" dedi. O sırada emir Şeyh Müeyyed'in sesini duydu. O, Kılıç Arslan'ın atının dizginini sıkıca tutmaktaydı. Kadı derhal, Kılıç Arslan'ın yakın adamı olan ve onunla kendisi arasında ikili oynayan Mübarek Şah'a saldırınca, o kaçmaya başladı. Kadı Burhaneddin onun ardından Kılıç Arslan'a döndü. Emir Müeyyed hâlâ bir eliyle Kılıç Arslan'ın atının dizginlerini, bir eliyle de kılıcını tutuyordu. O sırada adamlarından biri gelip Kılıç Arslan'ın atının dizginini kesti. Bunu gören Kadı Burhaneddin, hemen onun omuzlarına iki darbe indirince atıyla

²⁵ *Bezm u Rezm*, trc., s. 190, 192-197.

birlikte sarsıldı ve Kadı'ya doğru kaymaya başladı. Kılıcıyla, Kılıç Arslan'ın üzerine hamle edince Kılıç Arslan'ın atı şaha kalktı. Kadı Burhaneddin son derece güçlü bir darbe ile Kılıç Arslan'ı ikiye ayırdı. Bu darbe öyle güçlüydü ki, Kılıç Arslan'ın kafasını uçururken, atının da boynunu yaralamıştı. Kılıç Arslan atının sağrısından düşerek can verdi. Kadı Burhaneddin'in adamları onun başına toplanarak, her biri ona bir kılıç vurdu. Daha sonra Kılıç Arslan'ın adamlarından bazılarını öldürüp, bazılarını esir aldılar.

Bu olayların ardından Kadı Burhaneddin, iki adamıyla birlikte şehir tarafına at sürdü ve kapılar kapanmak üzereyken şehre girdi. Saraçlar çarşısına varınca "annesinin soyu Selçuklu sultanlarına dayanan ve bu bakımdan Kadı ile akrabalığı tesbit edilmiş, cesareti ve kavgacılığı ile ün salmış olan Kılıç Arslan'ın'amcası Keyhüsrev, bir bölük süvariyle karşıdan göründü". *Bezm u Rezm*'deki bu ifade, Kılıç Arslan'ın Selçuklu hanedanından olduğunu ve Kadı Burhaneddin ile akraba olduklarını göstermektedir²⁶. Kadı Burhaneddin, Keyhüsrev'in kendisini tebrik etmeye geldiğini düşünerek, onu yönetime ortak yapmayı tasarladı. Fakat Keyhüsrev, Kılıç Arslan'ın öldürüldüğünü öğrenince, hemen kılıcına saldırdı. Kadı da kılıcını çekerek Keyhüsrev'e yöneldi. Keyhüsrev aman dileyerek, akraba olduklarını hatırlattı ve merhamet diledi. Bunun üzerine, yan yana at sürerek ilerlemeye başladılar. Yol dar olduğundan bazen biri arkada kalıyordu. Keyhüsrev, Kadı'nın arkasında kaldığı bir sırada hançeriyle ona saldırdı. Kadı eğilerek, saldırıdan kurtuldu ve kılıcını çekerek Keyhüsrev'in karnına sapladı. Ağır yaralı halde kaçmaya başlayan Keyhüsrev'in arkasından yetişen Kadı Burhaneddin, kafasına indir-

²⁶ H. Hüsameddin (a.g.e. III, s. 99-100), Kadı Burhaneddin'in hemşerizâdesi emir şeyh Müeyyed ile itifak yaparak Kılıç Arslan'ı bir Sayyâdgâha (sayyâdiyye: Rifâiyye tarikatu kollarından biri) davet ettiğini, oraya vardığı anda biçareyi kılıcıyla paraladığını belirtiyor. Ayrıca o, bu cinayetlerin ardından büyük bir huzur ile Kılıç Arslan için hazırlanmış olan ziyafet sofrasına oturduğunu yazarken, Kadı Burhaneddin'in anne tarafından Selçuklu olduğunu söyleyerek, bununla övündüğü halde, Selçuklu neslinden gelen Kılıç Arslan'ı ve yüzlerce taraftarını ve hizmetlisini merhametsizce öldürmesini şaşırtıcı bulmaktadır. *Bezm u Rezm* (trc. s. 54)'e göre, Kadı Hüsameddin, Selçuklu beylerinin büyüklerinden birinin kızı ile evlenerek, büyük bir güce kavuşmuştu. Kadı Siraceddin, bu evlilikten oldu. Kadı Burhaneddin'in dedesi olan Kadı Siraceddin, Sultan İzzeddin b. Sultan Gıyaseddin b. Alaeddin Keykubad'ın kızlarından birinin, bir Moğol beyi ile evliliğinden olup, Niksar'da büyüyen kızı ile evlendi. Bu evlilikten doğan Şemseddin Mehmed Bey, Kadı Burhaneddin'in babasıdır. Böylece Kadı Burhaneddin Ahmed, baba tarafından seçkin bir Selçuklu emirine, babasının annesi tarafından II. İzzeddin Keykavus'a, dayısıyla Selçuklu hanedanına bağlanmaktadır. Kadı Burhaneddin'in annesi ise Selçuklu devrinde vezirlik yapmış olan Celâleddin Mahmud Müstevfi'nin oğlu Abdullah Çelebi'nin kızıdır. Ayr. bkz., Uzunçarşılı, a.g.m., s. 192 ve not 4, 193-194; Yücel, a.g.e., s. 38-39 ve not 27, 28.

diği bir kılıç darbesiyle onu öldürdü. Bundan sonra Kılıç Arslan'ın taraftarları üzerine gidildi²⁷.

Kadı Burhaneddin, bu olayların hemen ardından, o gün Kılıç Arslan için hazırlanmış olan ziyafet sofrasına oturdu. Yanında bulundurduğu ve Kılıç Arslan'ın uymayı kabul ettiği şartları içeren iki anlaşma metnini mecliste okuttu. Bundan iki amacı vardı. Birincisi, yaptığı plan istediği şekilde sonuçlanırsa, bu metinleri halka belge olarak götürecekti ve buna uymamasının Kılıç Arslan'ın felaketi olduğunu anlayan halk da Kadı'nın bu işi mal ve makam için yapmadığını, buna mecbur kaldığını kabul edecekti. İkincisi, az bir ihtimal bile olsa, eğer hedefine ulaşamazsa, anlaşma metinlerini bu kez Kılıç Arslan'a gösterecek, Kılıç Arslan bunlara bakarak, haksız olduğunu kabul ederek, Kadı Burhaneddin'den özür dileyecek, suikaste ve hıyanete kalkışmayacak, onun mecburen bu işe başvurduğunu anlayacaktı. Öte yandan, halk da Kılıç Arslan ve adamlarının onu ve ailesini ortadan kaldırmak ve sebepsiz yere kan dökmek amacıyla olduklarını anlayacaktı. Ancak işler, Kadı Burhaneddin'in planladığı gibi sonuçlanmış, Kılıç Arslan ortadan kaldırılmıştı. Anlaşma metinleri okununca ve Kılıç Arslan'ın Kadı'ya suikast düzenlediği öğrenilince, şehir ileri gelenleri, Kadı'yı yaptıklarında haklı buldular. Bu sırada Kılıç Arslan ile yıldızı hiç barışmamış ve Kadı Burhaneddin ile dost olan ordunun büyüklerinden Ayna Bey, Kadı'ya öğüt ve uyarı dolu bir ses tonuyla "doğrusu odur ki, şehrin ileri gelenlerine ve şeyhlere, 'Ben bu işi Hacı Şadgeldi için yaptım' diyesin. O zaman dilediğin her şeyi serbestçe yapabilirsin". dedi²⁸. Bu sözler her ne kadar Kadı'nın etrafında yaptıklarını destekleyecek kişiler olsa da Hacı Şadgeldi adının onun adı yanında daha fazla kabul göreceği eğilimini de yansıtmaktaydı. Ancak Kadı Burhaneddin, ne yaptıysa kendi adına gerçekleştirmişti. Bu sebeple her fırsatta Kılıç Arslan'ı kötülemekten geri durmadı ve çok geçmeden 14 Zilkâde 782 / 9 Şubat 1381'de sultanlığını ilân etti²⁹. Bundan sonra Kadı Burhaneddin'in ilk teşebbüsü, Hacı Şadgeldi'ye karşı asker toplamak oldu. Bu sırada Keyhüsrev'in kardeşi Zünnün'u yanına çağırarak, ona iltifatta bulundu. Ona, Kılıç Arslan ile olan meselenin mal ve mevki de için değil, onun cana yönelik saldırısını bertaraf etmek için meydana geldiğini söyleyen Kadı, sözlerine şöyle devam etmiştir. "Akrabalığım yüzünden onun hakkında iyi niyetlerim ve düşüncelerim vardı. Onunla dinî ve dünyevî işlerde birlik ve beraberlik içinde olmayı

²⁷ *Bezm u Rezm*, trc., s. 197-204.

²⁸ *Bezm u Rezm*, trc., s. 205-206.

²⁹ bkz. *Bezm u Rezm*, trc., s. 206-209; Yücel, a.g.e., s. 22, 73.

umuyordum. Eğer aramızda bir olay olmuşsa bu "Kötülüğün cezası, yine onun gibi bir kötülüktür" uyarınca olmuştur". Bu sözlerinden sonra Kadı Burhaneddin, Zünnûn'a kıymetli ve güvenilir biri olduğunu, bu sebeple babasının mülkünü ve makamını kendisine bıraktığını, ama sözünden çıkarsa, bunun cezasını derhal göreceğini söylemiştir. Böylece Zünnûn, Koyulhisar ve Akşehir kalelerinin idaresiyle görevlendirilmiştir. Emir Mutahharten, kızkardeşini Zünnûn'a eş olarak vermiş, sonra da onu katletmiştir. Ardından Koyulhisar'a gözünü dikmiş, ama burası o sırada yine Kılıç Arslan'ın akrabalarından biri olan Şeyh Mahmud'un eline geçtiğinden bu arzusunu gerçekleştirememiştir³⁰.

Eratnaoğlu Alaeddin Ali Bey'in ölümünden sonra başta vezir Kadı Burhaneddin Ahmed ve Seyyidi Hüsam olmak üzere devlet idaresinde söz sahibi olmak isteyenlerin Kılıç Arslan'ın gücü ve itibarı karşısında aciz kaldıkları aşikârdır. Ancak soyu Selçuklu hanedanına dayanan Kılıç Arslan, ne yazık ki karşısında çok hırslı bir rakip bulmuştur. Nitekim, İ.H. Uzunçarşılı³¹, Kılıç Arslan'ın başına gelenlerin ve bu yolda gelişen tüm olayların, hükümdarlığı elde etmek isteyen Kadı Burhaneddin Ahmed'in düzenlemesiyle olduğunun, olayların tetkikinden anlaşıldığı kanaatindedir. Gerçekten de Kadı Burhaneddin, Selçuklu şehzâdesi Kılıç Arslan'ı karşısına alarak, adeta onunla bir satranç oyunu oynarcasına mücadeleye girişmiştir. O, bu mücadelesinde o kadar kararlıdır ki, bu yoldaki başarısının kendisine bir hükümdarlık kazandıracığını, başarısızlığını ise belki de hayatıyla ödeyeceğinin farkındaydı. Bu sebeple, onun bu kemikleşmiş ihtirası, olayların gidişatı nedeniyle Kılıç Arslan'ın hükümdar naibliği görevini almasına izin vermekle beraber, o zamana kadar sürdürdüğü soğuk mücadelenin sonuçlarından endişe duymasına da sebep olmuştu. Bu şartlar altında Kadı Burhaneddin açısından amacını gerçekleştirmek uğruna Kılıç Arslan'ı kendi elleriyle öldürmekten çekinmek,

³⁰ Bezm u Rezm, trc., s. 219-220, 249, 293, 315; Yücel, a.g.e., s. 77 ve not 139-140, 95, 115, 259, 264; Ayrıca *Bezm u Rezm* (trc. s. 303), Kadı Burhaneddin'in daha önce Koyulhisar'ın fetihine memur ettiği Kılıç Arslan'ın amcasının oğlu Siraceddin adlı bir kişiden de bahseder. Öte yandan Kadı Burhaneddin, Kılıç Arslan'ın geriye kalan adamlarına ve Erzincan emiri Mutahharten'in akınlarına karşı Burtuluş kalesinin tahkimi ile uğraşmıştır. bkz. Yücel, a.g.e., s. 119 ve not 75.

³¹ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 185 not 83, Ayn. mlf., (*Kitabeler*, İstanbul, 1927, s. 96), Amasya'da halk arasında Kılıç Arslan türbesi denilen 677/1278 tarihli Toruntay türbesinde mevcut sandukalar arasında "evlâd-ı Selçukiyeden Taceddin Gazi Çelebizâde Sivas hâkimi Kılıç Arslan Selçukînin sandukasının bulunduğu *Amasya Tarihi* (I, s. 206)'ne dayanarak yazarken, kendisinin 1926 tarihinde yaptığı gezide bunu göremediğini, kitabelerin ya boya altında kaldığını ya da dökülmüş olabileceğini belirtmektedir.

kendi sonunu hazırlamak olurdu. Böylece o, Kılıç Arslan'ın naibliğine aşağı yukarı beş ay kadar bir süre ile tahammül edebilmiş, elde ettiği ilk fırsatta onu katlederek, ortadan kaldırmıştır.

Sonuç olarak, Selçuklu hanedanına bağlı bir Selçuklu şehzâdesi olan Kılıç Arslan, XIV.yüzyıl sonlarında dönemin önemli bir siyasi teşekkülü olan Eratna Devleti'ni siyaseten ele geçirmek suretiyle, Sivas, Kayseri ve Amasya başta olmak üzere eski Selçuklu şehirlerinin bulunduğu bölgede, amcası Keyhüsrev'in de desteği ile belki de yeniden Selçuklu Devleti'ni diriltmek amacıyla bir teşebbüste bulunmuştu. Nitekim, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kadı Burhaneddin'in *Bezm u Rezm*'de yer alan "emirlikten dem vuran ve kendisini ülkenin vârisi gören Kılıç Arslan" sözleri, onun bu teşebbüsüne işaret eder gibidir. Fakat Kılıç Arslan, bu arzusunda başarılı olamamış, bilakis hayatına mal olmuştur. Zira karşısına, aslında yine Selçuklu hanedanıyla bağlantısı olan Kadı Burhaneddin Ahmed çıkmış ve Kılıç Arslan'ı ortadan kaldırarak, kendi adıyla anılan bir beylik kurmuştur.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE "YADA TAŞI" VE XVIII. YÜZYIL SONU OSMANLI - RUS SAVAŞLARINDA KULLANILMASI

AHMET ÖĞRETEN

Türk kültür tarihine baktığımızda, yada taşı diye bilinen taş vasıtası ile, bir nevi sihir yoluyla kar ve yağmur yağdırıldığıının pek çok örneklerine rastlamaktayız. Bu hususta Çin kaynaklarında olduğu gibi İslâm kaynaklarında (Arap, Fars ve Osmanlı) da bilgi vardır. Arapça İslâm kaynaklarında **hacerü'l-metar**, Farsça kaynaklarda **seng-i metar** (=yağmur taşı), **seng-i ceda** (=ceda taşı) diye geçen taş, muhtelif Türk lehçelerinden Yakutça'da **sata**, Altayca'da **cata**, Kıpçak grubu lehçelerde **cay** adı verilmektedir¹.

Yağmur taşını, **yat*** (يت) diye isimlendiren Kaşgarlı Mahmud, "Bir türlü kamlık (kâhinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu sûretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü."² demektedir. Aynı eserde **yat** (يات) karşılığı olarak, "Taşlarla yağmur ve rüzgâr için yapılan kamlık³; taşlarla yağmur ve rüzgâr için yapılan kamlık, yada taşı ile yapılan bir türlü kamlık, kâhinlik"; **yatlamak**, yada taşı ile efsun yapmak, **yatlatmak**, yada taşı ile okutmak, denilmektedir⁴.

Kaşgarlı, **yat** kelimesinin kullanılış şeklini örneklerken de şu açıklamaları yapmaktadır: **Yatladı** (يتلادي): "Yatçı yatladı **ياتحی يتلادی** = şaman yada taşı ile efsun yaptı", (şaman yada taşıyla yağmur yağdırmak için efsun yapu)⁵. **Yatlatu** (يتلتي): "Bey yatlatu (بك يتلتي)= Bey yada taşına okuttu", (Bey kama, şamana yada taşıyla kamlık yapurdu; bu yüzden rüzgâr esti, yağmur geldi).

¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1995, s. 160-161 (Bu eser bundan sonraki dipnotlarda kısaltılarak *Şamanizm* adıyla verilecektir); Faruk Sümer, "Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Âdeti", *Resimli Tarih Mecmuası*, Cilt IV, Sayı 44, Ağustos 1953, s. 2534.

* Her ne kadar bu kelime mütercim tarafından **yat** diye okunmuş olsa da **yet** okunması gerektiğine kaniyim.

² Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-it-Türk*, III, Terceme: Besim Atalay, Ankara 1992, s. 3.

³ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 159.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, Dizin, Ankara 1972, s. 147.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, III, s. 307-308.

Yatlatur-yatlatmak (يتلتور - يتلتماق) Bu, Türk ülkelerinde bilinmiş bir şeydir. Yüce Tanrı'nın izniyle yada taşına okumakla yağmur, soğuk, rüzgâr getirilir⁶. Görüldüğü gibi, Kaşgarlı eserinde yada yapan kişiyi "yatıcı" kelimesi ile ifade ettiği halde, mütercim bunu "şaman ve kam" kelimeleri ile açıklamaya çalışmıştır.

Bu taşın adının imlâsı da kaynaklarda şu şekillerdedir: **yat** (يات), **yede** (يده), **yada** (يادا), **cede** (جده); bu işle uğraşanlara da **yatıcı**, **yedeci**, **yadacı**, **cedeci** denir⁷. Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*'sinde **yeda** (يدا) ve **yede** (يده) (çoğulu **eyâdî**) ve Şemseddin Sâmî *Kamûs-ı Türki*'sinde **yeda** yahut **yede** (يدا - يده) imlâsını kullanmışlardır⁸. Hüseyin Kâzım Kadri ise *Türk Lugatı*'nda يده , ياده , يده (Lâtin imlâsı iede, yede, yada şeklinde) imlâlarını bir arada tercih etmiş ve büyü, sihir, efsun manası vermiştir⁹. Yine Şemseddin Sâmî, "sert ve kıymetli yeşil taş", diye tarif ettiği yeşem taşının karşılığı olarak da **yede** ve **yeda** imlalarını kaydetmiştir¹⁰.

Rusça bir eserde yada için şöyle kaydediliyor: **iede** يده , **yada** يدا , **cede** جده **taşı**, sihirli taş, bezoar. Türkçe ve Çağatayca. Gücüyle kar ve yağmurun yağması ve durdurulması sağlanmakta. Arapça حجرالمطر [=hacerü'l-metar], Farsça سنك يده [=seng-i yede], Moğolca **dzada yağmurlu**¹¹. **Yadacı**, **yedeci** karşılığı olarak da, yada gücü ile havanın durumunu değiştiren sihirbaz, kâhin. **Yadacılık**: Sihirli, Altayca **yadala** veya **yadakılmak**, yadanın gücü ile yağmur veya bulutsuz açık hava çağırılmak¹². Diğer bir yerde de, yada/cada taşı ile yağmur yağdıran sihirbazlara **yağmurcu** denir, kaydı yer almaktadır¹³. *Uygur Sözlüğü*'nde ise, Osmanlıca'sı **yadacı** diye kaydedilen **yadçı** kelimesine "sihirbaz" manası verilmiştir¹⁴.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., II, s. 355.

⁷ Köprülüzade Mehmed Fuad, "Eski Türklerde dinî-sihri bir anane", *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Cild IV, Sayı 1, İstanbul 1925, s. 10; A.von Gabain de eserinde "yad: yağmur-taşı" imlâsını almıştır. Bkz. *Eski Türkçenin Grameri*, Terüme: Mehmet Akalın, Ankara 1988, s. 307.

⁸ Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türki*, İstanbul 1978, s. 1544.

⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügatü*, IV, İstanbul 1945, s. 722.

¹⁰ Ş. Sâmî, a.g.e., s. 1549.

¹¹ Lazar Budagov, *Sravnitel'niy Slovar Turetsko-Tatarskih' Naraçiy (=Türkçe-Tatarca Lehçelerin Kıyaslayıcı Sözlüğü)*, II, Sant Petersburg 1871, s. 351.

¹² L. Budagov, *gös. yer.*

¹³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını, Ankara 1971, s. 301

¹⁴ Caferoğlu Ahmet, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü yayını, İstanbul 1934, s. 216. Büyür kültür tarihçisi İbrahim Kafesoğlu da, eski Türklerin yağmur, dolu

Kırgız Sözlüğü'nde de, "**cay taş**: Güya koyun iškembesinde bulunan ve yağmur yağdırma hassasına malik olan küçük taş" denilmektedir¹⁵.

Tarama Sözlüğü, "**yada taşı**, eskiden usûlüne göre kullanılınca yağmur yağdırdığına inanılan bir taş, yağmur taşı"¹⁶ derken, bir İngilizce sözlükte, "**yede**, Cebrail tarafından Nuh Peygamber'e verildiği bilinen bir taştır. Yağmurun yağışına ve yağın yağmurun kontrolüne vesile olur" denilmektedir¹⁷.

Farisi lügatlarından *Ferhengi Ziya*'da "**Seng-i yede**, sihir yahut mucize kabilinden yağmur celbeden bir nevi taş." kaydından sonra, yada'nın yeşim taşı olduğu, yeşim taşının Türkler tarafından yada itihaz edildiği belirtilmektedir¹⁸. **Cede taşı** (جده تاشی) başlığını kullanan diğer eser, "yede taşıdır, buna **yede** (یده) taşı, **yeda** (یدا) taşı ve **yade** (یاده) taşı da derler. Arapçası **hacerü'l-metar** (حجر المطر) 'dır" derken¹⁹; bir diğer eserde, **seng-i yede**, gökyüzüne karşı koyup özel bir efsun verdikleri zaman yağmur yağdıran bir taştır. Daha çok Türkler'in işidir. *Ekbernâme*'den anlaşıldığına göre Said Eşref, *Rezmiye*'de şöyle diyor: "**Seng-i yede**", ok yağdırmak için o kargaşada [yani muharebe esnasında] silah görevi yapmıştır. Yede iyi etkili bir taştır."²⁰

Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü de, **Yeşim** maddesinde, *Eski Eserler Ansiklopedisi*'ne dayanarak şu açıklamayı yapıyor: "En eski bir Türk antikasıdır. Eski milletler buna **yağmur taşı** derler. **Yat** da tabir ederler. **Yat**; kehanet demektir. **Yatlamak** sihir yaptırmak demektir. Eski Türkler bu taşla sihir yapıp yağmur yağdırdıkları derler."²¹

yağdırmak, rûzgâr estirmek için sihrine müracaat ettikleri bildirilen **yada taşı** (yağmur taşı)' na, Türkçe'de **kaş** denildiğini *Eski Uygur Sözlüğü*'ne dayanarak bildirmektedir. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 291; aynı sayfa not. 487.

¹⁵ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, II, (Türkçeye Çeviren: Abdullah Taymas), Ankara 1994, s. 715.

¹⁶ Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, VI, Ankar 1972, s. 4189.

¹⁷ By Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon= Türkçeden İngilizceye Lügat Kitabı*, Constantinople 1921, s. 2199.

¹⁸ Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lügat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, II, İstanbul 1948, s. 1227.

¹⁹ Mirza Mehdi-yi Esterâbâdi, *Sanglah*, Naşreden: Rüşen-i Hiyavî, Neş-i merkez, 1374/1995, s. 143.

²⁰ Seyyid Muhammed Ali Dâi el-İslâm, *Ferheng-i nizâm*, III, Tahran 1363 H, s. 418.

²¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1983, s. 634.

Sanat Ansiklopedisi bu taşı iki ayrı imlâda ve iki ayrı madde halinde almış ve birbirini tamamlayıcı nitelikte açıklamalar yapmıştır. "**Yada**: Öz Türkçe'de sihir manasını ifade eder. Yarım şeffaf bir silikat taştır ki, Çağatayca'da ve Osmanlıca'da yeşim denir. Eskiden Türkler bu taştan put yaparlardı. Yağmur yağdırmak için bu taşta efsun okunarak suya atılırdı. Nefrit denilen böbrek sancılarını tedavi ettiği itikadında bulunulurdu. Türkler ve Çinlilerce bu taş fazilet ve kemâlin timsalidir. Terkibindeki krom u hadidin nisbetine göre muhtelif renkte olur. Bazı Türk lehçelerinde buna **çada** da derler."²²

Yede maddesinde ise şu açıklama yapılmıştır: "(Os. Senk-i yede) Yeda, yada, yeşim ve yağmur boncuğu veya taşı dahi denilen silisiet-i alumin (Fr. Silicate d'alumine) ve kalsiyumla magnezyumdan ibaret zeytin yeşili renğinde sert bir taştır. Arapça'da hacer-ül matar (حجر المطر) denir. Eski Türkler'de bu taşın sihirli bir hassası olduğuna inanılır ve bundan put yapılırdı. Bu taş kurban kanı sürüldüğü veya suya atıldığı vakit yağmur yağdığı hakkında bir itikad vardı. Sihir ve efsun manasına da gelir"²³.

Burada taşın terkîbî yapısı hakkında verilen bilgi, yağmur taşının yeşim ile aynı kabul edilmesi esasına dayandırılmasından ibarettir. Halbuki ileride vereceğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi, yada ile yeşim'in aynı şeyler olduğu hususunda bir ittifak yoktur. Bu taştan eski Türklerin put yaptıkları ifadesine gelince: Bazı araştırmacılar ve ikinci el kaynak durumundaki bazı eserlerin müellifleri, "yet/yat (يت) yapmak" tabirini "put (بت) yapmak" şeklinde hatalı okumuşlar, değerlendirmişler ve nakletmişlerdir. Bunun bir istinsah hatasından kaynaklandığını da gözden uzak tutmamak lâzımdır. Hatta bu kelimeyi "b t" harfleri ile (büt veya bet okumak mümkündür) kaydedenler de olmuştur²⁴. Buradaki eski Türkler'in put yaptıkları ifadesi de böylesi bir yanlışlığa istinaden olsa gerektir²⁵.

Muhtasar bir çalışmada da, **yada taşı ile kehanet**, başlığı altında, "Eski Türk kamlarının en önemli özelliklerinden birisi de **yada-yede-cada-cede** gibi

²² Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1975, s. 2199.

²³ C. E. Arseven, *a.g.e.*, s. 2230.

²⁴ Bu yazılış şekli ve değerlendirmesi için bakınız. Köprülüzade Mehmed Fuad, Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 8; Bu makaleden naklen Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968, s. 63.

²⁵ M. Şerefeddin Yalıtıkaya'nın *Türkiyat Mecmuası*'nın V. ciltinde yayımlanan 'Ebu Reyhan'ın bir Kitabı', adlı makalesinin s. 21'deki dipnotunda *Tansuknamei İlhanî*'den aynen şöyle nakledilmektedir: "Yağmur taşı ve onun hassaları: Bu; maruf ve meşhur bir taştır. Türkler ona Ü- derler. Bu taşın türlü türlüleri vardır."

adlarla anılan yağmur taşı vasıtasıyla kâhinlik edip, hava durumunu değiştirme özelliğine sahip değildir. Bu taş vasıtasıyla kamların kar, yağmur, dolu yağdırıp, rüzgâr estirmeleri, fırtına çıkarmaları mümkündür," denilmektedir²⁶.

Yada taşı ile ilgili ilk haberlere Çin kaynaklarında da rastlanmaktadır. T'ang Sülâlesi tarihine göre, "Türkler'in büyük ataları Hunlar'ın kuzeyinde bulunan Suo sülâlesinden idi. Oymağın başbuğu A-p'ang-pu idi. Bunlar yetmiş kardeş idi. Birincisi dişi kurttan türemiş olup adı İ-chih-ni-shih-tou idi. A-p'ang-pu ve kardeşleri doğuştan budala oldukları için onların bütün sülâlesi imha edildi. Ni-shih-tou tabiat üstü husûsiyetlere malikti; yağmur yağdırıp, fırtına çıkarabilirdi..."²⁷

Diğer rivayet ise şöyledir: Çin kaynaklarının naklettiğine göre, Göktürkler'in kurttan türeyişle ilgili efsanelerinden birinde, Göktürkler'in atalarının kabile reisinin onyedinci kardeşinin olduğu, bunlardan birisinin adı İ-chih-ni-shih-tou olup kurttan doğmuş olduğu ve diğerlerinden farklı olduğu belirtilmektedir. Tabiat üstü bir kudrete ve özelliklere sahip olan İ-chih-ni-shih-tou, yağmurun yağması, rüzgârın esmesi hususunda emirler verebiliyordu²⁸. Bu da onlara ataları Hunlar'dan geliyordu. Zira Hunlar düşmanlarına karşı, yağmur, dolu ve kar yağdırarak veya fırtına ve rüzgâr çıkararak onları mağlup ediyor ve bunu yapabilen kâhinlere sahip bulunuyorlardı. Onların V. asırda kuvetlenen Cücen (Juan-juan) lerin bir istilâsına karşı kendilerini bu sayede korudukları kaydedilmiştir²⁹.

Başka bir yerde 449 yılı olaylarından bahsedilirken şöyle bir kayıt vardır: "Evelce Kuzey Hunları'nın idaresinde bulunan Yüeban ahalisinde öyle kâhinler vardır ki, Cücen'lerin saldırılarına karşı durduklarında çok şiddetli yağmur yağdırdılar, fırtına çıkardılar. Cücenlerin onda üçü sellerde boğuldu, soğuktan kırıldı."³⁰

²⁶ Ayşe Duvarcı, *Türkiye'de Falçılık Geleneği ile bu Konuda İki Eser*, Ankara 1993, Kültür Bakanlığı Yayını, s. 26.

²⁷ A. İnan, *Şamanizm*, s. 160; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I-II, İstanbul 5. Baskı, tarihsiz, s. 127.

²⁸ Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1971, s. 27;

²⁹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 127.

³⁰ A. İnan, *Şamanizm*, s. 160.

Altay-Türk masallarından olan Kara-atlı Han Masalı'nın kahramanlarından Kara-atlı Han'ın oğlunun üstün kuvvet ve cesareti yanında, attığı nâra ile dokuz karış kar yağdırdığı, her yandan rüzgâr çıktığı zikredilmektedir³¹.

Alplerin silahları arasında **yada taşı** vardır. Destanlara göre alpler, bu taşın sihrî kuvvetleri ile havayı istedikleri gibi değiştirebilirler, yağmur, kar, dolu yağdırırlar. İsterlerse bulutları dağıtıp havayı açarlar. Manas Destanı'na göre, Alp Almanbet çok çok usta bir yadacı idi. **Yada** (cada, cay) geleneği bozkır destanlarında çok önemli yer tutar³².

Abbâsî Halifesi Me'mun (M.813-833), **yağmur taşı** hakkında kendisine ulaşan duyular üzerine, teferruatlı araştırmalar yapıp bilgi toplaması için güvenilir adamlarını görevlendirmiştir. Bunlar Müslüman Türkleri toplayarak yada hakkında bilgi almak istemişlerdir. Her ne kadar yada ile yağmur yağdırıldığını öğrenmişlerse de, teferruata dair bir şey elde edememişlerdir³³.

X.-XI. yüzyıldan itibaren İslâm kaynaklarında **yada** hakkındaki bilgilere daha sıkça rastlanmaktadır. Firdevsî'nin (939-1020) *Şehnâme*'sinde, **yada**; Moğolca **ced**, yadacılık, **cedecilik**, **cadılık** ve bu işin sihir olduğu; Tuluy Han zamanında yağdırma olayından ve Hıtay askerinin perişan olduğundan, Bazur adında bir sihirbazın efsunla yağmur yağdırdığından bahsedilmektedir³⁴.

Kazvinî (1203-1283), kozmoğrafya'ya dair olan eserinde **hacerü'l-metar** (=yağmur taşı) başlığı altında yada taşı ile ilgili şu açıklamayı yapıyor: "Türk memleketlerinden getirilir. Çeşitli renklindedir. Bir şey içindeki suya konulduğunda, gökyüzü bulutlanır ve yağmur yağar, hava soğur ve kar yağar. Bu meşhur bir iştir. Ben bu şekilde yağmur yağdırıldığını gören birisini gördüm."³⁵

Eski Türk Tarihi sahasındaki araştırmaları ile tanınan Faruk Sümer: "X. yüzyılda Türk memleketlerini gezdiğini iddia eden Arap müellifi Ebu Dulef Mis'ar İbni Mühelhel, İrtiş boylarında oturan Kimek (yahut Yemek) adındaki büyük Türk kavminden bahsederken, onların her istedikleri vakit yağmuru

³¹ B. Ögel, a.g.e., s. 313-316.

³² Abdülkadir İnan, *Makaleler ve incelemeler*, I, Ankara 1987, s. 158.

³³ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968, s. 48.

³⁴ H. Tanyu, a.g.e., s. 44; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçeye Çeviren: Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 78.

³⁵ Zekerîya b. Muhammed Kazvinî, *Acâ'ibü'l-mahlûkât ve Garâ'ibü'l-mevcûdât*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nr. 3025, v. 217b; Nr. 3027, v. 93b.

celbeden bir taşları olduğunu belirttikten sonra, bu hadiseyi gözüyle gördüğünü bildiren ilk müellif, büyük Türk alimi Kaşgarlı Mahmud'dur." diyor³⁶.

Hicri 355'de (M.966) eserini yazan Makdîsî de, Türkler arasında istediği zaman kar ve dolu yağdıran adamların mevcut olduğundan bahsetmektedir³⁷.

Ünlü sosyolog İbni Haldun (M.1334-1406) *Mukaddime* adlı eserinde, Sultan ülkesinde ve Türk ülkesinde, bulutları sihirleyerek belli ve muayyen topraklara yağmur yağdıran sihirbazlar bulunduğunu işittiğini belirtirken³⁸, Ebu'l-Abbas İbn Muhammed İbn İsâ el-Mervezî, Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Karluklar'la komşu Horasan sınırında bulunan Türkler arasında istedikleri zaman yağmur ve kar yağdıran ve fırtına çıkartan adamlar bulunduğunu işittiğini kaydetmektedir³⁹.

Yusuf el-Tifâşî (ölümü 1253), Harzemşah Alâeddin Muhammed'in (ölümü 1220) ordusunda bulunan bir Türk'ün, istediği zaman yağmur yağdırdığını söylüyor⁴⁰.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (03.12.1495-16.04.1561) tarafından Arapça olarak kaleme alınıp oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi (1552-1621)'nin Osmanlı Türkçesi'ne kazandırdığı *Mevzüatü'l-ülüm*'da, yada taşı ile ilgili şu bilgi verilmektedir: Türkler'den bazı idraksiz taifenin, yağmurların meydana gelişini veya uzaklaştırılmasını sağlayabildiklerini iddia ederler. İnceleyip tecrübe etmemiş olan şehirliler halkı bile bunu tasdik ederler. Öyle bildirirler ki, efsun veyahut Allah tarafından, şefaathane yolu ile yağmur yağdırır veya yağın yağmuru uzaklaştırırlar. Bu büyük bir dolap, kuvvetli bir hile ve fitnedir. Bu durum avamdan ve sıradan boş insanlardan pek çoğu için ibret ve sapıklık sebebidir. Yine bu türden olarak bazı dağlı Türkler yanında bir taş vardır ki, sanıldığına göre yağmuru celbedicidir. Hepsini onu bilirler. Su içine koyarlar, sihre benzer bazı şeyler de yaparlar ve haşa küfrü gerektiren bazı sözler söylerler. Merhum müellif şöyle ifade eder: "Türkler'den bu işi görenler ve yaşayanlardan ben şöyle işittim. Dediler ki: O durumda gökyüzünden yağmur yağar ve iddiaları gerçekleşir. Hatta yapılan işin tesiri o kadar süratli-

³⁶ F. Sümer, *a.g.mak*, s. 2534; Hikmet Tanyu, *a.g.e*, s. 55-56.

³⁷ Köprülüzade, *a.g.mak*, s. 4.

³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, III, Türkçeye Çeviren: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1988, s. 8.

³⁹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 161.

⁴⁰ O. Turan, *a.g.e*, s. 129.

dir ki, bir atın başı kar altında ve yağmurda gömülmüş iken, diğer yarısı güneş altında ısınır olur. Bunu defalarca görmüşüzdür." demiştir. Nice idare-den aciz akılsız ve ahmak buna son derece şaşırarak, yapılan bu işi, yerine göre velilik ve kerametlerine yorarlar⁴¹.

Şâbân Şifâî⁴² *Risâle-i şifâiyye fî beyân-ı envâ'-i ahcâr* adlı eserinde, şu nakilde bulunmaktadır: "Cumhûr-ı Türkân mütteliklerdir ki, her nerede bu yağmur taşı kullanılırsa kar ve yağmur ne isterlerse o yerde ve o yere yakın olan yerlerde mutdaka eserleri zuhur edip istedikleri kar ve yağmur yağar. Cumhûr-ı Türkândan bir cemaat, o taşın özelliklerine vâkıf olmakla o mer-tebe mehâretleri vardır ki, isterlerse yazın güneş Esed Burcu'nda iken yağ-mur, kar ve dolu yağmak, çok şiddetli rüzgâr esmek gibi acaib eserleri, o taş-ların vasıtası ile zuhura getirirler. Bir derecede ki, kasabalar ve köylerden bi-rinin bir tarafına kar, yağmur ve dolu yağdırır, diğer tarafında güneş mey-danda ve hava da lâtif olur. Bazıları, yağmur için başka başka taşlar vardır, demişlerdir. Amma rivayet edenlerin çoğuna göre bu bir nevidir ki, **seng-i yede** veya **ha-cer-i metar** derler.... Bir yerde onlardan [bu sanata vâkıf olanlardan] birkaç şahıs toplanırsa, biri kar, biri yağmur, biri dolu yağmasına gayret edip kudret sahibi olan Cenâb-ı Hak, lütuf ve kereminden, her birinin sa'y ve gayretine göre de tesirini halk eder. Ama biri bulunursa kar ve yağmur ve sair garip eserlerden hangisini diliyorsa ancak onu yapar." demişlerdir⁴³.

Kar ve dolu taşı ile, yağmur taşının aynı taş mı olduğu hususunda anlaş-mazlık vardır. İkisinin de aynı olduğu düşüncesini benimseyenlere göre, bu etkinin derecesine göre ya yağmur veya kar, dolu yağar⁴⁴. Şaban Şifâî bunla-rın ayrı taşlar olduğu kanaatinde olmalı ki, **dolu taşı**'nı ayrı bir başlık altında ayrıca ele almıştır. Şifâî, **hacerü'l-berd** dediği dolu taşı için, şu nakilde bulu-nuyor: Nasır Tûsî⁴⁵ (1201-1274) *Tansuknâme*'de⁴⁶, "Ol taş Fârisî'de **büzürk**

⁴¹ Taşköprülüzâde Kemaleddin Mehmed Efendi, *Mevzûatü'l-ülûm*, Dersaadet 1313, s. 384.

⁴² Ayaş'ta doğmuş, İstanbul medreselerinde tıp tahsili yapmış, saray hekimliğine tayin edilmiştir. Bir ara tıp eğitimi veren Süleymaniye medresesi'nde tıp dersleri vermiştir. Ordu başhekimliği sıfatı ile seferlere katılmıştır. Doğum tarihi bilinmeyen Şifâî, hayli ilerlemiş yaşta iken Diyarbakır niyabetinden mazulen dönerken Ankara'da 1705 yılında vefat etmiştir. Bilgi için bakınız. A. Süheyl Ünver, "Yağmur Taşı hakkında" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt IV, Sayı 7, s. 78.

⁴³ Şâbân Şifâî, *Risâle-i şifâiyye fî beyân-ı envâ'-i ahcâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nr. 3544, v. 64b-65a; A. S. Ünver, *a.g.mak.*, s. 79-80.

⁴⁴ Köprülüzâde *a.g.mak.*, s. 9, not 1; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 64.

⁴⁵ Nâsireddin Tûsî, Merâğa Rasathanesi'nin kurucusudur. Hûlagu ve Abaka Han'ın maiyetinde çalışmış bir astronomi alimidir.

⁴⁶ Asıl adı Nâsireddin Tûsî'dir (18 Subat 1201 Tûs-26 Haziran 1274 Bağdat). Tûsî'nin *MEB. İslâm Ansiklopedisi*'ndeki biyografisinde, eserleri arasında *Tansuknâme* zikredilmemektedir.

mühre (بزرك مهره) derler. Ondan bilhassa dolu kaçar. Âdeta dolu yağdığı zamanlarda bağ, bostan ve ziraate âfat erıştırir harap etmesin diye o taş bir yüksek yere asarlar. Allah'ın emri ile o semte dolu yağmaz, ekinler ve bostanlar emin olur imiş."⁴⁷

Arap coğrafyacılarından Ebu Zeyd el-Belhî (ölümü 934) de *El-Bed' ve't-târih*⁴⁸ adlı eserinde kısaca, "Türkler arasında kar, dolu yağdıran ve rüzgâr estiren kişiler olduğu söylenir." diyerek yada'ya temas etmektedir⁴⁹.

Hicri 10. ve 11. asırlarda (16.-17. yüzyıl) Türkler ve Özbekler arasında bu gayrı İslâmî âdetin halâ devam ettiği bilinmektedir⁵⁰.

Evliya Çelebi (1611-1682), Kafkasya yollarında seyahat ederken (1641), bir yerli büyücünün garip efsunlarla bulutları gökte toplayıp sağnak boşandırdığını bir ara anlatmıştır⁵¹.

V. V. Barthold bir eserinde **yada** kelimesini şöyle tarif etmektedir: "Genel Türk inancına göre, bu taşla kar, yağmur ve fırtına çağırılır."⁵²

Ziya Gökalp, bu sihirli taşta birçok yerde **yat** taşı da denildiğini, sonradan **yeda taşı**, **ceda taşı**, **yade taşı** adları verildiğini ve bu kelimenin Fransızca'ya **jade** şeklinde geçtiğini, Acemlerin bu taşta **yeşim** namını verdiklerini, bu kelimenin aslının da Türkçe olduğunun farzedilebileceğini, çünkü eski Türkçe'de yeşin (يشن) kelimesinin şimşek anlamına geldiğini, Kaşgarlı Mahmud'un "Kimin yanında kaş bulunursa şimşek onu yakmaz" dediğini kaydediyor ve kaş'ın iki husûsiyetinden birinin taşın beze sarılıp ateşe atılması halinde gerek bezin gerekse taşın yanmadığı, ikincisinin de susamış bir adamın bu

Bakınız "Tüsi" mad. *İA*, XII/II, İstanbul 1988, s. 132-133. *Tansuknâme*'nin Tüsi'nin eseri olarak gösterilmesi Şifâî'nin hatası olsa gerektir. Zira *Tansuknâme* Reşidüddin'in eseridir ve tam künyesi *Tansuknâme-i İlhâni der Fünûn-ı ulûm-ı Hitâi*'dir. Bakz. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müvevrihler*, İstanbul 1991, s. 297; "Reşidüddin" mad. *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 705-709.

⁴⁷ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 64a.

⁴⁸ Ebu Zeyd el-Belhî'ye izafe edilen *El-Bed' ve't-târih* aslında Tâhir el-Makdisî'nin eseridir ve tam künyesi *Kitâbü'l-bed' ve't-târih*'dir. Bilgi için Bkz. "Belhî" mad. *İA*, II, İstanbul 1979, s. 487.

⁴⁹ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 193.

⁵⁰ Köprülüzade *a.g.mak.*, s. 10.

⁵¹ Mahmut R. Gazimihâl, "Büyücülükte Taşkömürü ve Yada Taşı", *Türk Folklor Araştırmaları (Dergisi)*, Cilt VIII, Sayı 168, Ağustos 1963, s. 3136.

⁵² V. V. Barthold, *Oçerk İstoriy Semireçiya (=Semireçiya Vilayetinin Haura Kitabından ayrılması)*, Vermiy (Almatı) 1898, s. 91, not. 1.

taşı ağzına alması halinde susuzluğunun gitmesi olarak ifade ediyor⁵³. Ziya Gökalp, **yat**, Uygurların **yade** dediği, Yakutlar'daki **sata**'nın aynı anlama geldiğini de ifade ediyor⁵⁴.

Dr. Rıza Nur, *Türk Tarihi* adlı eserinde, Şamanizm'de din ile sihirin eşit ve şamanların yağmur yağdırma kudretine sahip sanıldıkları ve **yada** adında Aksai şark Türk yurtlarındaki birkaç ırmaktan çıkan ve birkaç nev'i olan **yada taşı** ile yağmur yağdırdıklarını söylemekte, "Bu kelime **yeşim** suretinde Arapçaya, **jaspe**⁵⁵ suretinde de Fransızca'ya geçmiştir. Eski Türkler buna **kaş** dahi derlerdi," demektedir⁵⁶. Caferoğlu da **qaş** kelimesine "yada taşı" manası vermiştir⁵⁷.

Ziya Gökalp'in de ifade ettiği, **yada taşı**'na Türklerin kaş dedikleri görüşü doğru olmasa gerek. **Kaş** kelimesi Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvân-ı lügati't-türk*'üne nazaran, **yat**'dan tamamen ayrıdır. Türkler temiz beyaz veya siyah renkte olan bu taşı (yani kaşı), yıldırımdan, susuzluktan, şimşekten korunmak için yüzüğe koyup taşırlardı⁵⁸. Ziya Gökalp, Kaşgarlı Mahmud, **yat**, **yatla**, **kaş** kelimelerini ayrı ayrı alıp manalar verdiği ve bu manalardan yat ile kaş'ın farklı şeyler olduğu anlaşılmasına rağmen, Fransızca'da yeşime **jada** denilmesinden de esinlenerek olsa gerek, her üçünü birbirine karıştırarak "**yada**" adı altında ortak bir değerlendirme yoluna gitmiştir⁵⁹. Aynı durum Rıza Nur için de sözkonusudur. Bunun doğru olmadığı kanısındayım.

Kaynaklara dayanarak, **kaş**'ın bir beze sarılıp ateşe atılırsa taş yanmadığı gibi bezin de yanmadığını⁶⁰ ifade eden Z.Gökalp, yada (sata) taşı için, "kay-

⁵³ Ziya Gökalp, "Eski Türkler'de Din", *Yeni Mecmua*, Cilt II, Sayı 47, 6 Haziran 1918, s. 403.

⁵⁴ H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁵ Burada bir hata olsa gerektir. Fransızca'daki **jaspe** kelimesinin karşılığı, yeşime benzeyen alacalı donuk akik demektir. Halbuki burada kastedilen yada/cada imlasına benzerliği dolayısı ile sözkonusu edilen ve yeşim demek olan **jada** olsa gerektir. Bkz. Şemseddin Sami, *Resimli Kamus-ı Fransız*, İstanbul 1318. s. 1304, 1307; *Fransızca Türkçe Sözlük*, Milliyet Yayını, İstanbul 1990, s. 345, 346.

⁵⁶ H. Tanyu, *gös. yer.*

⁵⁷ C. Ahmet, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, III, s. 22, 152; Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, Orjinal metin: Kültür Bakanlığı neşri, Ankara 1990, v. 227a-227b; Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 3-4.

⁵⁹ Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 402-403.

⁶⁰ Z. Gökalp, *Aynı mak.*, 403.

nar suya atılınca koşmağa, bağırmağa başlar, sonra ölür..."⁶¹ demektedir. Bu ifadelerden de en azından **kaş** ile **yada**'nın ayrı şeyler olduğu anlaşılmaktadır.

Yağmur yağdırma âdetinin yalnız Türklere ait olmadığını iddia eden Şerefeddin Yaltkaya, İslâmiyet öncesi cahiliyet devri Arapları arasında da istediği zaman istediği yere yağmur yağdırabilen kimseler bulunduğunu, bunlardan birinin de meşhur Arap şairi Mütenebbi olduğunu kaydetmekte; İslam kaynaklarında da yağmur yağdırma ile ilgili deliller, hatta yağmur yağdırma namazı (salatü'l-istiska) diye bir namaz olduğunu, fıkıh kitaplarında bununla ilgili bahisler bulunduğunu bildirmektedir. Nuh Peygamber ile kavmi arasındaki konuşmadan bahseden Yaltkaya, Kur'an-ı Kerim'den Nuh Sûresi'nin 10-11. âyetlerini yağmur yağdırılabileceğine delil olarak göstermektedir⁶². Bu âyetlerin meâlî şöyledir: "Dedimki: Rabbinizden bağışlanma dileyin; çünkü O, çok bağışlayandır. Gökten üzerinize yağmur gönderir."⁶³ Bu bilgiler ile ilerde vereceğimiz Nuh tufanını müteakip Nuh Peygamber ile oğlu Yafes arasında geçen hadise arasında bir bağlantı kurmak mümkündür.

Yada taşı'nın menşei hakkında çoğu efsanevi nitelikli olan muhtelif rivayetler vardır. Fuat Köprülü, "Bazılarının zannına göre bu taş, Çin'in aksâyı hududunda bulunan madenlerin mahsülüdür. Bazıları sanırlar ki, domuz cinsinden bir hayvanın karnından çıkarılan hayvânülmenshey bir taştır. Diğerleri derler ki, Çin hududunda bulunan sürhab adlı ve kırmızı kanatlı büyük bir su kuşunun mahsülüdür. Bu kuş, suyun çok olduğu yerlerde yuva kurmuş, yazın su yuvarının altına indiği zaman oradan yağmur taşını çıkarırlar-mış."⁶⁴ demektedir.

Ziya Gökalp'in değerlendirmesine göre, İslâmiyet öncesi devre ait Türk destanlarından olan Böğü Tekin efsanesi [Kutlu Dağ veya Uygurlar'ın Göç Efsânesi], bu taşın gökten inen altın ışıktan meydana geldiğini gösteriyor. Bu efsaneye göre, Tanrı'nın nuru gökten iki ağaç üzerine indikten sonra tasallub ederek, Türk şevketinin tulsımı olan Kutlu Dağ'ı vücuda getirmiştir. Kutlu Dağ, yeşim taşından bir kayadır ki, Türkler'in elinde buldukça Türk hakanlığı dünyaya hakim kalmış, Yulun Tekin zamanında Çinliler, bu gafil hükümdarı aldatarak Türklerin bu kıymetli tulsımını elinden almışlardır. Bu-

⁶¹ Z. Gökalp, *Aynı mak.*, s. 404.

⁶² Şerefeddin Yaltkaya, "Yat yahut Yağmur taşı", *Gündüz (Dergisi)*, Cilt 1, Sayı 3, 15 Haziran 1936, s. 67-68.

⁶³ Celâl Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*, Tercüman yayını, s. 571-572.

⁶⁴ Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 9, not 1.

nun akabinde Türkler'in büyük göçü meydana gelerek Türkler her tarafa dağılmış ve bu sırada Uygurlar da Beşbalık ülkesine kadar gitmişlerdir. Bu rivayet yada taşı'nın eski Türk hayatındaki ehemmiyetini gösteriyor⁶⁵.

Bu destanın Türkçe manzum bir metni yoktur. Destan Çin ve İran kaynaklarında değişik iki rivayet halindedir. Çin kaynağına göre, gökten üzerine ışık inen ağaçtan meydana gelen kutlu taş değil beş çocuktur. Uygurlar bunlardan kabiliyetçe üstün gördükleri biri olan Böğü'yü kendilerine hakan seçmişlerdir. Kutlu Dağ, bu ışıktan zuhur eden bir eser olmamakla birlikte, Uygur ülkesinin saadetine vesile olan tulsımlı bir taş idi. Ayrıca Kutlu Dağ'ın yeşim taşından oluştuğuna dair de bir kayıt yoktur. Destanın İran rivayetinde ise, Kutlu Dağ yerini fistuk şeklinde bir taş almıştır. Bu taş, Böğü Han'a, rüyasına giren ak sakallı, ak değnekli bir ihtiyar tarafından verilmiştir. İhtiyar, Böğü Han'a, "Bu taşı muhafaza ettiğiniz müddetçe dünyanın dört bucağına hakim olacaksınız." demiştir⁶⁶. İleride yada taşı'nın menşei münasebetiyle vereceğimiz bilgilerde de görülebileceği gibi, bu destandaki İran rivayeti Nuh Peygamber'e kadar dayandırılan yada taşı rivayetlerine uygun düşerken, Çin rivayeti de, yada taşı'nın madeni bir taş olup Türk memleketlerinin doğu taraflarında bulunduğu dair olan rivayetlerle paralellik taşımaktadır.

İranlı Müverrih Gerdizî (ölümü M. 1053 civarı), *Zeynü'l-ahbâr* (1050'lerde kaleme alınmıştır) adlı eserinde Abdullah b. el-Mukaffa'ın *Rub'u'd-dünya* adlı kitabından, Tufanı müteakip gemisinden çıkan Nuh'un insansız olarak boş bir şekilde bulunan dünyayı oğulları arasında taksim ettiğini, Çin'e kadar olan ülkeler ki, bunlar Türk, Slav, Ye'cûc ve Me'cûc ülkelelidir, oğlu Yâfes'in hissesine düştüğünü ifade ettikten sonra, yada taşı ile ilgili şunu yazmaktadır: "Mamurluktan uzak olduğu için Türkistan ülkesine Türk adı verildi. Nuh peygamber Allah'a dua edip Yâfes'e bir isim (duâ) öğretmesini, bu duayı okuyunca yağmur yağmasını niyaz etti. Allah onun duâsını kabul etti. Yâfes'e bir isim (duâ) öğretti. Yâfes bu ismi bir taş üzerine yazdı. İhtiyaten unutmaması için bu taşı boynuna astı. Bu isimle yağmur yağmasını istediği zaman yağmur gelirdi. Bu taşı suya vurursa bu su hastaya şifa verirdi. Bu taşın onun oğulları mirasçı oldular. Oğuz, Karluk, Hazar ve benzerleri gibi, onun neslinden çoğaldı. Sonra bu taş sebebiyle nesli arasında anlaşmaz-

⁶⁵ Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 403.

⁶⁶ Nihat Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyâtı Tarihi*, I, İstanbul 1987, s. 28-29; Ziya Gökalp, "Eski Türklerde İctimâî Teşkilât ile Mantukî Tasnifler Arasında Tenâzür", *Millî Tettebbular Mecmuası*, Cilt I, Sayı 3, Temmuz-Ağustos 1331, s. 440.

lık çıktı. Bu taş Oğuzlar'ın elinde idi....Türkler'in taşla yağmur istemeleri bu sebeptendir."⁶⁷ Müellifi bilinmeyen *Mücmelü't-tevârih* bu konuyu şöyle aktarıyor : "Yafes babasının yanından ayrılmak isteyince, ona "Ey Allah'ın peygamberi, bana verdiğin memleketin suyu az, kendisi harap. Bana bir dua öğret ki yağmura muhtaç olunca, Allah'a o duâ ile yalvarayım. Allah bize cevap versin." dedi. Nuh Peygamber duâ etti ve Ulu Allah ona bir ad (duâ) ilham etti. O da bu adı oğluna öğretti. Yafes bu adı (duâyı) bir taşta kazdı. Nazarlık gibi boynuna asıp gitti. Ne zaman bir ihtiyaç için Allah'ı bu ad ile anarsa kar ve yağmur yağar; tekrar bu adla Allah'ı anarsa kar ve yağmur dururdu."⁶⁸

Ünlü Türk bilgini Zemahşeri (1071-1144)'nin *Mukaddimetü'l-âdâb* adlı ansiklopedik eserinin Aydınlı Hoca Ahmed Efendi tarafından Türkçe'ye çevirilen ve *Aksa'l-ireb fi-tercemetü Mukaddimetü'l-edeb* adı verilen nüshasında, yada taşı ve Nuh Peygamber ile oğlu Yafes arasında geçen hadise, diğer kaynaklardan biraz farklı olarak şöyle anlatılmaktadır: "**Seng-i yede**: Bazı tarih kitaplarında şu şekilde yazılmaktadır. İkinci Hz. Âdem yani Nuh aleyhisselam'ın gemisi Cudi Dağı'nda durup, su tufanı tamamen bertaraf olduğunda, şerefli oğullarının her birini bir iklime göndermeyi arzu ettiğinde, önce muhterem oğlu Yafes'i kuzey-batı tarafa tayin etti. O da hareket etmek üzere iken, pederinden, İhtiyaç durumunda yağmur yağdırmaya vesile olacak bir hediye ihsanını istedi. Hz. Nuh da, bulutların inşa edicisi olan Allah'ın izninden bu hususu rica için niyaz elini açtığı anda, Cebrail, âlemlerin Rabbi'ndan yağmur yağdırmaya vesile olacak bir ismi, kabulünün eseri olarak getirdi. Hz. Nuh, o an o uğurlu ve bereketli ismi bir taş üzerine nakşedip yazdı ve ihtiyaç olduğu zaman taşın yazılı tarafının semaya doğru getirilmesini Yafes'e öğretti. Bu yağmur nişanesi taşta Türkler **yede taşı**, Farslılar **seng-i yede**, ve Araplar **hacerü'l-metar** diye isim verdiler. Gerektiği zaman yukarıda yazıldığı gibi yağmur yağdırılsa, sebeplerin yaratıcısı olan Allah o mübarek ismin bereketine yağmur yağdırır."⁶⁹

Ebu Zeyd el-Belhî, **yada taşı**'nın kaynağı konusunda şu bilgiyi vermektedir. "Söylediklerine göre, Türk ülkesinde bir dağ varmış. Onlar bu dağa vardıklarında, toz kalkıp da yağmur yağmasın, diye hayvanlarının turnaklarına

⁶⁷ R. Şeşen, a.g.e., s. 71; F. Sümer, a.g.mak., s. 2534; Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 403; H. Tanyu, a.g.e., s. 52.

⁶⁸ R. Şeşen, a.g.e., s. 30; Köprülüzade a.g.mak., s. 5.

⁶⁹ Aydınlı Hoca Ahmed Efendi, *Aksa'l-ireb fi-tercemetü Mukaddimetü'l-edeb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Kısım, Nr. 3180, v. 116a.

keçe ve yün bağlarlarmış. Rivayete göre, Türkler bu dağın taşından yanlarına parçalar alırlar, susadıkları zaman bu taşı suyun içinde hareket ettirerek yağmur yağdırırlarmış.⁷⁰

Türklerin yada taşı ile yağmur yağdırdıklarını bildiren İslâm aleminin en büyük tabiblerinden Ebu Bekir er-Râzî'nin (Rey 864'ler-925) *Kitâbü'l-havâss* adlı eserinde verdiği bilgi de Belhî ile paralellik göstermektedir: "Türkistan'da Karluklar'la Peçenekler'in ülkeleri arasında bir yokuşa ordu veya bir sürü uğrarsa, taşlar sürtünüp de karanlık sis basmasın veya bardaktan boşanırcasına yağmur yağmasın diye hayvanların turnaklarına yün bağlanır ve yürümeleleri hafifletilir. Eğer hayvaların turnağı o taşa dokunursa veya hayvanı sıkı sürmekten dolayı bir taş zedelenirse, hemen hava kararır, etrafta bulutlar peyda olur ve yağmur başlar. Mevsim kış ise yağmur tufan gibi şiddetli yağar, yollar kapanır. Bu diyardan geçenler bu taşlardan alarak Türkistan şehirlerine ve sair yerlere götürürler." denilmektedir⁷¹. *Acâibü'l-mahlûkât*'dan nakilde bulunan Fuat Köprülü, bu geçitten geçiş esnasında vuku bulan yağış ve tufanın, sebep olan kişi ölmedikçe kesilmediğini ifade etmektedir⁷².

Câbir b. Hayyân'ın (ö.765) *Kitâbü'l-havâssü'l-kebîr* adlı eserinde verdiği bilgi de, Râzî'nin verdiği bilgi doğrultusundadır. "Yaz gününde yağmur taşımlı alıp bir kaba koyup, üzerini su ile kapladıktan sonra taşları birbirine sürttüğümüzde yağmur geliyor. Bu sebebsiz midir ? Ey dostum bu taş Hazleç Vadisi bölgesinde olur. Vadinin Elmas vadisi tarafında bulunur. Bu vadi çok vahşi hayvan barınaklarının çokça bulunduğu bir yerdir. Orada arslanlar, yılanlar ve büyük yırtıcı kuşlar vardır. İnsanlar içerisinde yağmur taşı bulunan bu yere gelmek istedikleri zaman, ki bu vadiye iki yol vardır. Birinde yılanlar vardır ve pek kullanılmaz. Diğerinde ise bu taşlar mevcut olup güvenilir bir yoldur. Elmas mevkiinde tehlikeli hayvanlar yoktur. Sanki ben Türkistan'dan vadiye inmek üzere çıkmaya karar vermiş veya köylerden Türkistan'a doğru çıkmak isteyen insanları görüyor gibiyim. Burası, katur, binek hayvanı ve davar, eşek, sığır gibi hayvanların bu taşlara çarpmamak için, bu hayvanların ayaklarına uygunluğu sebebi ile geçişe elverişlidir. Aksi halde hayvanların

⁷⁰ R. Şeşen, a.g.e., s. 194.

⁷¹ R. Şeşen, a.g.e., s. 199; Ş. Şifâî, a.g.e., v. 69a; Ş. Şifâî'den naklen A. S. Ünver, a.g.mak., s. 83-84; H. Tanyu, a.g.e., s. 59; M. Şerefeddin Yalpkaya, "Ebu Reyhan'ın bir Kitabı", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt V, Sayı 1, İstanbul 1935, s. 21, Not 1.

⁷² Köprülü'zade a.g.mak., s. 8; M. Ş. Yalpkaya, *Ebu Reyhan'ın bir Kitabı*, s. 21.

ayaklarının bu taşlara sürtmesi sebebi ile meydana gelen büyük yağmurlar ve yağmurların getirdiği tehlikeler dolayısı ile buradan kurtulmaları zordur."⁷³

Yakut el-Hamevî (ölümü M.1229), *Mucemü'l-büldân* adlı eserinde, Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî'nin Ebu'l-Abbas İsa b. Muhammed el-Mervezî'den naklettiği şu hadiseyi kaydetmektedir: Maverâünnehr'deki ve Kâfir Oğuz, Dokuzoğuz, Karluk ülkelerine komşu olan diğer yerlerde, her ne zaman Türkler arasında elçilerin gittiği esnada ve diğer zamanlarda yağmur yağdırmaya kalkışan, istediği zaman yağmur ve kar yağdıran insanlar olduğunu duyduk. Kimimiz bunu kabul eder, kimimiz kabul etmezdi. Nihayet, Davut b. Mansur b. Ebî Ali el-Badgîsî ile tanıştım. Davud iyi bir kimseydi. Horasan'da valilik yapmış, idaresi beğenilmişti. Bu zat Oğuz Türkleri'nin hükümdarının oğlu Balkık b. Hayyaveyh yani Yabgu ile başbaşa kalmıştı. Belkık'a, "Türkler'in istedikleri zaman yağmur ve kar yağdırdıklarını duyuyoruz. Bu konuda ne dersin?" diye sordu. O da, "Türkler böyle bir şey yapmaktan âcizdir. Fakat, senin duyduğun gerçektir. Bu konudaki haberi sana anlatayım: Atalarım'dan biri babasına karşı çıktı. Hükümdardan ayrılıp hizmetkârlarından, mevâlisinden ve diğer kendine bağlı haydutluğu seven kişilerden bir maiyyet edinmişti. Yağma yaparak, önüne çıkan hayvanları avlıyarak doğuya doğru yöneldi. Nihayet yerlilerin daha doğuda çıkış noktası bulunmadığını söyledikleri bir yere vardı. Buranın doğusunda bir dağ vardı. Yerliler "Güneş bu dağın ardından yere çok yakın olarak doğar. Orada üzerine düştüğü şeyleri yakar." dediler. Hükümdar, "Orada yaşayan insanlar ve hayvanlar yok mu?" dedi. Onlar, "Oradaki insanlar dağlar altında dehlizler ve mağaralar edinmişlerdir. Güneş doğunca oralara çekilirler. Güneş gidinceye kadar kalırlar. Sonra çıkarlar. Hayvanlara gelince, onlar dağdan ağızlarına taşlar alırlar. Her hayvan ağızına bir taş alarak başını havaya kaldırır. Bu taşla gölgenir. Bu sırada bir bulut meydana gelir, onlarla güneş arasına girer, onları gölgelendirir." Atam oraya varınca, meseleyi kendisine anlatılan şekilde buldu. Hayvanların üzerine atılarak taşı tanıdı ve bu taştan yanına aldı. Adamları bu taşlardan taşıyabildikleri kadar ülkelerine götürdüler. Bu taş

⁷³ Câbir b. Hayyân'ın *Kitâbü'l-havâssü'l-kebir*, Bayezit Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi No: 2564, v. 56a-56b; Aynı eserden H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 66; M. Ş.Yaltkaya, *Ebu Reyhan'ın bir Kitabı*, s. 20'de yaptıkları nakilde, bu taşın Karluk Türkleri'nin topraklarında bir derede bulunduğu, bu yerlerde aynı zamanda elmas da olduğu, bu vadinin içinde müthiş yılanlar, büyük yırtıcı kuşlar bulunup, manzaranın çok korkunç olduğu anlatılıyor. Bu yağmur taşının bulunduğu yerden geçirilen katır ve merkep gibi hayvanların ayaklarına keçeler sarılarak taşların birbirine çarpıp yağmur yağmasına karşı tedbir alınması gerektiği söyleniyor.

zamanımızda onların elindedir. Yağmur yağdırmak isterlerse, bu taşı azıcık sallarlar, gökte bulut meydana gelir ve yağmur yağar. Kar veya dolu yağdırmak isterlerse biraz daha fazla sallarlar, kar veya dolu yağar. Mesele bundan ibarettir. Bu husus onların bulduğu bir çâre değildir. Allah'ın kudretiyle meydana gelen bir olaydır."⁷⁴

X. yüzyıl büyük Arap coğrafyacılarından İbn el-Fakih de *Kitâbü'l-büldân* adlı eserinin 329-330'uncu sayfalarında, "Türklerin enterasan husûsiyetlerinden biri, istedikleri zaman yağmur ve kar yağdırdıkları bir taşta sahip olmalarıdır. Bu taş onlar arasında meşhurdur. İçlerinden kimse bunu inkâr etmez. Bu taş sadece Dokuz Oğuz hükümdarının yanında bulunur. Ondan başka Türk hükümdarlarının yanında bulunmaz. Onların bu taşı doğudaki bir yerden (Ezb) aldıkları söylenir. Orada bu taş güneş yakmasın diye siper edilmiş." dedikten sonra, İsmail b. Ahmed es-Sâmânî'nin başından geçen hadise özet olarak verilmektedir⁷⁵. Yine İbn al-Fakih, Türkler'de **yede taşı** ile yağmur yağdırmak marifeti olduğuna dair söylenen hikâyeleri, birçok tarihî şahsiyetlerin isimlerini de zikrederek nakletmiştir. İsa bin Muhammed el-Mervezî, Türkler'in Horasan'a sınırdaş en azametli üç unsuru diye tarif ettiği Oğuzlar, Tokuzoğuzlar ve Karluklar'da yağmur yağdırma âdeti olduğunu anlatırken, Horasan valisi Davud bin Mansur el-Badgisi'nin bu hususda Oğuzlar'ın padişahı Cabbuye oğlu Balkık'tan nakillerini zikretmiş, o da bu rivayetleri ecdadından nakletmiştir. İsa bin Muhammed, Taşkent'e (Şaş'a) geldiğinde, bu rivayetleri Balkık'a istinaden nekletmiş, Taşkent bilginleri de kendi bildiklerinin tıpkı Balkık'ın ecdadından öğrendiğinin aynı olduğunu söylemişler ve Balkık'ın bu meselelere kendilerine nisbeten daha iyi vakıf olduğunu ilave etmişlerdir⁷⁶.

Şâbân Şifâî'nin madenî ve hayvânî taşlar arasında saydığı ve "**Hacer-i berf ü bârân u tûfân**" (=yağmur, kar ve tûfân taşı) adını verdiği yada taşı'nın şekli ve menşei hakkında şu bilgiyi vermektedir: "O taşta Türkler **seng-i yed** (=yede taşı) demişlerdir. Mûteaddid sınıfları ve garip hususiyetleri görülmüş bir tür taştır. Bazısı toprak renginde beyaz ve ağır olup üzerinde kırmızı noktalar bulunur ve bazısı saf beyaz ve kimi koyu kırmızı (pıhtılaşmış kan rengi) ve

⁷⁴ Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 403; R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 136-137; Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 6-7; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 60.

⁷⁵ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 192.

⁷⁶ Zeki Velidi Togan, İbn Al-fakih'in Türklere Ait Haberleri, *Belleten*, Cilt XII, Sayı 45, Ankara 1948, s. 15.

kimisi de muhtelif renklerde olurmuş. Ebulberekât, "Ben sultanın hazinesinde zikredilen vasıflarla mevsuf birçok nevilerini gördüm." demiştir. Madeninde dahi ihtilaf olup bazı büyükler ol taş "madenîdir, Hata ve Tamgaç vilayetlerinde olur." derler. Tûsî, mâdenî olduğunu kabul etmiştir. Bazıları hayvânîdir, demişlerdir. Onda dahi ihtilaf olup kimi "domuz cinsinden bir hayvanın bazısının karnında bulunur" demişlerdir. Amma ekseriyet, Çin ikliminde ve İran diyarının doğu taraflarında bir cins yabancı ördek olur, kanatları kızıl, cüssesi büyüktür, ona **sürhab** derler [ki angıt dediğimiz kuşun isimidir]. Bu kuş bahar günlerinde suları sığ olan göllerde yuva yapar. Yaz günlerinde o mahallin suları çekilmekle bu kuşun yuvasını iki zira' (1 zira' = 75,8 cm) kazıp o taş bulurlar. Her bir kuş yuvasında bir tane olmak üzere ne kadar toplarlarsa hükümdarları hazinesine teslim ederlermiş. O kuş Mısır diyarında da çok olup **semmur** derler. Tüyü ile gemilere zinet yaparlar ama o taşın ahvalini bilmezler.⁷⁷ Ş. Yaltkaya, Tifâşî'den yaptığı nakilde, Mısır'da bu kuşa **Elbeşruş** ve **Elmüverret** dendiğini beyan ediyor⁷⁸.

Yusuf el-Tifâşî de, yağış ve sel zamanında sürhab adlı bir kuşun sulak yerlere yumurta büyüklüğünde taşlar bıraktığını ve bunların hükümdarın hazinesinde toplandığını, yazın yağmur yağdırmak veya düşmana karşı fırtına çıkarmak gerekince kullanıldığını bildirmektedir⁷⁹.

Bu konuda bilgi sahibi olanlardan bazıları, "Bu taş hayvanî taşlardandır. Balık ve insan mesanesinde peyda olan taşlar vasıtası ile de bu işi bilenler kar, yağmur ve dolu yağdırmak ve şiddetli rüzgâr meydana getirmek gibi garip hadiselere sebep olabilirler," demişlerdir⁸⁰.

Kitâbü'l-bahis' de, **yada taşı**'nın Karluk Vadisi'nin arkasında bir sahrada bulunan siyah ve kırmızı bir taş olduğu zikrediliyor⁸¹. *Kitabü'n-nühab'* da şöyle denilmektedir: "Yağmur taşı Vâr çölünde veya Karluk vadisindedir. Kırmızıya meyilli siyah bir taştır."⁸²

Yada taşı'nın daima rüzgâr esen dağlarda bulunduğunu söyleyenler de vardır⁸³.

⁷⁷ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 64a-64b; A.S. Ünver, *a.g.mak.*, s. 79.

⁷⁸ Ş. Yaltkaya, *Yat yahut Yağmur Taşı*, s. 68.

⁷⁹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 129.

⁸⁰ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 68b-69a; A. S. Ünver, *a.g.mak.*, s. 83.

⁸¹ H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 65.

⁸² R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 199.

⁸³ A. İnan, *Şamanizm*, s. 163.

Yakutlar arasında **sata** adıyla bilinen yada'nın menşeyi hakkında, "Bu taşı yıldırım isabet etmiş yerlerde aramak lazımdır. Bundan başka, atların, öküzlerin, ayıların, kurtların, köpeklerin, ördeklerin, kazların, kartalların v.s. ahşasının dahilinde de vücuda gelebilir. Kurdun sataşı en kudretli olandır. Sata taşı ile şamanlar yağmur, yazın kar yağdırabilirler." denilmektedir⁸⁴. Bu bilgiyi teyid eden Seroşevski, şamanlardan birine **sata**'yı bir kartalın verdiğini belirtmektedir⁸⁵.

Kırgız-Kazaklar'ın Er Gökçe destanına göre, Altın Ordu'nun meşhur kahramanı Er Kosay, çölde susuzluktan sıkıntıya düşen ordusunu bu sıkıntıdan kurtarmak için, **cay taş**'ı atının ciğerleri alından çekip çıkarmıştır⁸⁶. Kırgızların inancına göre, cada (cay) taşı koyun karnında bulunur. Bu taşla yazın kar yağdırmak mümkündür⁸⁷.

Bir rivayete göre, üzerinde Allah'ın adı yazılı bu taşı Yafet, Nuh'dan almıştır. Bu taş kaybolmuş, ama Türkler'de bu taşın varlığına ve onun sihirli etkisi olduğuna dair inançlar mevcuttur⁸⁸.

O. Laakinf, Çin yazarı Si-Yui-vın-dzyan-Lu'nun, Cungarya'yı tarif eden yazısından naklen yada taşı'nın tarifini vermektedir. Bu taş, gök, sarı, insan teni renginde, beyaz, yeşil ve koyu renktedir. Onu, inek ve atların midesinde, ayrıca kertenkelenin kuyruğunda, kaban (yabanî domuzun erkeği)'in başında; onların midelerinde ise iyisi bulunmaktadır. Türkistanlılar yağmur duası yaptıklarında, bezoar'ı ince çubuğa bağlayarak temiz suya koyarlar ve mutlaka yağmur yağar. Açık hava istendiğinde, bez bir torbaya koyup atın kuyruğuna bağlamaktadırlar. Eğer serinlik istenirse o zaman bir keseye koyup beline bağlar. Turgutular ve Olatlar yazın uzun yolculuklarda onu sıcağın def'i için kullanırlar⁸⁹.

Tansukname-i İlhanî'de⁹⁰: "Bu taşın domuzun karnından çıktığını söyleyenler varsa da doğru değildir. Bu yağmur taşı Hata ve Tarmaç-Çin beldele-

⁸⁴ Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 404; A. İnan, *Şamanizm*, s. 162-163; H. Tanyu, a.g.e., s. 61; Mehmed Ali Aynî, *Milliyetçilik*, İstanbul 1943, s. 88.

⁸⁵ H. Tanyu, a.g.e., s. 69; A. İnan, *Şamanizm*, s. 163.

⁸⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 164.

⁸⁷ A. İnan, *Şamanizm*, s. 164.

⁸⁸ L. Budagov, a.g.e., s. 351.

⁸⁹ L. Budagov, a.g.e., s. 351-352.

⁹⁰ *Tansukname-i İlhanî*, Reşidüddin'in eseridir ve tam künyesi *Tansuknâme-i İlhanî der Fünûn-ı ulûm-ı Hitâi*'dir.

rinin sonlarındaki dağlardan çıkarılır bir taştır. Bu taş vasıtasıyla yağmur, kar ve dolu yağdırılır ve yel çıkarılır." denilmektedir⁹¹.

Yada taşının menşei hakkında çeşitli görüş ve rivayetleri sıralamış ve ne kadar çok farklar olduğunu gözler önüne sermiş buluyoruz. Bu durumda söylenecek şey, Seroşevski'nin ifadesini tekrarlamaktan ibaret olsa gerektir: "Türkler nazarında mukaddes tanınan her hangi bir taşın, **yada taşı** mahiyetini alabildiği anlaşılmaktadır."⁹²

Yada taşı'nın rengi ve şekli hakkında yukarıda geçen ifadelerden başkaları da vardır. Yakutlarca bilinen ve **sata** denilen yağmur taşının, çok küçük ve bir insan başı şeklinde olduğudur. Canlı olduğu iddia edilen sata'nın evde tutulamayacağı, hangi hayvandan meydana gelmişse onun yapağısı içine sarılarak, bir delik içinde dikkatle gizlemek gerektiği, sata'nın öldükten sonra artık başka taşlardan hiç bir farkının kalmayacağı ilave edilmektedir⁹³. Sata taşı canlı bir cisimdir. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık görülür. Kadın veya bir yabancımanın eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini kaybeder⁹⁴.

Fuat Köprülü, Mahmut b. Mansur'un eserine dayanarak, yağmur taşı için, "Kolayca ufalanabilir, büyük bir kuş yumurtası kadar olup üç türlüdür: Kırmızı beneklerle dolu beyaz toz renginde, beyaz temiz ve koyu kırmızı, yahut muhtelif renklerde. Şekli hakkında muhtelif fikirler vardır." demektedir⁹⁵.

Tûsî'ye göre, "Hitay ve Tabgaç dağlarından çıkan bu taşın türlü renk ve cinsleri vardır."⁹⁶

Tansuknâme-i İlhânî'de, "Bu taşın türlü türlüleri vardır. Ak, kızıl, alaca ve her türlü renkten mürekkep olanları görülür." deniyor⁹⁷.

Kitâbü'l-bahis'de, bu taşın Karluk vadisinin arkasında bir sahrada bulunan siyah ve kızıl bir taş olduğu zikredilmektedir⁹⁸.

⁹¹ M. Ş. Yaltkaya, *Ebu Reyhan'ın bir Kitabı*, s. 21, Not 1; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 67.

⁹² Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 403.

⁹³ Z. Gökalp, *Aynı mak.*, s. 404; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 61; M. A. Aynî, *a.g.e.*, s. 88.

⁹⁴ A. İnan, *Şamanizm*, s. 163.

⁹⁵ Köprülü'zade, *a.g.mak.*, s. 9, Dipnot 1; F. Sümer, *a.g.mak.*, s. 2534.

⁹⁶ O. Turan, *a.g.e.*, s. 129.

⁹⁷ M. Ş. Yaltkaya, *Ebu Reyhan'ın bir Kitabı*, s. 21, Not 1.

⁹⁸ H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 65.

Kazvinî'ye göre, aynı renkte olmayan, değişik türlerin bulunması sözkonusudur. Ceviz kalınlığında kemikli bir madde, kül renginde, beyaz ve kırmızı renkli benekleri bulunan, yumurta gibi kalın bir taş, veya kalınlığı ve rengi itibariyle değişken; sarı, kırmızı, mavi, yeşil, esmer renkli olanları mevcuttur, şeklinde tanımlanmaktadır. Nihayet, bir sülün yumurtası boyunda, beyaz renkli ve yuvarlak olarak da tarif edilmektedir⁹⁹.

Yada taşı ile nasıl yağmur yağdırıldığı hususunda da çeşitli rivayetler vardır. Bazıları bu taşın yüksekte alçağa doğru akan suyun içine konulduğunu, bazıları da bunun kullanılmasını yalnız Türkler'in bildiğini, bunu kimseye söylemeyiip sır tuttuklarını, kimseye öğretmediklerini söylüyorlar¹⁰⁰.

Kazvinî'nin eserinde şöyle nakledilmektedir: "Sultanın veziri İmâdü'l-melik Es-sâvî'nin huzurunda idik. Söz **yet** denen bu taşla intikal etti. Hazır bulunanlardan bazıları bunu ihtimalden uzak gördüler. Vezir o zaman birini çağırtdı ve ona Türkçe olarak dedi ki: Bize **yet** yap. Bunun üzerine o adam bir fincan istedi. Fincana su doldurdu ve içine de bir taş attı. Kısa bir zaman sonra bulutlar peyda oldu ve yağmur başladı."¹⁰¹ Şemseddin Samî de, "Türkler yağmur diledikleri zaman yeda'yı suya atarlar." demektedir¹⁰².

Ş. Şifâî de, "Bir cemaat, bu durum o taşla (yada taşına) mahsus bir durumdur. Hareket ve efsunsuz kar, yağmur ve tufan her hangisi meydana getirilmek istenirse, mutlaka o taşla suya bırakmak ile meydana gelir demişlerdir." diyor¹⁰³.

Muhiddin Arabî (1165-1240) de kısaca, "Çin'de bir nevi taş vardır ki, bu taş birbirine sürülecek olursa yağmur yağar." demektedir¹⁰⁴.

Bazı Farsî lügatlarında, "Hayvanların bedeninde oluşan bir taştır. Avuç içine alıp gökyüzüne tutulduğu zaman çok miktarda bulut oluşup, yağmurun yağdığı bir taştır. Bu iş Türkler'de yaygındır." denilmektedir¹⁰⁵.

⁹⁹ J. P. Roux, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁰⁰ Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 9, not 1; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁰¹ Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 7-8.

¹⁰² Ş. Sâmi, *a.g.e.*, s.1544.

¹⁰³ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 67b.

¹⁰⁴ Ş. Yaltkaya, *Yat yahut Yağmur Taşı*, s. 68.

¹⁰⁵ Ali Ekber Dihhüdâ, *Lügatnâme*, XVIIIB, Tahran 1345, s. 684; Seyyid Muhammed Ali Dâi el-İslâm, *a.g.e.*, s. 418.

Yadacılığın Harzemşahlar'da fazlaca yaygın olduğu bilinmektedir. Tifâşî dinlediği bir muteber hekimden naklen, Sultan Alâeddin Muhammed Harzemşah'ın emri ile nasıl yağmur yağdırıldığını şöyle anlatmaktadır: "O namli hükümdar yaz günlerinde sayısız askerle sefere çıkmıştı. Bir sahrada kervanın, hararetin şiddetinden ve tozun çokluğundan zengin, fakir, piyade ve süvari her ne kadar insan varsa hepsi ızdırıp çekiyordu. Sultan, yağmur taşı'nı muhafaza eden adamına fermân eyledi ki, bu ihtiyar Türk usül ve erkânına riayetle o taşı kullansın. Allah'ın emri ile yağmur yağarak havaya itidal gelsin. Taşın muhafızı hükümdarının fermanı üzere o pîr-i Türkiyi davet etti. Benim dahi onlarla ülfetim olduğundan, ben de beraber bulunup yaptığını seyrettim. O şahıs bir çadır içinde başını açtı. Bir tasa su koyup önüne koydu. Üç tane uzun kamış aldı. Birini o tasın sağına, diğerini sol tarafına yere dikti ve üçüncüsünü de tasın üzerine o iki kamışın başlarına bağladı. Sonra yağmur taşı renginde canlı bir yılanı kuyruğundan o tasın üzerine geçirilen kamışa baş aşağı bağlayıp astı. Öyle ki yılanın başından tas içindeki suya iki endaze [1 endaze=60 cm] yüksekliği vardı. Ondan sonra taşın muhafızından iki parça taş alıp o tasın içine bıraktı. Sonra çıkarıp o taşları yavaş yavaş birbirine sürttü ve her birini bir tarafa attı. Sonra gene alıp suya attı ve çıkarıp sürttü. Tekrar suya bıraktı. Bunu yedi defa tekrarladıktan sonra o tasta bir miktar su alıp etrafa serpti. Bu esnada ihtiyarın başı açık ve saçları dağınık ve görünüşü gazap içinde idi. Mırıldanarak bir şeyler söyler ve başını semaya kaldırır, gûya yağmur isterdi. İki saat kadar bu şekilde hareket ettikten sonra birden etrafta bulutlar gözüktü ve bol bol bir yağmur başladı, hava serinledi, insan ve hayvanlar rahat etti. ...Ben Allah'ın akıl ermez ahkâmını ve yarattıklarına verdiği garip esrarını temaşa için o ihtiyarın yanına devam edip bu hali defalarca müşahede eyledim. Sefer sonrası yaz günleri hava gayet sıcak iken ziyaretine varıp döndüğümde yağmurun çokluğundan dolayı yollarda sellerden geçmezdim." diye nakletmiştir¹⁰⁶. Bu olayın benzeri Sultan Mahmud Harzemşah için de anlatılır¹⁰⁷.

Ziya Gökalp bir makalesinde, Yakutlar'ın söyleyiş tarzına uygun olarak **sata** diye ifade ettiği yağmur taşı için, hangi taraftan rüzgâr esmesi dileniyorsa, satayı el içinde o yöne doğru tutmanın yeteceğini, böyle yapılıncı derhal o

¹⁰⁶ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 65b-67a; A. S. Ünver, *a.g.mak.*, s. 80-82. Bu olay özet olarak, Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 9-10; O. Turan, *a.g.e.*, s. 129; F. Sümer, *a.g.mak.*, s. 2534; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁰⁷ H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 63.

taraftan rüzgârın esmeye başlayacağını anlatmaktadır. "Satayı etkili olmaya mecbur etmek için, onu döğmek lazımdır, aldığı her darbeye karşı fena halvalı bir gün verir. Aynı zamanda bir takım efsunları da okumak lazımdır."¹⁰⁸.

Yada taşı'nı "yağmur boncuğu" diye ifade eden Türk Çağatay Edebiyatının büyük şahsiyeti Ali Şir Nevâi (1441-1501), "Ona kurban kanı sürmekle yağmur yağar." demektedir¹⁰⁹.

Yada taşı'nın Türkistan'da Karluklar'la Peçenekler'in ülkeleri arasındaki yokuştan getirildiğini söyleyen Râzî, "Türkler yağmur istedikleri zaman bu taşla yağmur yağdırırlar. Belli bir adam su getirip ağzına bu mıntkanın taşından bir taş alır. Ellerini hareket ettirir, hemen yağmur gelir. Bu konu insanlar arasında ihtilaf olmayan yaygın şeylerdendir." demektedir¹¹⁰.

"Râzî, hayvanların ayağına yağmur yağmaması için keçe bağlanarak geçilen geçitten alınan yağmur taşının, Türkistan şehirlerine getirildikten sonra yağmur yağdırılmak istenilince, suda ıslatılmış olan bu taşı asılı olarak bırakmakla yağmur yağdırıldığını söylüyor."¹¹¹ diyen Şerefeddin Yaltkaya, Râzî'yi kaynak gösteren Ebul Reyhan'dan yaptığı nakilde şöyle demektedir: "Yada taşı'nın Karluk ile Peçenekler arasındaki geçidinden alındığını söyleyen Râzî, şayet yağmur yağdırmak istenirse, bir kimsenin suya girip ağzına bu geçidin taşlarından bir taş alarak elini salladığını, derhal yağmurun yağmağa başladığını anlatmaktadır."¹¹²

Ş. Şifâi'nin Tusi'den nakli de taşın asılmasına dairdir: "Bazısı mücerred bir zarfa su koyup içine ol taşı bırakırlar ve bir yüksek yere asarlar. Her ne niyyet ve taleb ederlerse ol husus zuhur bulur. Efsun ve duaya muhtaç değildir." demektedir¹¹³.

Câbir b. Hayyân eserinde, "Yazın sıcak bir gününde bu yağmur taşını bir büyük tasın içine koyacak ve tasın içine doluncaya kadar su konduktan sonra bu taşların yüzlerini birbirine sürtecek olursan yağmur yağmağa başlar." demektedir¹¹⁴.

¹⁰⁸ Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 404; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 61; M. A. Aynî, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁹ H. Tanyu, *a.g.e.* s. 52.

¹¹⁰ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 199.

¹¹¹ H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 67.

¹¹² H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 65.

¹¹³ Ş. Şifâi, *a.g.e.*, v. 65b.

¹¹⁴ H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 66.

Kırgız-Kazakların Er Gökçe destanında, Altınordu'nun ünlü kahramanı Er Kosay'ın, düşman ülkelerine yaptığı akın sırasında çölde başına gelenler şöyle anlatılmaktadır: "Yanıdaki adamlar susadı. Er Kosay'a susuzluktan şikâyet ettiler. Er Kosay uzun kulaklı sarı atının ciğerlerinin altından cay taşı (yada taşı) çekip çıkardı. Salladı, salladı yere koydu. Havadan yağmur yağdı. Yağmur suyunu içtiler."¹¹⁵

Yada taşı'nın Türkistan diyarına mahsus olduğu, dolayısı ile tesirinin Türkistan dışındaki ülkeler için geçerli olmadığı iddiasına karşı Tüsi, onları yalanlayarak, "Bu özel taş ele geçse hangi vilayette olursa olsun kar ve yağmurdan istenen ne ise o yağar. Ancak yapmasını bilir bir şahsa ihtiyaç vardır." demiştir¹¹⁶. Uygulamanın Türkistan dışındaki farklı sahalarda yapıldığına dair elimizdeki deliller Tüsi'yi haklı çıkarmaktadır: Harzemşahlar tarafından Doğu Anadolu'da¹¹⁷, Marco Polo'nun rivayetine göre Türklerle karışık durumda bulunan Keşmir'de¹¹⁸, Timurlu Hükümdarı Ebu Said Mirza (1427-1469) tarafından Macaristan'da açlık ve susuzluk çeken askerî birliklerinin su ihtiyacını karşılamak için (1451)¹¹⁹, Hindistan'ın toz ve sıcağından şikâyetçi olan Sultan Babür, Şiraveli'ye geldiklerinde komutanlarından Tohta-Buğa tarafından elverişli hava temini için (1529 İlkbaharı)¹²⁰, XVIII. yüzyıl başında Orta Anadolu'da İranlı Şehzâde Abbas tarafından¹²¹ ve en son XVIII. yüzyıl sonlarında Kalmuk Türkleri tarafından Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda yada yapıldığını bilmekteyiz¹²².

Yada taşı yalnızca yağmur yağdırmak için kullanılmayıp, bulutları dağıtmak, kar ve soğuk kasırgalar ile fırtınalar koparmak veya tufan derecesinde bol miktarda yağmur, kar, dolu yağdırmak ve sis getirmek; gök gürültüsü ve şimşekler çaktırmak için de kullanılırdı. Bazen meydana getirilen kötü hava âdeta kontrolden çıkar ve günlerce kötü havanın devam etmesi engellenmezdi. Harzemşah Sultan Alaeddin Mehmed, Cengiz istilâsından önce Çin

¹¹⁵ A. İnan, *Şamanizm*, s. 163; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 69.

¹¹⁶ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 65b; A. S. Ünver, *a.g.mak.*, s. 80.

¹¹⁷ Köprülüzade, *a.g.mak.* s. 9.

¹¹⁸ O. Turan, *a.g.e.*, s. 131.

¹¹⁹ J. P. Roux, *a.g.e.*, s. 80.

¹²⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Baburnâme "Babur'un Hatıratı"*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1985, s. 22.

R. R. Arat, *e.g.e.*, s. 583-584.

¹²¹ Râşid Efendi, *Tarih-i Râşid*, Cilt II, İstanbul 1153, v.102b-103a.

¹²² İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5945, v. 93a-94b.

semtine yaptığı seferde böyle bir durumla karşılaşmış ve kötü havanın gidişatını durdurabilmek için yadacıları kara keçeye sararak diri diri toprağa gömmek zorunda kalmış idi¹²³. Bu olay şöyle anlatılmaktadır. "Mehmed Harzemşah, Cengizden evvel bir sefer münasebetiyle Çin taraflarına yönelmiş idi. O taraflara yaklaştıklarında öyle bir kar, yağmur ve tufan meydana geldi ki, askerin çoğu helak olacak duruma geldi. Harzemşah, sıcağın en şiddetli olduğu bir mevsimde bu derece soğuk ve tufanı görünce, bunun yada taşı kullanılmasından kaynaklandığını anladı. Adamlarından birkaçını yakındaki dağa gönderdi. O iş ile meşgul iki perişan şahsı ansızın ele geçirmişler. Harzemşah onları gördüğü an ferman buyurdu. Bunlar siyah keçelere sarılarak diri diri toprağa gömüldüler. O saatte hava parlamaya başlayıp kısa zamanda durum önceki haline geldi."¹²⁴ Tifâşî'den yapılan nakilde, bilhassa yadacıların sarıldığı keçelerin kara oluşuna dikkat çekilmekte ve "Bunlar kara keçelere sarılıp gömülünce hemen o gün kar ve yağmur ve şiddetli soğuk dindi. Hükümdarın emriyle böyle yapanların kara keçelere sarılıp diri diri gömülmelerini kanun haline getirildi." şeklinde ifade edilmektedir¹²⁵.

Marco Polo, büyücülerin bulutlara, yağmura ve kötü havaya hükümdarın sarayı üzerinden gitmeleri için emir verdiklerinden bahsetmektedir¹²⁶.

Türkler ve Moğollar, tabiatın hassas dengelerini koruma konusunda son derece dikkatli davranmışlardır. Özellikle av ve sungu törenleri dolayısı ile, tabiatın dengesini bozmamak için tedbirli davranırlardı. Yat törenini bilhassa kışın yapmamak gerekir. Çünkü bu işlem bitki ve hayvanlara zarar verir. Yazın da ona sık sık başvurmamak lazımdır. Zira pek çok kurt ve böceğin ortaya çıkmasına sebep olur¹²⁷.

Yadacıların durumuna gelince: Yadacının yada denilen taş ile yağmur, kar, dolu yağdırdığına ve fırtına çıkarmağa gücü yettiğine inanılan, yadacılığı meslek edinmiş kimselerin (yadacıların) hepsi yoksul kimselerdir¹²⁸. Yadacılığı meslek edinenler genelde işlerinde muvaffak olmakla birlikte, ailelerine bir ölüm, mal ve hayvanlarına bir zarar gelirdi. Yadacıların her yada yapışla-

¹²³ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 67a-67b; A. S. Ünver, *a.g.mak.*, s. 82-83; Ş. Yaltkaya, *Yat yahut Yağmur Taşı*, s. 69.

¹²⁴ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 67a-67b.

¹²⁵ Ş. Yaltkaya, *Aynı mak.*, s. 69-70.

¹²⁶ J. P. Roux, *a.g.e.*, s. 80.

¹²⁷ J. P. Roux, *a.g.e.*, s. 80.

¹²⁸ A. İnan, *Şamanizm*, s. 163.

rında çoluk çocuklarından birinin ölmesi veya elindeki malının gitmesi veya hayvanlarının çalınması gibi bir felakete uğradıkları kendilerinden duyulmuştur. Hükümdarlar yanlarında bulundurdukları yadacıların her defasında kaybolan malları yerine kendilerine mal verir ve zararlarını telafi etmeye, böylece onların kayıplarını tazmin etmeye çalışırlarmış. Bununla beraber yadacılar fakir ve yoksul yaşarlardı¹²⁹.

Tusi her ne kadar, "Efsun ve duaya muhtaç değildir." dese de, Yakut yadacıları efsunlu sözler söyler ve bu esnada, "çocuğum yaşamasın, kadınıym yaşamasın, malım mülküm feda olsun." demektedirler¹³⁰.

Ayrıca yadacıların şu efsunları okumaları başarılı olmaları için gerekli addedilirdi: Çocuğum hayatını kaybetsin ki... Davarların patlasın ki... Karım ölsün ki günah tanımayacağım. Yalnız seni tanıyacağım. Ey sata!"¹³¹.

Ş. Şifâî der ki, "Bu iş ile meşgul olan şahıslardan biri her ne zaman bu işe kalkışsa, elbette mal, evlat ve yakınlarından bir zarara uğrar, mutlaka bir musibetle karşılaşır. Bu işle uğraşan kimseler çoğu zaman fakirlik ve yoksulluk içinde vakit geçirmişlerdir. Bununla birlikte, o işe memur eden sultan tarafından yapılan bol ihسانlar kayıplarının bedeli olamaz imiş."¹³²

Yadacıların başlarına gelen musibet, sıkıntı ve uğradıkları kayıplarda, okudukları efsunların ilgisi olsa gerektir. Okudukları efsunlar sayesinde yağmur yağma ameliyyesinin gerçekleşmesi gibi, diğerlerinin de gerçekleşmesi pek tabiidir.

Türkler'de bu işi yapanların hususî bir ocaktan gelen muayyen kimseler oldukları rivayet edilmiştir¹³³. Şâbân Şifâî'nin "Onlardan (yani Türklerden) bir cemaat ol taşın hassasına vâkıf olmağla ol mertebe maharete mâliklerdir ki..."¹³⁴ ifadesinden de bu anlaşılmaktadır.

Ş. Yaltkaya, *Tansukname-i İlhanî*'den yadacılarla ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: "Türkler ve Uygurlar buna (yada'ya) vakıfdırlar. Bu onların sanatlarıdır. Onların ifadelerine bakılırsa, bu taşın tesiri, gayret, nefsi dünya lezzetlerinden mahrum etme ve okumalar ile olur imiş. Bu taş ile yağmur yağ-

¹²⁹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 129; Ş. Yaltkaya, *Yat yahut Yağmur Taşı*, s. 69.

¹³⁰ A. İnan, *Şamanizm*, s. 163.

¹³¹ Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 404.

¹³² Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 67a.

¹³³ Ş. Yaltkaya, *gös. yer.*

¹³⁴ Ş. Şifâî, *a.g.e.*, v. 64b-65a.

dırmağı bilen kimseye **Yet Harbî** derler. Onlardan bir kısmı bu işte o derece maharet kesbetmişlerdir ki, senenin her hangi faslında olursa olsun, bu taş ile yağmur, kar, dolu yağdırırlar ve yel, bulut çıkarırlar¹³⁵.

Yadacılığın kamlıktan ayrı, kendine has bir meslek olduğunu belirten A. İnan, Altay şamanistlerinde kamlardan başka **yadaçı** denilen adamlar olduğunu ifade ile Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki, "yatçı yatladı-yadaçı yadaladı (yada taşı ile efsun yaptı)." deyimini teyid edici delil olarak sunuyor¹³⁶. Yadacılığın dinî bir mahiyetten ziyade sihrî bir mahiyet arzettiğini, bugün [XX. Yüzyıl başları] hâlâ Kaşgar ülkesinde yağmur ve güzel hava vücuda getirenlere **yadaçı** adı verilmesinden hareketle iddia edilmektedir¹³⁷. Türkler'in Müslüman olduktan sonra da yada yapma âdetlerini devam ettiriyor olmaları, bu işin dinî akide ile bağlantılı bir yanı olmadığını göstermektedir.

Nitekim babası Ömer Şeyh Mirza'nın ümerası hakkında bilgi veren Babür, kendisine annesi tarafından akraba olduğunu rivayet ettiği Ali Dost Tagayı için, "Ebu Said Mirza (Babür'ün dedesi)'nin hizmetinde bulunduğu zamanlarda yadacılık davası güderdi."¹³⁸ derken, Haceki Molla Sadr'dan bahsederken de, "İnşası da güzeldi. Kuşçuluk ve yadacılıktan da anlardı."¹³⁹ demektedir.

Yada âdetinin günümüze yetişmeden unutulmuş olmasında şu âmillerin rolü olsa gerektir: Her ne kadar İslamlıktan sonra da yada yapıldığına rastlansa da, bu âdetin unutulmasında Türkler'in İslâma girmiş olmalarının rolü olsa gerektir. Kaynaklarda da ifade idildiği gibi, yadacıların yada esnasında söyledikleri sözlerin bir Müslüman için küfre götürücü nitelikte olması. Allah'ın taktiri kabul edilen rüzgârın esmesi, yağmurun yağması gibi tabii olaylara bu yol ile müdahaleyi İslâm inancı ile bağdaşır bulmamaları. Son olarak da yadacıların her yada yapışı müteakip mutlak surette bir zarara maruz kaldıklarına dair olan yaygın kanaat dolayısı ile yada'ya sıcak bakılmaması, yada'nın zamanla unutulmasında amil roy oynamış olmalı.

Türkler tarafından, **yada taşı** ile çeşitli amaçlar uğruna yada yapıldığı görülmektedir. Kuraklık âfetine karşı tarım ve ziraati korumak ve bereketi ar-

¹³⁵ M. Ş. Yaltkaya, *Ebu Reyhan'ın bir Kitabı*, s. 21, Not 1.

¹³⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 163 ve Not 171; Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., III, s. 307.

¹³⁷ Z. Gökalp, *Eski Türkler'de Din*, s. 403.

¹³⁸ R. R. Arat, e.g.e., s. 22.

¹³⁹ R. R. Arat, e.g.e., s. 61.

türmek, susuzlukla karşı karşıya gelen insanların su ihtiyacını gidermek, susuzluktan kurtarmak; yine sıcak ve kurak havaları canlıların yaşayabileceği elverişli şartlara tebdil etmek ve düşmana karşı silah olarak kullanmak. Kaşkarlı Mahmud'un rivayet ettiği yangın söndürme hadisesini de bu arada zikretmek gerekir. Kaynaklarda daha çok silah olarak kullanılmasına rastlanmaktadır. Bunun sebebi savaşların toplum kitlelerini ilgilendiren tarihî olay niteliği taşıması dolayısıyla, tarih yazıcılarının konuları sahasına girmesindedir. Elbette başka amaçlarla da yada yapılmıştır. Ancak bunlar önem arzetmeyen, sıradan hadiseler niteliğinde olduğu için yazılı kaynaklara konu olmamıştır. O yüzden kaynaklarda nadir rastlanmaktadır. Yada taşı bazı kaynakların ifadesine göre de, hakimiyeti temin ve sembolize eden bir unsur, bir âmil olarak gösterilmiştir.

Eski Türk rivayetlerinin İran-Hazar versiyonuna göre, dünyaya hakimiyetin tulsımı **yede**'dir. Onun hakiki sahibi de Türk'tür. Yede taşını alarak hakimiyet davasına kalkışan amcazadesi Oğuz'a karşı galip gelmesini temin maksadı ile Çin, yede taşına nisbetle daha etkili çareler ve tulsımlar bilen on alim ve mahir kamı yardım için Türk'e göndermiştir¹⁴⁰. Buna göre, Isık Göl civarında yaşayan Hakan Türk ile Aral taraflarında hüküm süren amcazadesi Guz yani Oğuz arasında yada taşı yüzünden uzun savaşlar olmuştur. Bu rivayette yada taşı, Türk'ün milletler üzerine hakimiyetini sağlayan bir tulsımdır. Rivayete göre Hakan Türk'e Çin'den gönderilen on şaman, ilimleri ve tecrübeleriyle yardım ederek taşın yani hakimiyetin Türk'te kalmasını sağlamaya çalışmıştır¹⁴¹.

Çinliler, Türkler'in hakimiyetlerinin sırrını, at ve süvariliklerine bağlar-ken, Önasya kavimleri bu sırrın yada taşında olduğuna inanmışlardır¹⁴². Süryanî Patriği Mihail'in eserine göre, yada taşı'nı Allah, Türkler'e bir hakimiyet tulsımı olarak vermiştir¹⁴³. Türk rivayetlerine göre de, önce Türk hakanları hükümran olmuş, sonra hakimiyet yede taşı'nı çalan Oğuz yabgularına geçmiş, diye gösterilir¹⁴⁴.

Hazar ve Bulgarlar'ın bir zamanlar Horasan'da bulduklarına dair rivayetler vardır. Bir Yahudi rivayeti, Batı Türkistan'da yaşayan üç ve Hazarlarla

¹⁴⁰ A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 17, 27.

¹⁴¹ N. S. Banarlı, a.g.e., s. 36.

¹⁴² A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 21.

¹⁴³ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 108.

¹⁴⁴ A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 297.

dört Türk kabilesinin yağmur yağdırarak düşmanlarını mağlup etmek tılsımını bildiklerini, yani hakimiyetlerinin sırrının yede taşı'nda olduğunu, hükümdarlarına Hazar dilince Hakan denildiğini anlatmaktadır¹⁴⁵.

Tarihçi-müfessir Taberî (839-923) ve İbn al-Fakih'deki rivayette, Yahudi menkıbelerinde, İbrahim Peygamber'in şarka gönderdiği üç oğlu hakkında şunlar anlatılmaktadır: Zamiran, Yasubak ve Sukh, babaları tarafından şarka gönderilecekleri zaman ona "Biz o gurbet ve vahşet âleminde nasıl geçiniriz?" dediler. İbrahim de, "Ben size Tanrı'nın isimlerinden (tılsımlarından) birini öğretirim, bunu kullanarak siz düşmanlarınıza galip gelir ve harpte sıkıntıya düşüğünüzde bunu kullanarak düşmanlarınız üzerine yağmur yağdırır ve zaferi kazanırsınız." dedi ve onlara bu ismi (tılsımı) öğretti. Onlar da şarka doğru yürüyüp nihayet Horasan'a geldiler, orada türeyip çoğaldılar ve bu isim (tılsım) sayesinde bütün komşu kavimler üzerinde hakim oldular. Yafet neslinden Hazarlar onların haberini duydu ve onlara gelerek, Size bu tılsımı öğreten zat yeryüzündeki insaların en iyisi, yahut yeryüzünün padişahları olsa gerektir." dediler ve onların (yani İbrahim oğullarının) padişahına "khaqan" lakabını verdiler¹⁴⁶.

Yukarıda naklettiğimiz efsanede, ak sakallı ve ak değnekli bir ihtiyarın, Böğü'nün rüyasında, ona fıstık şeklinde bir taş verip, "Bu taşı muhafaza ettiğiniz müddetce dünyanın dört bucağına hakim olacaksınız." demesi de yada taşı'nın hakimiyeti sembolize edişi ile ilgili inanca bir işeret sayılabilir¹⁴⁷.

Grenard'ın *Türkistan ve Tibet 1897* adlı eserine göre, Türkistan Çini'nin Müslüman halkı arasındaki sihrbazların en mühimi **cadöger**'lerdir. Hasadın bereketli veya bereketsiz olmasını temin edebilen, havanın iyilik ve fenalığı elinde olan bu korkunç sihrbazların başlıca sihir vasıtası yat, yade, yada, cede, cadı gibi birbirinin aynı isimler alan taş olduğunu anlatmaktadır¹⁴⁸.

Yakutların sata dedikleri yada taşı'nın canlı ve insan başı şeklinde olduğunu nakleden A. İnan, "Canlı sata'yı ele alıp yukarı kaldırılırsa derhal soğuk rüzgâr eser, yağmur veyahut kar yağar. Elinde bu taş bulunan adam uzak yola çıkarsa, atının yelesi veya kuyruğu altına bunu bağlarsa at terlemez, daima esen serin rüzgâr altında rahat rahat seyahat eder." demektedir¹⁴⁹.

¹⁴⁵ A. Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 21; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴⁶ A. Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁴⁷ N. S. Banarlı, *a.g.e.*, s. 29; Ziya Gökalp, *Eski Türklerde İctimâî Teşkilât ...*, s. 440.

¹⁴⁸ Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 3.

¹⁴⁹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 163.

Yada taşı'nı Türkler muharebelerde yanlarında taşırlar ve yada taşı sayesinde düşmanlarına karşı zaferler kazanırlardı¹⁵⁰. Savaşlarda bu taş ile birlikte bu işleri yapan kimseler de bulundurulur ve bunlar ile düşman üzerine galebe temin edilirdi¹⁵¹.

Hristiyan ve Moğollaşmakta olan bir Türk kavmi Naymanlar da muharebelerde yadacıları kullanıyorlardı. Nitekim Buyruk Han da, bir defasında Cengiz Han'a karşı, 1202 yılında bir muharebede bu vasıtaya başvurmuştur¹⁵².

Bu hususta Yakup el-Hamavî, *Mucemü'l-büldân* adlı eserinde Ebu'l-Abbas el-Mervezî'den naklen şöyle anlatmaktadır: Horasan hükümdarı İsmail b. Ahmed es-Sâmânî (M.892-907)'nin şunları anlattığını duydum. "Bir sene 20 000 kişilik bir kuvvetle Türkler üzerine sefer yaptım. Onlardan 60 000 silahlı askerle karşılaştım. Günlerce çarpıştım. Bir gün harb ederken, bize sığınmış olan Türk memlûklardan ve diğer askerlerden bir gurup etrafıma toplanarak, "Kâfir askerinde bizim akrabalarımız ve arkadaşlarımız var. Onlar bize falan kimsenin geldiğini söylediler." dediler. Bahsettikleri bu kişi onların kâhini durumundaydı. Onun kar ve dolu yağdıran bulutlar meydana getirdiğini söylüyorlardı. O kişi böylece, mahvetmek istediklerine büyü yaparmış. Ordudaki mülteci Türkler, o adamın askerlerimiz üzerine, düştüğü kişileri mahveden dolu yağdırmaya karar verdiğini söylediler. Ben onları azarlayıp, "Küfür henüz kalbinizden çıkmamış. Bunu bir insan yapabilir mi ?" dedim. Onlar, "Biz sana tehlikeyi haber verdik. Yarın kuşluk vakti görürsün." dediler. Ertesi günü kuşluk vakti olunca askerlerimin sırtını verdikleri dağın tepesinden büyük ve korkunç bir bulut çıktı. Sonra yayılarak ve büyüyerek ordunun hepseni kapladı. Siyahlığından, onda gördüğüm şeylerden ve onda duyduğum korkunç seslerden dehşete düştüm. Bunun bir fitne olduğunu anladım. Atımdan inip iki rekat namaz kıldım. Askerler ne yapacaklarını şaşırılmışlar, başlarına bela gelmesini bekliyorlardı. Allah'a dua edip yüzümü toprağa sürerek yalvardım. "Ey Allah'ım, bize yardım et. Kulların mihnetin karşısında zayıf düştüler. Kudretin ancak senin elinde olduğunu, zarar ve menfaatin ancak senden geldiğini biliyorum. Allah'ım, bu bulut bizim üzerimize dolu yağdırsa Müslümanlar zayıflar, müşrikler kuvvetlenir. Kuvvet ve kudretinle onun şerrini bizden uzaklaştır. Ey azamet, kuvvet ve kudret sahibi." dedim.

¹⁵⁰ O. Turan, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁵¹ H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁵² O. Turan, *a.g.e.*, s. 130; J. P. Roux, *a.g.e.*, s.78.

Çok dua edip Allah'ın yardımını bekleyerek, azabından korkarak yüzümü topraklara sürdüm. Hayrın ancak Allah'tan geldiğini, kötülüğü ondan başkasının savamayacağını biliyordum. Ben bu haldeyken memlûklarım ve diğer bazı askerler gelerek selâmete erdiklerini müjdelediler. Kolumdan tutarak beni secdeden kaldırdılar. "Ey emîr bak" dediler. Başımı kaldırdım. Bulut askerlerimin üzerinden Türk askerlerinin üzerine gitmiş, oraya büyük dolular yağdırıyordu, onlar panik içindeydi. Hayvanları ürkmüş, çadırları yıkılmıştı. Dolu taneleri kimin üzerine düşerse onu takatsiz kılıyor veya öldürüyordu. Adamlarım, "Onların üzerine hamle yapalım mı?" dediler. Ben "Hayır Allah'ın azabı daha dehşetli ve daha acı." dedim. İçlerinden pek azı kurtulabildi. Karargâhlarını olduğu gibi bırakıp kaçtılar..."¹⁵³

Tuluy da yine bu yöntemi Yütşenlere karşı bu sanata vakıf olan Kanglı bir Türk vasıtası ile başarılı bir şekilde kullanmıştır¹⁵⁴.

Moğolların Gizli Tarihi, yadacıların uygulamaları ile ilgili en eski tanıklığı sağlamaktadır. "Savaş düzeni alarak sıralandık... Birliklerin hareketi sırasında... bunlara yani yada taşlarına karşılıklı olarak sahip olduğunda, Buyruk han ve Kuduka, büyük bir fırtına başlattılar. Onlar bu fırtınayı oluştururken, sihirli fırtına tersine döndü ve onların tam üzerlerine düştü. Onlar ilerleyemediler ve su birikintileri içine düştüklerinde toplu olarak şunu söylediler: Gök tarafından sevilmiyoruz."¹⁵⁵

Yadacılık hakkında sonraki asırlara ait tarihi vesikalarda da bazı bilgiler vardır. Cüveynî, Oktay'ın Hitay taraflarındaki fetihlerinden bahs ederken, Moğol ordusunda bulunan Kanklı bir Türkün yada taşı vasıtası ile yağmur yağdırmaya memur edildiğini, yaz ortasında günlerce yağın yağmur ve kar karşısında Çinliler'in dehşete düştüklerini ve Moğol ordusunun bu sayede galip geldiğini anlatıyor¹⁵⁶.

Celâleddin Harzemşah'ın inşâ kâtipliğini yapmış ve bütün seferlerine katılmış olan, Nesevî'nin bizzat görüp, bildirdiğine göre, Harzemşahların son Hükümdarı Celâleddin Harzemşah (? -1231), yada taşı'na sahip idi ve bu-

¹⁵³ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 137-138; O. Turan, *a.g.e.*, s. 128; Bu malumatı, A. İnan, *Şamanizm*, 161-162'de kaynak göstermeksizin; Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 6'da hulâseten vermiştir; F. Sümer, *a.g.mak.*, s. 2534.

¹⁵⁴ J. P. Roux, *gös. yer.*

¹⁵⁵ J. P. Roux, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁵⁶ Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 10; O. Turan, *a.g.e.*, s. 130.

nunla yağmur yağdırıyor idi. 1228 senesinde Moğolların önünden çekilerek Doğu Anadolu'ya gelen Sultan Celâleddin'den burada yaşayan ve kuraklıktan bunalmış bulunan Oğuzlar, yağmur yağdırmasını rica ettiler. Ahlat civarında Veleşgird Ovası'nda icra edilen yağmur merasimini Celâleddin bizzat idare etmiştir. Derhal gök kararmaya ve yağmur yağmaya başlamış, yağın yağmuru çokluğundan ortalık çamur ve bataklık halini almış, hatta sultanın otağına bile gidilemez olmuştur. Bu hadiseden Sultan Celâleddin'in sahip olduğu yada taşı'nı seferlerinde yanında taşıyıp gerektiğinde kullandığı gibi, Doğu Anadolu'da yaşayan Oğuzlar'ın da yada taşı ile yağmur yağdırma geleceğini halâ unutmadıklarını anlıyoruz¹⁵⁷. Fuat Köprülü, bu âdetin hatıralarının Anadolu Oğuzları arasında asırlarca devam ettiğini, zira Necatî, Bâkî, Nefî gibi Osmanlı şairlerinde de bunu ima eden bir takım şeylere rast geldiğini kaydediyor¹⁵⁸.

Barthold'un eserinin Kalmuklar'dan bahseden kısmında, kısaca Kırgız ve Kazaklar'a temas edilmekte ve "Kırgızlar Moğullarla akrabadır. Başlarında padişahları yoktur, sadece Kaşka dedikleri beyleri vardır. Onlar ne kâfirdir ne de Müslümandırlar. Dağların virajlı geçişi bulunan yerlerinde yaşamaktadırlar. Eğer her hangi bir düşman onlara karşı saldırıya geçecek olursa, bu durumda ailelerini dağın içlerine göndererek, kendileri kimsenin geçmesi için bu geçitleri tutarlar. Yada taşı ile üzerlerine yürüyen düşmanlarına karşı kar yağdırarak o kadar şiddetli soğuk çağdırmaktadırlar ki, düşman askerleri el ve ayakları ile hareket edemez hale gelirler. Bundan sonra da hücum geçerek düşmanlarını dağıtırlar." denilmektedir¹⁵⁹.

H.935 (M.1528-1529) yılı olaylarını anlatan Sultan Babür, İranlı Şehzade Tahmasb'ın kırkbin adamla Bistan ve Damgan üzerine yaptığı ve Özbekler'i mağlub ettiği yürüyüşü müteakip, civardaki hanların Özbekler'e ittifak tekliflerine şu cevabı verdiklerini rivayet etmektedir: "Bütün han ve sultanlar Meşhed'de otururuz. Kızılbaş ordugâhının civarında bulunarak düşmanın baş kaldırmasına imkân bırakmamak için, birkaç sultanı yirmibin asker ile oraya tayin ederiz. Güneş Akreb Burcu'na girince, yadacılara yada yapmalarını em-

¹⁵⁷ Şehabeddin Ahmed en-Nesevî, *Celâlüttin Harzemşah*, Türkçeye Çeviren: Necip Asım, İstanbul 1934, s. 151; Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 8-9; O. Turan, *a.g.e.*, s. 130; F. Sümer, *a.g.mak.*, s. 2534; H. Tanyu, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁵⁸ Köprülüzade, *a.g.mak.*, s. 10.

¹⁵⁹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 91.

rederiz ve böylece onu tacizle mağlup ederiz." cevabını vermişlerdir¹⁶⁰. Aynı tarihlerde yada ve yadacılığın Babürîler tarafından da bilindiği ve gerekli hallerde uygulandığı, Babür'ün kaydettiği şu hadiseden anlaşılmalıdır. Hindistan'ın toz ve sıcağından şikâyetçi olan Sultan Babür, 1529 İkbaharında, Şiraveli'ye geldiklerinde komutanlarından Tohta-Buğa'nın yada yaptığını şöyle anlatıyor: "Tohta-Buğa Sultan yada yapmış. Şiddetli rüzgâr kopup, yağmur yağmağa başladı. Güzel bir hava oldu."¹⁶¹

İran Şahı olan Hüseyin (1694-1722) ile kardeşi Abbas arasında çıkan taht mücadelesinde, Abbas mağlup olarak Osmanlı Devleti'ne iltica etmişti. Kendisine İzmir Gümrüğü gelirinden 200 akçe tahsisat verilerek Midilli'de ikamet ettirildi. Fakat serkeşane davranışları yüzünden oradan alınarak Limni'de ikamet ettirildi. Ancak Abbas oradan kaçıp Bozok'a (Yozgat ve havalisi) gelerek civar halkından topladığı kuvvatlere dayanarak bayrak açıp şahlığını ilan etti (1716) ve bir Türkmen beyini Çorum paşası tayin etmek istedi. Abbas, üzerine gönderilen Osmalı kuvvetleri tarafından mağlup edilerek idam edildi. O havali halkından olan ve Abbas ile yapılan muharebelerde bulunan güvenilir kimseler, Abbas'ın ortaya çıkışından ölümüne kadar türlü türlü sihir ve hilelerinin eserlerine şahit olduklarını söylemişlerdir. İnsanlardan pek çoğu bu münasebetle yanılıya düştüklerinden başka, Abbas'ın üzerine hücum edildiği gün, beri tarafta şiddetli kar, yağmur, gök gürültüsü ve şimşekler var iken, Abbas'ın tarafında bir damla yağmur bile görünmedi. Toplanma mahalleri olan dağın değil ağaçları, onun bulunduğu yerin toprağı bile kalabalık asker dolu görünür idi. Ortadan kaldırılmasından sonra o hal üzerlerinden kalkıp kar ve yağmurun kaybolduğu müşahede edilmiştir¹⁶². Bu hadiseyi, Türklerin Müslüman oluşundan sonra yada taşı ile yağmur yağdırmalarının bilinen son örneği saymak yanlış olmasa gerekir.

Türklerin yada taşı ile yağmur yağdırdıklarına dair belki daha başka bilgiler de vardır. Ancak esasen bizim burada arzuladığımız şey, bu usulün XVIII. yüzyıl sonu Osmanlı-Rus savaşlarında kullanılmış olmasını ortaya koymaktır.

¹⁶⁰ R. R. Arat, *e.g.e.*, s. 560.

¹⁶¹ R. R. Arat, *e.g.e.*, s. 583-584.

¹⁶² Râşid Efendi, *Tarih-i Râşid*, Cilt II, İstanbul 1153, v.102b-103a; Râşid Efendi, *Tarih-i Râşid*, Cilt IV, İstanbul 1282, s. 38-40.

Yada taşı'nın savaşlarda silah olarak kullanılmasının son örneğini XVIII. yüzyılın son yarısına rastlayan 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında görüyoruz. Kaynakların ifadesine göre 1768-1774 savaşında Osmanlı ordusunun uğradığı ilk büyük hezimet bu sebebdendir. Rus ordusunda bulunan ve sayıları 100.000'in üzerinde olup Rus ordusunun 1/4'ünü oluşturan gayrimüslim Kalmuk Türkleri tarafından, Müslüman Osmanlı Türkleri'ne karşı bu silahın kullanılması sonucu perişan olan Osmanlı Ordusu, pek büyük kayıplar vermiş ve Karadeniz'in kuzeyindeki bütün topraklarını terk ederek, Tuna Nehri'nin beri yakasına kadar çekilmek zorunda kalmıştır.

Rusya'nın Lehistan'ın iç işlerine müdahalesi sonucu başlayan 1768-1774 Osmanlı-Rus harbinin, Hotin muharebeleri esnasında, Hotin'de bulunan Mustafa Kesbi'nin anlattığına göre, Hotin kalesi üzerine yürüyen Rus ordusu, Kamanıçe önlerinde ordugâh kurmuştur. Turla Nehri'nin karşı yakasındaki İzvançe Sahrası'na hayvanları için ot toplamaya giden Hotin Kalesi muhafızları, pek çok defa Rus katana süvarilerinin saldırılarına hedef olmuşlardır. Ot toplamakla meşgul olan muhafızlar, Ruslar tarafından saldırıya uğrar, esir edilerek götürülmek istenirlerdi. Durumu kaleden izlemekte olan Hotin muhafızları duruma müdahale edip Rusları takip ederler ve zaman zaman küçük çaplı meydan muharebeleri olurdu. Her muharebe sonrası dönüşte, piyade ve süvari muhafızlar, şiddetli yağmura tutulurlar, nehir o derece coşardı ki, piyadelerin geçişine fırsat tanımadığı için, süvariler onları atlarının terkilerine alarak Hotin yakasına geçirmek zorunda kalırlardı. Fakat yine de bu geçişler esnasında pek çok asker suda boğularak hayatını kaybetmekte ve ciddi zayıatlar verilmekte idi. Kale muhafızlarını her ceng dönüşünde karşılayan bu yağmurun sihir ve efsun ile meydana geldiğini, Hotin kalesi'nde bulunan ehli vukuf Lipkalar¹⁶³ ve Hotin yamakları haber vermişlerdir. Kayna-

¹⁶³ Lipkalar, çeşitli sebeplerle Lehistan topraklarına gelip yerleşen Müslüman Türklerden bir zümre için kullanılan bir tabirdir. Ne zaman gelip yerleştikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, Altınordu ülkesinde Kutluk Timur-Toktamış arasında meydana gelen taht mücadeleleri (1387-1395) zamanına kadar dayandığı anlaşılmaktadır. Lipkalar hakkında Mustafa Kesbi şu bilgiyi vermektedir: "Tatar tâifesinden olup han ve mirzalarına gücenen köy ahalileri, hayvanları, evlad ve aileleri ile vatanlarını terk ederek, gece baskını tarzında Rusya hududundan geçerek Moskovlu vatandaşlığını kabul ederlerdi. Moskovlu boş ve harabe durumdaki arazisini imar ve bu firâriileri iskân ettirip, kendilerine mesken, câmi ve mescidler yapmaları için ruhsat verirdi. Diğer yandan, Moskov Devleti'ne senede bir altın vermek ve ürettikleri tereyağı, hayvan, hububat ve sair her ne satarlar ise, köylerinde râyic olan bedel üzerinden Rusya'ya satmak üzere mukavele yaparlardı. Ruslar bu şekilde meydana getirilen köylere, birkaç Rus nüfus yerleştirir ve kilise de inşa ederek, Müslüman olan Tatarlar'ın Rus âdetleri üzere gözlerini

ğımız kendi lisanı ile bu hadiseyi şöyle tasvir ediyor: "Moskovlu Kamanıçe önünde ordusunu kurup ikâmeti esnâsında beher gün katana süvârisinden beş on süvârî İzvançe Sahrası'na gönderüp çayır ve kıyâh tedârükünde olan yeniçeri üzerine hücum eyledikte on nefer müsellaah piyâdeyi bir nefer Moskovlu ahz u esîr eylediği nice kerre kal'a tâbiyyelerinden müşâhede olundu idi ve bu makûle kayd-ı esre giriftâr olanları halâs için süvârî ve piyâde ta'kîb edüp verâlarından vardıkları Moskovlu'nun ma'lûmu oldukda der-kemin olan askeri meydâna çıkup çarha cengi kurulduğu görüldükde derûn-ı kal'adan birbirini müte'âkib süvârî ve piyâde hurûc eder idi ve temâmm-ı asker-i İslâm bî-tâb olup i'âde eylediklerinde der-akab matar-ı azim zâhir olup nehr-i mezkûr piyâdeye yol vermediğinden levendât-ı süvâriyân piyâdeleri at terkisine alup imrâr ve her ne kadar sa'y u himmet olunsa dahi vâfir âdemin cism ü cânına ızrâr eylediği sihr-i efsûn ile zuhûr eden emtârdandır, deyi vukûfu olan Lipkalar ve Hotin yamakları ihbâr eylediler."¹⁶⁴ Diğer bir kaynakta da, "Bi-hikmeti'l-lâhi te'âlâ İslâm askeri her ne vakit karşuya ubûr eder ise, i'âdeye vakit kalmayup yağmur yağardı."¹⁶⁵ Yağan yağmurun sebebi de "Bu yağmur, mücerred Moskovlu'nun içinde olan Kalmuk Tatarı'nın sihir ve efsûnu ile yağar derlerdi."¹⁶⁶ ifadisi ile belirtilmektedir.

Defalarca tekrarlayan yukarıdaki hadiseden sonra diğer hadise, Serdâr-ı Ekremin Turla Nehri'ni geçerek Ruslar üzerine hücum etmek istediği sırada

alıştırmak ve tabiatlarını karıştırmak sûretiyle, onları kendi tabiatlarından uzaklaştırırlardı. Bu hile ile kısa zaman zarfında mizaçları değişerek Müslümanlıkları sözden ibaret kalan yeni nesil, Müslümanlığı babalarından, Rus ibadet tarzını da emsalleri ve komşularından, çocukluk çağlarında öğrenirler ve Rusya taraflarında buldukları zamanlarda Rus tarzında, İslâm toplumu arasında buldukları zamanlarda da Müslüman âyini tarzında ibadet ederler. İşte bu kimselere Lipka denir." *İbretnümâ-yı devlet*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kısım, Tarih Yazma, Nr. 484, v. 47b. (M. Kesbi'nin bu eseri tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz. Ahmet Öğreten, *Mustafa Kesbi, İbretnümâ-yı devlet*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996) Lipkalar hakkında teferruatlı bilgi için bakınız, Cengiz Orhonlu, "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt XVI İstanbul 1971, s. 57-87; t XV, İstanbul 1971, s. 57-87; Nadir Devlet, "Polonya Tatarları" *Türk Kültür Araştırmaları*, İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan Sayısı, Ankara 1985, s. 189-205.

¹⁶⁴ Mustafa Kesbi, *İbretnümâ-yı devlet*, Millet Kütüphanesi, Nr. 484, v. 58a-58b.

¹⁶⁵ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5945, v. 93b. Bu eser kütüphane kayıtlarına Cavid adına geçmiştir. Bunun bir hata olduğuna kaniyim. Şimdilik müellifini kesin olarak tesbit edebilmiş değiliz. Türk ve İslâm tarihinin muhtelif hadiselerine temas edilerek başlayan eserde ağırlığı 1182 Osmanlı-Rus savaşından başlayarak, Osmanlı-Rus münasebetleri teşkil etmektedir. H. 1219 yılına kadar muhtelif olaylar anlatılmıştır. Halen bu eseri yayıma hazırlama gayreti içindeyiz.

¹⁶⁶ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5945, v. 93a-93b.

meydana gelmiştir. 1768 Seferi'ne, ordunun başında vezîr-i azam ve serdâr-ı ekrem sıfatı ile çıkan yağlıkcızâde Mehmed Emin Paşa'nın gevşekliği, kararsızlığı ve tedbirsizliği dolayısıyla azli üzerine, bu makama getirilen Moldovancı Ali Paşa, (9 R. 1182/12 Ağustos 1769) sefeinin durumuna düşmemek için, Hotin karşısında, Turla Nehri'nin öte yakasında bekleyen Galiçin'in kumandasındaki Rus kuvvetleri üzerine yürümek ve Ruslar'ın Hotin üzerinde oluşturdukları tehdidi ortadan kaldırmak istedi. Nehir üzerinde inşa edilen köprüden karşıya geçildi (9 Eylül 1769)¹⁶⁷. Serdâr-ı ekrem Ali Paşa'nın ordusu Rus kuvvetleri üzerine hücum etmek üzere nehrin karşı tarafında bulunduğu sırada, gittikçe ziyadeleşen şiddetli bir yağmur başladı. Etrafdaki dağ, vadi ve derelerden katılan yağmur suları ile nehir iyice coşup kabardı ve taşı. Kurulmuş olan köprü de kırıldı ve çöktü¹⁶⁸. Köprü'nün çöküşüne, nehrin akıntısından ziyade, nehrin yukarı mecrasında bulunan Rus askerleri tarafından, nehre bırakılan büyük ağaçlar sebep olmuştur¹⁶⁹. Köprü'nün yıkılması ile geriye dönüş imkansız hale geldi. Muharebeye tutuşulması halinde yağmurun şiddetinden top ve tüfek atışının mümkün olamayacağını anlayan askerlerin moral gücü kırıldı ve âdeta hayatlarından ümitleri kesildi. Bu durumu yakından gören Rus kuvvetleri hücumla geçtiler. Bu şartlar altında karşı koymaya mecali kalmamış olan Osmanlı askeri, piyadesiyle, süvarisiyle; top, cephane, çadır, çerge, bütün ağırlıkları bırakarak panik içinde kaçmaya başladı. Köprü başına gelip köprü'nün yerinde olmadığını gören asker birbiri ardınca nehre atıldı. Nehre atılanlardan ancak onda biri karşıya ulaşabildi, diğerleri boğuldu¹⁷⁰. Yağmurun ardından kar yağmağa başladı¹⁷¹. Bu harekâta katılan Osmanlı kuvvetlerinden üçte biri kurtulurken, üçte biri esir ve diğer üçte biri de hayatını kaybetmiştir¹⁷². Nuh Tufanı'na muâdil gösterilen yağmur ve kardan Rus kuvvetlerinin etkilenmeyip hemen hücumla geçmeleri de göstermektedir ki, bu yağmur hadisesi de öncekiler gibi, Rus ordusu içinde var oldukları bilinen Kalmuklar tarafından vücuda getirilmiştir¹⁷³.

¹⁶⁷ Kesbî, *a.g.e.*, v. 57b; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV. İstanbul 1972, s. 46.

¹⁶⁸ Kesbî, *a.g.e.*, v. 57b; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, Ankara 1982, s. 382.

¹⁶⁹ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5945, v. 93b.

¹⁷⁰ Kesbî, *a.g.e.*, v. 57b-58a; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5945, v. 93b.

¹⁷¹ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5945, v. 93b.

¹⁷² Kesbî, *a.g.e.* v. 58a.

¹⁷³ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5945, v. 93b.

Bu hezimetten sonra Hotin'i müdafaa ümidini kaybeden serdâr-ı ekrem, kale kapılarını çekip mühürleyerek İsakcı'ya kadar çekilmiştir. Geride kalan bütün silah, cephane ve sair ağırlıklar Rusların eline geçmiştir¹⁷⁴. Bu esnada Hotin kalesinde zahire azlığı ve surların yer yer tahrip olmuş olmasına rağmen beşyüz kadar top ve bol miktarda cephane bulunuyordu¹⁷⁵.

1768 Seferi'nin ikinci yılında 1 Ağustos 1770'de meydana gelen Kartal bozgunundaki zayıflığın büyüklüğünün sebebi de, Hotin'deki köprü vakasında olduğu gibi, yağın şiddetli yağmur sonucu, Tuna Nehri'nin taşım üzerindeki köprünün yıkılmasına bağlanır¹⁷⁶. Kartal'daki Osmanlı ordusu Serdar-ı ekrem İvazzâde Halil Paşa kumandasında, 50.000 kişilik Tatar kuvveti ile birlikte 180.000 kadardır. Romanzof kumandasındaki Rus ordusu 30.000 kişiden ibarettir. Türk ve Tatar kuvvetleri arasında Petro'nun Prut'ta düştüğü duruma düşen Romanzof, anı bir hücumla kendini kurtarmağa karar vermiştir. Zira karşısındaki ordu Prut'taki Baltacı'nın ordusundan bin kat daha kötü ve düzensizdir. Romanzof'un hücumuna dayanamayan talim ve terbiyeden mahrum Osmanlı ordusu büyük bir bozguna uğramış, üçte biri şehit düşerken, 143 parça top, 7.000 zahire yüklü araba ve diğer ağırlıklar düşman eline geçmiştir¹⁷⁷. 12 R. 1184/5 Ağustos 1770 tarihli sadaret tezkiresinde, düşmana terk olunan malzeme "bazı çadır, beş kıta balyemez top, 120 parça şâhî top, yedi sekiz havan va cephane" olarak gösterilmiştir¹⁷⁸. Serdâr-ı ekrem Halil Paşa'nın muharebe öncesi, 1770 Haziran ayı ortalarında padişaha gönderdiği arzda, Tuna Nehri'nin azgınlığının geçmişte benzeri görülmemiş boyutlara ulaştığını, böyle bir azgınlığın 59 yıl önce Baltacı Mehmed Paşa zamanında görüldüğünü, bundan gayrı benzerinin görülmemiş olduğunu, "...Bi-hikmeti'l-lâhi te'âlâ misli mesbuk olmayıp, bir defa Baltacı Vezir-i merhûm zamanı yiğirmiüç tarihinde vuku bulan tuğyândan ittifâk-ı ahâlî ile vâfir ziyâde Tuna Suyu tuğyân etmekle..." ifadesi ile dile getirmekte idi¹⁷⁹. Diğer taraftan genel durum şöyle hulâsâ edilmektedir. "küffâr zuhûrundan mütelâşî olan asker firâr eylemek dâ'iyesinde iken min-tarafu'r-Rahmân Nehri-i Tuna taşım cısır-i mezkûru şikest ve mecâl-i askeri kesr eylediği evânda Ordu-yı hümâyûn'a üç sâ'at ba'îd mahalden küffâr top atmağa mübâşeret eyledi-

¹⁷⁴ gös. yer; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s.383.

¹⁷⁵ Kesbî, a.g.e., İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5943, v. 53b.

¹⁷⁶ Kesbî, a.g.e., Millet Kütüphanesi, Nr. 484, v. 58b.

¹⁷⁷ İ. H. Danişmend, a.g.e., s. 50; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., İstanbul 1982, s. 387.

¹⁷⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 2380/223.

¹⁷⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 2380/214.

ğini müşâhede eden İslâm askeri esîr ve mâl-ı ganâyimden geçüp mâl-ı mevcûdunu terk ile cây-ı necât ve tarîk-ı firâra şitâb ve Hotin vak'asında olduğu gibi bahr mesâbesinde olan nehre kendülerini ilkâ' u gark ve telef ve tâ'ife-i levendât fevç fevç Özi ve Bender ve İsmâ'il taraflarına perîşân olup Ordu-yı hümâyûn'da hârgâh u bârgâh ve zahâ'ir arabalarıyla ve çeleng ve hazîne sandukalarıyla ve top ve mühimmât-ı cebehâne takımıyla kalup, bunda bir nev' Osmânînin desise ve hilesi vardır, mülâhazasına mebnî bir iki güne değin Moskovlu gelüp tehî ve âdemden hâli olan mâl-ı ordunun zabtuna cesâret edemedi."¹⁸⁰ Bozgun sonrası durumu arzeden 12 R 1184/5 Ağustos 1770 tarihli tezkirede ise, Tuna Nehri'nin azgınlığının bundan önce bildirildiği gibi devam ettiği, nehir sularının normal seviyeye inip köprü geçişi için müsait şartlar oluşuncaya kadar durumun düzeltilmesi ile meşgul olunacağı bildirilmekte idi¹⁸¹.

Rusların yağmur yağdırma tekniğini, aralarında bulunan Türkler vasıtasıyla uyguladıkları şüphesizdir. İsveç elçisinin 1736 yılında, Osmanlı hükümetine sunduğu, Rus ordusunun 1718 yılındaki durumu ile ilgili rapora bakıldığında, Rus ordusu içinde yer alan Kalmuk askerinin, sayı itibarı ile ciddi bir yekün tuttuğu görülmektedir. Bu rapora göre, çarlık muhafız kuvvetleri dahil, toplam 372.922 kişiden meydana gelen Rus ordusunda 104.000 kişilik Kalmuk askeri bulunuyordu¹⁸². Diğer taraftan, Rusların içinde bulunan Türk asıllı topluluklar Kalmuklar'dan ibaret olmayıp, bugün Rus olarak bilinen 500'den fazla sülâlenin Türk asıllı olduğu isbatlanmıştır¹⁸³.

XVIII. yüzyılda Rusya'nın büyüme arzusu ile hız kazanan Osmanlı-Rus savaşlarında, bunlara benzer başka sel ve köprü felâketlerine daha rastlamak mümkündür. Bu hadiselerin ardında da aynı usûl ve teknik ile yağdırılan yağmuruların olabileceğini gözardı etmemek gerektiği kanaatindeyim. Meselâ aynı usûl ile yağmur yağdırıldığına dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamakla birlikte, aynı savaşlar esnasında Sadaret'in sunduğu arzılardan birinde "Prut Nehri dahi Han Tepesi tarafında sahraya taşıp, geçit vermeyip, geçit olan bir

¹⁸⁰ Kesbî, a.g.e., Millet Kütüphanesi, Nr. 484, v. 58b.

¹⁸¹ "Tuna'nın hâli el-ân kemâ-fi's-sâbık tuğyân üzere olmakda. Tuna nüzül edüp cisrden murûr mümkin oluncayadek nizâm-ı hâl ile işigâl olunup..." Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 2380/223.

¹⁸² Kesbî, a.g.e.t, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. Nr. 5943, v. 175a-178a.

¹⁸³ A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, Türkçeye Çeviren: Mustafa Öner, İstanbul 1995.

iki mahalle Moskovlu kâfiri top ve piyadeler vaz' etmekle..."¹⁸¹ ifadesinden, benzer bir tertibin varlığı hissedilmektedir. Hatta, Yukarıda sunduğumuz, Serdâr-ı ekrem Halil Paşa'nın Tuna Nehri'nin böyle bir tuğyanının ancak 59 yıl önce Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut Seferi sarısında görüldüğüne dair raporu, Baltacı'nın da yine Ruslar tarafından aynı usûl ile yağdırılan yağmur felâketine uğratılmak istenmiş olabileceğini akla getirmektedir.

¹⁸¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 2380/206.

OSMANLI MUHALEFET GELENEĞİNDE YENİ BİR DÖNEM : İLK SİYASÎ BİLDİRİLER

FİKRET SARICAOĞLU*

Osmanlı araştırmalarında ilgiyle cevabı aranan konulardan birini, doğal olarak bulunması gereken muhaliflerin varlığı ve onların ne tür tavırlar sergileyerek kendilerini ifade ettikleri oluşturmaktadır. Genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin de dâhil edildiği patrimonyal sistemlerde muhalefetsiz bir irâdenin hüküm sürdüğü ve bütün statü gruplarının temel vasfının sadakat olduğu belirtilir¹. Buradaki statü grupları şüphesiz bugünkü anlamdaki baskı gruplarının karşılığı değildir. Osmanlı Devleti'nin tüm dönemlerinde hemen hemen bütün vazîfeliler için geçerli olarak "intisâb sistemi" adıyla tanınan², bir çeşit kadrolaşma/geçinme biçiminin yürürlükte kaldığı bilinmektedir. Padişahların tahtdan uzaklaştırılmaları, sadrıâzam veya onun gibi üst dereceli ricâlin görevden alınmaları, bazen muhalif seslerin isteği doğrultusunda ve öncelikli olarak onların eylem gücünü kırmak için gerçekleştirilmekteydi. Taşrada şehzâde merkezli, İstanbul'da yeniçeri merkezli muhalif hareketlere dâir bolca örnek bulunmaktadır. Kuvvete, gücün kullanımına dayanan ve bazen trajediyle sonlanan bu tür hareketlerin ayrıntılarını tarih eserlerinden izlemek mümkündür.

Devlet yönetiminde siyasî muhalefete dâir içinde şiddet barındırmayan örnekler Osmanlı tarihi için erken devirlerden itibaren söz konusu olmuştu.

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Makaleyi okuyarak görüşlerini paylaşan hocalarım Prof. Dr. Feridun M. Emecen, Prof. Dr. Kemal Beydilli ile meslektaşım Gültekin Yıldız'a teşekkür borçluyum.

¹ Teoriler için bk. Halil İnalçık, " 'Sultanizm' Üzerine Yorumlar : Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi" (çev. Kemal A. Akagündüz), *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 7 (Ekim 1994), 5-26.

² Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbiâli (1789-1922)*, çev., L. Boyacı-İ. Akyol, İstanbul 1994, s. 26. Sisteme bağlı olarak ortaya çıkan patrimonyal saray modeli daha çok tâyin ve azillerde belirginleşmektedir. İntisâb sistemi daha renkli isimlerle anlatılmıştır. Mısır Çarşısı'nda çırak iken Sultan II. Mahmûd'un saraya aldırđı Rızâ'nın Harbiye Nâzırı, Paşa oluşuna âit örneği veren Findley, şerif Mardin'in "*Alaaddin'in Lâmbası hareketliliği*" tarifine karşılık her yükselenin düşebileceğini de hatırlatarak "*çarkıfelek*" kelimesini kullanır (a.g.e., s. 32).

Sultan II. Mehmed'in ilk saltanat günlerinde karşısında bulduğu nüfûzlu vezîriâzam Çandarlı Halil Paşa ve onun yanında yer alan Yeniçeri Ocağı'na karşı, tahtı ikinci kez devr almasının ardından bu muhalif gruplaşmayı etkisizleştirmek amacıyla incelikleri olan bir siyaset izlediği anlaşılmaktadır. Yeni padişahın, Yeniçeriler'in îtimâdını kazandıktan sonra vazîfeye getirdiği paşalarla birlikte müşterek tavırlar sergileyerek Çandarlı grubunu safdışı ettiği ve bunun sonucunda da hükümdârlığını emniyetli bir hâle getirdiği bilinmektedir³. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkan gelişmelerden, Şehzâde Mustafa vakasının küllenmediği bir dönemde yeniçerilerin, ağalarından şikâyetlerini bildiren arzlarında Kanûnî Sultan Süleyman'a da gözdağı vermeleri, Sultan II. Osman'ın öldürülmesi, büyük Celâlî isyanları ile Sultan IV. Murad (1623-1640) devrinde temelleri atılan ve IV. Mehmed (1648-1687) döneminde büyüyen Kadızâdeliler hareketi, askerî/ictimâî olduğu kadar siyasî muhalefete dâir gelişmelerin uç noktalara ulaştığı örnekler arasında sıralanabilir⁴.

Bu çalışma, Osmanlı tarihinin muhalefet geleneği içinde sözlü muhalefetin bir noktadan sonra yazılı muhalefete ve giderek padişaha yönelik yazılı bir tehdite dönüşmesinin ilk örneklerini ele almaktadır. Osmanlı tarihinin klâsik dönemleri olarak kabul edilen zaman diliminin son yıllarında ortaya

³ Feridun M. Emecen, "İstanbul'un Fethine Giden Yol (1451-1453)", *Tarih ve Toplum*, III/17 (Mayıs 1995), 24-26.

⁴ Rüstem Paşa'nın sadâreti döneminde Yeniçeri Ağası Ferhad'dan şikâyetçi olan yeniçerilerin kaleme aldıkları arzlarda padişah da suçlanıyor ve örtülü biçimde tehdit ediliyordu. "Bîcâregân-ı piyâdegân" imzasıyla sadrıâzama yazılan arzda Kanûnî, "Dört divar arasında kimesnenin hâlinden haberdâr değildir. "Vezîrlirim vardır ve her kişinin ağası vardır, her kişinin uğrısın anlar bilür" deyü bir alay zâlîme i'timâd etmiştir. Kimesnenin hâlin bilmez ve bilmek dahi eksüğü değildir" şeklindeki sözlerle itham ediliyordu. Yine yeniçerilerin doğrudan padişah için kaleme aldıkları metinde ("kâğıd yazup atduk") Kanûnî Sultan Süleyman'ı ikaz edici bir çok ifade yer almaktadır: "Niçün görmezsin? Pâdişâh-ı âlem-penâhsın, Hakk katunda ne cevâb vereceksin?", "ya bu zâlimi bizden gider bizi bunun şerrinden halâs eyle yâhud bir külli fesâd ederiz nice can telef olup nicesinin rızkı zâyî' ola. İrz ve nâmusa halel geldüğünden gayri Hakk katundan dahi mes'ûl olursun, vebâli boynuna", "âhır ömründür, Allâh'dan kork", "lâkin senin ırzın sakınup yolundan sana arz etdük. Eğer giderdün gavgayı def' etdün hoş ve illâ olan fesâdın ve fitnenin vebâli boynuna olur bilmiş olasın. Dahi durup bakmak olmaz Vallâhi Vallâhi fesâd ederiz" (M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", İÜEF, *Tarih Dergisi*, VIII/11-12, 1956, 29-32, 46-50). Kısaca, Genç Osman için bk. Şinâsi Altundağ, "Osman II", *İA*, IX, 443-448; İsyanlara dâir bibliyografya için bk. Mustafa Akdağ, *Celali İsyânları (1550-1603)*, Ankara 1963; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611* (çev. Ülkün Tansel), İstanbul 2000, s. 185-213; Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (çev. Zeynep Altok), İstanbul 1999; Kadızâdeliler için bk. Madeline C. Zilfi, "Kadızâdeliler : Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri" (çev. M. Hulusi Lekesiz), *Türkiye Günlüğü*, sayı 58 (Kasım-Aralık 1999), s. 65-79.

çıkan bildirilerin önemli vasfı, muhtevalarının vesîkalara aksetmesi kadar, bugüne ulaşması îtibârıyla tam bir bildiri metninin ilk kez gün ışığına çıkıyor olmasındır. Muhtemelen daha önce de bu tür kağıtlar bir yerlere bırakılıyor veya asılıyordu; ancak Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)'e yönelik bildiri, orijinal metni mevcut olan ve -şimdilik- arşivlerde rastlanan bu türden ilk belge olma konumundadır.

I. Sultan I. Abdülhamid Döneminde Muhalefet ve Kullandığı Araçlar

Doğrudan ve sözlü olarak padişaha muhalefet, esasen Osmanlı tarihi boyunca zaman zaman karşılaşılan bir olgudur. Tahtın bir önceki sahibi Sultan III. Mustafa (1768-1774) devrinde yaşanan bir hadise burada hatırlanabilir. III. Mustafa'nın adı, Ayasofya'da selâmlık olduğu 16 Şevvâl 1184 / 2 Şubat 1771'de "gâzi" olarak hutbede okunduğunda, "*mevlevî dervîşi*" ve "*rûfekası*" iki kişi "*yalandır, gâzi değildir*" şeklinde hatibe cevap vermişlerdi⁵. Bu olayı tek kaynak olarak nakl eden Mehmed Hasib bazen yaptığı gibi tarihleri karıştırmadıysa⁶, bu sözler 1182/1768 seferinin olumsuz gidişâtı ve padişahın gaziliği üzerinde dile getirilen çok açık ve cesûr bir îtirâz olarak değerlendirilebilir.

III. Mustafa'nın ardından 21 Ocak 1774'de tahtı Sultan I. Abdülhamid devr aldı. Kısa bir süre sonra, 12 Cumâdelülâ 1188/21 Temmuz 1774'de⁷ im-

⁵ Mehmed Hasib, *Rûzmerre*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. K. 578: *Mehmed Hasib Rûznâmesi (H. 1182-1195/M. 1768-1781)*, haz. Süleyman Göksu, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (1993), vr. 6a. Hicri tarihlerin milâdi karşılıklarının bulunmasında Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer'in hazırladığı *Tarih Çevirme Kılavuzu*'dan (IV-V, Ankara 1997) yararlanılmıştır.

⁶ Gerçekte padişahın gaziliği daha önce ilân edilmişti. Sultân III. Mustafa muhasarası devam eden Hotin kalesi yakınlarındaki Yemeklik Çeşmesi'nde kazanılan büyük bir çarpışma ve zaferin sonucunda 10 Muharrrem 1183/16 Mayıs 1769'dan itibaren kendisinin Gazî olarak anılacağını duyurmuş (Azîz-zâde Hüseyin Râmiz, *Zübdetü'l-vâkı'ât*, İstanbul Üniversitesi Ktb., Türkçe Yazmalar, nr. 2395, vr. 8b.) ve bundan sonra gazilik fermanları gönderilmişti (Ahmed Vâsîf, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâ'iku'l-ahbâr*, neşr. Müderris Abdurrahmân, I, İstanbul 1219, s. 326 ; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-tevârih*, neşr. M. Münir Aktepe, II. B, İstanbul 1980, s. 23).

⁷ Andlaşmanın imzalandığı tarihin 21 Temmuz 1774 olduğu sâbit olmakla birlikte (meselâ, *Mu'âhedât Mecmû'ası*, III, İstanbul 1297, 254) bazı Osmanlı müellifleri bundan 4 gün öncesini göstermişlerdir. Sefer vak'anüvisi Enverî, 8 Cumâdelülâ 1188/17 Temmuz 1774 gününü belirtirken (Sâdullâh Enverî, *Târih*, II, Millet Ktb., Ali Emîri, Tarih, nr. 67, vr. 23b-24a), çağdaşı veya bazı muahhar Osmanlı tarihçileri aynı tarihi nakl etmişlerdir (Mesela, Ferâizi-zâde Mehmed Saîd, *Tarih-i Gülşen-i Ma'ârif*, neşr. Mehmed Esad, II, İstanbul 1252, s. 1682). Öte yandan yine seferde bulunan Mahmûd Sâbit, bir kısım Osmanlı tarihçileri gibi 21

zalanan Küçük Kaynarca Barış Andlaşması'nın getirdiği yükler ve problemler hem onun hem döneminin sürekli gündemini oluşturmuştu. Maruf olduğu üzere bu andlaşma ve sonrasındaki gelişmelerle, ilk kez Kırım gibi halkı tamamen müslüman olan bir memleket elden çıkmaktaydı.

Padişahı doğrudan ilgilendiren meselelerden birinin de bu gelişmelerle bağlantılı olarak İstanbul'da dedikoduların önlenmesi ve emniyetin sağlanması haline geldiği ifade edilebilir. Şehirde olup-bitenlerle ilgili haberlerin hızla yayılması sonucunda onun "*mesmû'u*" olduğu pek çok konu ve tebdillerde bizzat öğrendikleri üzerinde fikir yürüten Abdülhamid, anlaşıldığı üzere konuşulanlara bir hayli önem vermekteydi⁸. Halkın dilindeki sözleri hatt-ı humâyûnlarla sadrîâzamlara duyuran padişahın zaman zaman bunlardan tedirgin olduğu ve endişelendiği de görülmektedir. Tebdile çıktığı bir günde Dîvânyolu'nda karşılaştığı Bektâşî kıyâfetli birinin "*ağzına gelen hal-tuyât*" ı söylemesinden rahatsız olan padişah, onu Cebehâne'ye gönderirken

Temmuz'a karşılık gelen hicri tarihi belirtir (*Târih-i Silistire*, Süleymâniye Ktb., Reşid Efendi, nr. 625. Çeviriyazısı: Vedat Koldaş, İÜEF, Tarih Bölümü Mezûniyet Tezi, 1965, Seminer Ktb., nr. 930, vr. 45a). Hammer konuya açıklık getirir şekilde, 17 Temmuz'da andlaşmanın sağlandığını ancak Rusya'nın aynı günlü Prut ahidnâmesine mukabele olması için imzalı nüshayı dört gün geciktürerek 21 Temmuz'da gönderdiğini ifade etmektedir (Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, haz. M. Çevik, IX, 536. Aynı bilgiler W. Zinkeisen tarafından teyid edilmektedir: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, V, Gotha 1863, 959). Andlaşma metninin yayımlarında da 21 Temmuz 1774 tarihi söz konusudur. Ayrıntılar için bk. F. Sarıcaoğlu, *Hatt-ı Humâyûnlarına Göre Bir Pâdişâhın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi (1997), İÜEF, Genel Kitaplık, Tezler Dr. TE 120.

⁸ Abdülhamid devrinde, ilk kez Avrupa'da yayınlanan bazı gazetelerden çeviriler hazırlamakla görevli bir oda/kalem Bâb-ı Âsâfi'de teşkil edilmişti. Bu büronun Silahdâr Kara Mehmed Paşa sadâretinde (21 Ağustos 1779-19 Şubat 1781) kurulduğu ve zaman zaman devreye girdiği anlaşılmaktadır (Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*, İstanbul 1985, s. 125; Virginia H. Aksan, "Ottoman Sources of information on Europe in the Eighteenth Century", *Archivum Ottomanicum*, XI, 1988, 11). Buradan çıkarılabilecek bir bağlantı, kendisine gazete heberlerinden bir kısım çevirilerin sunulduğu padişahın, henüz beliren dış kamuoyundan ve gelişmelerden haberli olmasıdır. Bir yüzyıl sonra Osmanlı toplumunda gündeme gelecek olan "efkâr-ı umûmiyye" kavramından önce, Abdülhamid'in bu konu hakkında en azından genel bir fikir sahibi olmasının, konuşulanlara oldukça önem atfetmeyi gerektirecek bir davranış biçiminde kendisini gösterdiği söylenebilir. Bu yaklaşımın içinde, İstanbul halkının önceliklerinin padişahların ve sarayın gözünde dâimâ dikkate izlenmesi ve bunun meşrûiyetin unsurlarından biri olması da yer almaktadır. Ahmed Cevdet Paşa'nın kamuoyu kavramını kullanış biçimleriyle ilgili değerlendirmeler için bk. Christoph K. Neumann, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (haz. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı), İstanbul 1998, s. 64-71.

"serhoş" veya "mecnûn" olup olmadığını araştırması için sadrîâzama yazmıştı. Aynı hatt-ı humâyûnla Şehzâdebaşı'nda gördüğü ve ağlayarak şikâyetler eden bir kadının durumunu anlatarak hakkında bilgi istemekteydi⁹. Kendisine gönderilen cevapda, söz konusu kimsenin ilk sorgusuna göre "mecnûn" olmasının daha yakın bir ihtimâl olduğu, onun Muhzır Ağa habsine verildiği, ikinci sorgusundan sonra gerekirse *bimârhâneye kaldırılacağı* ifade edilmekteydi. Ayrıca kadına âit şikâyet ve isteklerin de karşılanmakta olduğu yazılmıştı¹⁰.

Halkın yoğun şekilde konuştuğu konuların, padişahın hem dikkate aldığı hem de huzurunu kaçırın bir gelişme olduğu belirtilmişti. Bu bakımdan devlet görevlilerine yönelik muhalif sesler çok defa sonuca ulaşmıştır. Onun vazîfelileri başlıca azl sebebi olarak gördüğü durum, "*lisâna gelmiş*" olma hali idi¹¹. Padişah, ulûfe sâhiplerinden boşalan esâmelerin hazineye kalacağını ilânına ve *mevâciblere* yönelik olarak artan dedikodulara karşı endişelerini "*ocaklar tarafı rencîde oldukda dürlü dürlü söz olur*", "*giderek dahi hevâdis-i erâcîf olacağı me'mûldür*" şeklinde belirtmekteydi¹².

Devrin muhalif hareketlerinin ilk kıvılcımları sabotajlar sonucunda çıkan yangınların fazlalığında görülmektedir. Önemli bir artış kaydeden yangınların başlıca sebebini kundak vakaları (sabotajlar) oluşturmakta idi¹³. 1782'de "*günde üç beş yerde kundak bıraktılar deyü vehm, filân yerde ihrâk var deyü azîm gulgule verilür idi*" şeklinde tarif edilen sabotajlar, 1784-1785 yıllarında daha çok artmış ve meselâ 5 Zilkade 1199/9 Eylül 1785'de 15 yerde kundak bırakıldığı gibi Bâb-ı Âsafî'ye 25 kundak ihbârı gelmişti¹⁴. Sadrîâzam

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BA], Ali Emîri, I. Abdülhamid [=A.], nr. 73. Çeviriyazısı: Belge nr. 1.

¹⁰ BA, Bâb-ı Âsafî, Âmedî Kalemi [=A. AMD.], dos. nr. 29/29.

¹¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [=T SMA], Evrak [=E.], nr. 7029/ 281. Çeviriyazısı: Belge nr. 2; E. 7029/209, 292.

¹² E. 7029/121, 143. Bu gelişmeler Halil Hamîd Paşa'nın azlinde de rol oynamıştı. Diğer ayrıntularla birlikte bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrâzam Halil Hamîd Paşa", *İÜEF, Türkiyât Mecmuası*, V (1936), 213-267.; K. Beydilli, "Halil Hamîd Paşa", *DİA*, XV (1997), 316-318.; Sarıcaoğlu, *a.g.t.*, s. 108-113.

¹³ "Kundak", çam tahtası içine yerleştirilmiş kav ve kükürtlü maddelerden oluşmaktaydı. Bırakılan kundak ateşlendikten sonra tahtadan yapılmış ve çam yağıyla boyanmış olan evler hızla yanmaktaydı (Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1990², s. 51).

¹⁴ *Rûzmerre*, Türk Tarih Kurumu Ktb. [=TTKK], Yazma nr. 1001, s. 12, 15, 33; Taylesânîzâde Hâfız Abdullâh, *Tarih-i Lebîbâ*, Süleymaniye Ktb., Es'ad Efendi, nr. 2158: Çeviriyazıları: İÜEF, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezleri (1978-79), vr. 22b-23a.

İzzet Mehmed Paşa arkası kesilmeyen ve âfete dönüşen 1782 yangınları sebebiyle görevden alınmıştı¹⁵. Abdülhamid'in doğal olarak ilgisini bu yönde yoğunlaştırdığı görülmektedir. "Yine kundak sadedi beyne'n-nâs şöhet buldu ", "şimdi mesmû'um oldu Tahmis'e kundâk bırakmışlar deyü ", "bu esnâlarda yine ihrâklar zuhûru kundakdandır deyü söz başladı" gibi ifadelerle padişah uyarılarda bulunmakta¹⁶ ve bunu yapanların yakalanmasını istemekteydi¹⁷.

Sabotajların sebeplerinden biri hoşnûdsuzluğun bu yolla duyurulmasıdır. Üsküdar'da hânedânın saraylarından birisi de kundaklanmış¹⁸, 7 Zilkade 1199/11 Eylül 1785 tarihindeki Okcular yangınında sadrîâzam kethudâsı ve dâmâd Ahmed Nazîf'in yüzüne karşı "sizin için yanıyoruz ve kül olduk" şeklinde sözler söylenmişti. Kethudâ bunun ertesinde de görevden alınmıştı¹⁹.

Yangınların oldukça fazla olmasının diğer bir sebebi, Yeniçeri Ocağı üyelerinin yangınların söndürülmesindeki yöntemi bir baskı aracı olarak kullanarak haraç toplamak çabalarıydı. Yangın çıkan binanın yanındaki "bâb"ların yıkılarak ateşin tecrid edilmesine dayanan başlıca söndürme tedbiri, yangını söndürmek tulumbacıların görevi olmakla birlikte²⁰, padişahın izin ve isteğiyle bu faaliyete katılan yeniçerilerin istismarına sebep olmakta ve evlerinin/dükkânlarının yıkılmasına doğal olarak razı olmayan bina sahipleri baskı altında tutulmaktaydı. Dönem boyunca ve bu şekildeki kundaklama yoluyla çıkarılan yangınların sayısı bir çalışmada 140'dan fazla olarak belirtilmiştir²¹.

Yangınlar ve kundaklamalara karşı bir takım önlemler de gündeme gelmişti. Tobkârhânesi gibi bazı özel yerlerin korumaya alınması, Ağa Kapısı-

¹⁵ F. Sarıcaoğlu, "İzzet Mehmed Paşa, ö.1198/1784", *DİA* (baskıda). Ayrıca bk. B.J. Slot, "The Fires in İstanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Reports by Dutch Diplomatic Representatives", *İÜEF, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 4-5 (1976), s. 56-58.

¹⁶ E. 7029/281; Çeviriyazısı: Belge 2.; "Şimdi yine Elçi Hâmi'nda âteş zuhûr etmiş. Kuranlar sebep nedir? Ne içündür?" (A. 316); "Dün Sultân Bâyezid'de Aksaray'da Kumkapı'da âteş zuhûr" (E. 7029/155); "İki def'adır Cihângîr'de ihrâk zuhûrundan şübhe eyledim. Mücerred bir su'âldir" (E. 7029/228); E.7029/288; A. 38, 229, 239, 364.

¹⁷ A. 94. Çeviriyazısı: Belge nr. 3.; "Elbet koyanları ve kurmağa sebep olanları kaldırmağa sa'y" (A. 236); "Bu ihrâk husûsu ve kundak lafzı kalksun" (E. 7029/155); A. 657, A. 230.

¹⁸ *Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hâterau* (der. Fuad Carım), İstanbul 1965, s. 38, 54.

¹⁹ *Rûzmerre*, TTKK, s. 33; *Tarih-i Lebîbâ*, vr. 23a.

²⁰ Cengiz Orhonlu, "Tulumbacı", *İA*, XII/2, 52.

²¹ Andrew Wheatcroft, *Osmanlılar* (çev. M. Harmancı), İstanbul 1996, s. 97.

'nda ve Bâb-ı Âsafi'de su depoları ("havuzlar") inşâ edilmesi, yangına sebep olması dolayısıyla Eyüp Sultan Camii imam odası gibi bazı yerlerde ve sokak içinde tütün içmenin yasaklanması, Abdülhamid'in emri üzerine alınan tedbirler arasındadır²². Yangınlar münâsebetiyle meşveretler yapıldı, ihmâli görülenler sürgün edildi ve Bâb-ı Âsafi'de "300 su destisi, 150 balta, 150 testere" den oluşan bir malzeme hazır hale getirildi. Daha farklı olarak 8 Zilkade 1199/12 Eylül 1785'de Hasan Paşa Hanı²³, yakınındaki Dârendeli Konağı'na bırakılan kundağı farketmeyen "kolluk" buradan kaldırılarak yerine Ağa Kapısı'ndan 60. bölük getirilmişti²⁴. Bu uygulama modern anlamıyla bir tür sıkı-yönetim ilânını çağrıştırabilir.

8 Ocak 1784 tarihli *Kırım Senedi* sonrasında sürekli artan muhalif sesler aradan geçen zamana karşı dinmemişti. 8 Eylül 1786 günlü Venezuelalı General Miranda'nın notlarına göre ardı ardına çıkan yangınlar halkta bir kaynaşma olduğunu ve Sadriâzam Yusuf Paşa'ya karşı olumsuz bakışı gösteriyordu²⁵.

Yangınlarla birlikte padişahın ihbar ettiği üzere bazı yerlere bildiri bırakılma olayları meydana geldi²⁶. Bu çalışmada bildiri olarak karşılanan metinler vesikalarda "kâğıd", "şukka", "varak-pâre" adlarıyla tanımlanmaktadır. Bunlar bazen belirli bir yere bırakılıyor veya bir ihtimal asılıyordu²⁷. Bildirilerin konulduğu yerler olarak Eski Saray duvarları, Kapdan Paşa sebili ve bazı

²² A. 236, 689, 734; A. AMD., dos. nr. 20/39; 21/13.

²³ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binasının karşısında bulunan ve bugün kısmen ayakta kalmış olan hanı yaptıran Sadriâzam Seyyid Hasan Paşa (ö. 1161/1748) için bk. F. Sarıcaoğlu, *DİA*, XVI (1997), 339-340.

²⁴ *Rûzmerre*, TTKK, s. 14-15, 19, 33; *Tarih-i Lebîbâ*, vr. 30b.

²⁵ *Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hâtrau*, s. 57

²⁶ Telhîs'den : " ve fermân-ı humâyûnlarında kâğıd lafzı buyurulmuş. Bu evânda kâğıd bıraktıkları olmamak gerekdir. Zirâ hiç mesmû' değildir ... Kâğıd bırakılma maddesini şevketlü efendimizin istûmâ'ına binâ'en bu kulları dahi tecessüs ve teharrî ederim. Gerek sahîh ise hârice ihrâc ve huzûr-ı humâyûnlarına arz u takdîm olunur"; telhîs üzerine hatt-ı humâyûn'dan : "Gerek kundak ve gerek kâğıd bırakılması elbet tashîhen haberi senden matlûbumdur. Yeniçeri Ağası'na ve Cebeci ve Topçubaşı'na mü'ekked tenbih oluna" (*Cevdet-Saray*, nr. 555).

²⁷ " Eskisaray duvarlarına vaz' olunan varak-pâre "(E. 2444/106); "Kimler için bırakıldı? Sebep nedir?" (A. AMD., dos. nr. 26/26); A. 46, 876. Yukarıda geçen "duvarlarına vaz' olunan" dan anlaşılması gerekenin "koymak, bırakmak" olacağı görünmekle birlikte, eğer herkesin okuması için yazıldı ise afiş gibi asılmasının lâzım olacağı açıktır. Kesin bir ifade bulunamamakla beraber, Sultan Abdülhamid'in "ba'zı kâğıd bırakılmak ve ba'zı konaklara kâğıd vaz' olmak" (A.195) şeklindeki sözlerinden ikincisinin "asılmak" anlamında kullanıldığı ileri sürülebilir.

konaklar söz konusu edilmekte ancak Eski Saray'ın ismi birden fazla geçmektedir.

Sultan I. Abdülhamid kundaklamalarla birlikte bırakılan bir bildirinin Bâb-ı Âsafî'ye ulaştığı halde kendisine niçin sunulmadığını sorarak metnin gönderilmesini talep etmişti²⁸. Sadrîâzamın cevabında Eski Saray tarafında "galibâ sokakda" bulunan kâğıtta "Tezkîreciler ve Benderli Yûsuf Çavuş fenâ adamlardır" şeklinde bir yazı bulunduğu, bunun da daha önce bildirildiği, ondan başka yeni bir kâğıdın duyulmadığı, hattâ kendisini ziyâret eden Yeniçeri Ağası'nın da yemin verdiğini belirterek yeni bir bildirinin söz konusu olmadığını yazmaktaydı. Abdülhamid bu telhîs üzerine hatt-ı humâyûnunda "sadr-ı müteveffâ" (Halil Hamîd Paşa) döneminde Eski Saray kapısına bırakılan ve Yeniçeri Ağası Yahyâ'dan şikâyeti ihtivâ eden bildiriye benzer bir yazının bırakıldığını duyduğunu, ancak telhîsde belirtilen kâğıddan haberdar olduğunu söyleyerek cümlesini "Allâhu te'âlâ mu'âriz olanları def eyleye, âmîn" şeklinde tamamlamakta idi²⁹. Padişah yeniçeri ağası ile ilgili bildirinin de etkisiyle ağanın azline karar vermiş ancak ulûfe dağıtımına denk gelmemesi ve "vesveselice" olmaması için bu kararını bir süre erteleyerek uygulamıştı³⁰.

Yine Eski Saray kapısına bir bildirinin konulduğuna dâir haberi Cumâ selâmlığında kendisine teşrifât üzere refakat eden Yeniçeri Ağası'ndan öğrenen Sultan Abdülhamid, "vaz" edilen bildirinin hem muhtevâsının aktarılmasını hem bırakanın bulunmasını istemekte idi³¹. Ardından kendisine gönderilen "kâğıd-ı ma'hûd" u okuyan padişah sadrîâzamdan "hoşnûd" olduğunu vurguluyordu³². Aynı yere bırakılan bir başka bildiriye okuyan padişahın yazılarına göre "Nişân kisedârî ve Bedestenli Küçük Kethudâ ve ocâkdan fülân çavuş" gibi isimler söz konusu edilmekteydi. Padişah bu bildiriyle amaçlananın hîle ve yalan ile bir oyundan ibâret olduğunu kaleme alırken, "ta'accüb" ettiği nokta ise bildirilerin devamlı olarak Eski Saray tarafına bırakılması idi³³.

²⁸ A. 195. Çeviriyazısı: Belge nr. 4.

²⁹ A. AMD., dos. nr. 26/26.

³⁰ E. 2444/106.

³¹ A. 46. Çeviriyazısı: Belge nr. 5

³² A. 24635. Çeviriyazısı: Belge nr. 6

³³ A. 876. Çeviriyazısı : Belge nr. 7. Eski Saray, önceki Bâb-ı Seraskeri/Harbiye Nezâreti'nin ve şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binasının yerinde idi. Sarayın belge kimliğinde olan en etraflı resmi için bk. Semavi Eyice, " XVIII. Yüzyılda İstanbul'da İsveçli Cornelius Loos ve İstanbul Resimleri (1710'da İstanbul)", *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyum Bildirileri 20-21 Mart 1997* (haz. Yıldız Demiriz ve diğerleri), İstanbul 1998, s. 107, 112-113.

II. Padişaha Yönelik Yazılı Tehdit : 1789

Osmanlı kamuoyundaki huzursuzluğu körükleyen başlıca gelişme Kırım'ın giderek Rusya işgaline doğru sürüklenmesi ve buna karşı etkili bir çözümün ortaya konamamasıdır. Küçük Kaynarca Barış Andlaşmasını müteâkip askerî ve diplomatik pek çok manevra ile Kırım Hanlığı'nı fiilen kontrole başlayan Rusya'nın ânî bir harekât ile Kırım'ı işgâli ve ardından bunu Osmanlı Devleti'ne onaylatma çabası ve nihayet 15 Safer 1198/8 Ocak 1784'de «Kırım Senedi» olarak anılan ve Kırım, Kuban ile Taman'daki son durumu Osmanlı Devleti'nin kabul ettiğini belirten üç maddelik tasdik-nâmenin Rusya elçisine teslim edilişi³⁴, kararın gizlenmesine dâir belirli gayretlere rağmen Osmanlı toplumunda muhalif konuşmaların yaygınlaşmasının temelini oluşturdu. Devletin sessiz kaldığına dâir genelde kabul gören düşünceler, Abdülhamid kadar sadrıâzamı da bir an önce Rusya'ya karşı savaş ilânına sürüklüyordu. Gelişmeler sonrasında Kırım halkının kabilelerle göç yoluna çıkmaları ve Osmanlı topraklarına ulaşmaları³⁵, halkın hassasiyetlerinin ön plâna çıkması bakımından da önemli idi.

Öte yandan İstanbul halkı arasında olumsuz yorumların artmasının diğer bir anlaşılır sebebi ise, halkın büyük bir arzuyla seferin açılmasını istemesi, Padişah I. Abdülhamid, Sadrıâzam Yusuf Paşa ve Kapdân-ı Deryâ Ceza-yirli Gazî Hasan Paşa'nın aynı yönde tavır sergilemekle birlikte vâki tereddütleri ve sonuçta geciken seferle ilgiliydi. Abdülhamid'in "*beni ve seni lisâna alıyorlar. Benim devletim bana elzemdir* ", "*gayri bilen ve bilmeyen beni ve seni lisâna getiriyorlar. Be-gâyet bi-huzûr kaldım* " şeklindeki hatt-ı humâyûnları bu günlere âitti³⁶. Sonuçta, 2 Zilkade 1201/16 Ağustos 1787 tarihli Bâb-ı Âsafî'deki Meşveret'e çağırılan Rusya elçisine son kez "*Kırım'dan el çeker misin ?*" mealinde yöneltilen soruya "*ona murahhas değilim*" cevâbı

³⁴ Ahmed Vâsîf, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâ'iku'l-ahbâr* (neşr. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, s. 105-106; *Katarina Tarihi Tercümesi* (derleyen Yakovaki), İstanbul 1287, s. 145; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, İstanbul 1309², 333; Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, s. 132 ve n. 65. Pâdişâh, halkın dilindeki sözlere göre bu senedi, istenildiği üzere Şehzâde Selim'e de gözyaşları içinde mühürletmişti (Câbi Ömer, *Câbi Tarihi (Tarih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni)*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Doktora Tezi, İÜEF Tarih Bölümü, 1992, vr. 6a).

³⁵ Alan Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge 1970, s. 138-139.

³⁶ E. 7029/209, 281; N. Iorga, *Osmanlı Tarihi*, V (çev. Bekir S. Baykal), Ankara 1948, 28-29, 56. Buraya göre padişah İstanbul halkının ayaklanmasından çekinerek, barış taraftarlarının harp isteyenler aleyhinde çalışmalarını yasaklamıştı.

alındı ve daha önce kararlaştırılan sefer îlân edildi³⁷. Pâdişâh'ın "*isrâf*" olacağı düşüncesi sebebiyle Esnâf Alayı gerçekleştirilmedi³⁸. Kahvelerde³⁹ ve berber dükkânlarında sürüp giden dedikoduların önlenmesi için padişahın önerileri arasında sadrîâzam *tebdillerinin* polisiye önlemler alması ile Bâb-ı Âsafî'nin geleneğe uygun olarak silahlar ve sair aletlerle donatılması gelmekte idi⁴⁰. Sefer îlânından yaklaşık yedi ay sonra 2 Cumâdelülâ 1202/9 Şubat 1788 Cumartesi günü tuğlar dikildi, *vakt-i muhtârı* belirlenen 17 Mart'da livâ-i şerif çıkarıldı ve Sadrîâzam Yusuf Paşa İstanbul'dan İncirli'ye hareket etti⁴¹.

Sefer esnasında padişâh gibi İstanbul halkını derinden üzen bir diğer gelişme harbin îlânından beri bütün gözlerin çevrildiği ve korunması için büyük ihtimâm gösterilen Özi kalesinin kaybı oldu. Bu kale 17 Rebîlülvelev 1203/16 Aralık 1788'de Ruslar'ın eline geçtiğinde⁴², pâdişâh bunu büyük üzüntüler içinde karşılamış ve daha sonraki yazılarında sıkca bu acısını hatırlatmıştı⁴³. Onu "*nâ-mizâc*" yapan ve halkı kederlendiren de kalenin düşüşüyle birlikte İstanbul'a ulaşan katliâm haberleri idi⁴⁴.

³⁷ E. 86; *Rûznâme*, (I. Abdülhamid), Sirkâtübleri, İsmail Zihni, Ebûbekir Sıdkî, Bolvî İbrâhim, TSMA, E. 12360/17, vr. 20b; Za'im-zâde Mehmed Sâdık, *Vak'a-i Hamidiyye*, İstanbul 1289, s. 31, 41. Sefer fetvasının bir kopyası ve sûreti için bk. BA, *Mühimme-i Asâkir Defterleri*, nr. 3, s. 5/1, 6a. Bu sahifeden itibaren asker tertibi, sefer îlânıyla ilgili hükümler bulunmaktadır. Sefer hatt-ı humâyûnu için bk. *Cevdet*, IV, 339-340.

³⁸ Za'im-zâde, *Vak'a-i Hamidiyye*, s. 42.

³⁹ Kahvehanelerin muhalif seslere mekân olması bakımından öncelikli bir yeri bulunmaktadır. Daha sonraki Sultan III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerinde kahvehaneler bir çeşit muhalefet merkezleri haline geldiğinden, sıkı kontrol altında tutulmuş veya yasaklanmışlardı. Kahvehanelerde siyaset ve muhalefete dâir bilgiler için bk. François Georçon, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri", *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* (ed. Hélène Desmet-Grégoire-François Georçon), çev. Meltem Atık-Esra Özdoğan, İstanbul 1999, s. 44-45, 73-77.

⁴⁰ A. 146. Çeviriyazısı: Belge nr. 8.

⁴¹ A. 1301; *Sefer-nâme-i Serdâr-ı Ekrem Yusuf Paşa*, Üniversite Ktb., TY nr. 3254, vr. 1b. 9 Cumâdelâhür 1202/17 Mart 1788'de yapılacak livâ-i şerif teslimi teşrifâtı için bk. A. 25334.

⁴² H. 54413 (sadrîâzâmın telhisinden). Özi Kalesi'nin Ruslar'ın eline geçtiği günün, 17 Aralık olduğu da yazılmıştır (L. İnciciyan-H.D. Andreasyan, "Osmanlı Rumeli'sinin Tarih ve Coğrafyası", *İÜEF, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 4-5, 1976, s. 114.; N. Iorga, a.g.e., s. 78).

⁴³ Mesela, H. 54368 ; A. 24640.

⁴⁴ Batılı esarlere göre kuşatma sırasında 20.000 kayıp verilmiş, kalenin düşmesinden sonra 25.000 Kırımli katliâma uğramıştı. Yapılan kötü muameleler şahidlerin dilinden aktarılır: W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, London 1799², s.123-124; Théophile Lavellée, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1855, s. 417-418 ve n.l. Özi Kalesi'nde 1990 yılından itibaren yapılan

Sarayın ve halkın pozisyonunun berraklaştığı bu aylar, Osmanlı tarihi bakımından -bugüne ulaşması itübâriyle- padişaha yönelik olarak bilinen ilk bildiri bırakılma vakasına sahne oldu. Tarihsiz olan bildirinin Özi Kalesi'nin kaybindan sonraya ve 1789 yılının ilk aylarına âit olduğuna dâir kesin bir tarih bulunmamakla birlikte, hadiselerin akışı, bildiride yazılı "*memleketleri kâfire verdin*" cümlesinden Özi Kalesi'nin 16 Aralık 1788'de kaybının istihrac edilebileceği, Sultan I. Abdülhamid'in 7 Nisan 1789'da vefat ettiği, taraftarlarının bildiriye hazırladığı padişahca tahmin edilen ve Özi Kalesi'nin kaybı dolayısıyla gözden düşüp suçlanan Cezâyirli Hasan Paşa'nın görevinden uzaklaştırılıp kara seraskerliği verilmesine dâir görüşmelerin sıklaştığı zamana uyması ve padişahla birlikte Sadriâzam Yusuf Paşa'nın Cezâyirli'yi sürekli baskı altında tutuyor olmaları⁴⁵ ile Avusturya cephesinde kısmen başarılı bir harbin sürdürüldüğü göz önüne alındığında, bildirinin tarihlenmesini 1789 yılının ilk ayları olarak belirlemek mümkün olmaktadır.

Bildiri ("*kâğid, şukka, varak-pâre*") metni :

"Sultan Abdülhamîd. Bizim tâkatımız kalmadı. Aklın başına gelmiyor. Gördün ki Yûsuf Paşa işi göremedi. Niçün bu âna dek sözüne aldanup memleketleri kâfire verdin? Ümmet-i Muhammed'i dağlar başında açlık susuzluktan kırdın. Senin vezîrin, şeyhü'l-İslâmın, kâ'im-makâmın müslimân değildir. Sana doğru haber vermiyorlar. Sefer (sefer kelimesinin ilk harfi "sad" harfi ile) feth olmaz. Bundan böyle asker gerek akça erişdiremezsin. Hemen bir gün akdem ortalığı tebdil edüp seferin bir sulhuna mübâşeret edesin. Sancağı askeri içeri getüresin. Vallâhi sanra peşimân olursun. Yûsuf Paşa işi göremez, zararı sana dokunur. Yetişür aldanların yetişür. Maskaralık ("sad" ve "kaf" harfleriyle) eyledin. Mâbeyncilerle devlet işi görülmez. Bir müslimân

kazı çalışmalarının ilk raporu yayımlanmıştır: Svitlana Beliaeva, " Ochakiv'deki Türk Şehrinde Arkeolojik Araştırmalar", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997*, Ankara, haz. Azize A. Yasa, I, Ankara 1999, s. 109-114. Resimler: s. 347-356. Beliaeva'ya göre, eski kale bölgesindeki kazı sahasında bulunan toplu mezar 1788'deki son harbdan kalmadır ve "iskelelerde silah darbeleri sonucu vahşi ölümün izleri görülmektedir" (s. 111). Aynı eserde Türk Tarih Kurumu'nun desteğiyle yapılan 2 Temmuz- 19 Ağustos 1997 kazılarının sonucu da yayımlandı: Bozkurt Ersoy-Svitlana Beliaeva, " Özi Kalesi (Ukrayna-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları", a.g.e., s. 263-268, resimler: s. 441-446. Buradan da anlaşılın Özi'nin yaklaşık üç yüz yıllık Osmanlı dönemine âit toprak üstünde herhangi bir verinin bulunmadığıdır (s. 267).

⁴⁵ İ. H. Uzunçarşılı, "Tarihte Vesikacılığın Ehemmiyetine Küçük Bir Misal", *Belleten*, II/7-8 (1938), 374-5, 377-378. Baskılardan bunalan Kapdan-ı deryâ hacca gitmek için padişahdan izin istiyor, ancak Abdülhamid "cihâd haccdan efdâldir" diyerek bunu kabul etmiyordu (A. 1146).

paşaya mühr veresin. Sulhun ucuna yapışasın. Vallâhi bu seferin sonu çıkmaz. Sonra işi sana dayaruz. Müceddit [Müceddid] vezîri , şeyhü'l-İslâm'ı istemiyoz. Ortalığı tebdil edesin. Ümmet-i Muhammed'e yazık oldu. Nice beri gafletdesin. Bu kâğıdın sâhib [i] ocâklı. Bu kâğıdı sana göstermeyen karısı boş, kendi kâfir görüp işine nizâm veresin. Gün, vakt kalmadı. Bundan aklın başına gelmezse artık biz işimizi görelim" ⁴⁶.

Bildiri Kapdan Paşa sebiline bırakılmıştı⁴⁷. Yazının ilk görüntüsü bunu hazırlayanların iz bırakmamak endişelerini açığa vurmaktadır. Konuşma diliyle yazılan ve oldukça acemi bir kalemin elinden çıktığı -belki de çıkartıldığı- görülen bildiride kelimelerin ve cümlelerin eksik bırakılışı ve bazan yanlış yazılışı iz belli etmeme kaygusu ile birlikte acelenin ve korkunun işaretleri olarak da değerlendirilebilir. İfadelerden anlaşılan bir diğer husus ise bildiriye kaleme alanların, zihinlerde de olsa güçlü bir muhalif kesimin sesini yansıtmaktan uzak olduklarıdır. Bir kişi hariç en üst dereceli üç idarecinin (sadrîâzam-şeyhülislâm-kaymakam paşa) değişimi ile yetinileceği baştan itübâren söylenirken, yeniçeriler adına hareket edildiği vurgulanıyor, ancak ocağın geleneğinde böyle bir eylemin bulunmadığı atlanıyordu. Büyük çoğunluğu seferde olan yeniçerilerin gerektiğinde klasikleşen muhalif hareketlere başvurarak -çorba içilmemesi, sözlü saldırılar, kundaklamalar, ocak kazanının öne çıkarıldığı bir takım tavırlar ve sâire ile- seslerini duyurdukları bilinmektedir. Onlar adına yola çıkılıyor olması böyle bir değişim isteğinin ve tehdidin ancak ve sadece Yeniçeri Ocağı tarafından dile getirilebileceğine ayrı bir delil teşkil eder. Bir grubun esaslı bir teklifi seslendirirken ocağı arkasına almak istemesi kadar tabii olan diğer bir husus ise, padişahı tehditle birlikte, isterse bunları yapabileceğinin belirtilmesi, aslında onun tam olarak hedef seçilmediğine satır aralarında yer verilmesidir. İsteklerin doğrudan ondan yapılması kadar, bildirinin mutlaka padişaha ulaştırılmasının, dönemin tesirli sözleriyle (" *karısı boş ve kendi kâfir*") ikaz edilmiş olması bunu destekler. Genel olarak amacın bu olduğu bildiri bir başka açıdan, klasik dönemler Osmanlı tarihinin bütününde görüldüğü üzere, padişahın tahtdan uzaklaştırılması gibi büyük bir hareketin düşünülmediğine veya tahmin edilmeyen gelişmeler doğrultusunda bir çözüm olarak kendiliğinden ortaya

⁴⁶ BA, Hatt-ı humâyûn [=H.], nr. 54819.

⁴⁷ Kapdan Paşa sebili, Galata'da Sultan Abdülaziz tarafından yıktırılan Cenevizliler'e âit surların Karaköy kapısı yanında bulunuyordu (Ö. F. Şerifoğlu, *Su Güzeli İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1995, s. 166). Sebilin kim tarafından yaptırıldığına dâir bu konudaki eserlerde bilgi bulunmadığı belirtilmiştir. Padişahın ifadelerine göre sebil Cezâyirli Gazî Hasan Paşa'nın idi.

çıkacağına dâir uygulamaya da işaret etmektedir. Bu çeşit büyük hareketler ise esasen plânlı olmayan ve sonucun önceden kestirilemediği çıkışların ardından meydana geliyordu.

"Sultan Abdülhamîd bizim tâkatımız kalmadı. Aklın başına gelmiyor. Gördün ki Yûsuf Paşa işi göremedi. Niçün bu âna dek sözüne aldanup memleketleri kâfire verdin " ifadeleriyle başlayan bildiriye, padişah "ümmet-i Muhammed" i dağbaşlarında açlık ve susuzluktan kırmakla suçlanmaktadır. Devamında sadrıâzâmın (Koca Yusuf Paşa) , şeyhülislâmın (Seyyid Mehmed Kâmil Efendi) ve kaymakam paşanın müslüman olmadığı, bir an önce bunları görevden uzaklaştırıp sefer yerine barışı tercih etmesi isteniyordu. Sürmekte olan 1787 Rusya-Avusturya seferi için asker ve para yetiştiremeyeceği uyarısının ardından, açık tehditlere önce "Vallâhi sonra peşimân olursun. Yûsuf Paşa işi göremez, zararı sana dokunur" cümlesiyle girilmiş ve Abdülhamid'i küçük düşürücü "Maskaralık eyledin. Mâbeyncilerle devlet işi görülmez" kelimelerine yer verilmiştir. Sadrıâzâmın değiştirilmesi tekrarlanırken padişahın hassasiyeti göz önüne alınarak "müslimân" paşaya mührü vermesi, bu seferin sonunun çıkmayacağı ve barış için uğraşması isteniyordu. "Sonra işi sana dayaruz" şeklindeki ibâre ile bir kez daha tehdit edilen padişaha ısrarla yenilikçi (?) sadrıâzâmı ve şeyhülislâmı değiştirmesi hatırlatılıyor, "Ümmet-i Muhammed'e yazık oldu" denilip "nice beri gafletde" olmakla suçlanıyor, sahibinin "ocâklı" olduğu belirtilen bildiri "ortalığı tebdil " etmesi, vaktin kalmadığı ihtarıyla ve "aklın başına gelmezse artık biz işimizi görelim" cümlesiyle son buluyordu. Arada yapılan bir uyarıya göre de bu kâğıdı pâdişâha göstermeyenin "karısı boş ve kendi kâfir" olacaktı⁴⁸.

Bildirinin padişaha nasıl ulaştığına dâir bilgilere de kaymakam paşanın telhîsinde yer verilmiştir. Kapdân Paşa sebiline konulan kâğıdı önce sebilcinin bulup mekteb hocasına getirdiği, onun da cıvârda oturan Mazrûbî Efendi'ye gösterdiği, bu zâun sebilciye kâğıdı gizlemesi ve saklamasını tenbih ettiği, vakanın sadrıâzâm baştebdilince haber alınarak kâğıdın kendise getirildiği, ayrıntılı biçimde anlatılmıştı. Kaymakam Paşa'ya göre seferin açılmasından itibaren çarpışılmakta olan düşmanlar Devlet-i Aliyye'yi "ihtilâl" e sevk etmek ve fesad çıkarmak için bazen "musâlaha şâyi'aları" ve bâzen bunun gibi "erâcîfi kesîre" neşretmekte bulunduğu bilindiğinden söz konusu kâğıd böyle bir tertibin ürünüydü. Ancak ona göre bu tür hîleli, düzmece haberler

⁴⁸ H. 54819.

neşriyle Devlet-i Aliyye'de "*ihtilâl*" uman düşmanların hüsrâna uğrayacakları beklenmeliydi⁴⁹.

Abdülhamid'in kendisine yönelik bildiri hakkındaki ilk değerlendirmesi "*sahte müzewvir kağıdıdır. Hemen setri elzemdir* " şeklinde oldu. Bildirinin ya "*kefere*" tarafından yahut Kapdan Paşa tarafından olduğunu, değiştirilmesi istenenler içinde sadece onun adının verilmeyişi dolayısıyla tahmin etmekteydi. Ona göre doğrudan Cezâyirli Hasan Paşa suçlanamazsa da onun hizmetinde bulunanlar bu bildiriye hazırlamış olabilirdi. Bildiride kendisi hakkındaki suçlamalardan biri olan devlet işlerini Mâbeyn ağalarıyla birlikte yürüttüğü iddiasına karşı padişah, onların "*hademe makûlesi*" olduğunu yazıyor ve hangi işlere karıştıkları şeklindeki bir soruyla cevaphıyordu. Abdülhamid konunun gizlice araştırılmasını isterken, açıktan soruşturmanın kesinlikle uygun olmayacağını hatırlatmakta ve sebîlin Kapdân Paşa'nın olmasından hareketle zannının "*Tersânelü* " olduğunu tekrar belirtmekteydi⁵⁰.

Kaymakam Paşa'nın tek adres olarak gösterdiği ve Abdülhamid'in iki ihtimâlden birisi olarak öne sürdüğü gibi bildirinin "*kefere*" tarafından hazırlanmış olması ihtimali vurgulanmaya değerdir. Sadriâzam Koca Yusuf Paşa, göreve geldiğinden beri Rusya'ya savaş ilânı ile katılan sıkıntuların sona ereceğine inanan ve harp taraftarı olarak bilinen bir isimdir. Israrla onun değiştirilmesinin istenmesi ve mutlaka barış yoluna dönmesinin hatırlatılması ("*Sulhun ucuna yapışasın. Vallâhi bu seferin sonu çıkmaz*"), öncelikle karşı cephedekilerin menfaati ve beklentisi olabilir ve bu bakımdan da bildiride bir yabancı parmağının aranmasını kolaylaştırır. Bu aylar Avusturya cephesinde kalıcı olmayan ancak padişahı "*mesrûr*" ve İstanbul halkını şenlikler yapmaya sevk ettirecek büyüklükte başarıların kazanıldığı bir dönemdi. Yusuf Paşa'yı alışılmış bir muhalif tepkiyle *yenilikçi* olarak adlandırmak, doğru bir yakıştırma değilse de *yenilikçi* olmanın önemli bir suçlama aracı şeklinde geçerli ve kullanılır olduğunu gösterir. Bildiriye hazırlayanların veya benzeri düzmece haberleri yayanların Osmanlı Devleti'nde "*ihtilâl*" beklentisi içerisinde bulunan ve cephelerde çarpışılmakta olan Rusyalıların/Avusturyalıların olabileceği hakkındaki kanaat kaymakam paşanın yeğâne, padişahın ilk önce yürüttüğü bir tahmindir.

⁴⁹ H. 54817.

⁵⁰ H. 54817. Telhîsin özeti ve hatt-ı humâyûnunun çeviri yazısı: Belge nr.9.

Öte taraftan padişahın bildiriye koyan taraf olarak, ikinci ve daha ısrarlı bir tahminle Cezâyirli Hasan Paşa'nın etrafındakileri göstermesini mümkün ve belki isabetli kılacak bazı karineler de bulunmaktadır. "*Mâbeyncilerle devlet işi görülmez*" ancak padişahı yakından tanıyanların bir suçlaması olabilir. Ayrıca, Cezâyirli Hasan Paşa'nın 23 Safer 1203/23 Kasım 1788'de İstanbul'a dönüşünden sonra Özi kalesinin düştüğü öğrenilmiş ve padişah tarafından ağır ifadelerle suçlanan Kapdan Paşa'ya daha önce konuşulduğu üzere "*kara tarafında seraskerlik*" verilmesine dâir yazışmalar yapılmıştı⁵¹. Bu kalenin düşmesinden sorumlu görülen Kapdan Paşa'nın padişah ve sadrîâzam tarafından baskı altına alındığına dâir çeşitli bilgiler bulunmaktadır⁵².

Cezâyirli Hasan Paşa ekibinin böyle bir bildiriyle padişaha karşı manevra/santaj yapabileceklerine dâir ikinci ipucu Elisabeth Craven'in notlarından çıkarılabilir. Seyyaha göre, daha önceleri Cezayirli Hasan Paşa'nın Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışının ertesi günü meydana gelen yangın, Kapdan Paşa'nın adamlarınca çıkarılmıştı ve bu şekilde padişaha, onun yokluğunda emniyet altında bulunmadığı mesajı verilmek istenmekteydi⁵³. Bu bilgiler, Cezâyirli ekibinin böyle konularda tecrübeli olduklarına dâir bir delil olarak görülebilir. Bütün bu bilgilerle beraber bildiriye koyan taraf için kesin bir adres gösterilemez.

Osmanlı tarihinde padişaha yönelik bu ilk bildiri hakkında vesikaların ulaştırdığı bilgiler burada sonlanmaktadır. Padişaha yönelik yazılı muhalefete dâir ilk örneğin sanıldığı gibi aksine klasik dönemlerin bu son yıllarında meydana gelmesi, ayrıntularına vâkıf olamadığımız bir takım gelişmelerin ve daha sonraki padişah III. Selim dönemindeki ona yapılan suikast girişiminin de dahil olduğu kanlı olaylara doğru gidişte, İstanbul halkının tecrübeli ve tarafların idmanlı bulunduğunu göstermesi bakımından da dikkate değer olmalıdır.

⁵¹ "Özi gitdi. Kapudân Paşa bir kadem akdem hemen kalkup İsmâil'e gitmelü. Kendü yerine birini Kapudân edelim. Donânmayı sen bizzât görmelüsün ... Ramazan içinde acz haberi gelmişken benden gayri kimesnenin mühimmi olmadı ... Kapudân Paşa da kahr ola ... Kapudânı nereye göndermek muktezî. Böyleleri Allâh kaldıra" (H. 54260); H. 54265, 54271, 54748 vb.

⁵² Diğer ayrıntularla birlikte bk. İsmail H. Uzunçarşılı, "Tarihte Vesikacılığın Ehemmiyetüne Küçük Bir Misal", s. 373-378.; a.g.mlf., "Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dâir", *İÜEF, Türkiyât Mecmuası*, VII-VIII/1 (1942), 17-40 ; Mahir Aydın, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *DİA*, VII (1993), 501-503; Sarıcaoğlu, a.g.t., s. 94-95.

⁵³ E. Craven, *1786'da Türkiye* (çev. Reşat E. Koçu), İstanbul 1939, s. 19.

Son olarak, 1789 yılının ilk aylarında İstanbul'da meydana gelen ve padişahın tehdit edildiği bildiri ile eşzamanlı ancak boyutu ve mâhiyeti bakımından çok farklı bir başka gelişmeye bakılabilir: Bilindiği üzere yaklaşık aynı zamanda Dünya tarihi açısından son derece önemli olan ihtilâl/inkılâp hareketleri Fransa'nın kraliyet merkezi Paris'de gerçekleşiyordu. Fransız ihtilâlinin, hazırlık döneminin ardından asıl başlangıcı olarak Bastille'in zabtı günü olan 14 Temmuz 1789 tarihi kabul edilir. Burada zorlama bir fikre kapılmadan, aynı dönem İstanbul'daki gelişmeler ile Fransızlar'ın içine şikâyet ve temennilerini yazdıkları "dilek listeleri"nde kralla ilgili bir eleştirinin bulunmaması, ilerleyen ihtilâl günlerinde kralın tebdilinin düşünülmemesi⁵⁴ gibi bir takım noktaların karşılaştırılması gündeme getirilebilir. Ancak İstanbul'daki bildiri dar bir saray çevresine yönelikti ve muhtemelen bir ekibin manevra aracı veya bir yabancı parmağın işiydi. Dolayısıyla Paris'de ve İstanbul'da bir yönüyle senkronize gerçekleşen gelişmelerden Fransız toplumunun kazançlarını anlamak (deklarasyonlar, cumhuriyet ve sâire) ve benzerlerini öne sürmek açısından Osmanlı toplumunun daha uzun yılları karşılayacağı dile getirmek malûmun ilâmı gibidir.

⁵⁴ A. Aulard, *Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi 1789-1804* (çev. Nazım Poroy), I, Ankara 1944, 10-11, 59, 75. Fransız ihtilâli hakkında kısaca bk. François Furet-Mona Ozouf, *A Critical Dictionary of the French Revolution*, Cambridge 1989.

EK I

ÇEVİRİYAZILAR

Belge nr. 1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BA], Ali Emîrî, I. Abdülhamid [=A.], nr. 73; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Benim vezîrim,

Bugün tebdîle çıkdım. Divân Yolu'nda bir Bektâşi kıyâfetlü adama rast geldim. Dîvâne değıldir. Ya sekrî hâli ola ya hemen bir müfsid ola. Ağzına gelen haltıyyâtu ediyor. Cebehâne'ye kaldırdım. Aldırup ya bîmârhâneye ve[ya] nefy-i bilâd edesiz. Katl edecek idim, lâkin keyfiyeti, dîvâne midir deyü te'hîr eyledim. Hakikat-i hâli arz edesiz.

Şehzâdebaşı'nda bir hatun dahi gördüm, bükâ ediyor. Çelebi Ağa Hamamı kurbunda hânesi. Ada-i kebîr defterdârının ehli, zevci fevt olmuş, malını zabt etmişler. Vâkı'-i hâli tashîhen bildiresiz.

Belge nr. 2.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [= TSMA], Evrak [=E.], nr. 7029/281; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Benim vezîrim,

İstanbul'da havâdis çoğaldı. Doğrusu ben de mütehayyir kaldım. Kundak sadedi başka ürcûfe havâdisâtı başka. Gelen mâh-ı sıyâm herkes bî-râhat diyorlar. Basmacıyân maddesi bir başka sebep oldu. Senevî Darbhâne'ye verecekleri yirmi beş bin gurusdan geçdim. Kaydı terkîn olunsun. Sâniyen patrik maddesinde Katolik da'vâsı yine var mıdır? Muqaddemâ ba'zan kefere küreğe ve ba'zan mahbûs olmuşlar. Sebilleri tahlile [tahlîye] olsa olmaz mı? Bunda havâdis, "dört beş-yüz kese aldılar" diyorlar. Benim haberim yokdur. Kime vermişler? Kimler almış? Rûmîli Anadolu zulmden göl olmuşlar. A'yân zalemeleri. "Siyâset yok mecmû'u İstanbul'a döküldü geldi" deyü her kafadan bir sadâ. Defterdârın hâli ma'lûm. Ne-kadar sadâkati var ise lisân-ı nâs sü-kûnu için azl olsa münâsibdir. Zîrâ sa'y-i mîrî olsun olmasun mukaddem ki defterdârlıhında ve bu def'ada muvaffak olamadı. Böyle bir şemâtât zuhûr etdi. Kethudânızın dahi hâl ve şânı ma'lûm. Bir kaç menâsıb tebdil olsa hoş olur. Kethudâ defterdâr olsa, kethudâlğa bir âharı tedârük olsa, çavuşbaşı

dahi azl olsa olur. Varsun hânesinde otursun. Doğru, gerek beni ve seni li-sâna alıyolar. Benim devletim bana elzemdir. Nakîza-i şân-ı şevketim olan maddeler bana ve sana bir rezâletdir. Elbette senin dahi mesmû'undur zann ederim. Gayri mülâhaza edesiz.

Belge nr. 3.

A. 94; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Benim vezîrim,

Mâh-ı Şa'bân-ı şerîfden berü İstanbul'da vâkı' olan cüz'î ve külli ihrâklar ve bi-kazâillâhi te'âlâ çend-rûz zarfında vâkı' olan harîk-i küllî ma'lûm. Elbette kundak lafzı ve kelâm-ı kesîr-i erâcîf def'î elzem-i umûrdan olmağla selefîn rehâvet-i tabî'atinden taksîrât eyledi. Göreyim seni kelâm-ı erâcîf kat'ı ve kundak bulunan ele girüp su'âl ve ba'de's-su'âl cezâsı verilmek bâbında gayret ve sa'y-i ihtimâm gerekdir. Furunların dahi muhterîk olduğu, bir gün akdem furunların binâları ve şimdilik etmeclere nizâm ve ibâdullâha zahmet verilmemek husûsu dahi matlûbumdur. Bundan akdem Ağa Kapusu eslâflarımız asr-ı Mahmûd Hânî'de ve asr-ı Osman Hânî'de ve birâderim merhûmda muhterîk oldukda Bekir Bey konağı Yeniçeri ağaları sâkin ve âna muttasıl olan Halil Paşa konağı ocaklı kullarımız sâkin oldukları cümlelerin ma'lûmu olup bu def'a mûmâ-ileyh Bekir Bey "vermem" deyü inâd edermiş. Mutlak ısrâr eder ise müttehem olur. Sonra te'dîbi iktizâ eder. Elbette mukaddemâlarda olduğu gibi nizâmı matlûb-ı humâyûnumdur.

Belge nr. 4.

A. 195; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Benim vezîrim,

Bundan akdem vâkı' olan ihrâklarda ba'zı kâğıd bırakılmak ve ba'zı konaklara kâğıd vaz' olmak misillü nâ-bercâ hareket olduğu mesmû'-ı humâyûnum olmağla iktizâ eden havâdis ne ise elbette bırakılan kâğıdlarda musarah olmak gerekdir. Buldukları mahallerden Kapu'ya arz olunmuş. Kapu tarafından taraf-ı humâyûnuma arz olmadı. Sebep nedir, arz olmadığı. Elbette benim-dahi ma'lûm-ı humâyûnum oldukda icrâsı üzerime gerekdir. Elbette gelen kâğıdlar ne ise ve kimin hakkında ise taraf-ı mülûkâne[me] telhîse mevzû'an tarafımıza bugün gönderesiz ve seninle mülâkat matlûbumdur. Ba'zı su'âl edecek maddeler vardır. Bugün ikinci vakti bir işin olmaz ise gele-

siz. Bugün olmaz ise yarın Cum'a'dan sonra seninle söyleşelim. Haberi matlûbumdur. Şimdi.

Belge nr. 5.

A. 46; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Benim vezîrim,

Bugün Cum'a'da Yeniçeri Ağası'na mu'tâd-ı kadîm olan ba'zı tenbîhât emrim olduğda Saray-ı Atık kapusuna yine kâğıd vaz' olunduğu vâkı' olmasını söyledi. Kat'an benim haberim olmayup ve mesmû'-ı humâyûnum da'î olmamış-idi. Bu keyfiyyet neden olmuştur? Elbette Yeniçeri Ağası'na mü'ekked tenbîh ne taraftan ise ve vaz' eyleyen her kim ise buldurmasına mü'ekked emrimi ifâde ve haberi matlûb-ı husrevânemdir.

Belge nr. 6.

A. 24635; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Benim vezîrim,

Kâğıd-ı ma'hûd manzûr ve ma'lûmum olmağla bi-eyyi-hâl ele götürülüp ne-vechle te'dibleri ve nizâmları elyak ise hemen icrâ edesin. Hakk te'âlâ hazretleri sana tevfiik versün. Ben senden nice hoşnûd isem Cenâb-ı Allâhu te'âlâ hazretleri dahi senden hoşnûd ola. Hemen ele gelmeleri ve icrâ-yı hükümetleri senden matlûbumdur. Yine haberini isterim.

Bir kâğıd bırakıldığını işitdim. Size yazmadım belki hilâfdır deyü. Esahh imiş.

Belge nr. 7.

A. 876; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Bu def'a mukaddem ki şukkaların aynı nazîri yine Sarây-ı Atık hâricine komaları. Hiç bir ma'nâ fehmedemedim. "Nişân kisedârı ve Bedestenli Küçük Kethudâ ve ocakdan fülân çavuş" lafzı akıldan hâric bir şeydir. Hemen zannım bir tezvîrât ve bir erbâb-ı hileden ibâret. Bir lu'b-ı tezvîr olmak gerektir. Elbette bir uc verir. Hemen zâbitânın tekâsülleri ve rehâvetlerinden nâşi. Yalnız sarây-ı merkûmun tarafından gayri bir yere komamaları ta'accüb. Elbette hârice çıkarup tashîhen haberi matlûbumdur. Yazdıkları şukkalarda bir devam ve sebât olmadığı. Cezmen erbâb-ı hilenin tezvîridir. Gayri aklen

bir ma'nâ veremedim. İmlâda dahi sakâmet. Hemen tezvîrdir. Ya'nî yazı dahi ne-vechle olduğu bilinmesün deyüdü.

Belge nr. 8.

A. 146; Beyaz üzerine hatt-ı humâyûn.

Benim vezîrim,

Bugün tebdile Tobhâne'den Beşiktâş'a dek vardım. Sulhun şüyû'u mesmû' olunur. Eyü şey değildir. Neden oldu ve def'i açıktan olmayarak nasıl olur? Acebâ sefer-i sâbıklarda olduğu gibi âlât ve silâh ile Kapu tezyîn olunmadı ise vakitler de takarrüb etmekde bir taraftan âlât-ı sefer ile Kapu da tezyîn ve meydanda gösterilse olmaz mı? Ve kahve ve berber dükkânlarında tebdilleriniz söyletmeseler hoş olur. Hâturıma gelen bu sûretlerdir. Gayri münâsib tedbirler dahi tuğ ihrâcına dek lâzımdır. Ricâlimiz de dahi bu misillü sohbet söyletmeser. Nihânî anlara dahi tenbîh lâzım ise siz bilürsüz.

Belge nr. 9.

H. 54817; Telhîs üzerine hatt-ı humâyûn.

Telhîs; Kapdân Paşa sebiline bırakılan kâğıdı sebilcinin bulup mekteb hocasına getirdiği, onun da cıvârda oturan Mazrûbî Efendi'ye gösterdiğinde bunu gizlemesi ve saklamasını tenbih ettiği, vakanın sadrıâzam baştebdilince haber alınıp ve kâğıdın kendise ulaştırıldığı, bunun muhtemelen düşman tarafından fesad çıkarmak için bir tertib olduğu, bu tür hîleli, düzmece haberler neşriyle Devlet-i Aliyye'de "ihtilâl" uman düşmanların hüsrâna uğrayacakları hakkında.

Kâimmakâm Paşa,

Bu sahte müzevir kâğıdıdır. Hemen setri elzendir. Sadr-ı a'zamı ve efendi dâ'imizi bi'z-zât seni dahi yazmışlar. Zann-ı galibim ya kefere tarafından yâhud Kapudân Paşa tarafından olmak. Zirâ anları zikr etmemişler. Kendü ta'limi dahi değil ise elbet hıdmetinde olanların olmaya. Mâbeynciler lâfzı nasıl lafızdır? Anlar hademe makûlesidir. Ne umûrda müdâhilleri vardır? Elbet sırren vâkıf olmalı. Alenen olmak çendân münâsib değildir. Sebîl Kapudân Paşa'nındır. Zannım hemen Tersânelü tarafından olmasun?

بم و زبیرم
بگویند نبی جفتم جوان بولند بر تباشی قیام او
راست خدام جوان و کدر با سکی حاکم او با
بر معذرت اغزیه کل ر خطباتی ابره نور
قالدوم الدروب با با در خانه بانغی بود
قل ای جک ادم لکر کتغنی اس
ناخبر ادم حقیقت حاکم غرض اس
نیز له باشند و خانود و من کوروم ذوق او نه
جلیغاصحای خرمین خان اطرک
اهلی ذوجی فوت از خرماتی
حلی نصیحا لدره

بنم و زبرم
صنایع و مواد و غیره طبع و سی من معرقا لرم فزوف صدی نغفه
از جوفه مواد آن نغفه کلون ماه صسام هر س بی و احتس نور
بصحران ماده بر نغفه سب او می سنوی ضرخانه و جوفه
کرمی شش بک غورنده کرم قیدی زرقین انهنون فاینا نطق
ماده سب قووک دعواء نه و ارمیده مقصفا بعضا کغف
کور که بعضا محوی اند سبلا کجبله اهر اهری نوز جوادف
دری بنون کجی اهل نور بنم خرم بو در کجی و شدر کیمال من
روم ای فاطما ظلمت کول اند اصیان ظلمه ری سبک
بود مجموعی صمانه هر کدی صوف فضا و صلا و فزوارک
حالی معلوم فضا صافی و ارمیده سارای سوف اهر غول اهر
شاید ذرا سعی می اهر اهر اهر منسجی ذر و ارتعش
و بود فقه موفه اهر می بود بر تمامان جهت فیلود اهری کمال کرم
در حال و شغ معلوم فاینا مناصب نیک اهر خورشید
کمال و فزول اهر کماله ز لغوی تلهک اهر هاوشنا
در غول اهر اهر و ارسول هابند اهر رسوه طرخ و کول
خی و نوسانه الیور بنم و فتم کما الرضدر نفیضه ناده شوم
ای در ماده ل کما و طارز التدر التبهنگ اهر سوه عدد
ای صون اهر صبری ملاحظه اهر بن

بنم ووزیم
 تویزه ادم واقع اولدو اولدو بعضی کاغذ و اغلو و نصف
 قیاقده کاغذ وضع اولدو سنلو نارا جارعت اولدی
 مسوح هم اولم اهنه افقا اهنه حوادث هنس الینه ^{اعلا} تصویر
 کاغذ و مسوح اهنه حرکت زده طرفی مخلطه ^{نوبه} نوز
 اهنه قویقده ن طرف هم اولم ^{عضده اوچک سب} اهنه قوه احرکه
 عود اهنه نسی کینه ^{معلوم هم اولم اهنه قوه احرکه} خفته
 اورزیه حرکت الینه ^{کله کاغذ و کیم} کونزه
 طرف ^{موضوعا طرف} طرفه
 و سنکله وقت ^{بعض سوال ایه کله} کله
 وار اولدو اهنه ^{افینک اهنه اسیه} اهنه
 نوز اهنه ^{سوزنم} سوزنم
 جنک ^{شما} طلبه

بودفمه مضامی شیشه لک عننی نظری نه سرخی عنیف
خارجنه قوملی هیچ معنا فم ابرم نشان
کسه داری و برسانی نوبت کجا و اجازت
فردن جاوی لفظی عضد خارج سینه مان
ظنم برزوراف و براربا جل خبله ده عبار
بر لعب نزور اده کرکر البنه بر اوج و بر
همان ضابطانک فطاسلدی و رجا و ملازک
ما بجز برای رومک طوقه خیره قوملی نجب
البنه خارج خضاروب وضعی اجزایی
ماز دولتی شیشه بر جام و نبات وضعی اجزایی
خما ارباب خبله ملک نزور بر رشید غفلت
وضعیم اعلو ده وضعی سقانت مان نزور وضعی
ماز وضعی نوحبله ان وضعی بلنسون هموزر

سلطان عبد الحمید بزم طاقتہ از قلمی عقلمن باشنہ کلیمور
کوردنکی یوسف باشا ایشی کورہ مدنی بخون بوآتہ دیک سوزینہ اللانوب
مہدکتاری کاغذہ ویردک امتت محمدری داغلم باشنہ آجاق صوسوز لقدن
قیردینی سینک وزیرن شیخی الاسلامہ مینی قائمقامک مسلمان دکلدر
سکا دوغری خبری ورمیور لر صفر فتح اولماز بوندن بویدم عسکر کورک
اچمہ ایرشدرہ مز سینی ہمان کون اقدام اور طالعی تبدیل ایدوب
سفرین بر صلحونہ مباشرت ایدہ سینی صباغی عسکر ایجری کتودہ
سینی واللہ صکرہ پشیمان اولور سون یوسف باشا ایشی کورہ
ضاری سکا وقتوریتشورالاندین یلتشور مصقرہ لک ایلدین
ما بکنجیدیلرہ دولت ایرشی کور لوزیر مسلمان باشایم مهر ویرہ سینی
صلحین او جونہ یا پشاسینی واللہ بوسفرین صوتی جہماز
صکرہ ایشی سکا دیاروز سجدت وزیری شیخ الاسلامی
استیموز اور طالعی تبدیل ایدہ سینی امتت محمہ یازق اولدی
نیچم بری غفلتہ سینی بوکا غدین صاحب او جاقلی بوکا غدی
سکا کوسترمایی قاریسی بوشی کناری کاغذ کورب ایشنہ
نظام ویرہ سینی کون وقت قالمی بوندن عقلمن باشنہ
کلہز سارنق بزا ایشمزی کورہ لم

۹ با تمام غرور و غرور آن سوری زنده شاه
 و ساحت زور و غرور و غرور و غرور
 صدی عظمی و اشری و غرور و غرور
 با زنده شاه و غرور و غرور
 با ساحت زور و غرور و غرور
 کذب و غرور و غرور و غرور

شوک و کرامت و مهابت و غرور و غرور
 برق کون مقدم جودان باشا سینه بعضی زهات اوله رق بر کاغذ وضع ایتمشار سبلی بودوب مکتب خوابنده کوتوش
 اولدغی موایدن مضروبی اشری داعیلری جوارنغ اولغی حبسه مضروبی اشری کوتوش کاغذ مذکور کیتم و غفا
 ایله دبو مضروبی اشری تبیه ایتمکله مکتب خوابنده کاغذی یا نغز کتم و حفظ ایتمی دو کون کیفتی بر تعقیب باشی
 تیرین قومی خبر المصله واروب مضروبی تصدیق ایله کاغذی جقاروب و محضاً جا کر نینه کتوردی سیاق
 و سباقته نظراً دشمن دین طرفدن اختراع اولغی مفسدت قبیلدن اولدغی منظم اولغیله بو کون سماضه اشری
 داعیلر نیک دغی منظوری اولغی ایچون کاغذ مذکور کتورون ارسال اولدغی مضروبی اشری دغی مقدمه اشری
 مشارابه داعیلر نینه کیفتی افاده ایتمی اولدغی بیان ایتمشار حضور نوع انور ملوکا زرنه شایسته عرض
 و تدبیر و کل ایسه دغی بر تعقیب مسموع شاهانه لری اولدوق باعث تحذیری خاطر ملوکانه لری اولغی ایچون
 خاکبای عیبار نینه عرض اولدی سفرهایون وقوعدن برو اعدای دین طرفدن مجرد توفیق عیبه ادقای اختیار
 داعیه خانج سببه گاه مصالحه شایع لری و گاه اراجیف ساره نشر لیه انواع مفسدت اختراعندن خالی اولدی
 معلوم شاهانه لریر بودغی نینه دشمن طرفدن تصدیق اولغی بر نوع مفسدت قبیلدن اولدغی محمد اولغیله
 عیبه توتیر من عداسه اولدغی اشتباه اولیب بومعوله تصنیفات حیلله امیز ایله هاشا سلطنت سببه نقای
 اختلال داعیه نوع اولون اعدانک من قبل الرحمان مظهر خیران اوله جقاری درگاه جناب مستعانده مامور
 ایدوکی مقدمه داعیلری بوردوق امر و خیران شوکت و کرامت و مهابت و غرور و غرور با تمام غرور و غرور

XIX. YÜZYILDA KIRIM, KAFKASYA VE CİVARINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

ÖMER TURAN*

Rusların 1550'li yıllarda Kazan ve Astrahan'ı, 1722 yılında Derbent ve Bakü'yü, 1783 yılında da Kırım'ı zabtederek Tiflis Krallığı'nı himayelerine almaları ile bu bölgedeki güç dengesi önemli ölçüde Ruslar lehine değişti. 1785'te Şeyh Mansur'un Ruslara karşı direnişi ile başlayan Kafkas kabilelerinin Rus kuvvetlerine karşı mücadeleleri Şeyh Şamil ile doruk noktasına çıkmış, O'nun 1859 yılında teslim olmak zorunda kalmasıyla bir müddet de Muhammed Emin Efendi tarafından yürütülmüş ise de, 1864 yılından sonra buralar da Rusların hâkimiyet alanı olmaktan kurtulamamıştır¹.

Ruslar Kırım olsun, Kafkasya olsun hâkimiyet kurdukları yerlerde yerli Müslüman ahaliyi oradan göçe zorlayarak başta Ruslar olmak üzere Gürcü ve Ermeni gibi Ortodoks unsurları bu topraklara yerleştirme politikası gütmüşlerdir. Tatarları yarımadadan uzaklaştırarak buraları Ruslaştırmak için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur: Kırımlıların topraklarını zabt etmek², bölgenin Türk ve İslâm tarihine ait yer isimlerini değiştirerek yerlerine eski Yunan ve Hıristiyan isimlerini koymak, Tatarları kurulan idare-

* Doç. Dr. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü.

¹ Bk. Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etüdleri*, C.I, S.4, Kış 1995, s.101-128; Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", *Avrasya Etüdüleri*, C.II, S.1, 1995 İlkbahar, s.88-104.

² Ruslar bölgedeki toprakları çeşitli hileler ve zorbalıklarla Kırımlıların ellerinden alarak Rus hazinesine veya ileri gelenlerin mülkiyetlerine geçirdiler. Sadece Rus işgal komutanı General Potyomkin'in kendi mülkiyetine geçirdiği en verimli toprakların yüzölçümü 100.000, Potyomkin'in özel sekreteri Papov'unkiler ise 63.000 dekar civarındadır. Bazı topraklar da güya Ruslara satılmıştır. Rus istatistiklerine göre, 1796 sonunda, yani işgali takip eden 13 yıl içerisinde Rus idaresi, gasp ve müsadere yoluyla eline geçirdiği 314.000 hektar civarındaki toprağı, Rus ileri gelenlerine ve göçmenlerine dağıtmıştır. Kırım'ın yüzölçümünün 2,5 milyon hektar civarında olduğu hatırlanırsa Rusların bu kısa müddet zarfında toprakların %13'ünü zaptettikleri görülür. Tavrıda valisinin 1891 yılında yaptırdığı incelemelere göre Türk Tatarlara ait toprakların üçte ikisine el konulmuştur. Bk. Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları*, İstanbul, 1988, s.127-129; Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905 - 1916)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.9-10. Bu politika takip eden yıllarda da sürdürülmüştür.

den uzak tutmak³, bilgili ve şahsiyetli din adamlarını görevlerinden alarak yerlerine en cahil, mutaassıp ve menfaatperestleri getirerek halkın dinî duygularını zayıflatmak istemek bunların en belli başlıcalarını teşkil eder⁴. Rus işgalinden hemen sonra bazı camiler yıkılarak kiliseye çevrilirken, bazıları da soyulmuş⁵, ayrıca camilerin, diğer ibadethanelerin ve dinî eğitim kurumlarının ayakta kalmalarını ve hizmetlerini sürdürebilmelerini sağlayan vakıf malları talan edilerek bu kurumlar desteksiz bırakılmış, hatta bu gelirlerden misyonerlik faaliyetlerine paralar tahsis edilmiştir⁶.

Bu şartlarda Kırım'daki Tatar nüfusunun %75'i, Rus hâkimiyetinin ilk on yılı içerisinde Kırım'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakılmıştır. Daha sonraki yıllardaki göç hareketleri içerisinde 1815, 1818 ve 1829 göçleri bilhassa önemlidir⁷. Rus yönetim bir yandan baskı, sürgün ve topraklarına el koymak yoluyla yarımada'daki Türk nüfusunun sayısını azaltmaya çalışır-

³ Kırımlı, s.7-8.

⁴ Ülküsal, s.131. Kırım'daki Rus yönetimi Müslüman din adamlarını tamamen kendilerine bağımlı kılmak için İslâm geleneğinde bulunmayan "İdare-i Ruhaniye" isminde bir üst kurul ihdas etti. Müftü seçilebilmek için bilgili olmak değil sadece yönetimin emrinde olmak aranıyordu. Bu şartlarda Kırım müftüleri Rus yönetimlerine itaatkârlıkları ve dalkavuklukları ile şöhret kazandılar. Meselâ Müftü Seyit Celil Efendi'nin 1833 yılında Rus yönetimin gözüne girmek maksadıyla "amme huzuruna zararlı" olduğu gerekçesi ile bütün dinî kitapları müsadere ettirerek yakarması bunların kendi toplumlarına zararları hakkında bir fikir verebilir. Kırımlı, s.19-21.

⁵ 1783 yılında Kırım'da 1474 caminin varlığı bilinirken, 1914 yılında cami sayısı 700'e inmiştir. Kırımlı, s.21; Mirza Bala, "Kırım", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, Milli Eğitim Bakanlığı, s.758.

⁶ Bu arazilerin geliri ile Rus yönetimi döneminde hiç bir ibadethane veya eğitim merkezi açılmadı, hiç bir dinî yayın yapılmadı. Rus işgali esnasında Kırım'daki ekilebilir arazinin yaklaşık üçte biri (327.000 hektar) vakıf arazisi iken, bu miktar 1804 yılında 261.000 hektara, 1893'te ise 95.530 hektara düşmüştür. Ayrıca bu araziler İslâm geleneğine ve vakıf hukukuna aykırı bir şekilde "Müslüman ruhanilerin" toprakları olarak tanımlanmıştır. Kırımlı, s.21-22.

⁷ Rusların işgalinden evvel Kırım'da Rus sakin yoktu. Kırım'a gayri müslimlerin ve Slavların yerleştirilmesi XIX. yüzyıl başlarına kadar ağır ilerlerken, XIX. yüzyılın ilk yarısında geniş imtiyazlar tanınarak ve bedava topraklar vererek önemli sayıda göçmeni bölgeye iskâna muvaffak oldular. Böylece Kırım'da Tatarlar azalırken diğer toplulukların sayısı arttı. Müslüman Kırımlıların küteller halinde Türkiye'ye hicretleri ve yerlerine Rusların yerleştirilmesi Osmanlı hâkimiyetinin bölgeden çekilmesi ile başlamış, bölgede Rus hâkimiyetinin resmen kurulması ile bu süreç artarak devam etmiştir. 19. yüzyıl sonunda Kırım'daki Tatarlar toplam nüfusun ancak % 34'ünü teşkil eder hale gelmiştir. Bir başka istatistike göre 1903 yılı itibarıyla Kırım'da Müslüman nüfusunda toplam nüfusun %45'ini teşkil etmektedir. Kırımlı, s.10-17. Kemal Karpat'a göre 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Tatarlarının sayısı en az 1.800.000'dir. Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830 - 1914)*, Madison-Wisconsin, 1985, s.66. Kırım'da Stalin döneminde yaşanan büyük sürgün ayrı bir faciadır. Kırım, bugün, Ukrayna Cumhuriyeti içerisinde bir özerk cumhuriyettir. Yaklaşık iki asır boyunca uygulanan yarımada'dan Türk nüfusunu uzaklaştırarak bölgeyi Ruslaştırma politikası neticesinde, 1989 sayımlarına göre bugün Kırım'daki Türkler artık toplam nüfusun sadece %2'sini teşkil etmektedirler. Abdullah Saydam, "Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği", *Avrasya Etüdleri*, C.III, S.2, Yaz 1996, s.115.

ken, her şeye rağmen kalanları da Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için gayret sarfetmiştir. Bir yandan Türklerin yeni okullar açmaları ve mevcut okulları ıslah etmeleri engellenirken, öbür yandan bölge Avrupalı misyonerlere açılmış ve Türk çocukları 1870'de Rus misyoner İlminskiy'nin Tatar Muallim Mektepleri gibi misyoner okullarına gönderilmeye zorlanmıştır⁸.

Ele aldığımız coğrafyadaki misyonerlik hareketlerinin uzak başlangıcı, 1552 yılında İdil-Ural bölgesinin Rusların hâkimiyetine girişinden sonra, 1555 yılında Kazan'da Ortodoks Başpiskoposluğu'nun kurulmasına dayanır. İlk piskopos Guri, Almanca ve Tatarca bilen Varsonofi isimli yardımcı ile birlikte bölgedeki Tatar, Çuvaş ve Çeremiş gibi muhtelif isimlerle anılan Türk nüfusunu, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çalışmalarını başlatmıştır⁹. Vergi ödemeye yükümlü Tatar, Çuvaş, Çeremiş Udmurt ve Mokşiler toprak köleliğine tabi tutulurlarken, Tatarlara ve Başkurlara ait geniş ve verimli topraklar Rus hükümeti tarafından zorla gasbedilerek manastırlara dağıtılmıştır. Ortodoks misyonerler Müslüman Türklere yönelik Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde pek başarılı olamadılar ancak "bir nevi Şaman dininde olan Çuvaşlar ve Fin-Ugor kavimleri arasında" Ortodoksluğu benimsetebildikleri oldu. Ortodoks Hıristiyanlığa geçme Ruslaşmanın en önemli safhasını teşkil ediyordu¹⁰.

Asya kıtasının Hazar Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na kadar olan kısmına, ele aldığımız dönemin Avrupa dillerinde yazılmış kaynakların çoğunda genel olarak Tataristan denilir. Bu geniş bölgenin tamamındaki misyonerlik faaliyetleri konumuzun dışındadır¹¹. Esasen 19. yüzyılda bu

⁸ Dönemin Rus Eğitim Bakanlarından bir tanesi, eğitimi, Rus olmayanları Ruslaştırma olarak tarif ederken yönetimin eğitim politikasını da yansıtıyordu. Söz konusu Tatar Muallim Mektepleri Ruslaştırmaya ilk adım olmak üzere, Finlandiya'da İsveççe'ye karşı Fince'yi ve XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da Azeri Türkçesini himaye etmişlerdi. Kırım'da ise aynı misyoner okulları Türkçe'ye karşı Tatarca'yı desteklemişlerdir. Her şeye rağmen bu okullar halktan yeterli ilgi ve desteği bulamamışlardır. Bala, s.758.

⁹ Hasan Ata Abeşi, *Misyonerlik Hareketi Turında* (El yazması eser), Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü, No.1059, 3(b); A.P.Grigoryev, "Uris Bolmagan Halklarını Hıristiyanlaştırma-Çarizmin Milli Koloniyal Siyaseti", Tatarcaya çeviren R.Rahman, *İdil*, Kazan, 6/1991, s.40. Her iki eserden nakleden İbrahim Maraş, "Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s.237.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, III Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s.225.

¹¹ Bu geniş coğrafyadaki misyonerlik faaliyetleri içerisinde Selinginsk'nin çok önemli bir yeri vardır. Burası Sibirya ile Çin Tataristanı arasında, Baykal Gölü'nün güney doğusunda yer alan küçük bir şehirdir. Moskova ve Petersburg'dan Irkutsk ve Baykal Gölü'ne giden ticaret yolu üzeri-

geniş coğrafyadaki misyonerlik faaliyetlerinin en önemlileri, üzerinde durduğumuz Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgede cereyan etmiştir. Bu makalede esas olarak bölgedeki Protestan misyonerlik faaliyetleri üzerinde durulacaktır¹². Bölge, uygun iklimi, verimli toprakları, Rusya, Türkiye ve İran arasındaki önemli konumu itibariyle misyonerlerin ilgisini çekiyordu. 1722-23 Rus-İran Savaşı'ndan sonra Derbent ve Bakü şehirlerinden başka Hazar Denizi'nin güneyi de Rus hakimiyetine geçmişti. Daha sonraki yıllarda Rus yönetiminin bazı imtiyazlar vererek bölgeyi Protestan misyonerlik kuruluşlarına açması, misyonerler için buralara gelmeyi daha da cazip bir duruma sokmuştur¹³.

1730'lardan itibaren bazı Avrupalı misyonerlerin Kafkasya'ya gitme teşebbüslerine şahit oluyoruz: 1735 yılında David Nitschman isimli bir misyoner Kalmuk Tatarları ve Kafkas Dağları'nda hala yaşadıkları söylenen Bohemyalıların torunları arasında çalışmalar yapmak için Rus İmparatorluğu'nun başkenti Petersburg'a gitti. Nitschman bu teşebbüsünde muvafak olamadı, ancak bu ziyaretle daha sonraki misyonerlik faaliyetleri açısından faydalı olacak değerli bilgiler temin etti. Petersburg'da yakınlık kurduğu bir papaz daha sonra Laponya'ya gitmek üzere buraya gelen üç misyonere çok yardımcı oldu. Ancak söz konusu misyonerler üç yıl sonra Rus hükümeti tarafından tutuklandılar. 1742 yılında yine Kalmuk Tatarlarına gidebilmek için Petersburg'a gelen Zechariah Hirschel ve Michael Kund isimli misyonerler de aynı şekilde hapse atıldılar. Yıllarca hapis kaldıktan sonra nihayet saliverildiler ve Almanya'ya döndüler¹⁴.

Kafkasya'daki Avrupalı-Protestan misyonerlik hareketlerinin yakın başlangıcı II. Katerina dönemine (1762-1796) dayanır: Çariçe II. Katerina Rusya'da yeni kanunların hazırlanmasını ve uygulanmasını istiyordu. Fran-

rindedir. Aynı zamanda Sibiryaya yegane giriş noktasıdır. Burada Moğollar ve Türkler yaşarlar. Buriat-Moğol ırkına yönelik olarak çalışan Londra Misyonerlik Cemiyeti (London Missionary Society) 20 yıl burada faaliyet göstermiştir. Burası Protestan Misyonerlik haritasında işaretlenmiştir. Bk. *The Missionary Guide-Book or a Key to the Protestant Missionary Map of the World*, (Bundan sonra MGB), London, 1846, s.91-92.

¹² 19. asrın başlarında Volga kıyılarında faaliyet gösterdiklerini bildiğimiz Cizvit misyonerler de bu çalışmanın sınırlarının dışında kalmaktadırlar. Bk. *Panoplist*, Boston, S. 6, C.II, Kasım 1807, s.284-285.

¹³ MGB, s.87-90.

¹⁴ William Brown, *The History of the Christian Missions (Propagation of Christianity By the United Brethren)*, Üçüncü Baskı, C.I, London, 1864, s.368.

sız düşünürlerinin tesiriyle oldukça liberal bir idareye meyilli idi¹⁵. II. Katerina kendi zamanına kadar sürdürüldüğü halde pek başarılı olunamayan cebri misyonerliğe son verdi. Daha yumuşak metodlarla yürütülecek bir misyonerlik hareketini başlattı¹⁶. 1732 yılında kurulan Moravian Mission veya United Brethren isimli misyonerlik kuruluşu ilk olarak O'nun döneminde, - 1765 yılında - Kafkasya'ya misyoner göndermeye başlamıştır. Daha sonra 1796 yılında kurulan *Edinburgh* (veya) *Scottish Missionary Society* 1802'de, 1795 yılında kurulan *London Missionary Society* 1819'da, 1820 yılında kurulan *Basle* (veya) *German Missionary Society* 1822'de, ve *Baptist Missionary Society* 1823'de bölgede istasyonlar açarak faaliyet göstermişlerdir. Söz konusu misyonerlik cemiyetleri Rus hükümetinin kendilerine karşı değişen tavrı karşısında faaliyetlerini 1823'den başlayarak ve bilhassa 1830'lu yıllarda durdurma yoluna gitmişlerdir.

II. Katerina, tahta çıkışını takip eden yıllarda yayınladığı bir bildiri ile hakimiyet alanındaki yerlerde Protestan kiliseleri mensuplarına tam bir inanç serbestiyeti tanıdı. Silezya'daki beş Hernhutt United Brethren misyoneri bu serbestiyetten yararlanarak Rusya'nın hakimiyetindeki gezici Tatar kabileleri arasında faaliyetlerde bulunmak amacıyla Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki bölgeye gönderildiler. John E. Westmann ve arkadaşları buradaki önemli Rus şehirlerinden biri olan Tsaritsın'ın 24 mil kadar aşağısında Sarepta adını verdikleri yere yerleştiler. Burası Astrahan üzerinden Petersburg'dan İran'a ve Doğu Hindistan'a giden yolda idi. Binalar kurdular. Toprağı işlemeye, çalışmalarını yaymaya başladılar. Burası birkaç yıl içerisinde bu yolu kullanan seyyahların ve yabancıların uğramadan geçemedikleri çok önemli bir merkez oldu¹⁷.

Bu ziyaretçilerden Gürcistanlı bir tüccar Kafkas Dağları'ndaki muhtelif kabileleri anlatırken "Çekler" (Tschecks)'den bahsetti. Bunlar kendi ifadelerine göre yüzyıllar önce Avrupa'dan kovulmuşlardı, halâ Hıristiyanlıklarını, kendi dillerini ve geleneklerini koruyorlardı. Muhtemelen bunlar 15.

¹⁵ II. Katerina tahta geçişini takip eden yıllarda masonlara da oldukça hoşgörülü davranmıştır. Rusya Müslümanları Müftülüğü'nün kurulması ve Rusya Müslümanlarının kendi din adamlarını yetiştirmeye başlamaları da O'nun zamanındadır. Esasen bu kararıyla Rusya Müslümanlarını Osmanlı'nın dini ve siyasi tesirinden uzak tutmak istemiştir. Mamafih, II. Katerina tahta oturduğundan bir müddet sonra Rusya gibi bir ülkede çok kuvvetli merkezi bir idarenin gerekliliğini gören Müslümanlara verilen haklardan değil ama insanî ve ileri kanunlardan vazgeçerek rejimini kuvvetlendirmek yoluna gitmiştir. Bk. Kurat, s.281-293; Maraş, s.242.

¹⁶ Maraş, s.242.

¹⁷ Brown, s.368-369; MGB, s.98.

yüzyılın sonunda dinleri sebebiyle Moravya'dan Moldavya'ya, buradan da Kafkas Dağları'na sürülen hemşehrileriydi. Bunlar hakkında daha fazla bilgi edinmek maksadıyla iki misyoner 1768 yılında Astrahan'a geldiler. Validen Rus kumandanlarına hitaben koruma ve tercüman olarak bazı Kazakların kendilerine verilmesini emreden tavsiye mektupları aldılar. Çeklerin yaşadıkları söylenen yere dört günlük bir mesafede bulunan Mozdok'a vardıklarında, Kabarday Tatarların 40.000 kişilik bir ordu ile bekledikleri, daha fazla giderlerse esir alınabilecekleri kendilerine söylenerek kalmaları tavsiye edildi. İlerleyemeyen misyonerler mecburen burada kalarak Tatar dilini öğrenmeye koyuldular¹⁸.

Misyonerlerin Sarepta'ya gelişlerinden kısa bir süre sonra Volga kıyılarında yaşayan bir Kalmuk aşireti de o topraklara yerleşmişti. Kalmuklarla misyonerler kısa bir sürede birbirlerine alıştılar. Kalmuklar yerleşimlerine bir doktorun gelmesine bilhassa mutlu olmuşlardı. Bir Kalmuk Prensi dil öğrenmek maksadıyla kendisine sık sık gelen iki misyonere büyük yakınlık gösterdi. Onlara eğer steplere gitmek isterlerse onları koruyabileceğini ve tercümanları olabileceğini söyledi. Misyonerler bu teklifi memnuniyetle kabul ettiler ve takip eden iki yıl çadırları ve sığırları ile bir yerden bir yere konup göçen Tatarların arasında yaşadılar. Her fırsatta Protestan Hıristiyanlığı onlara anlatmaya çalıştılar. Tatarlar kendilerini medenî ve arkadaşça kabul etmekle birlikte dinî telkinlerine itibar etmediler. Nihayet büyük Derbet kabilesinin oradan ayrılmasıyla Sarepta civarında çok az sayıda aile kaldı¹⁹.

Kasım 1781'de Gottfried Grabsch ve George Gruhl isimli iki misyoner Kafkas Dağları'ndaki "Çekleri" ziyaret edebilmek için yeniden teşebbüse geçtiler. Bir kaç Tatar şehrini geçtikten sonra Beregie Şehri'ne geldiler. Burası Hıristiyanlara hiç sempati beslemeyen Müslümanlarla doluydu. Nihayet bir tanesi onlara kalacak yer vermeye razı oldu. Ülkenin Prensi Uzney Han onları kabul etti ve kendi koruması altında Çeklerin oturdukları Kubascha'ya gönderdi. Burası da tamamen Müslümanlarla doluydu. Grabsch onlara orijinleri, dilleri, dinleri ve kitapları hakkında sorular sordu; her eve girdi, onların eski Hıristiyan dinlerine ait birşeyler bulmak için ne mümkünse yaptı. Bu gayretlerinin sonunda ulaştığı sonuç parlak değildi: Sadece üç tane kilise kalıntısı bulabilmişti. Hıristiyanlık VI. asırda

¹⁸ Brown, s.369-370.

¹⁹ Brown, s.370-371.

buralarda tanıtılmış ise de, XIV. asırdan sonra bu dinin tesiri kaybolmaya başlamıştı. XVII. asrın sonları itibarıyla bu insanlar arasında atalarının kullandığı karakterlerle basılmış kitaplar kalmamıştı. Türkçe ve Tatarca'nın yanısıra kendi dillerini yazmada da Arap alfabesini kullanıyorlar, üç-yüzyıl evvel atalarının Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçişlerini şükranla karşılıyorlardı²⁰.

Nihayet Tiflis'e ulaşan misyonerleri buranın Prensi gayet güzel karşıladı. Bazı Moravyalıların bölgesine gelmiş ve yerleşmiş olabileceklerini bildirdi. Misyonerler, belki Çeklerle bir irtibatları olabileceği düşüncesiyle Çegem nehri kıyısındaki Çegemzi'ye gitmek istediler. Ancak Grabsch Tiflis'te bu insanlardan Nogayca konuşan bazıları ile görüştü. Onlar, atalarının Ruslardan dağlara kaçan Astrahan civarındaki Tatarların çocukları olduklarını anlattılar. Misyonerler yaklaşık on aylık bir aradan sonra tekrar Sa-repta'ya döndüler²¹.

Moravyalı misyonerlerden Schill ve Zwick, Mayıs 1823'te Kalmuklar arasına bir seyahate çıktılar. Masrafları Russian Bible Society tarafından karşılanıyordu. Kitab-ı Mukaddes'ten onların dillerine tercüme edilmiş bölümler dağıtmak amacıyla Rus bakan Kont Nesselrode'nin tavsiye mektuplarını taşıyorlardı. Ancak Prens Golitsin'in sadece dinî kitapları dağıtmaları ve bu kitaplar hakkında değerlendirmede bulunmamaları uyarısı onları sınırlıyordu. Bu seyahat esnasında beş Kalmuk kabilesini ziyaret ettiler. Kabile prenslerinden bu kutsal metinleri dağıtabilmek için izin istediler. Çoğunlukla reddedildiler. Pek azı onların propagandalarına izin verdi veya kitapları kendileri dağıtmak için aldı. Ancak bunların dağıtılıp dağıtılmadığı bilinmemektedir. Daha önceki yıllarda bunların arasında kalan misyonerler İncil dağıtmışlardı. Bu ziyaret esnasında bu İncillerin durumu ve daha başka dinî kitap isteyip istemedikleri soruldu. Ancak ne bu eski İnciller hakkında bir bilgi, ne de diğer dinî kitaplara bir ilgi temin edilebildi²².

Misyonerler Kalmuklarla yakın ilişkiler kurabilmek ve onlara İncil'i anlatabilmek için her fırsattan yararlandılar. Bu maksatla onların dillerini öğrenmeye koyuldular. İncilleri ve muhtelif dinî metinleri Kalmuk diline

²⁰ Brown , s.371-372.

²¹ Brown s.372-373.

²² Brown, s.374.

tercüme ettiler²³. Bununla birlikte Hıristiyanlığı bu insanlara benimsetmekte çok az bir başarı kaydedebildiler. Kiliseye celbedebildikleri, sadece yolda telef olmaktan kurtardıkları zavallı bir kör Kalmuk kızı ile kölelikten fidye vererek kurtardıkları dört Kırgız çocuğu idi²⁴. 1815 yılında dillerini öğrendikleri Torgut kabilesine mensup Kalmuklar arasında propagandaya başladılar²⁵. Birkaç Kalmuk aileye Hıristiyanlığı benimsetmeye muvaffak oldular. Bunlar hemşehrilerinin büyük muhalefeti ile karşılaşınca kabilelerinden ayrılarak Sarepta yakınındaki Volga nehrinin içindeki küçük bir adaya yerleştiler. Hemşehrilerinin baskısından kurtulmak maksadıyla Rus papazına müracaat ederek Ortodoks inancına göre vaftiz oldular²⁶. 1823 yılında cemaatlerinin sayısı 300'e ulaşmıştı. Ancak yerleşimlerinde çıkan bir yangın onları büyük bir sıkıntıya soktu²⁷.

Sarepta'daki misyonerler kendi alışukları tarzda misyonerlik faaliyetlerinde bulunabilmek, inanç esaslarını öğretebilmek ve vaftiz edebilmek suretiyle Hıristiyanlığı benimsetebilmek için Rus hükümetine başvurular. Ancak bu talepleri "Rus İmparatorluğu'nda bir dinsizin Rum Ortodoksluğu'ndan başka bir Hıristiyanlığı benimseyemeyeceği" şeklindeki İmparatorun emri ileri sürülerek reddedildi. Kutsal kitapları dağıtmalarının yasaklanması, sözlü olarak doktrinlerini öğretememeleri, eğer bir dinsizi Hıristiyanlığa döndürmek mümkün olur ise bunları vaftiz yapmadan ve kiliselerine kabul etmeden doğrudan doğruya vaftiz edilmek üzere bir Rus papaza teslim etmeleri gibi şartlar sebebiyle Brethren misyonerler bu topraklardan çekilmeyi tercih ettiler²⁸.

Aşağıda kendisinden daha fazla bahsedeceğimiz İmparator Aleksandr, Brethren misyonerlere özel olarak Kalmuklar arasında dinî propaganda yapma ve kutsal metinleri dağıtma izni vermişti. İmparatorun başbakanı Prens Golitsın de Kalmuk Prenslarına altı mektup göndererek misyonerlere bu kolaylığın sağlanmasını istemişti. İmparator, Brethrenler ve misyonları hakkında çok olumlu kanaatler taşıdığı halde dinî kanunları değiştiremiyordu²⁹.

²³ MGB, s.98.

²⁴ Brown, s.373.

²⁵ *The Panoplist and Missionary Herald*, Boston, S.7, C.XIV, Temmuz 1818, s.315.

²⁶ Brown, s.374-375.

²⁷ MGB, s.98.

²⁸ MGB, s. 98; Brown, s.375.

²⁹ *Missionary Register* dergisinin 1816-1825 yılları arasındaki sayılarında İmparator Aleksandr ve Prens Golitsın tarafından desteklenen Rusya İncil Cemiyeti'nin Tataristan ve Rusya'daki misyonerlik faaliyetlerinde yıllarca Moravyalıların yanısıra İskoç ve Londra Misyoner cemiyetlerine büyük yardımlarda bulunduğu görülür. MGB, s.99.

XIX. asrın ilk çeyreği Rusya'da ve Rusya'nın hakimiyetinde bulunan Kırım, Kafkasya ve civarındaki Protestan misyonerlik faaliyetlerinin çok yoğun olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Rusya tahtında Çar Aleksandr (1801-1825) oturuyordu. Aleksandr, babaannesesi II. Katerina'nın nezaretinde rasyonalist ve hümanist bir felsefe ile yetiştirilmişti. Hakimiyetinin ilk yıllarında bazı hür görüşlü genç aristokratlarla birlikte Rusya'da liberal bir düzen kurmak için çalışmış ancak isteklerini gerçekleştirilmeden liberal görüşlerden vazgeçerek kendini mistisizme kaptırmıştı³⁰. Çar Aleksandr ve O'nun hükümeti Protestan misyonerlere çok sempatik bakıyor, onlar vasıtasıyla Hıristiyanlığın Müslümanlar ve Putperestler arasında yayılabileceğini düşünüyorlardı³¹.

1796 yılında kurulan *Edinburg (veya) Scottish Missionary Society* Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bölgeye ilk misyonerlerini 1802 yılında gönderdi. Söz konusu misyonerlik cemiyetinin "Müslüman ve inançsız gayri medenî kabilelerin yaşadığı" bölgeye duyduğu ilginin enteresan bir boyutunu Amerikan misyonerlerinin dergisindeki şu satırlar ortaya koymaktadır: "İskoçların niyetleri ticareti ve imalatı arttırmak suretiyle faaliyetlerini geliştirmektedir"³². Brunton ve Patterson, Kafkasların kuzeyindeki Karas ve Hazar Denizi kıyısındaki Astrahan'a yerleştiler. Bunlarla birlikte gelen bazı İskoç zenaatkârlar da aileleriyle birlikte buraya yerleşerek bir koloni teşkil ettiler. Rus hükümeti kendilerine belirli muafiyetlerle birlikte 5.656 hektar toprak verdi. Onların imtiyazları Moravyalılardan çok daha fazlaydı. İhtida ettirdiklerine koloninin dinini benimseme ve onun bir üyesi olabilme serbestiyeti verildi. Ayrıca kendi cemaatlerinin mensuplarına Rus imparatorluğu'nun diğer bölgelerine yerleşebilmek için gerekli olan izin belgesini alabilmeleri hakkı sağlandı. Böylece Karas'taki İskoç kolonisi veya misyonerlik yerleşimi, varlığını bölgedeki bütün diğer misyonerlik kuruluşlarından daha fazla sürdürebildiler³³.

³⁰ Kurat, s.297-299.

³¹ VI.Pyatnitskiy, "Avrupa Rusyası ve Kazan'da Arap Harfleriyle Kitap Basımı Tarihi Hakkında", *Kebikeç*, Y.3, S.6, 1998, (*Sbornik*, C.I, s.132-154; Moskova, 1928'den çeviren Hatice Çeşmeci ve İlber Ortaylı), s.50.

³² *The Panoplist*, Boston, S.12, C.I, Mayıs 1809, s.572.

³³ MGB, s.99; *Panoplist*, Boston, S.10, C.II, Mart 1807, s.482; *The Panoplist*, Boston, S.12, C.I, Mayıs 1809, s.572; Pyatnitskiy, s.50. Kaynaklarımızda Karas'dan bir Çerkez köyü olarak bahsedilirken, ele aldığımız dönemde bölgenin nüfus istatistiklerini inceleyen Hakan Kırımlı, bu köyde Nogayların yaşadığını, köyün yakınında Kabardeylerin bulunduğunu bildirmektedir.

Misyonerler Rus hükümetine sundukları plan çerçevesinde çalışmalarına başladılar. Hıristiyan yapabilmek için küçük yaştaki yerli gençlerle birlikte Çerkezlerin ve Kuban Tatarlarının kölelerini bedellerini vererek yanlarına çekmeye başladılar. Gençler bilhassa seçildi. Bu çocuklara okullarında Türkçe, İngilizce, Hıristiyanlığın prensipleri ve diğer pratik bilgiler öğretiliyorlardı. Bunların bazıları törenle vaftiz edilerek Hıristiyanlığı kabul ettiler³⁴. Ancak 1804-1805 yıllarında Karas'taki veba salgını buradaki misyonerlerin pek çoğunun ve Protestan cemaatin önemli bir kısmının kaybına yol açtı. Aşağıdaki paragraflarda kendisinden bilhassa bahsedeceğimiz Katı Giray 1804 salgınından şans eseri kurtuldu³⁵.

Cemiyet Mayıs 1805'te John Mitchell, Robert Pinkerton, George Macalpine ve James Galloway isimlerindeki dört genç misyonerini Karas'a gönderdi. Yola çıkmadan ikisine Rusya'da tercümanlık gezebilecek kadar Rusça öğretiler. Misyonerlere ayrıca matbaacılık öğretildi. Daha sonra beraberlerinde Arapça karakterli bir matbaa ile Karas'a geldiler. İlk iş olarak İslâm dinini, Kuran'ı ve Hz.Muhammed'i kötüleyen Müslümanlara yönelik Arapça bir kitap bastılar³⁶. Bunu Tatarca dua kitapları, İncil ve Tebşirname, Arapça, Farsça ve Türkçe dinî öğütler izledi³⁷. 1805 sonu itibarıyla Karas'taki cemaatlerinde 19 tane yerli insan vardı. Tamamına yakını Müslümanlıktan vazgeçmiş, iki tanesi vaftiz olmuştu³⁸. 1806 yılı sonunda yayınladıkları yıllık faaliyet raporuna göre 5 ile 15 yaş arasındaki kız ve erkek Kırgız çocuklarından oluşan 40'in üzerinde öğrencileri vardı³⁹. 28 Mart 1807 tarihli mektuplarına göre misyonerler fidyelerini verdikleri çocuklarla meşgul idiler. Karas'daki merkezlerinin yakınındaki bazı Kabartayları Hıristiyan yapmışlardı⁴⁰.

³⁴ *Report of the Proceedings of A General Meeting Held 4th of August, 1819, At the Rotunda, For the Purpose of Establishing an Hibernian Missionary Society For Tartary and Circassia; With an Address From the Committee to the Public, And An Appendix, (Bundan sonra Report)*, Dublin, 1819, s. 21; MGB, s.99.

³⁵ Karas'taki İskoç kolonisinde yaşayan misyonerlerin isimleri için bk. William Glen, *Journal of a Tour from Astrachan to Karass*, Edinburgh, 1823, s.52-55.

³⁶ Söz konusu kitap daha sonra Londra'da yeniden basıldı. Bk. *The Panoplist*, Boston, Aralık 1805, s.319; *The Panoplist*, Boston, S.10, C.II, Mart 1807, s.482.

³⁷ Pyatnitskiy, s.50.

³⁸ *The Panoplist*, Ocak 1806, s.371.

³⁹ *The Panoplist*, Boston, S.10, C.II, Mart 1807, s.482.

⁴⁰ *The Panoplist*, Boston, S.5, C.II, Ekim 1807, s.223.

Karas'ta misyonerler ve Protestan Hıristiyanlaştırdıkları yerli Protestanlar belli bir derecede dinî ve hukukî özerklik içerisinde yaşıyorlardı. Kendi aralarındaki çok büyük olmayan hukukî meseleleri kendi mahkemelerinde çözüme bağlıyorlardı. Ancak ağır suç kapsamına giren önemli davalarda Rus adli mercileri yetkili idi. Karas'daki mahkeme üç Alman misyonerden oluşuyordu. Almanlar 1810 yılında Karas'a gelmişlerdi. Karas'a gelişleriyle birlikte burayı geliştirip canlandırmış olmalarına rağmen bir müddet sonra başka bir yere gitmek üzere buradan ayrılmışlardı⁴¹.

İskoç misyonerler faaliyetlerini 1914-15 yıllarında Orenburg, Kırım, Selenginsk ve Astrahan'a da yaydılar. Orenburg'daki cemaatleri arasında bir Kabartay da vardı⁴². St.Petersburg'dan getirdikleri John Mitchell vasıtasıyla Astrahan'da bir diğer matbaayı kurdular. Burada Tatarca Yeni Ahid'i ve diğer kitapları bastular⁴³. Bu kitaplar Rusya ile ticaret yapan tüccarlar tarafından İran'a götürüldü. 1817'e kadar Edinburg Misyoner Cemiyeti 4.000 broşür ve 5.000 Tatarca Yeni Ahid bastı. Müslüman tüccarlar ve hacılar vasıtasıyla bu kitaplar Bağdat'a, İran'a, Buhara'ya ve hatta Çin'e kadar gittiler. Astrahan'ı ticaret maksadıyla ziyaret eden Brahmanlar ve Yahudiler de bunların taşıyıcısı oldular. Sultan Katı Giray isimli bir Tatar Prensi Tatarlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin ilk meyvesi oldu. Bunun yanı sıra Walter Buchanan isimli bir Çerkez de büyük bir bağlılıkla Rus Tataristanı'nda yer alan Orenburg'da Edinburg Cemiyeti'ne yıllarca hizmet etti. İskoç Misyonerlik Cemiyeti kolonisine 1822 yılında Basle Enstitüsü tarafından yollanan bazı Alman misyonerler de karıştı. Bunların bazıları Tataristan'a yerleştiler. Bazıları da bölgedeki Ermeni Hıristiyanlar arasında çalışmak üzere Tiflis, Suşa ve Gürcistan'a yerleşerek 1838 yılına kadar kaldılar⁴⁴.

Karas'tan istedikleri verimi alamayan İskoç misyonerler bir müddet sonra Astrahan'a çekildiler⁴⁵. Buradaki çalışmalarını başta İncil olmak

⁴¹ Kendisi bir İskoç misyoneri olan Glen 1820'li yılların başlarında Karas'daki intibalarını kaleme aldığı eserinde burada düzeni sağlamak ve ailelerin geçimlerini temin için önerilerde bulunur. Bu öneriler arasında vergiler konulması ve biri alt seviyede yerlilerden, biri de üst seviyede misyonerlerden oluşan iki mahkeme kurulmasını teklif etmesi de yer almaktadır. Glen, s.54, 59-60, 63-64.

⁴² *The Panoplist and Missionary Herald*, Boston, S.7, C.XIV, Temmuz 1818, s.329.

⁴³ Pyatnitskiy, s.50.

⁴⁴ MGB, s.100.

⁴⁵ Karas'taki çalışmaları bir başka Protestan misyonerlik kuruluşu olan Basle Misyonu sürdürdü. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, Oliphant, Anderson & Ferrier, 1910, s.98.

üzere yerli halkın anlayacağı Protestan kitap ve broşürlerinin basım ve dağıtımına hasrettiler. Bu misyonerlerden Dr. William Glen 1826 yılında Astrahan'da Ahd-i Atik'i Farsça'ya çevirdi⁴⁶. Bazı Tatar gençlerinin Hıristiyanlığı benimsemelerinde etkili oldu. Bu çalışmaların izleri uzun yıllar devam etti⁴⁷.

İskoç misyonerlerinin Kırım Tatarlarına, Çerkezlere ve İranlılara yönelik faaliyetleri bilhassa önemlidir. Kırım Tatarlarına yönelik faaliyetlerinin başında yüzyıllar boyunca Kırım Tatarlarını yönetmiş han sülalesi olan Giraylardan bir Prensi, Sultan Katı Giray Kırım Giray'ı celbedebilmeleri gelir. Bazı Giraylar, makalemizin baş kısmında izah edilmiş bulunan şartlarda yarımadadan sürüldüklerinde Kafkaslara göç etmişlerdi. Sultan Katı Giray Kırım Giray çok küçük bir yaşta hem anne hem de babadan mahrum olarak, İskoç misyonunun henüz kurulduğu Karas civarında akrabalarıyla birlikte yaşıyordu. Amcası İslâm Giray'dır. 1803 yılında genç bir delikanlı olarak Arapça öğrenmek maksadıyla geldiği misyonda misyoner Brunton'la tanıştı. Kısa bir sürede misyonun müdavimi oldu. Mr. Brunton'a olan yakın ilgisi neticesinde Hıristiyanlığı benimsedi ve Karas'taki misyoner kilisesinin bir üyesi oldu. Akrabaları onu misyonerlerden ayırarak İslâmiyete dönderebilmek için çok uğraştularsa da muvaffak olamadılar. Katı Giray en sonunda Rus Ordusunda bir görev almayı kabul etti. Burada da yıllarca kendisine güvenilmemesine rağmen her zaman ve her yerde etrafındakilere İncil'i tavsiye etti; özellikle Tatar dilindeki İncil'i ve diğer dinî broşürleri dağıttı. Kendini bu işe tamamen verebilmek ve hemşehrilerini Hıristiyanlığa davet çalışmalarında daha yararlı olabilmek düşüncesiyle 1816 yılında askerî bir görevle Gürcistan'dan Petersburg'a gelişinde İmparator Aleksandr'a bir dilekçe vererek ordudan azlini istedi. O, bu vadideki hizmetleri ile büyük bir şöhret kazanmıştı. İmparator O'nun azil talebini derhal kabul etti; Kafkasya ve Tataristan'da Hıristiyanlığı yaymak maksadıyla daha fazla eğitim alması için seyahat harcamaları ve diğer masrafla-

⁴⁶ Richter, s.403.

⁴⁷ Joseph Hassell, *From Pole to Pole Being the History of Christian Mission in All Countries of the World*, London, 1872, s.492-493; Glen, Karas civarındaki seyahatlerini ve bu seyahatlerde Müslüman, Ortodoks, inançsız insanlarla ve diğer misyonerlik kuruluşlarına mensup misyonerlerle temaslarını kaleme almıştır. Bilhassa Müslümanlarla görüşmeleri ve onlarla tartışmalarını diyaloglar halinde verdiği kitabı, o dönem Kuzey Kafkasya'daki toplulukların dinî ve sosyal tarihi bakımından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

rını da karşılayarak İngiltere'ye gönderdi. Katı Giray'ın İskoçya'ya ilk ziyareti Ağustos 1816'da gerçekleşti⁴⁸.

Sultan Giray, İmparator Aleksandr'a Şubat 1818'de Moskova'da bir plan sundu. Plan İmparatorun hakimiyet alanı içerisinde bulunan bölgenin önemlice bir kısmını kapsıyordu. Kırım, faaliyet alanının merkezi olarak alınıyordu. Bölgesel ve diğer pek çok avantajları göz önüne alınarak bu nokta özellikle seçilmişti. Sunulan bu teklife İmparatorun olumlu cevabı Sultan'ın Londra'ya ve daha sonra Edinburg'a doğru yola çıkışından az sonra Prens Golitsın vasıtasıyla verildi. Öte yandan O, Edinburg'da İskoç Misyonerlik Cemiyeti'nin yöneticileri ile yaptığı bir görüşmede İmparatora sunduğu planını daha detaylı bir şekilde onlara da anlatarak yardımlarını istedi⁴⁹.

Sultanın planının esasını "Muhtelif Tatar kabilelerinin ve Çerkez milletlerinin çocuklarına İsa'nın ve Mesih'in bilgisinin verilmesi ile Tanrı'nın kelâmını öğretecek yerli okul müdürleri ve öğretmenleri yetiştirmek için Kırım'a kurulacak bir Enstitü taslağı" teşkil etmekteydi. Buna göre kurulacak Enstitü, İskoç Misyonerlik Teşkilatı tarafından temin edilen dört Hıristiyan öğretmenin yönetimi ve kontrolü altında olacaktı. Mezkur öğretmenlerin daimî ikametgahları okul binasıydı ancak bunların iki tanesi genellikle Kırım ve Kafkasya'da misyonerlik yapacaklardı. Misyonerler ve Öğretmenler Konseyi, alacakları bir kararla Sultan Katı Giray'ın gönüllü olarak Cemiyetin geleceği ile ilgili çalışmalar yapmak üzere Enstitü'ye aidiyetini kabul edeceklerdi. Aileleri tarafından üç yıldan az olmamak üzere verilen çocuklar Enstitü'ye kabul edilecekler, onların her türlü ihtiyaçları karşılanacak; onlara okumayı öğretmek suretiyle, mümkün olduğu kadar çok topluluğa İncil'i tanıtılabilmeleri teşvik edilecekti⁵⁰.

Planın temelini elbetteki misyonerlik teşkil ediyordu. Esasen bu maksatla aralarındaki fark mahallî şartlardan kaynaklanan değişkenliklerden ibaret olan pek çok başka Hıristiyan cemiyeti kurulmuştu. Binaenaleyh söz konusu misyonerlerin hepsi, kutsal kitapların Kabartay, Kafkas, Osetin,

⁴⁸ *Report*, s.19-21. Katı Giray Sultan Kırım Giray hakkında bk Wenzel von Reiswitz, "Katte Giray", *Emel*, S.116, 1979, s.21-29.

⁴⁹ *Report*, s.11.

⁵⁰ *Report*, s.12.

Dağıstan veya Lezgi dillerine çevrilebilmesi için bu dilleri öğrenmeye yönelmişlerdi⁵¹.

Plana göre Kafkas Dağları'nın neredeyse girilmesi imkansız vadileri ve vahşi ve ıssız yerlerinde yaşayan insanlara ulaşabilmek için, köle olarak doğmuş çocuklar, fidyeleri verilerek hürriyetlerine kavuşturulduktan sonra eğitilip yeniden eski kabileleri arasına salınacaklardı. Böylece bir yandan onların dillerini öğrenmek, öte yandan onlar arasından yerli misyoner çıkarabilmek mümkün olabilecekti. Oldukça detaylı olarak hazırlanmış planda dinî ve diğer faydalı broşürlerin basılabilmesi için küçük bir matbaa makinesi ve Arap alfabesi karakterlerinden müteşekkil bir set (diğerleri de zaman içinde ilave edilebilir) teşkili ve bir dokuma tezgahı istenmekteydi⁵².

Sultan Katı Giray hazırladığı projesini bir cemiyet kurarak gerçekleştirmek için İskoç Misyonerlik Cemiyeti'ne ve İrlanda halkına başvururken "80 milyondan daha az olmayan bir Tatar kitlesinin ... binlercesinin hergün cahillik ve İslâmî vehimlerle telef olup gitmemesi için İngiliz Hıristiyanların İsa'ya olan inançlarını bu projeye yapacakları yardımla ispat etmeleri ümidiyle onların imkânlarına müracaat ediyor ve bu insanların kendilerini İngiliz İmparatorluğundakiler de dahil olmak üzere komşularının yanında hissetmelerine yardımlarını" istiyordu⁵³.

Cemiyet, Katı Giray'ı, Kafkas Dağları ve Tatar steplerindeki misyonlarının ilk meyvesi olarak görüyordu. O'nun buralardaki insanları Hıristiyanlaştırma planını kendilerinin bölgeye yönelik planlarından oldukça farklı bulmalarına rağmen desteklemeyi kabul ettiler. Teklif edilen Seminer'in uygulanabilirliğinden bir hayli endişeleri olmasına rağmen, bu planın gerçekleştirilebilmesi için imkân sağladılar: Bu Seminer yerinin tefrişi, orada eğitim görececek yerli çocukların eğitimi ve o civarda misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak üzere dört öğretmen veya misyonerle destek olacaklardı⁵⁴.

Seminer için gönderilecek olan misyonerlerden biri olan Carruthers o günlerde Petersburg'da idi. Diğer ikisi de hemen yola çıktı. Carruthers, Petersburg'da onları bekleyecekti. Cemiyetin Kırım misyonu o zamana kadar

⁵¹ *Report*, s.13.

⁵² *Report*, s.13-14.

⁵³ *Report*, s.14.

⁵⁴ *Report*, s.18.

seminerden bağımsız idi. Seminer'in hiç kurulmaması gerektiği inançlarını muhafaza etmekle birlikte, bu semineri idare etmek ve geliştirmek için çalışmaya koyuldular: Çocukların fidyelerinin ödenmesi⁵⁵, küçük bir matbaa makinası, Arapça karakterler seti ve bir dokuma tezgahı satın alınması, küçük bir kütüphane teşkili ve diğer bir yıllık harcamalar için yardım toplamaya başladılar⁵⁶.

Tatar ülkesine ve Çerkezistan'a yönelik faaliyetlerde bulunmak üzere İrlanda'da bir misyonerlik cemiyeti kurmak amacıyla 14 Ağustos 1819 tarihinde Rotunda'da bir toplantı yapıldı. Lord Viscont De Vesci'nin başkanlık yaptığı toplantıda evvela Sultan Katı Giray Kırım Giray'ın Rus Çarı Aleksandr'a mektubu, Prens Golitsin'in Çar'ın isteği ile Çar'ın kendisine sunulan planı onayladığına dair Sultan'a mektubu, Sultan'ın Edinburg Misyoner Cemiyeti'ne gönderdiği ve planının da ekli olduğu mektubu ve bu planı onayladığını ve bunun tahakkuku için dört misyonerini vermeyi kararlaştırdığına dair söz konusu Cemiyetin toplantısının kararı okundu⁵⁷.

Sultan Katı Giray toplantıda heyecan dolu bir konuşma yaptı. Bölgenin haritası üzerinde maksadını, bunun nasıl bir çalışma olacağını ve bu konunun önemini anlattı. Daha sonra Sultan Katı Giray'ın sunduğu plan ve söz konusu gayri Hıristiyan milletlere Hıristiyanlık propagandası yapmak fikri uygun görüldü. Tatar ülkesi ve Çerkezistan'a misyonerler göndermek amacıyla bir cemiyet kurulması projesi oybirliği ile kabul edildi⁵⁸.

Sözkonusu cemiyetin adı "The Centre of its Operations to be the Crimea" olarak belirlendi. Cemiyetin işlerinin yürütülebilmesi amacıyla üye sayısı 15'ten az olmamak üzere bir komitenin tayini kararlaştırıldı⁵⁹. İskoç Misyonerlik Cemiyeti Sultan Katı Giray'ın planını gerçekleştirmek için dört misyoner göndermek hususunda onunla anlaştu. Bunlar Tatar ülkesi ve

⁵⁵ Bir çocuğun fide parasını ödeyen, çocuğa isim vermek hakkına sahip olacak ve fidyeyi ödeyen kişiye çocuğun sağlığı ve gelişimi hakkında düzenli olarak bilgi verilecekti.

⁵⁶ *Report*, s.18, 22.

⁵⁷ *Report*, s.5.

⁵⁸ *Report*, s.5-6.

⁵⁹ Söz konusu komitenin başkanlığını Lord Viscount De Vesci; başkan yardımcılıklarını Lord Viscount Lorton, Dr.Radcliffe ve Judge Day; üyeliklerini W.Allen, W.Bushe, G.Cash, J.Clark, J.Ferrier, A.Ferrier, W.Gilbart, A.Guinees, W.C.Hogan, Yarbay Hawkshaw, S.Lefroy, Dr.C.H.Orpen, J.H. Singer, J. Syng ve R.Warren; muhasebeyi George La Touche; Sekreteryayı ise P.A.Singer ve B.Digby teşkil ediyorlardı. *Report*, s.4.

Çerkezistan'da İncil propagandasına başladılar. İskoç Misyoner Cemiyeti'nin bu faaliyet için ayırdığı fonun özellikle bu maksada yönelik olarak kurulan sözkonusu cemiyetin muhasebesine aktarılması kararlaştırıldı. Büyük bir kalabalıkla yapılan genel kurulda kararlar oybirliğiyle kabul edildi⁶⁰.

Misyonerlik kaynaklarında gerek Sultan Katı Giray'ın gerekse büyük bir heyecanla başlanan Kırım ve Kafkasya'daki insanlara yönelik olarak bir Seminer açma teşebbüsünün akibeti konusunda bir bilgiye rastlayamadık. Muhtemelen İskoç misyonerlerinin endişe ettikleri gibi çeşitli sebeplerle teşebbüs akim kalmış veya başlandığı halde beklenen verimin alınmadığı görülerek kısa sürede durdurulmuştur. Herhalde o dönemde yazılan misyonerlik kaynakları başarısızlıklar üzerinde durarak morallerin bozulmasına meydan vermemek için bu tür konulardan bahsetmemektedirler⁶¹.

Astrahan'da İranlılara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin ilk meyvesi ise 1823 yılında Mirza Muhammed Ali isimli bir genç olmuştur. Bir Müslüman naibin oğlu olan bu şahıs misyonerlerle Türkçe, Arapça ve Farsça öğretmeni olarak tanışmıştı. Onlarla dinî konularda sohbetlere başladı. Kısa bir süre sonra da babasının ve arkadaşlarının tepkilerine rağmen Hıristiyanlığı benimsedi. Astrahan'daki Ortodoks Piskoposun vaftiz olarak Ortodoks cemaate katılma teklifine karşılık, O, Din İşleri Bakanı Prens Goltitsin vasıtasıyla İmparator Aleksandr'a bir mektup yazarak vaftizinin kendisini Hıristiyanlığa döndürenlerce yapılmasını istedi⁶². Bu talep kabul edildi ve böylece İskoç misyonerlerin Protestan Hıristiyanlaştırdıklarını vaftiz etme hakları onaylanmış oldu. Muhammed Ali'nin İskoç misyonerler Glin, MacPherson ve Ross vasıtasıyla vaftiz edilme töreninde Rumlar, Türkler, İranlılar, Fransızlar, İngilizler, Almanlar ve Ermeniler hazır bulundu. Tören herkesin anlayabilmesi için İngilizce, Türkçe ve Farsça yapıldı. Ancak Muhammed Ali, misyonerlik kaynaklarının ifadesiyle, "Kafkaslardaki Rus yönetiminin tekeli ve kıskanç tavırları neticesinde" 1825 yılında Rusların hizmetine girerek misyonerlik faaliyetlerinden uzak dur-

⁶⁰ *Report*, s.5-7.

⁶¹ Doç.Dr.Hakan Kırımlı'nın bizimle cömertçe paylaştığı bilgilerine göre, muhtemelen 1789'da doğan Katı Giray, 1820'de bir İskoç burjuva ailesinin kızı olan Ann Neilson ile evlenmiş, daha sonra Kırım'a yerleşerek Rusya Devleti'nin hizmetinde önemli görevlerde bulunmuştur. Oğlu Nikolay Aleksandroviç Sultan Kırım Giray, tanınmış bir araştırmacı ve muteber bir şahsiyet olarak Kırım'da yaşamış, diğer çocuklarından olan torunları başta Rusya ve Almanya olmak üzere muhtelif ülkelere dağılmışlardır. Sayın Kırımlı'ya verdiği bu değerli bilgiler için teşekkür ediyoruz.

⁶² MGB, s.100.

maya mecbur edildi. Rus hükümetinin kendilerine karşı bu tavrı misyonerlerin menfaatlerini ve ihtida hareketlerini olumsuz etkiledi⁶³.

Protestan misyonerlik kuruluşlarına hoşgörüle bakan ve onları hi-maye eden Çar Aleksandr'ın 1825 yılında ölümü, ele aldığımız bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini desteksiz bıraktı, durma noktasına getirdi. Yeni Çar I. Nikola (1825-1855), Aleksandr'ın yarattığı mistisizm ve dinî vecd havasını dağıtarak disiplin ve askerî şiddete dayanan bir yönetimi benimsedi. Sansür, istibdad ve sıkı kontrole dayalı merkezî bir idare kurdu⁶⁴. Çar Aleksandr'ın himayesi altında sadece Ruslara değil İmparatorluk içerisindeki dinsizlere ve Müslümanlara yönelik faaliyetlerde bulunan Russian Bible Society, kendisine karşı gelişen büyük muhalefetten dolayı çalışmalarını durdurma noktasına getirdi. Cemiyetin başkanı ve aynı zamanda Din İşleri Bakanı olan Prens Golitsın hem başkanlıktan hem de bakanlıktan ayrıldı. Cemiyetin sekreteri olan M.Popov, bazı kısımları Rum Ortodoks Kilisesinin doktrinindeki Hz.Meryem anlayışına aykırı olan bir kitabın basımına izin verdiği için mahkemeye verildi. Bible Society'in Astrahan'daki misyonerlerinin, Henry Martyn'ın tercümesini yaptığı yeni ve doğru Farsça Yeni Ahid'i basmayı istemeleri üzerine, bu yeni politikanın bir gereği olarak kendilerine Ahdi Atıklarının Tatarca nüshasının üç piskoposa sunulması ve ancak onların izni çıkarsa basımın mümkün olabileceği söylendi⁶⁵.

İskoç ve Moravya Misyonerlik cemiyetleri, 1825 yılında İmparator Aleksandr'ın ölümünden sonra karşılaştıkları bu tür zorlamalar, kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve yerli kabilelerde istedikleri sonucu alamamak gibi sebeplerle misyonerlerini çekme kararı aldılar. Karas'daki yerleşimleri bir müddet daha sürmekle birlikte Misyonerlik cemiyetleri Rus dominyonları ile Çin arasındaki Moğollara yöneldiler. Astrahan'daki bazı misyonerlerini buralara kaydirdılar⁶⁶.

London Missionary Society isimli 1795 yılında kurulmuş bir başka misyonerlik cemiyeti 1817-1819 yılları arasında Irkutsk'da 1819-1823 yılları arasında Astrahan veya Sarepta'da faaliyet göstermiştir. Rahm isimli mis-

⁶³ MGB, s.101; Mirza Muhammed Ali (1802-1870), Hıristiyanlığa geçtikten sonra adını Aleksandr Kasımoviç Mirza Kazem Bek olarak değiştirmiş; Rusya'nın önde gelen Şarkiyatçılarından birisi olmuştur. Bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bk. Agababa Kasumoglu Rzayev, *Muhammed Ali M. Kazem Bek*, Moskova, 1989.

⁶⁴ Kurat, s.319-322.

⁶⁵ MGB, s.101.

⁶⁶ MGB, s.101, 104-105; Pyatnitskiy, s.51.

yonerlerinin 1821, 1822 ve 1823 yıllarında Kalmukları ziyaret etmesinin dışında bu cemiyetin bölgedeki faaliyetleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz⁶⁷.

İsviçre Basel Misyonerlik Cemiyeti 1816 yılında kurulmuştur. Kuruluşunu takip eden ilk yıllarda İngiliz ve Hollandalı misyonerlik cemiyetlerine eleman yetiştirmiş, 1820 yılında kendisi de misyoner göndermeye başlamıştır. Makalemizin baş kısmında ifade ettiğimiz gibi, Rus imparatorları hâkimiyetleri altına aldıkları bölgeleri Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasını takip ediyorlardı. Bu cümleden olarak 18. yüzyıl başlarından itibaren imparatorluklarında ve bilhassa konumuz olan bölgede Alman kolonileri oluşturmuşlardı. Bu Alman kolonilerinin bir tanesi Georgievsk yakınlarında diğeri de biraz daha kuzeyde Macar'da kurulmuştu⁶⁸. Kendilerine Süeb denilen bu insanlar Tiflis ve civarında da Alman yerleşimleri kurmuşlardı. Bunlar 1821 yılında Basle misyonundan kendilerine genç misyonerler göndermelerini istediler. Basel'in yöneticileri bu talebi hem eski Şark kiliselerine, hem de o civardaki Müslümanlara ulaşabilmek için bir fırsat olarak değerlendirdiler⁶⁹. Basle misyonerleri, burasını, İran'dan Mısır'a ve Kuzey Afrika ülkelerine kadar geniş bir bölgeye hem kolayca ulaşılabilir ve hem de gerektiğinde oralardan kolayca kaçarak sığınabilecek bir yer olarak görüyorlardı⁷⁰. Bu itibarla Rus Çarı ile görüşerek tenzibini almak ve bir koloni kurabilmek için misyonerleri Dittrich ve Zaremba'yı 1821 yılında Petersburg'a gönderdiler⁷¹.

Çar Aleksandr daha önce İskoç misyonerlerine verdiği destek ve yakınlığı Basel misyonerlerine de gösterdi: Yabancı misyonlar Hıristiyan olmayan toplulukları, yani Müslümanları Hıristiyanlaştırmak için çalışacaklardı. Hıristiyanlığı kabul edenleri vaftiz etme hakkı dahil bütün haklar kendilerine de tanınacaktı. Çalışmalarında başarılı olabilmeleri için kendisinin yapabileceği bir şey olursa doğrudan kendisi ile temasa geçmelerini istedi. Misyonerler Transkafkasya'yı gezip uygun buldukları bir yerde kolonilerini

⁶⁷ Cemiyetin 1819 yılında Selinginsk'de, ertesi yıl da Khodon ve Ona'da istasyonlar açarak 1842 yılına kadar buralarda kaldığını biliyoruz. MGB, s.97, 106.

⁶⁸ *Les Enfants Enlevés par les Tcherkesses*, (Bundan sonra *Tcherkesses*), Paris, 1870, s.9-10.

⁶⁹ *Tcherkess*, s.10.

⁷⁰ Richter, s.97.

⁷¹ Eli Smith, *Researches of the Rev.E.Smith and Rev.H.G.O.Dwight in Armenia*, Boston, 1833, s.301.

kurabileceklerdi. Kendilerine bir matbaa kurma, Eğitim Bakanlığı'nın denetimine açık bir ilkokul ve daha üst seviyede eğitim yapmaya yönelik bir başka okul açma izni verildi⁷².

Basel misyonerlerinin hedefleri dört noktada toplanıyordu: İncil'i buralarda yaşayan insanların kullandığı bütün dillerde dağıtmak, buralardaki insanlar tarafından kullanılan belli başlı dilleri öğrenmek, ilkokulu bitiren İranlı ve Tatar çocukları için bir kolej ve İncil ve Protestan kitaplarının tercümesi için bir basımevi açmak⁷³.

Dittrich ve Zaremba'ya Petersburg'da üç misyoner daha katıldı. Bunlardan bir tanesi orada öldü. Dördü 1822'de gerekli dilleri öğrenmek için Astrahan'a geldiler. İskoç misyonerlerinin Karas'tan vazgeçip Astrahan'a yönelmeleri üzerine Karas'taki çalışmaları Basel Misyonu sürdürdü. Misyoner Lang burada kaldı, Keing ise Macar'a gönderildi⁷⁴. Misyoner Dittrich Rus Transkafkasyası'ndaki Alman Süeb kolonilerine bir kilise organizasyonu şeması çizdi. Diğer misyonerler onların yöneticileri oldular. Hastalık ve diğer sebeplerden ancak 1823 baharında Tiflis'e ulaşabildiler⁷⁵.

Misyonerler Rus Transkafkasyası'nda İran sınırına yakın bir yerde bir koloni kurmak istiyorlardı. Ancak bölgenin valisi Yermolov buna izin vermedi. Bununla birlikte misyonerler olarak istedikleri bir şehir veya köye yerleşip çalışmalarını yürütebileceklerdi. Hıristiyan olmayanlardan Hıristiyanlığa çevirdikleri olursa vali onların vaftiz edilerek söz konusu cemaate katılabilmeleri için ağırlığını koyacaktı. Eylül başlarında Şuşa'ya gitmek için Tiflis'den ayrıldılar. Helendorf'da misyonerlerden biri öldü. Kalanlardan Dittrich ve Zaremba ilk ziyaretlerinde Karabağ dağlık bölgesindeki Şusa'nın misyonlarının merkezi olmasını kararlaştırdılar⁷⁶.

Basel misyonerleri bir müddet bütün çalışmalarını Müslümanlara yönelttiler. Ancak Müslümanları Hıristiyanlığa döndürmenin neredeyse imkansız olduğunu kısa bir süre içerisinde anladılar. Kendilerine daha fazla ilgi gösteren büyük sayıda bir Ermeni topluluk bulunca onlara yöneldiler. Bunlar için İncil'in ders kitabı olarak okutulacağı okullar açmak fikriyle

⁷² Smith, s.302.

⁷³ Richter, s.98.

⁷⁴ *Tcherkesses*, s.10.

⁷⁵ Smith, 302; Richter, s.98 - 99.

⁷⁶ Bununla birlikte yolculuklarını Shamakhy ve Bakü'ye kadar sürdürdüler. Smith, s.303.

Tiflis'teki Nerses Piskoposluğu ve Eçmiyadin Katogikosluğu'na mektuplar yazdılsa da cevap alamadılar⁷⁷.

Şuşa'da bulunan Dittrich Almanya'ya dönünce, o zamana kadar Karas'da kalan Hohenacker, Zarembo'nun yalnız kalmaması için Şuşa'ya gitti. Pfander ve Woehr da onlara katıldılar. Zarembo Rusça öğretmek için bir okul açtı. Ermeniler ve az sayıda Müslüman bu okula kaydoldular. Dinî metinler yegane ders malzemesiydi. Öğrencilerden etkiledikleri oluyordu. Bu arada Cemiyet iki misyoneri Ermenilerle ilgilenmekle görevlendirdi. Bir ara Şuşa ve Karas misyonlarının aynı koloninin branşları olarak birleştirilmeleri söz konusu oldu ise de daha sonra böyle bir birleşmenin uygun olmayacağı görülerek bundan vazgeçildi. Misyonerlerden Haas, Şuşa'ya gelmek için harekete geçtiyse de İran Savaşı'nın çıkmasıyla Kafkasların öteki tarafında kaldı⁷⁸.

1827 yılında Basel misyonerleri Şuşa'da toplandılar ve yeni şartları göz önüne alarak bir hareket planı hazırladılar. Beş kişiydiler. Buna göre Zarembo, Pfander ve Hohenacker Müslümanlar arasında çalışacaklar ve zamanlarının büyük bir kısmını seyahate ayıracaklar, diğerleri ise Şuşa pazarlarında halkla temas kurmak ve Türkçe kitap ve broşür hazırlamakla zamanlarını geçireceklerdi. Bu plan çerçevesinde Şeki, Şirvan, Bakü, Dağıstan, Derbent, Nahçıvan ve Erivan ziyaret edildi. Türkiye'ye geniş bir tur yapıldı. Başlangıçta misyonlarının öncelikli hedefi olan İran o zaman için gereksiz görülmüştü. Daha sonra savaş sebebiyle gidilemedi. Bilahare Pfander Arapça ve Farsça öğrenebilmek ve bir müddet de İran'da kalmak düşüncesiyle Groves'e katılarak Bağdat'a gitti⁷⁹.

Alman misyonerler Müslümanlara yönelik çalışmalarında esas olarak "Allahtan af ve İsa'ya bağlılık" üzerinde durdular. Köylerde evleri ziyaret ederek, şehirlerde ise pazarlar, hanlar ve kervansaraylarda propaganda ya-

⁷⁷ Smith, s.304.

⁷⁸ Smith, s.306.

⁷⁹ Smith, s.306-307. 1825 yılında Basel Misyonu'nda çalışmaya başlayan Karl Gottlieb Pfander, önemli bir dilci ve teologdur. Bilhassa Müslümanlar arasında çalışmakla görevlendirilmiş ve 1865 yılında ölünceye kadar 40 yıl boyunca bu görevini sürdürmüştür. İlk oniki yılını Transkafkasya'daki Basel Misyonu'nda (1825-1837), 14 yılını Kuzey Hindistan'da ve son yedi yılını da (1858-1865) İstanbul'da geçirmiştir. 19. yüzyılda Müslümanlar arasında çalışan misyonerlerin en önemlilerinden biridir. Bağdat'a kadar Fırat kıyısındaki ülkeleri ve Kuzey Batı İran'ı gezdi. Yazmış bulunduğu *Mizanü'l Hak* (The Balance of Truth) isimli eseri Protestanların Müslümanlığı tenkid eden en önemli kitaplarındandır. Arapça, Türkçe, Farsça, Hinduca ve İngilizceye çevrildi. Bu kitap Müslümanlar arasında çalışan her misyonerin el kitabıdır. Richter, s.100-101.

pıyorlardı. Lang, Alman kolonileri arasındaki çalışmalarının yanısıra İnci-li tanıtmaya için bir Tatar yerleşiminden diğerine mütemediyen gezdi. İmparatorun koruması altında olmalarına rağmen bir seferinde Nuha'da saldırıya uğradılar, ölümden döndüler. Dittrich ve Haas ise Ermenilerle ilgileniyorlardı. Rus İmparatorluğu kanunları Ortodoks Kilisesi'ne girmek dışında bir Hıristiyan mezhebinden diğerine geçişi hoş görmediği için, Basel misyonerleri, müstakil bir Protestan kilisesi kurmak yerine, eski kiliselerin yeni bir ruhla canlandırılmasına çalışmak suretiyle Ermeniler arasında rahatlıkla faaliyetlerini yürütebileceklerini düşünüyorlardı. Şemahı ve Bakü'yü sık sık ziyaret ederek Ermeniler arasında taraftar toplamaya başladılar. Kafkasların her iki yanında ve hatta İran ve Mezopotamya'ya kadar uzanan bölgede propaganda turları yaptılar. Bu şartlarda misyonerler çalışmalarını Ermenileri "aydınlatma" ve Müslümanları Hıristiyan yapmaya hasrettiler⁸⁰.

Misyonerler Şuşa'ya geldiklerinde burada bir okul yoktu. Burada eğitim tamamen din adamlarının patronajı altında değildi. Bir kız okulu açabilmek için gayret ettiler. Ancak olumlu bir sonuç alınamadı. Yerlilerden öğretmen olabilecek bir kimse bulamadılar. Moskova Lisesi'nden bir erkek öğretmen bulunarak 1827 baharında erkek çocuklar için bir okul açıldı. Kısa zamanda öğrenci sayıları 130'u buldu. Orada okuma, yazma, matematik ve gramer öğretildi. Okuma parçaları olarak dinî metinler seçiliyordu. Daha sonra bu öğretmenin ayrılmasıyla okulu evlerinde açtılar. Buradaki eğitimde din daha bir ağırlıklıydı⁸¹. Misyonerlere okul faaliyetlerinde bir zorluk çıkarılmadı. Ağustos 1831 itibarıyla misyonerlerin beş okulu vardı⁸².

Basım çalışmaları misyonerlerin önemli faaliyetlerinden bir tanesi idi. Rusya'da basın serbestti ancak sansür yoluyla sonunda din adamlarının kontrolündeydi. Rus sansür kanununa göre basılacak dinî kitapların, Rusça ise Petersburg'daki Sinodluk, Almanca ise aynı şehirdeki Luthercilerin temsilcileri, Katoliklerle ilgili ise Katoliklerin Piskoposu ve Ermenice ise Ermeni Piskoposu tarafından incelenmesi gerekiyordu. Bu şekilde bazı kitaplar basıldı. Misyonerlerin sadece Ermenice karakterleri vardı. Dittrich, kitapları hazırlamak ve yayın işleriyle ilgileniyordu. Dittrich, Yeni Atik'i tercüme etti. British and Foreign Bible Society basım masraflarını üst-

⁸⁰ Richter, s.99; Smith, s.308 - 311.

⁸¹ Smith, s.314-315.

⁸² Smith, s.325.

lendi. Ermeni dinî otoriteleri bu tercümelerden pek memnun kalmadılar. Tasdikte zorluklar çıkardılar⁸³.

Misyonerlerin Müslümanlara yönelik ve Türkçe kitaplar hazırlamalarına yukarıdaki türden bir engel yoktu. Ancak kitap hazırlıklarında uzun müddet yerli yardımcı bulamadılar. Ermeniler Türkçe yazamıyorlardı. Müslümanlar da misyonerlerin görüşlerinin yayılmasına alet olmak istemiyorlardı. Nihayet uzun yıllar İran'da kalmış Ermeni asıllı bir çocuk buldular. Rusçasını ilerletmek için Şuşa'da Zaremba'nın derslerine katılmak suretiyle misyonerlerle tanışmıştı. Sonraki yıllarda onlara tercüme hususunda yardım etti. Hıristiyanlığı övücü ve Müslümanlığı yeric bir broşür hazırladı. Ahd-i Atik'i çevirdi. Kutsal kitaplardan parçalar tercüme etti. Honeacker, bölgenin Türkçesinin gramerini yazma çalışmasında belirli bir merhale kaydetti. Türkçenin bu lehçesinde daha evvel hiç bir kitap yoktu. British and Foreign Bible Society Astrahan'a Arap alfabesinde bir hurufat takımı yollamayı vaad etmişti. Ancak bunlar İrani karakterlerden çok farklı olduğu için kaliteli bir netice alınamadı. Farsça İncil Londra'da basıldı⁸⁴.

Protestan misyonerlerine Akdeniz bölgesindeki en büyük engelleme Katolik papazlardan geliyordu. Burada ise böyle bir problem yoktu. Misyonerlerin çalışma alanı içerisinde olan Şamahı'da Cizvitlerin bir misyonu vardı ve İsfahan'daki misyonlarının bir kolu durumundaydı. Bölge, çoğu Katolik Avrupalı tüccarların ziyaret yeri olarak bilhassa seçilmişti. Hatta buraya gönderilen ilk misyoner, 1687 yılında öldürülmüştü. Buna rağmen bölge çok önemli kabul edildiği için iki tane daha misyoner gönderilmişti. Zaman içerisinde Eçmiyazin'deki Ermeni dinî otoriteler de Protestan misyonerlere Katolikler gibi bakar olmuşlardı. Problemler çıkardılar. Rus otoriteleri önlerine gelen bu meselelerde misyonerleri Ermenilerin işlerine karışıyorlar gibi aldılar⁸⁵.

Tabanlarına yönelik Protestan misyonerlik hareketünden rahatsız olan Eçmiyazin Patrikliği Rus mahkemesine müracaat ederek Dittrich'in hazırladığı İncil'in modern Ermenice'ye tercümesine karşı çıktı. Vali de Protestan misyonerlerin muhalifi idi. Basel misyonerlerinin Müslüman gençler

⁸³ Smith, s.318-320; 1936 yılında kaleme alınan bir rapora göre Basel misyonerlerinin bastıkları Ermenice kitapların sayısı 11.697, Farsçaların 728, Türkçeler 147 ve İbraniceler de 100'dür. Bk. Pyatnitskiy, s.50-51.

⁸⁴ Smith, s.307-308.

⁸⁵ Smith, s.321, 324.

yerine veya onlardan daha çok Ermeni gençliği arasında müessir olmasından memnun kalmamışlardı. "Bunların dinî faaliyetleri yanında, başka türlü tehlikeli faaliyetlerde de bulunmalarından" endişe ediyorlardı⁸⁶. Misyonerler İngilizlerin gizli müttefiki ve Rus tesirinin düşmanı şeklinde tanımlandı. Dolayısıyla misyonerler Rusların Kafkasya'daki hâkimiyet ve etkilerinin zayıflamasına sebep olabilirlerdi. Bu meyanda I. Nikolay 5 Temmuz/23 Ağustos 1835 tarihinde bir emir vererek Basel misyonunun çalışmalarını durdurdu. Ermeni Kilisesi içinde veya Müslümanlara yönelik her tür çalışma yasaklanıyordu. Rus dominyonlarındaki diğer Hıristiyan kiliselerinde ve Müslümanlar arasında sadece Rus Devlet Kilisesi'nin çalışmasına izin veriliyordu. Sadece, Karas'ta bulunan Lang, 1840 yılına kadar oradaki görevini sürdürdü. Basel misyonu Kafkasya'daki çalışmalarını yeniden sürdürebilmek için bir müddet bekledi ise de bir şey değişmedi. Misyonun dağılması üzerine Alman yerleşimlerinde papaz olarak kalan misyonerler, başta *Church Missionary Society* olmak üzere Anadolu'daki ve Hindistan'daki İngiliz misyonerlik cemiyetlerinde çalışmalarını sürdürdüler⁸⁷.

Bu çalışmamızda 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve civarına yönelik Avrupalı Protestan misyonerlik faaliyetleri, kendi kaynaklarına dayanılarak, buralara misyonerler gönderen cemiyetler bazında ele alınmıştır. Bunlar, muhtemelen bu coğrafyadaki misyonerlik faaliyetlerinin en önemlileridir. Haklarında geniş bilgimiz olmamakla birlikte, başka kurumlarca da bölgede misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir. Bunların başında Çar I. Aleksandr'ın desteği ile 1812-1813'de Petersburg'da kurulan Rus İncil Cemiyeti (Russian Bible Society) gelir.

İmparator Aleksandr tarafından desteklenen ve Prens Golitsin'in başkanı olduğu Rus İncil Cemiyeti⁸⁸, Tataristan ve Rusya'daki misyonerlik faaliyetlerinde yıllarca İskoç, Londra ve Moravyalı misyonerlerin seyahat ve

⁸⁶ Pyatnitskiy, s.51.

⁸⁷ *Tcherkess*, s.10; Richter, s.102-103. 1842 yılında Shemacha'da Basel misyonerlerinin yetiştirdiği bir grup Ermeni, Ermeni Kilisesi içerisinde küçük bir Protestan cemaati kurdular. 1866 yılında Rusya Protestan Luteran Kilisesi'ne bağlanmalarına izin verildi. Bk. Richter, s.103.

⁸⁸ M.Julien isimli bir misyonerin 1819 yılında Rusya'ya yaptığı bir geziden sonraki intübalarda yer aldığına göre, söz konusu cemiyet/cemiyetler Çar ailesinden, münferid şahıslardan ve hatta Kafkas, Gürcü ve Mingrelia han ve prenslerinden yardım almıştır. *The Panoplist and Missionary Herald*, Boston, S.10, C.XV, Ekim 1819, s.452-453. Bu cemiyet ve cemiyetin genel kurullarında Prens Galitsin'in bu cemiyetin başkanı olarak yaptığı konuşmalar için bk. *The Panoplist*, Boston, S.9, C.XIII, Eylül 1817, s.435; *The Panoplist*, Boston, S.7, C.XIV, Temmuz 1818, s.351; *The Panoplist*, Boston, S.8, C.XIV, Ağustos 1818, s.390.

bakım masraflarını karşıladı. Muhtelif cemiyetlere mensup misyonerlerce modern Rusça, Moğolca ve Türk-Tatar diline tercüme edilen kutsal metinlerin basım masraflarını Rus İncil Cemiyeti karşıladı. Cemiyet büyük ölçüde Petersburg'daki İncil Cemiyeti vasıtasıyla London Mission Society'nin Selinginsk'deki misyonunu üstlendi⁸⁹. Rus İncil Cemiyeti, British and Foreign Bible Society ile işbirliği yaparak Eski Ermenice İncili yeniden basıp dağıttı. 1815 ve 1817 yıllarında toplam 5.000 İncil ve 4.000 Yeni Ahid basıldı ve Rus Ermenistanı'na dağıtıldı⁹⁰. 1826 yılında Russian Protestant Bible Society kuruldu. Bu iki cemiyetin yerini daha sonra The Russian Society for the Distributing of the Scriptures aldı⁹¹.

Bunlardan başka Çariçe Elizabeth'in Osetlere misyonerler yolladığı, bu misyonerlerin bir kilise inşa ettikleri, ancak çok az insana Hıristiyanlığı benimsetebildikleri bilinmektedir. Osetlere yönelik bu misyonerlik çalışmaları hakkında kaynaklarda daha fazla bilgi mevcut değildir⁹². *American Bible Society*'nin temsilcisi C.N.Richter, İstanbul'daki İncil dağıtımının British and Foreign Bible Society tarafından yapıldığını görerek, Fransız ve İngiliz askerlerine İncil ile moral desteği vermek amacıyla 1854 sonlarında İstanbul'dan Kırım'a, Sivastopol'e giderek orada bir müddet kalmıştır. Ancak bu kalış esnasında yerli ahali ile bu manâda bir temasının olup olmadığı bilinmemektedir⁹³. Çerkezlerle ilgili Amerika'da çıkan ilk kitap olan *Circassia, or, A Tour to the Caucasus* isimli eserin yazarı G.L.Ditson, Urumiye'den yeni gelen bir kişinin, kendisine, Perkins, Wright, Stocking ve Stoddard isimli misyonerlerin (muhtemelen Amerikan) bir düzine yerli yardımcı ile birlikte iki seminer yürüttüklerini ve 60 ile 80 arasında öğrencilerinin bulunduğunu anlattığını nakleder⁹⁴.

19. asrın ikinci yarısında Dünya'daki Protestan misyonerlik faaliyetleri ile ilgili kaynaklarda, *The British and Foreign Bible Society*'nin, İncil'in

⁸⁹ İngiltere'de yayınlanan *Missionary Register* dergisinin 1816-1825 yılları arasındaki sayılarında İmparator Aleksander ve Golitsın tarafından kurulan ve yönetilen söz konusu cemiyetin farklı cemiyetlere mensup misyonerlerin faaliyetlerini nasıl desteklediğine dair bir hayli bilgi vardır. MGB, s.99.

⁹⁰ Richter, s.98.

⁹¹ *Statistics of Protestant Missionary Societies. 1872-73* (Bundan sonra SPMS), London, 1874, s.22.

⁹² Friedrich Wagner, *Schamyl and Circassia*, Edited by Kenneth R.H.Mackenzie, London, 1854, s.58.

⁹³ Samuel Ireneus Prime, *The Bible in the Levant or the Life and Letters of the Rev.C.N.Richter*, Edinburgh-London, 1859, s.44-65.

⁹⁴ George Leighton Ditson, *Circassia, or, A Tour to the Caucasus*, New York, 1850, s.346-347.

bazen tamamını bazen de bir kısmını Kalmuklar, Orenburg Tatarları, Kırım Tatarları ve Gürcüler için basmada yardımcı olduğu bildirilmektedir. 1872-73 yılı Protestan istatistiklerinde, o dönemde Rusya'nın güney bölgelerinde, bilhassa Asya Türkiyesi'ne sınır olan yerlerde bir hayli Protestanın mevcudiyetinden bahsedilmekte ancak daha geniş bilgi verilmemektedir. Muhtelif Protestan misyonerlik cemiyetlerinin söz konusu dönemde Rus İmparatorluğu'nda İncil ve dinî broşür dağıtımları anlatılırken genel ifadeler kullanılmakta, bu dağıtımın yapıldığı yerler söylenilmemektedir⁹⁵.

Moravyalı, İngiliz, İskoç, İrlandalı, Amerikan ve Alman misyonerlerin yanı sıra Hollandalıların da 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'ya ilgi duyduklarını ve gelişmeleri takip ettiklerini görüyoruz. 1818 yılında Kafkasya'yı ve Çerkezleri ziyaret eden Hollanda'nın Odesa Konsolosu, Hollanda Kralı tarafından Karadeniz'e kıyı ülkelerle ticaret imkanı sağlamak vazifesiyle 1823 yılında tekrar Kafkaslara gönderilir. Konsolos, Çerkezleri Hıristiyanlıkla tanıştırmak ve Kafkasları yatıştırmak için buralara misyonerler göndermek konusunda planlar yapar: Hz. Meryem heykelleri onların kendi kültürlerindeki *Merissa* olarak takdim edilmek suretiyle Hıristiyanlık yabancı bir din değil kendilerinin inancı olarak verilecektir⁹⁶. Hollandalıların bölge ile ilgili bu planlarını gerçekleştirip gerçekleştiremediklerini bilmiyoruz.

Protestan misyonerler nezdinde bölgedeki bütün Müslümanlar vahşi ve fanatik, bütün Ortodokslar "sadece adları Hıristiyan olan" cahillerdir. Kendileri böyle görmüşler, dünyaya da böyle tanıtmışlardır. Kafkasya'daki Müslüman topluluklardan biri olan Çerkezleri ve Çerkezlerin Rusların kölesi olmamak için bütün imkânsızlıklara rağmen verdikleri büyük mücadeleyi tanımlayış tarzları bu bakışlarını açıkça ortaya kor: "Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yaşayan milletlerin en vahşileri olan Çerkezler; yakıp yıkmaktan, atları ve kadın, erkek, çocuk demeden insanları kaçırmaktan büyük zevk duyarlar. Onlara karşı koyan tek güç Rusya'dır"⁹⁷.

⁹⁵ SPMS, s. 21-22.

⁹⁶ Taitbout De Marigny, *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia*, London, 1837, s.166-167.

⁹⁷ *Tcherkesses*, s.8. Bu kitap Alman Basel Cemiyeti'nin misyonerlerinden Long'un verdiği bilgilere istinaden yazılmıştır. Aynı misyonerlik kuruluşunun bir diğer misyoneri olan Dittrich'in verdiği bilgilerin önemli ölçüde yer aldığı bölge ile ilgili diğer bir kitap için bk. G.Poulett Cameron, *Personal Adventures and Excursions in Georgia, Circassia and Russia*, Vol.I-II, London, 1845. Bir İngiliz Protestan misyoneri olan W.Wickenden'in Çerkezler ve Şamil'in mücadelesi konusundaki gözlemleri için bk. W.Wickenden, *Adventures in Circassia*, London, 1847 ve aynı yazarın *A Sequel to the Adventures in Circassia*, London, tarihsiz. Bununla birlikte İskoç misyoner Glen, Müslümanlarla girdiği dini tartışmalara geniş yer ayırdığı kitabında, Müslümanlar arasında Protestanlık propagandası yapmanın, onların ne de olsa İsa'yı peygamber olarak tanıyan olmaları sebebiyle, dinsizler arasında çalışmaktan daha verimli olabileceğini ifade eder. Bk. Glen, s.226.

Misyonerler, Müslüman topluluklara Hıristiyanlığı benimsetebilmek için evvela onların inançlarını sarsmaya yönelmişler, İslâmiyeti kötüleyen yayınlar yapmışlardır. Bu tür faaliyetlerin ve yayınların neticesi olarak bir kısım bölge ahalisinin inançları sarsılmış, millî duyguları zayıflatılmış olabilir. Bölgenin Ruslaşmasına direnebilecek insanların bu şekilde en azından elimine edilmeleri itibariyle, 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve civarındaki Protestan misyonerlik faaliyetlerinden en kârlı çıkan tarafın Ruslar olduğu söylenebilir. Rusya, bölgeyi Avrupalı Protestan misyonerlere açarak liberal ve demokrat bir görüntü verirken, onların bölgedeki Müslümanları pasifleştirme veya Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinden kendi yayılcı ve Ruslaştırmacı politikası açısından istifade etmek istemiştir.

Çeşitli Protestan misyonerlik kuruluşlarına bağlı misyonerler, ele aldığımız dönemde ve coğrafyada İncil ve Protestan Hıristiyanlığa dair kitapları bölgede yaşayan toplulukların dillerine çevirmiş ve basmışlar, onlara doktorlar göndererek, okullar açarak ve bu okullarda muhtelif dilleri öğreterek kendilerini benimsetmeye çalışmışlardır. Kitlese bir hareket geliştiremedikleri halde, birkaç örnekte gördüğümüz gibi toplumun üst kesiminin çocuklarına el atarak bazı prensleri kendilerine çekebilmişlerdir. Muhtemelen bunlar marifetiyle inançlarını o topluluklara yaymayı düşünmüşlerse de, söz konusu prenslerin topluluklarından tamamen dışlanması sonucunda bu teşebbüslerinde başarılı olamamışlardır. Fidyelerini vererek hürriyetlerine kavuşturdukları köle çocukların dışında Protestanlaştırabildikleri yerli insanların sayısı pek azdır. Sonuç olarak Protestan misyonerler ele aldığımız coğrafyada yerlilerden ciddi sayıda bir cemaat bırakamamışlardır.

Misyonerler geldikleri ülkelerle ticareti geliştirmek, bir başka söyleyişle geldikleri ülkeler lehine pazar yaratma çabalarında da başarılı olamamışlardır. Bu başarısızlıklarında, herhalde bölgenin bir hayli karmaşık olan etnik ve coğrafi yapısının ve yeterince uzun bir süre buralarda kalamamış oluşlarının bir rolü vardır. Bilindiği gibi bölge, 19. yüzyılda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve İran gibi üç büyük gücün arasında yer almaktadır. Stratejik öneme haizdir. Dünyanın çok fazla bilinmeyen bu köşesi, çok çeşitli bakımlardan misyonerlerin kendi subjektif bakış açılarıyla verdikleri bilgilerle Batı Avrupa ve Amerika tarafından bilinir olmuştur. Kendilerinin de zaman zaman itiraf ettikleri gibi, vahşi, ilkel ve barbar olarak niteledikleri bu insanlar, onların inançlarını benimsemedikleri ve kendi inançlarını değiştirmeye geldiklerini bildikleri halde, onları aralarında barındırarak, hoşgörünün örneğini vermişlerdir.

19. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarındaki Protestan
Misyonerlik Kuruluşları

GÖNDEREN CEMİYET <u>Gönderilen Bölge, Topluluk</u> - İstasyon	Misyoner	Yerli Öğretmen	Okul	Öğrenci	Dönem
MORAVYA MİSYONU <u>Rus Tataristanı, Kalmuk Tatarları</u> - Sarepta - Torgut Ordası	Değişik 2	— —	1 —	— —	1765-1824 1815-1818
İSKOÇ MİSYONERLİK CEMİYETİ <u>Rus Tataristanı, Tatarlar, İranlılar, vs.</u> - Karas - Astrahan - Orenburg <u>Çerkezistan, Tatar Kabileleri</u> - Nazran <u>Avrupa Rusyası, Rus Tatar Kabileleri</u> - Kırım	2 2 2 1 1	1 — 1 — —	— 1 1 — —	— — — — —	1802-1833 1814-1825 1814-1825 1821-1823 1821-1825
LONDRA MİSYONERLİK CEMİYETİ -Astrahan (ve Sarepta)	1	—	—	—	1819-1823
BASEL MİSYONERLİK CEMİYETİ <u>Rus Tataristanı, Kalmuk Tatarları</u> - Karas - Macar <u>Gürcistan, Ermeniler, vs.</u> - Şuşa	6 3 8	1 1 —	— — 4	— — 100	1822-1833 1824-1833 1824-1833
VAFTİZ MİSYONERLİK CEMİYETİ <u>Rus Tataristanı</u> -Nogay Tatar Ordası	1	—	—	—	1823-1824

Kaynak: *The Missionary Guide Book*, s. 91.

THE BASIC PRINCIPLES AND PRACTICES OF THE TURKISH FOREIGN POLICY UNDER ATATÜRK

YÜCEL GÜÇLÜ

The fifteen years during which the Republican Turkey had been in existence under Kemal Atatürk's leadership were filled with an almost incredible activity in every field—including the foreign affairs. Few more surprising metamorphoses were recorded in history than the transformation which in the course of one decade and a half had changed old Turkey into a progressive modern country and a pillar of peace and stability in the Balkan Peninsula, in the eastern Mediterranean and in Western Asia. Turkey enjoyed the respect of all. No one dreamed of interfering in its internal affairs. Its neighbours, far from watching for opportunities to despoil it, were anxious to cultivate its friendship and they welcomed its co-operation in maintaining their common interests. Turkish diplomacy, in the period between the two world wars, wise and moderate as it showed itself, as well as vigorous and far-seeing, could not have accomplished so much if it had not been supported by radical reforms at home removing old shackles and inhibitions and opening the way for a tremendous revival of national energy and for a great development of national resources, both economic and cultural.

The Turkish Constitution of 1924 had reserved a special foreign policy role to the President of the Republic. The President was well acquainted with the nation's diplomatic and security concerns. Atatürk had able lieutenants and devoted followers; but the realism and radicalism that marked Turkish foreign and internal policy since the foundation of the Republic were the fruit of his original genius. In him were embodied, both the superior energy and statesmanship of the born leader. The conduct of foreign policy rested on the characteristics and qualities of the President. Turkey owed its ability to play a role in world politics much superior to its actual resources chiefly to the personality of one man, its head of state.

As a statesman, Atatürk possessed great qualities: intellectual ability to contemplate any situation dispassionately and rationally and think

through the logical consequences of a course of action; marvellous ability to calculate the chances and a highly developed sense of the possible; clear-sighted concentration on the essential objective and inflexible will in driving towards his goal. In his capacity as head of state, Atatürk wielded impressive power owing to the unique prestige and confidence which he enjoyed among his fellow-countrymen. Turkey was indebted for its might to the extraordinary stature of its leader. The strength of Turkish foreign policy lay in the immense driving spirit of Atatürk himself. The successes Turkish diplomacy achieved during the interwar period were the work of one man's mind. Events would almost always later confirm Atatürk's judgements. Predictions on international affairs of the exceptionally able and far-seeing Turkish President proved faultless¹.

Since its foundation in 1923, the Republic of Turkey followed a policy aiming consciously at international peace and neutrality. What the new administration needed most was a breathing-space in which to modernise the country and reorganise its economic life. The chief objective of Turkish foreign policy then was the maintenance of security and stability in the Balkan Peninsula and the Middle East and the furtherance of understanding among the nations of these regions which would save them from being forced into one or other of the fronts into which Europe risked being divided. It was a policy of friendship, reconciliation and guarantee against war, so long as neighbours were willing to respect the integrity and independence of the new Republic and its territories. The foreign policy which Atatürk always inspired and sometimes directed brought Turkey into the comity of Western nations and made new friends with old foes. The welfare of the Turkish nation was his first concern. He saw it in terms of harmony and fraternity; never in terms of war and conquest. Atatürk's influence in foreign relations was for peace. He believed in the brotherhood of man and urged the nations to be friends. Not only was Turkey stable in itself, it was also a stable factor in a distressed and uncertain world, it knew its mind; it knew its friends; it

¹ In 1932, Chief of the General Staff of the United States army General Douglas MacArthur had an interview with Atatürk in which the latter described what he thought to be the likely course of events over the next decade and a half. Germany would start a war in the time period 1940-1945. Italy would be drawn in. France would collapse. The war would spread to encompass the Soviet Union and the United States. Germany would be destroyed. The war would end with the Soviet Union and the United States the only real Great Powers remaining. *Caucasus*, 1, 1951, p. 16.

steadfastly pursued its course; it kept its engagements. From a state which had once been regarded as an intruder in Europe Turkey became under Atatürk's leadership a valuable and progressive member of the European body politic².

After the Lausanne Treaty, which delimited the country's boundaries and determined its place among the nations, the basic foreign policy of Turkey was one of friendship with all its neighbours and non-involvement in Great Power politics. Turkey based its foreign policy on the position of neutrality and had avoided committing itself to membership of either of the two armed camps which were in the process of formation in Europe. What Turkey wanted was to accomplish its internal reconstruction in peace and for that purpose it considered that neutrality was its best policy. The first principle of Turkish foreign policy was, and remained, the close friendly relations with the Soviet Union; the second principle was the Balkan Entente and the third, by 1935, was that of rapprochement with the West—primarily with Britain³.

Cordial bonds united Turkey with the Soviet Union. It was the attitude of the Soviet Union which during the difficult years of the War of Liberation made it easier for Turkey to show Europe a confident and brave front; and it was the Soviet Union's action in renouncing the old Russian capitulations and concessions in Turkey which contributed considerably to the preparation of the way for the country's economic regeneration. The Soviet Union felt that its fight against the West was being furthered by the national revolutions in the Near East which were supplanting antiquated monarchies, dependent on the West, with young and emancipated governments. This in no way implied any community of ideas nor was to be taken as showing that Soviet doctrines had made any headway in Turkey. On the contrary, the new Turkey was quite successful in its endeavours to prevent alien ideological propaganda from taking

² For a detailed account of Atatürk's peaceful intentions in foreign policy, see Roderic Davison, "Peaceful Foreign Relations: An Achievement of Atatürk", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (Review of the Faculty of Political Science of the University of Ankara), 36, 1981, pp. 167-178.

³ Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations", *International Affairs*, 23, 1947, pp. 477-482.

root within its frontiers. It was purely an association of interests that brought together Ankara and Moscow⁴.

As early as 16 March 1921 the government of the Grand National Assembly of Turkey concluded a treaty of friendship with the Soviet Union, in the preamble of which was provided that the two parties affirmed that, in their struggle for liberation, the peoples of the east were at one with the Soviet Union and emphatically proclaimed the right of the peoples of the east to liberty and independence and a form of government in accordance with their own desires. The Turco-Soviet relationship became further closer on 17 December 1925 by the signature of the Treaty of Neutrality and Non-aggression which contained stipulations against joining blocs or forming alliances with third parties which might be directed against the co-signatory and against participating in blockades, boycotts or any policy of encirclement of a financial or economic nature. On 7 November 1935, an agreement was made in Paris to extend the treaty for another ten years.

Turkey and the Soviet Union were neighbours in Asia; they were both vitally interested in the protection of the entrance to the Black Sea; they had avoided any serious ideological quarrel, although their Constitutions and their national cultures and ideals differed so widely. Good relations with Russia, in the context of friendship rather than subordination, guaranteed Turkey's continued security on its long eastern frontier and in the Black Sea. Russia was, moreover, a reliable source of much needed manufactured goods and Turkey's default supplier of war material. Subsequent alliances were viewed as complementary to the relationship with the Soviet Union rather replacements for it. Since the Republic of Turkey came into existence, the main background of Turkish foreign policy had been friendship with the Soviets. For example, when Turkey was elected to the Council of the League of Nations on 17 September 1934, it strongly supported the admission of the Soviet Union the following day⁵.

⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk* (The Grand Speech), Vol. 1, Ankara, 1974, p. 93. See also S.I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları* (Memoirs of a Soviet Diplomat in Turkey), Translated from Russian by Hasan Ali Ediz, Istanbul, 1967, pp. 87-88 and 102-104. Aralov was the first Soviet ambassador at Ankara between 1922 and 1923.

⁵ Ahmet Şükrü Esmel, *Turkey and the United Nations*, New York, 1961, p. 38.

Turco-Soviet friendship was based on powerful military realities. The Soviets were the strongest power on the Black Sea; they shared a long border with the Turks in the Caucasus; if the Mediterranean were closed, stores would have to come from the Soviets and Russia was possessed of armed forces which the Turks were disposed to rate highly. İsmet İnönü, Premier between 1923 and 1937, in particular continually stressed the importance of Turkey's close friendly relations with the Soviet Union. But Turkey's politics were not taken in tow by Moscow. After achieving its complete independence, and while fully preserving it, Turkey meant to observe neutrality between the Soviet Union and the Western Powers⁶.

The prudent maintenance of friendly relations with the Soviet Union did not prevent Turkey from establishing good ties with Britain; from entering into an understanding with Greece which ripened into an alliance; and from concluding pacts with the neighbouring states of the Balkans and Western Asia. The understanding with Moscow was the sheet-anchor of Turkish foreign policy, but once the question of Mosul was settled, Turco-British relations gradually began to improve. One of Atatürk's reasons for desiring friendly relations with Britain arose from his wish to avoid becoming too dependent on one power. He saw that it was necessary to establish cordial relations with Turkey's mighty northern neighbour, the Soviet Union. The sensible policy would therefore be to balance this by correspondingly close relations with Britain, another major power with interest near Turkey. The Turks had shown their pro-British leanings in 1934 by the offer of refuge in Turkish harbours to the British Mediterranean Fleet. Following the Italian conquest of Ethiopia and basically on account of this fact a Turco-British rapprochement started to take shape since 1935. Close co-operation between Turkey and Britain during the Montreux Conference of 1936 leading to the signature of the new Straits Convention further accelerated the pace. According to the British ambassador at Ankara, Sir Percy Loraine, relations with Britain, rather than relations with any other Power, slowly became the keystone of the arch of Turkish policy. Turkey's foreign policy gravitated more and more to harmonisation on the wider issues of peace, security and

⁶ See, in particular, *İsmet İnönü'nün TBMM ve CHP Kurultaylarında Söylev ve Demeçleri (1919-1946)* [İsmet İnönü's Speeches and Statements in the Turkish Grand National Assembly and in the Conventions of the Republican People's Party (1919-1946)], Istanbul, 1946, pp. 280, 292 and 321. Speeches of 5 July 1934, 7 March 1935 and 14 June 1938.

European reorganisation with that of Britain and became more indifferent to France except in so far as French policy followed the British lead. As regards League of Nations affairs Turkish eyes and ears were turned far more hopefully to London than to Paris⁷.

After the conclusion of the Montreux Convention there existed, as Tevfik Rüştü Aras –Foreign Minister for thirteen consecutive years between 1925 and 1938– stated, a complete identity of interests between Turkey and Britain. Turkish overtures for cementing the existing co-operation began shortly after Montreux. Turco-British friendship was further advanced by the cordial reception given to İnönü when he visited London for the Coronation of George VI in the summer of 1937. Speaking of this visit İnönü stated: "It is a pleasure for me to declare that our relations with Britain are based on friendship and real confidence. When I was in Britain I remarked sentiments of sincere friendship towards Turkey among the most authorised individuals of the British nation; and the most responsible statesmen have shown that they would be happy to see me carrying back with me to Turkey sentiments of the sincere and cordial friendship that Britain nourishes towards Turkey. Not only in official but also in private circles confidence and sympathy is manifested towards Turkey. We find Britain's conduct in pursuit of the cause of peace fully in conformity with our spirit. The sentiment of confidence between our two countries will be very useful for the developing of our reciprocal relations, and will be a precious factor tending towards the cause of international peace and towards an atmosphere of security"⁸.

The primary importance of the rapprochement with Britain, however, lay in the belief of all important Turkish statesmen that if it came to a war Britain ultimately must win. After 1934 most leading Turks seem to have been convinced that they lived in a pre-war period. Turkish confidence in British strength was not in question and sprang naturally from Turkey's

⁷ Text of Sir Percy Loraine's speech broadcast on the BBC as tribute to Atatürk on 10 November 1948, the tenth anniversary of Atatürk's death. Loraine was the British ambassador to Turkey from 1934 to 1939. He was one of the most active and influential foreign diplomatic representatives in the Turkish capital at the time. He wrote admirable reports on Turkey and formed a very shrewd opinion of the strength and solidity of the Republican administration. This address has been republished by the British Council on the occasion of the 75th year celebrations of the Turkish Republic. *Turkish Daily News*, Special Supplement on Atatürk, 29 October 1998.

⁸ İnönü's Speeches (1946), p. 323. Speech of 14 June 1937.

own experience on the losing side of the First World War. In 1937, Aras explained to the British Foreign Secretary Anthony Eden that Atatürk believed that the defeat of the Axis Powers was inevitable once Britain had entered the war. Britain had always, and would always, win; and if it could not do so with its own strength, it would always be able to bring in the United States as a final calamity⁹. "Britain", Aras said to Loraine, "was not merely a power, but a world power: it was ubiquitous: its interests lay everywhere"¹⁰. In the pre-war years, while recognising that the Germans were powerful, as they were in 1914, the Turks were also inclined to believe that in a conflict with Britain, they would lose, as they had in 1918¹¹.

Many manifestations of mutual Turco-British good will marked the last few years of Atatürk's presidency. King Edward VIII roused enthusiasm by visiting Turkish ports; a British company of engineers were appointed consultants to the Turkish government for all public works; Messrs. Brassett were awarded the three million pounds contract for building the Turkish iron and steel industry at Karabük, payment to be effected by the sale, through special organisations to be established in Turkey and Britain, of selected Turkish products such as minerals. The process reached its peak in May 1938, when the British government granted Turkey a credit of sixteen million pounds of which six million pounds was to be devoted to armament purchases from British firms, the balance to commercial purchases sponsored by the Export Credits Guarantee Department. Not only complete reconciliation was achieved with Britain, but the growth of the closest and most cordial relations was also registered¹².

After Turkey had been successful in transforming into friendship its traditional enmity towards Russia, its northern neighbour, it turned its attention towards removing, under even more difficult circumstances, the tension existing between itself and Greece, its neighbour across the Aegean. Atatürk and his lieutenants and the Greek Prime Minister Eleftherios Venizelos too, recognised that the persistence of the Turco-Greek quarrels after the exchange of populations effected by the Treaty of

⁹ Foreign Office Papers, Public Record Office, London § henceforth referred to as "F.O." § 371/954/28. Eden (Geneva) to F.O., 26 January 1937.

¹⁰ Ibid., Loraine (Ankara) to Eden, 24 February 1937.

¹¹ Louis Réville, "La Turquie et la crise européenne", *Politique Etrangère*, 5, 1938, p. 504.

¹² F.O. 371/21921.E/3164/67/44. F.O. to Loraine (Ankara), 27 May 1938.

Lausanne was an anachronism. The disagreement with Greece was ended and replaced by close relations. In 1930, Venizelos visited Ankara, where, aided by Atatürk, he inaugurated the Turco-Greek Entente, which developed into a virtual alliance in 1933. The hatchets with Athens were buried. This event marked an outstanding achievement of statesmanship, one which constituted a real landmark in the history of the two nations. The establishment of friendly relations between Turkey and Greece was in a way the consummation of the peaceful policy which had been Atatürk's aim during the past ten years.

As a European power, Turkey had a role among the Balkan states. Since the end of the First World War, some of the Great Powers had been rivals for ascendancy in the Balkan Peninsula; and the tension between certain of the individual states there had if anything become higher than it was at the time of the conclusion of the peace treaties. In view of these circumstances, Ankara was careful to observe in Europe the same policy of neutrality and friendship with everybody which it practised in Asia. Turkey took a leading part in the Balkan conferences and concluded the pact of the Balkan Entente in 1934 with Greece, Yugoslavia and Romania, to guard against aggression in the region. The signatories guaranteed the inviolability of their respective Balkan frontiers and undertook to consult with one another in the event of any threat in their area. The regional feuds were extinguished by the Balkan Entente Treaty; Bulgaria alone abstaining from participation¹³.

Turkey hailed the establishment of a community of interests among the Balkan states, since that would help to insure peace and to eliminate the influence and rivalry of Great Powers. Atatürk greatly contributed to the idea of co-operation between the Balkan countries and to the continuation and preservation of peace in the region. The Balkan Pact, Premier İnönü told the Grand National Assembly, was an instrument of great value for international reconciliation. It was fundamental to Turkish thinking that war must be kept out of the Balkans and, if this proved impossible, that a common Balkan response against an external threat be assured. Equally fundamental was that the Balkan states must be prevented

¹³ *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)* [The First Ten Years of the Republic and the Balkan Pact (1923-1934)], Publication of the Directorate General of Research and Policy Planning, Ministry of Foreign Affairs of Turkey, Ankara, 1973, pp. 308-368.

from squabbling among themselves. Indeed, these two principles were linked because if Balkan harmony could be assured it was much more likely that the peninsula could be insulated against external threats and also more probable that internal problems would not spread prompting the Great Powers to intervene, as in 1914. As the most powerful regional state, Turkey took a lively interest in all Balkan questions and tended to set its strategic frontier on the Danube. It is in this context that Turkey was the moving spirit in the efforts to reconcile differences between the other members of the Balkan Entente and Bulgaria¹⁴.

Turkish friendship with the Balkan Entente partners stood all strains and developed. Turkey endeavoured to act as mediator for the settlement of all Balkan disagreements. Aras became president of the Balkan Entente Council on 9 February 1936 — the second anniversary of its foundation. In an interview which he gave the same day to a representative of the influential newspaper *Cumhuriyet*, he summarised the policy of Entente as "peace and friendship between the Balkan states: peace and order in Europe: finally, world peace. Fidelity to the system of collective security and textual execution of engagements undertaken towards the League of Nations". No effort was spared by Ankara to enlarge the scope of the Balkan Entente. That the Turks watched developments in eastern Mediterranean with growing concern and sought other fields for protection was only natural. Nevertheless right up to the outbreak of the world conflict the Turkish policy remained unswervingly loyal to the principles of the Balkan Entente; and its statesmen sought all possible means to avert the break-up of the Balkan unity.

But the moderating and stabilising influence of Ankara was by no means confined to the Balkan Peninsula. Turkey was also an Asiatic power and it wanted tranquillity on its eastern frontiers. The Four-Power Non-aggression Pact, otherwise known (from its place of signature) as the Saadabad Pact, was concluded between Turkey, Iraq, Iran and Afghanistan on 8 July 1937, in substantially the same form as that in which it had been initialled at Geneva on 2 October 1935. The successful outcome of the negotiations was largely due to the personal efforts of Aras in bringing the parties together in the course of a visit which he paid to Baghdad and Teheran immediately before the signature of the pact. Aras

¹⁴ İnönü's Speeches (1946), p. 292. Speech of 7 March 1935.

was, in particular, instrumental in removing the outstanding difficulties between Iraq and Iran in connexion with the Shatt-el-Arab frontier dispute, thus opening the way to a general settlement. This treaty provided for close and friendly relations among its contracting parties and Turkey's position in the Middle East was thus reinforced. Saadabad Pact was a guarantee of peace on the eastern border of Turkey. Aras thus explained to Loraine that the pact represented a removal of a constant source of anxiety on Turkey's eastern frontiers, a narrowing down by the area of the four contracting parties of the field for speculation in terms of military or power politics helping to close a large region of the south-west of Asia to adventurous policies by ambitious states¹⁵.

Turkey's part in this new pact had been as active and enthusiastic as the part its statesmen had played in helping to arrive at a Balkan Entente. Saadabad Pact marked the first attempt to set up a Middle Eastern security arrangement confined to states indigenous to the area. In part it was designed as a regional bloc at the League of Nations. The first meeting of the permanent council of the pact took place the day the treaty was signed, when it agreed to advance for Turkey a claim to a semi-permanent seat at the Council of the League of Nations analogous to those awarded to Poland and Spain in 1927. The weight of Ankara in regional counsels was never so considerable as it was then¹⁶.

The real beneficiary of the Saadabad Pact, according to Ambassador René Massigli, was Turkey which had managed to re-establish its moral suzerainty and assured its intellectual, economic and political influence over the major Moslem countries of Western Asia. Turkish friendship with the three other signatories of the treaty ripened. Under the direction of Atatürk and as a result of increasing expenditure on armaments, successive five-year plans of self-sufficiency and the construction of important strategic railways, Turkey had risen to a position second to none amongst its neighbours in military strength and efficiency¹⁷.

¹⁵ F.O. 371/20860. Loraine (Ankara) to Eden, 26 July 1937.

¹⁶ *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)* [Montreux and Pre-War Years (1935-1939)], Publication of the Directorate General of Research and Policy Planning, Ministry of Foreign Affairs of Turkey, Ankara, 1973, pp. 151-156. See also F.O. 371/23301. Annual Report on Turkey, 1937. Para. 36.

¹⁷ French Ministry of Foreign Affairs Archives, Paris § henceforth referred to as "M.A.E." §, Private Papers of René Massigli, PA-AP: 217, Note on the Saadabad Pact, 10 November 1938, Vol. 23, p. 5. René Massigli had been a leading figure at the Quai d'Orsay for over a decade and he acted as Political Director. He also served as ambassador of France to Ankara between 1939 and 1940.

Turkey was the leader not only of the Middle East, but also of the Balkan Peninsula. The pre-eminence of Turkey among those both to the eastward and westward was an indisputable fact. It bestrided beneficially both Asia and Europe: its influence extended from the Danube to the northwest frontier of India. The advance of Turkish influence in southeastern Europe and in the Middle East had been most impressive. Turkey was in effect the lynch-pin of the Balkan Entente and the Saadabad Pact. The new Turkey was thus able to strengthen in a remarkable way its position towards its neighbours over what it was in the past. In Europe as in Asia, evidence of Turkey's desire for a liquidation of the old antagonisms was clear. The "Eastern Question", in consequence may be said to have assumed a totally different aspect. It was primarily due to the foresight and energy of Atatürk himself.

Turkey, devoted to peace, confident in its strength, remained the pivot of the Balkan Entente. In particular Turkey adopted the conception of the non-division of Europe into opposing camps; it found that this was no bar, but rather an encouragement, to the development of regional groups such as the Balkan Entente, formed for the defence of regional interests, the cultivation of regional solidarity, and the protection of the Balkan area at least against use as a play ground by the rivalries of Great Powers. Turkey unquestionably was also a bulwark of peace in the Middle East. The stature of modern Turkey in the counsels of the world was seen more clearly than ever before.

By these pacts and alliances Turkey had done more than enhance its importance as the bridge between Europe and Asia and provide for regional collective security. It had assisted in securing a genuine base for peace, since, as a preliminary to signature of the pacts, a number of long-standing quarrels and points of friction were removed. Thus before the Saadabad Pact was signed, Turkey and Iran, Iraq and Iran, Afghanistan and Iran had come to an understanding on boundary disputes and on matters of tribal control, by itself a source of centuries of friction between Turkey and Iran.

Turkey won a signal diplomatic triumph at Montreux on 20 July 1936, where it regained full sovereignty over the Dardanelles and Bosphorus from the Powers which had signed the Straits Convention of 24 July 1923. New fortresses on the banks of the Straits of Çanakkale and Istanbul

heightened both the diplomatic strength and strategic influence of Turkey. Under the terms of the Montreux Convention Turkey controlled the passage of all warships through the Straits, not only in war time but when it might "consider itself to be threatened with imminent danger of war". Turkish friendship was therefore highly desirable to Mediterranean powers and virtually essential to the Black Sea states. Nor was this all. Oil, on account of its weight and volume, was transported whenever possible by sea; Turkish guns commanded the passage through which should pass almost the whole of Russian and Romanian oil exports¹⁸.

During the few years subsequent to the Montreux success an ingenious combination of new diplomatic methods and old won back the district of Hatay to Turkey. In the negotiations on the question the attitude of the Turkish government was conciliatory and correct and only on one occasion the head of state intervened personally in the conduct of the policy which he had so largely inspired. This was at an early stage of the dispute, when he encountered the French unwillingness to meet Turkish demands that the district should obtain local independence by travelling in a special train to an Army Corps headquarters near the southern frontier. France finally agreed with Turkey and made it certain that Hatay would soon be reunified with the mother country. The Turkish government, with the concurrence of the French and the acquiescence of the League of Nations, had won a decisive victory. Situated at the cross-roads between the Black Sea and the Mediterranean and the Balkans and Middle East, Turkey occupied a pivotal position in French appreciation of that part of the world. As mistress of the Dardanelles, buffer between fascism and the troubled French Moslem Empire and an acknowledged independent power among weak dependencies, Turkey counted. The settlement was a brilliant accomplishment by all standards. Ankara resumed cordial relations with Paris. Under Atatürk's auspices Turkish diplomacy ran from one success to another.

Atatürk was essentially a realist. Facts, not fancies, dominated Ankara. The Turkish leader did not conduct foreign policy from theory, but according to the dictates of geography and the needs of the time. The new Turkey was a medium-sized country with a population of sixteen million

¹⁸ Full text of the Montreux Straits Convention in League of Nations Treaty Series, No. 4015, Vol. 173 (1936-1937), pp. 213-241.

bordering on huge Soviet Union with its two hundred million people and exposed to the influence of the naval powers which dominated the Mediterranean. Thus, no matter how perfect Turkey's political and military machine was, its strength had obvious limitations. One of the great merits of Atatürk was his sober realisation of these limitations and his moderate, realistic foreign policy, which corresponded to the strength of his country¹⁹.

Turkey distinguished itself by scrupulous adherence to its international obligations. It stood by its agreements and treaties with other governments. The Western Powers came to trust Turkey on the grounds of its long-term record of good international behaviour. It showed itself to be reliable in the international arena and responsible of its foreign policy; it also had a good record of internal political stability. Foreign policy of Turkey was broadly based upon popular support and was cautious and pacific. Atatürk, in co-operation with a competent government, concentrated his efforts within the boundaries of his own country, modernised and developed it. Turkey's national energies were almost entirely devoted to developments at home. Abroad its only desire was for the long-term Mediterranean and European peace which would enable it to pursue its programme undisturbed.

In a truly statesmanlike manner, Atatürk repudiated adventurism and expansionism. Non-aggression was the cornerstone of the republic that he raised out of the debacle of the defeat of the Ottoman Empire in the First World War. As Atatürk many times declared, Turkey's foreign policy was peace, friendship and trade with all nations –which called for the use of all resources for internal development and the betterment of the citizen's life. Possibly the most important feature of Atatürk's thinking in matters of foreign policy was to define the national interest strictly in accordance with the country's own need for peace, development, stability and security rather than foreign adventurism. Turkey had no expansionist aims²⁰.

Turkey controlled the Straits; it also had a strong army and a growing navy. The Turkish army was considered by most observers to be far and away the best in the Balkans and Western Asia. Such military force as

¹⁹ See, for example, Dankwart Rustow in Roy Macridis (Ed.), *Foreign Policies in World Politics*, New Jersey, 1958, p. 302.

²⁰ Lorraine's Speech (1948).

Turkey did possess made it the most potent regional power, a major factor in the calculations of all its neighbours. The Turks had a great military tradition. Besides the practices of diplomacy, Atatürk used military demonstration to help achieve policy goals. Since military strength was the obvious measure of Turkey's power, its display served to impress others with that of Ankara's might. Thus, with its wise leadership and supported by a solid military organisation, Turkey acquired a status in the diplomatic arena which made it a factor of importance in world affairs, reaching far beyond the frontiers of the country.

Unbound by any ideological considerations, Turkey showed remarkable adaptation to the changing circumstances of international politics. Turkish diplomacy was so far-sighted and elastic as easily to embrace in friendship all states, possessed of whatsoever form of government, of whatsoever ideological ideas, that subscribed to the doctrine of peace. There were in the Balkans alone various kinds of governments, with varying degrees of autocracy and of democracy: Turkey was the trusted friend of them all. Equally with the Soviet Union and very different governments in the Middle East it was on terms of the utmost cordiality. It, perhaps as vividly as any country in the world, proved that where the ideal of peace was firmly and unswervingly preserved, no friendship was impossible. That was its theory, and that was its practice. Its success was to be judged by the fact that, whereas not much more than a decade ago it had what it considered potential enemies almost all round it, it now could count most of those states as its friends²¹.

The basic stance of Atatürk's diplomacy was clearly respectful of law. For the support of their claims, Turkish statesmen often referred to international law and to its main source, i.e. international agreements and treaties. After the Treaty of Lausanne was ratified on 6 August 1924, it became the international law basis to which Turkish government often referred. The Turkish leadership sincerely believed that international law must be observed.

Since the signing of the Treaty of Lausanne, Turkey had been essentially a status quo power. The Turks had as great a stake in the preservation of peace as had any other status quo country. By the late

²¹ For a fuller discussion of this theme see the article by Roderic Davison, "The Turkish Republic: Fifty Years of Peace" in *World Affairs*, 136, 1973, pp. 164-180.

1920's Turkey had adopted the policy of what came to be described as "collective security". On 31 January 1929 it ratified the Briand-Kellogg Pact renouncing war as an instrument of national policy, thereby becoming the first country to do so after the United States. On 18 July 1932 Turkey joined the League of Nations and became a firm supporter of the principle of collective security against all aggression. Its prestige was high both in east and west. It assumed a full share in the League's activities, being elected to a semi-permanent seat on the council in 1934 with British, Balkan and Western Asian support. In international circles this was considered to be an excellent development. For Turkey was one of the most consistent advocates of a powerful and comprehensive League. Without damaging its friendship towards the Soviet Union, Turkey meant to keep open all ways leading to the West. As such, its delegation to Geneva could work with that of the Western Powers in addressing a familiar range of challenges to international peace and security. Foreign Minister Aras could inspire League attenders and League watchers with passionate speeches for peace.

For Turkey, the League of Nations was an omnibus big enough to reconcile the alliance with the Soviet Union, the Balkan Entente and the relationship being established with Britain and France. The League accomplished what would have been extremely difficult to achieve otherwise, and what Turkey in fact was forced to attempt in the years following the League's collapse. Article 16 of the Covenant of the League, if vigorously upheld, effectively consolidated all three principles of the Turkish foreign policy into one alliance. With the tools of traditional diplomacy, this might never be possible, and in the event the Turks were to find the attempt extremely difficult and fruitless. On 14 November 1935, Aras told Loraine, that the maintenance of peace in a regime of collective security assured by the integral maintenance of the Covenant of the League was the foundation of Atatürk's foreign policy²². On 4 November 1934, İnönü informed Loraine that he hoped that the League could be made a real and effective organism for collective security and an institution of benefit not merely to the few, but impartially to the many²³. Aras himself always insisted on two principles: absolute fidelity to the

²² F.O. 371/19039.E/6710/1213/44. Loraine (Ankara) to Hoare, 14 November 1935.

²³ *Ibid.*, 1011/61. Loraine (Ankara) to Hoare, 4 November 1934.

League and unquestioning discharge of the obligations imposed on Turkey; and that outside these obligations Turkey had no quarrel with any nation²⁴.

Turkey's entry into the League of Nations confirmed its peaceful intentions and its rapprochement to the status quo camp in Europe. The entry marked, in a sense, the end of Turkey's relative isolation from the international community and the beginning of new initiatives in foreign affairs. For a medium power Turkey took an active part in League affairs. It co-operated with League efforts to maintain collective security. It supported Republican Spain and recognised the full implications of Benito Mussolini's policy of regaining the Roman Empire for Italy. The fact that Turkey held a seat on the Council of the League from 1934 to 1937 provided it prestige and influence on an international scale. Turkey was on good terms with almost every state represented at the Geneva Institution and Aras was an energetic figure in its halls. Turkey had a fine performance as a member of the League of Nations.

On the League of Nations, İnönü stated on 14 June 1937 at the Grand National Assembly as follows: "The strength and the weakness of the League has of late been greatly exaggerated. It is utopian to expect the League to settle great problems with ease; it is equally unrealistic to say that the League is of no utility. The reason for the League's present weakness is it is without help of the states which de facto and de jure remain outside it. The Turkish government is loyally and sincerely convinced that it is a useful organisation and intends to pursue a policy in accordance with its principles"²⁵. Atatürk, in his opening speech of the third session of the fifth Grand National Assembly on 1 November 1937, spoke of Turkey's deep attachment to the League of Nations, to which he gave credit for the satisfactory settlement of the Hatay question. He stated that during the difficult phase through which the League was passing the Turkish government, by manifesting its devotion, in all domains, to this international institution continued to follow the course which was most in conformity with the ideal of peace²⁶. Atatürk's support of the League

²⁴ Ibid.

²⁵ İnönü's Speeches (1946), p. 322. Speech of 14 June 1937.

²⁶ See text of Atatürk's speech, in "Speech Delivered by Kemal Atatürk, The President of the Turkish Republic at the Opening of the Grand National Assembly on 1 November 1937", Turkish Government Press, Broadcasting and Tourism Office Publication, Ankara, 1937, pp. 117-129.

accorded well with his Mazzinist approach to the question of nationality. "We must think of the whole mankind as being a single body and each nation as constituting a part of that body. We must not say, 'if there is a sickness in a certain place in the world, what does that matter to me?' If there is such sickness, we must be just as much concerned with it as though it happened right in our midst"²⁷.

Turkey through its support of the League and its participation in ententes and pacts had lent its support to the principle of collective security. Coming at a time when a series of unilateral treaty repudiations had seriously damaged the prestige of international law and all but undermined the League system, it proved that there was at least one Power which had not succumbed to the fascination of *fait accompli* and still retained a proper respect for its international agreements. Turkey's request on 10 April 1936 for revision of the Lausanne Straits Convention by negotiation had thus thrown its weight on the side of international law and peaceful change. In so doing, the reputation for following a consistent peace policy, as well as the moral prestige of having been the first Power to employ methods of peaceful change were secured. The Turkish government had given an admirable example to Europe by the legality and correctness of its policy and shown a spirit of wise and constructive statesmanship²⁸.

Through a number of clearing agreements and provision of financial assistance, Turkey had at the same time maintained close and advantageous economic relations with Germany and these ties, in turn, led to the furtherance of friendship between the two countries. Germany, in addition to sending more goods to Turkey than any other nation, was also Turkey's best customer. In 1938 Germany provided 47 percent of Turkish imports and took 42.9 percent of Turkish exports. Increasing numbers of Germans, Aryan and other, found official employment in Turkey as professors. Germany also supplied advisers and arms and German firms were active in the construction sector. Many Turkish administrators, trained in pre-1914 Germany, turned there as a matter of course for

²⁷ Patrick Balfour Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, London, 1964, p. 527. See also Esmer (1961), *passim*.

²⁸ *Hansard*, Commons Vol. CCCXV Col 1119-1123, Speech by Anthony Eden on 27 July 1936.

experts and equipment, not only for military purposes but also for the railroads, industrial plants, schools and agricultural projects. Students were encouraged to go to German universities and technical colleges. On the part of Berlin, the main reason for the close economic relations between the two countries was to be found in the area of German military economy. In the latter part of the 1930's more than half of the chrome ore essential to the German armaments industry came from Turkey. There was no substitute for Turkish chrome in the German armaments programme and thus the cultivation of good relations with Turkey was also necessary for Berlin. There was no question but that Germany was making every effort to win favour with the Turkish government. The special attention to Turkish military missions and to Turkish munition orders, the invitations to Turkish newspaper men and to students to make tours in Germany and above all the long-term credits, announced by Dr. Walter Funck, Minister of Economics on 6 October 1938, might be regarded as German attempts to that effect²⁹.

Turkey was anxious to come to an understanding with Italy and Atatürk made it plain that he always stood ready to conclude a security arrangement with Rome, but with the proviso that Turkey's complete independence was preserved. And since its Foreign Minister's visit to Milan on 3 February 1937 Turkey began to clear the areas of misunderstanding between itself and Italy. Relations between the two countries improved after the decision had been reached at the Balkan Conference on 25-27 February 1938 that Turkey and Greece should take the step, already taken by Yugoslavia and about to be taken by Romania, of accrediting their diplomatic representatives in Rome in a form involving recognition of Italy's African Empire. This was followed by Italy's accession to the Montreux Convention, which had set up a new regime for the Turkish Straits in place of that established by the Lausanne Peace Treaty.

At no time did the Turkish statesmen allow their championship of the Balkan Entente and Saadabad Pact to deter from creating good relations with the two countries – Germany and Italy – that were hostile to regional

²⁹ Documents on German Foreign Policy, D.V., 96/107717, No. 546, pp. 601-603, 5 July 1938. *Ibid.*, 2725/532791-95, No. 549, pp. 622-623, 16 August 1938. Moreover see M.A.E., Private Papers, René Massigli, PA-AP: 217, Massigli to M.A.E., 12 May 1939, Vol. 26, pp. 401-403.

blocks. By keeping their foreign policy flexible, the Turks found themselves by 1938 balanced between the rival interests of the Soviet Union, Germany and Britain. As Professor Mümtaz Soysal – one of the leading political scientists of Turkey – suggested, Atatürk understood the need for flexibility and so never based his action on rigid rules: "Throughout that period, Turkey's foreign policy was determined not by a party outlook based on a fundamental ideology or doctrine, but by the sound judgement and diplomatic virtuosity of the leadership"³⁰.

Turkey was not in bondage to any Power, politically or economically. The Treaty of Lausanne had given Turkey its political and economic independence and full advantage was taken of it. Indebted to none of the Great Powers, the Turks remained open to offers from all of them, a situation they utilised adroitly. The policy of peace and friendship with all Powers, of accepting assistance freely from all; but conserving a strict independence of action was pursued. Pacts, ententes and alliances would be maintained, but with the realism which had marked Turkish foreign policy throughout. Increased reliance would be placed on self-help. Turkish foreign policy-makers based their decisions on frank calculations of enlightened self-interest and they generally assumed that others would follow the same principle.

Turkish nation supported the foreign policies of its government in peace or when it considered itself to be threatened with imminent danger of war. The Turks were a more united and cohesive nation than any period in their history. High national morale in the interwar period permeated all activities of the Turkish nation, its agricultural and industrial production as well as its military establishment and diplomatic service. In the form of public opinion, high national morale provided an intangible factor without whose support the Turkish leadership would not have been able to pursue its policies with full effectiveness. High national morale had clearly positive effects on the existing military strength and the actual determination with which the governments pursued their foreign policies. Turkish governments were representative above all in the sense of being able to translate the inarticulate convictions and aspirations of the people into international objectives and policies and thus had the best

³⁰ Mümtaz Soysal, *Dış Politika ve Parlamento* (Foreign Policy and Parliament), Ankara, 1964, pp. 118-119.

chance to marshal the national energies in support of those objectives and policies.

The quality of Atatürk's foreign policy combined different factors into an integrated whole, gave them direction and weight and awakened their slumbering potentialities by giving them the breath of actual power. Turkey's interwar diplomacy of high calibre brought the ends and means of foreign policy into harmony with the available resources of national power. It tapped the hidden sources of national strength and transformed them fully and securely into political realities. By giving direction to the national effort, it in turn increased the independent weight of certain factors, such as military preparedness, national character and morale.

The World Powers paid more attention to Turkey in the interwar period than in the past. In a world of tumult and change, in an age when anchors of traditions were dragging in the tempest of events, and in a region where experimental regimes were hard put to maintain themselves, Turkey stood fast. Moreover, it grew perceptibly in wisdom, stature and dignity. This growth tended to strengthen and lend lustre to the Republican administration and to the man who created and inspired it, Atatürk. In their flexibility, their realism, in their firm pursuit of vital national interests, Turkish statesmen were second to none. Turkish statesmen were recognised as equal to the best European political leaders who began competing with one another in an effort to find favour in the eyes of Atatürk. The Turkish President made very clear to all parties the peaceful propositions on which the foreign policy of his country was founded. These were encapsulated in his famous dictum "peace at home, peace in the world". The principles and approach adopted by the Turkish leader in that segment of history provide a lasting and valuable lesson for the diplomats of today.

Kitap Tanıtma:

BENJAMİN ARBEL, *Trading nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden 1995, XV-237 sayfa, 2 tablo. Brill's Series in Jewish Studies, cild XIV. A VI 1337.

İtalyan okurların daha önceden tanıdığı araştırmacı, şimdi 8 tane makalesini bir araya getirmiş. Bunların İtalya'da yayımlanmaları doğrudan bu ülke Musevilerini ilgilendirir görünür ise de, devrin güçlü ülkesi Osmanlı Devleti'nin koruması altında olduklarından dolayı, Venedik-Türkiye ilişkilerinde yer edinir. 1492 yılında İspanya'dan zorla çıkarılan Museviler, başta Venedik olmak üzere Akdeniz havzasının zengin şehirlerine yayıldılar, becerikli ve kendisine güvenenler de İstanbul başta olmak üzere Selânik, İzmir, Bursa, Şam, Halep, Beyrut gibi çok canlı ve hareketli ticaret merkezlerinde faaliyet gösterdiler. Araştırmacı konusunu XVI. yüzyıl ile sınırlamıştır. Bu bir rastlantı değildir. Zira Musevilerin en aktif zamanıdır. Osmanlı belgeleri de bu devir üzerinde zengin malzeme içerir, hatta Venedik şehrindeki Türk Belgeleri de konuyla ilgili görülür, fakat Venedik Devlet Arşivi ile hiç bir şehir arşivi boy ölçüşemez. Yeniçağ Tarihi'nin bu faal şehir devleti, Musevilerin faaliyetlerini sıkı kayıtlar içinde sürdürmelerini sağlamakla hem ekonomisini canlı tutup, mali gücünü artırmış, yıkıldıktan sonra da yaratılan mebzûl malzeme sayesinde hala ilgiyi üzerinde toplamaktadır. Araştırmacı ihtisası olan alanlardaki şu makaleleri kaleme almıştır: "Venice and the Jewish merchants of Istanbul" s. 13-28, "Abraham Castro multiplied: Venetian traders and Jewish customs farmers in the Levant, c. 1530-c. 1540", 2. 29-54, "The Jews in Venice and the Ottoman menace 1566-1571" s. 55-76, "Medecine, diplomacy and trade: Solomon Ashkenazi and Venetian-Ottoman relations, c. 1564-1573" s. 77-86, "The Eastern trade, Solomon Ashkenazi and the Readmission of the Jews to Venice in 1573" s. 87-94, "The Pandora Box of Hayim Saruq's bankruptcy" s. 95-144, "Trade, espionage and Inquisition: Hayim Saruq's resurgence" s. 145-168", "Jewish shipowners in the Earl Modern Eastern Mediterranean" s. 169-184. İçerik kısmında (s. 195-215,6 tane belgenin matbaa harfli yayını bulunmaktadır. Kullanılan arşiv malzemesi ve eserler de s. 217-230 arasındadır. Bu tip eserler için gerekli olan dizin de ihmal edilmemiştir.

Bu kitabın başlığında muhakkak Osmanlı Devleti'nin de bulunmasını beklerdik. Daha araştırmaların başlıklarına bakıldığı zaman bile, ilginin ne kadar büyük olduğu tespit edilmektedir. Musevilerin İstanbul'daki faaliyetleri ticaret alanı başta gelmekte ve zengin şehirler ile ilişkileri bulunanlar devrin para politikasında da etkili olup her bir bankerlik olayında kendilerini gösterdiler. Bu arada çok iyi dil bildiklerinden dolayı da diplomatik ilişkilerde her an faal görüldüler ve çalışmalarını belirli bir güvence altında yürütmek istedikleri için, harp değil her zaman sulh dönemi yaratılmasını istediler. Müellif bu aktif kişilerden Solomon Aşkinazi'yi ön plana çıkartarak, beceri ve zekâlarının ne gibi etkiler yarattığını ortaya koyar ve elbette en büyük gücü de İbrance yazılı eser ve kaynakları araştırmacılara kazandırmasıdır. İsraili yazarlar memleketlerinin tarihi için büyük ölçüde kendi dillerini kullanır iseler de yine günümüz büyük Avrupa dillerinden vazgeçemezler. Müellif de bunlardan birisidir ve istifade ettiği batılı kaynakların değerlendirilmesinde, sonuçların ancak batılı dillerde yazılı olması ve bu arada İtalyancanın bile yeterli olmayacağını düşünüp (bu kitap için hazırladığı giriş kısmında belirttiği gibi) İngilizce gibi yaygın bir dilde bu kitabı hazırlamış, yayınevi de kendi yayın ilkesine göre ilim âline sunmuştur. Beceresi ortaya konulan Musevi girişimciler arasında Abraham Castro adlı yatırımcının da özel bir yeri vardır. Ortadoğu limanlarında yapılan ticarete dair önemli makamlara geçip her tüccar ve gemiyi vergiye bağlayan bu kişinin aldığı yeni vergilerden kurtulmak bile siyasi bir so-

run yaratmış ve 1540 tarihli ahidnameye özel bir madde konularak (metinde geçen imlası ile İbrahim Keştüri) kanunlar ve ahidnameler dışı vergi almaması istenmişti. Beni de seneler önce meşgul eden bu zatın şimdi müstakil bir makale içinde incelenmesi, detay görülen bazı konuların ticaret tarihinde ne kadar büyük bir yeri edindiğini göstermektedir. Müellif kendi ülkesinin de araştırmacılarının eserlerini ve en büyük kaynak olarak Venedik belgelerini bize kazandırmakla üstüne düşeni fazlası ile yerine getirmektedir. Musevilerin tababet alanındaki becerileri ve bunu bir siyasi etkinlik olarak kullanmaları da daha önceleri çalışılmış bir konu idi ve Fâtih Sultan Mehmed'in özel tabibi Maestro Yakobo ile başlayan geleneğin XVI. yüzyılda nasıl devam ettirildiği bu eserde belli edilmiştir. Fakat bizi en fazla ilgilendiren elbette, ticaret ve para konularında musevilerin daha başka Avrupa ve bu arada İtalya yarımadasındaki zengin şehirlerde gösterdikleri becerilerdir. Bir tek Venedik şehri ile yetinmeyip Floransa, Ankona, Ferrara şehirlerinde de Doğu-batu arasındaki ticareti canlı tutan kişileri görmekteyiz. En önemli belge de muhakkak Hayim Saruk adlı kişinin özel arşivinden ve ayrıca resmîyete intikal eden faaliyetlerinin incelendiği satırlardaki kayıtlardır. Çağımızın geniş çaplı ticaret ağını hatırlatan bu girişimler, Rönesans insanının ufkunu bir tek kültür ile değil fakat becerisi ile de sonunda genişlettiğini belirtir. Bu ülke kişilerinin metni yanında Türk ve Osmanlı tabası kişilerin de katkılarının ihmal edilmediğini görmekteyiz. Ticaret bir tek gayrimüslimlerin eline teslim edilmemiş, bu faal ve yarımcı kişilerin de belgelere akşeden kayıtları küçük kalmakla beraber biraraya getirilmelerinden sonra anlamlı bilgiler de ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar başka büyük devlet memurlarının kendi yönetimlerindeki toprakların mallarını satmak için dış ticareti teşvik ve koruyan bir tutum içinde görüldükleri belli olur ise de, müellifin ihmal etmediği Venedik Devlet Arşivi'nde hiç umulmadık belgeler Türklerin de ticaret yapıklarını ispat eder ve araştırmacı Fondaco dei Turchi adı altında Türklere tahsis edilen binanın varlığını ve buradaki Türk tüccarları da kısaca kayıt eder. Özellikle 1570 yılındaki Kıbrıs adası bunalımı esnasında Venedik şehrinde tevkif edilen Türk tüccarların varlığı da belirli bir birikimin uzantısıdır ve Venedik Cumhuriyeti Senatosu da yerinde bir karar sonucu Türklere özel bir mahal tahsis etmişti. Müellif daha fazlasını işleyecek değildi. Kendi tarihini ilgilendiren kişilerin methini yapmak ve belirli kaynakları değerlendirmek için burada topladığı araştırmalarını daha önceleri kaleme almıştı.

Böyle çok yararlı bir eseri kazandırmakla, müellif hem kendi ülkesindeki belirli geleneğin bir uzantısını yaratmış, bu arada Şark kaynaklarındaki samimi sıcaklığı hisseden nadir araştırmacılarından birisi olduğunu da belirtmektedir. Her bir Yeniçağ tarihi araştırmacısı bu kitabın satırlarında kendisi için yararlı kaynak bulacaktır, hiç bir işine yaramasa bile bibliyografyasına göz atmak sonucunda ticaret tarihi kadar sosyal ve kültür alanlarında hatta diplomasi alanında daha ne kadar çok araştırılacak konu bulunduğunu not edecekler.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

JEAN BELL, *Kösem Sultan Topkapı'da Bir Gelin*, (Çeviren: Nihal Önal)
İstanbul 1998, 1-270.

Orijinal adı *La Dame de Topkapı* olan eser alışılmışın dışında bir tarihî roman havasıdır. Belgeleri, ekleri ve geniş kaynak listesi ile eser bu farklı tarzı kazanmıştır. Eserin geniş kaynak listesinde M. Cavid Baysun'un uzun ve teferuatlı maddesi (*İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, s. 915-923)'nin bulunmaması hiç şüphesiz büyük bir eksikliklerdir. Aslında bu uzun kaynak listesinin lüzumsuz olduğu dikkati çekiyor. Türk kaynaklarında Mah-Peyker Kösem Sultan olarak anılan valide sultan, oğulları IV. Murad ile İbrahim ve kısa müddet torunu IV. Mehmed devirlerinde 30 yıl kadar, devlet işlerinde çok defa söz sahibi idi. Bu yüzden tarihçilerin, romancıların ve senaristlerin dikkatini çekerek filmlere ve sahne eserlerine konu olmuştur. Onun Kösem lakabının özellikle "koyun sürüsünün önünde giden rehber koyun (koç)" manasından geldiği bilinmektedir. Eserde ise Kösem'in okçuların kullandığı okların ucu manasını taşıdığı ifade edilmektedir. Ona bu lakab daha hasceliği zamanında verilmiştir. Güzelliği ve iradesi ile I. Ahmed'i kendisine hayran bırakmıştı. I. Ahmed Kösem'e nikâh kıydıktan sonra onu "Birinci Baş Gözde" ilân etti. Yazara göre ona bu sırada Mah-Peyker adı da verilmiştir. Bu ad ona muhtemelen güzelliği zerafeti ve câzibesi yüzünden uygun görülmüştür. Ancak eserde dirayeti ve becerikliliği daima ön plânda görülmektedir. Eserden Kösem Sultan'ın, IV. Murad'ın çocukluğu, İbrahim'in az içinde bulunuşu ve çocuk padişah IV. Mehmed'in ve annesinin zamanındaki saltanat boşluğundan yararlanarak daima ön plânda kalmayı başarmış bir valide olduğu anlatılıyor. Ona güç kazandıran bir husus da Murad, Süleyman, İbrahim ve Kasım adlı şehzadeler ile Ayşe ve Fatma sultanları dünyaya getirmiş olmasıdır. Esere göre bu yüzden gururlu ve boyun eğmeyen ancak duygularını gizleyebilen bir valide idi. Rus veya Rum asıllı olarak tahmin edilen Kösem Sultan, yazara göre Rum asıllı olup bir papazın kızıdır.

Kösem Harem hayatı dışında siyasi hadiselerle de ilgi duymaya başlamıştı. İlk zamanlarda dikkati çekmemek için siyasetle ilgilenmiyormuş gibi davranıyordu. Yazara göre Kösem I. Ahmed'ten bilgileri almayı da beceriyordu. Bir müddet sonra padişahın Kösem'e güveni artmış ve onunla devlet işlerini konuşur olmuştur. Kösem peşpeşe dünyaya getirdiği çocuklarıyla I. Ahmed'e iyice bağlandığı gibi imparatorluğa da sahip çıkıyordu. Bu yüzden ilk devirlerden itibaren aldığı devlet işleri ve Harem entrikaları ile ömrünün sonuna kadar ilgilenmeye devam etti. I. Ahmed'in ölümünden sonra Kösem'e geleneklere göre Eski Saray'a gitmesi bildirilince, büyük bir inatla gitmeyeceğini söylemesi ve Topkapı Sarayı'nda kalması onunin gerçek sebebi, siyasi hadiseler içinde bulunma arzusudur. O devlet işlerine IV. Murad'ın 1632'ye kadar süren çocukluk devresinde alışmıştı. Yazara göre Kösem'in menekşe gözlü olmasından dolayı, bu on yıla "menekşe dönemi" denmiştir (?). Bu alışkanlığını IV. Murad'ın ölümüne kadar kısmen devam ettirdi. Ancak devletin dizginlerini Sultan İbrahim devrinde tamamen ele geçirdi. Kösem devlet işlerinde çok defa tek seçici olabiliyordu. Yazar Kösem'in karıştığı siyasi konuları renkli tasvirlerle anlatmakta çok başarılıdır. Ancak eserde hilâfı hakikat konular da vardır: Mesela Kösem'in Cezayir'i Fransızlara satma fikri herhalde uydurmadır (s. 122). Bundan başka Kösem'in Mısır'a vali tayin edilen Bektaş Ağa'yı, Topkapı'dan uzaklaştırılıp Mısır'a sürülen 4000 Harem Ağası ile Araplardan para ile toplanacak

6000 askerin başına geçirerek İstanbul'da ihtilâl yapmaya zorlaması hiç bir gerçeğe uymayan fantazidir (s. 202-205). Kösem'in paşalarla evlendirdiği cariyelerden kocalarını ihtilâle zorlamaları için talepte bulunması da keza tarihî gerçeklere uymaz (s. 226-227). Diğer bir gerçek dışı haber ise, Kösem'in Bağdad'ın istirdadı üzerine İstanbul cezaevlerindeki 40.000 Rum kürek mahkumunu salıvermiş olmasıdır (s. 161).

Kösem'in bir gün Göksu'ya giderken sandalın devrilmesi ve boğulmak üzere iken bir yeniçeri zabiti (yukarı belirtilen Bektaş Ağa) tarafından kurtarılması, sonra da onunla yakın ilişkiye girmesi ahlâk kurallarına uymamaktadır (s. 186-187, 202 v.d., 262). Eser genel olarak fantazi bilgiler ağırlıklıdır. Harem hayatının en ince teferruatı verilmeye çalışılmıştır. Okuyucuda merak uyandıracak magazin haberlerde bazen aşırılığa kaçılmıştır. Yoksullara derin bir merhamet besleyen Kösem, özellikle kadınların muhabbetini kazanmıştı. Devlet erkânı arasında kazanamadığı saygıyı böyle telafi etmiştir.

Yazara göre Kösem uzun boylu, soyluluk intibayı uyandıran, cesur, kurnaz ve gerekirse sözünü esirgemez bir valide imiş. Gür ve uzun saçlarıyla soylu bir yürüyüşü varmış. Saraylı hanımlar onun bir takım gizli güçlere sahip olduğuna inanırlarmış.

Eserin Ahmed Refik'in *Kadınlar Saltanatı* (İstanbul 1332) ile *Samur Devri* (İstanbul 1927) adlı eserlerine rakip olması mümkün değildir.

MÜCTEBA İLGÜREL

REINHOLD SCHIFFER, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam - Atlanta 1999, VIII-445 sahife . Viyana'daki Karşılaştırmalı Edebî Bilimler Enstitüsü (Institut für Vergleichende Literaturwissenschaft)'nün 33 numaralı yayını.

Seyahatnâmelerin tarih ile uğraşanlar için birinci elden kaynaklar türünden olduğu bilinir. İnsan ister kendi ülkesini, ister yabancı ülkeleri gezsin, dolaşsın, gördüklerini, işittiklerini, bazan önceden veya seyahat sırasında okuduklarını kaleme döker, bazan bunları resimlerle veya gravürlerle yani görüntü malzemesi ile de süsler. Onun için Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda dolaşanların yanlarında gravür sanatkârları da vardır.

Lâkin seyahatnâme yazarlarının bize yansıttıkları daima subjektiftir, yazdıklarına eski önyargıları, dinî inanç ve taassupları da karışır. Bunların temas ettikleri yerliler, yani kılavuzları da önemlidir. 1548'de Fransız Kralı'nın elçisi olan D'Aramon'un beraberinde Diyarbakır (o zamanki ismi: Carahamit, Kara-Amit)'a gelen Jan Chesneau¹ bu şehrin nüfusu hakkında, halkının çoğunluğu Yakubî ve Ermeni olduğu, Müslümanların çok az bulunduğu bilgisini edinir, eserinde de nakl eder. Halbuki aynı tarihe ait Osmanlı Tahrir Defterleri verilerine göre, 1540'te bu şehirde 1299 Müslüman, 2033 Hristiyan, 27 Yahudi aile vardır.²

1766 Mayıs ayında Diyarbakır'ı ziyaret eden Alman asıllı ünlü şarkiyatçı Carsten Niebuhr Doğu ülkelerinde şehirlerinin nüfusu hakkında bilgi verenlerin doğru söylemediklerine işaret eder: "Doğu memleketlerindeki şehirlerde yerli halktan nüfus hakkında güvenilir bir bilgi almak çok zor, hemen hemen imkânsız bir şeydir. Ne Hristiyanlar, ne de Müslümanlar buna aldırış etmezler, Birgün bir Avrupa'lı 'şehrinizin ne kadar nüfusu var' diye sorsa, bir kaç yüzbinden, hatta milyondan bahs ederler" der³.

Avrupa'lı seyyahlar, özellikle 16. ve 17.yüzyıllarda Habsburg İmparatorları'nın veya Avrupa'nın başka devletlerinin İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve onların beraberindekiler baha biçilmez bilgiler verir, gerek yol boyunca, gerek İstanbul'da gördüklerini ayrıntılı olarak günümüze yansıttılar.

Reinhold Schiffer kendi araştırması için 19.yüzyılda Türkiye'ye gelen veya Türkiye'de seyahat eden İngilizleri seçmiştir. Eserinin 21.kısımında faydalandığı 77 İngiliz seyyah ve araştırmacının kısa biyografilerini verir (s.357-408). Bunlar arasında Earl of Sandwich lakabı ile ünlü John Montagu (1718-1792) yirmi yaşlarında iken on altı toplu bir İngiliz kadırgası ile Fransa, İtalya, Yunanistan, İstanbul, İzmir ve Mısır'a gelmiş, İstanbul'da İngiliz Elçiliği'nde kalmış, lâkin onun bu seyahati *A Voyage Performed by the Late Earl of Sanwich round the Mediterranean in the Years 1738 and 1739* adı ile 1799'da yayınlanmıştır. Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762) aynı aileden Edward Wortley Montagu (ölümü: 1761)'nün eşidir. E.W. Montagu 1716-1718 arasında İn-

¹ Ch.Scheffer (Yayımlayan), *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, Paris 1887, s.92-93, Ayrıca bak. Stephane Yerasimos, *Les voyageurs dans l'empire Ottoman (XIVe-XVIe)siècles*, Ankara 1991, Türk Tarih Kurumu yayını, s.211-214).

² BOA, TD 200, s.524 vd.

³ C. Niebuhr, *Reisbeschreibung nach Arabien und umliegenden Laendern*, Kopenhagen 1778, II, s.401.

giliz Büyükelçisi olarak İstanbul'da bulunmuştur. Lady Montagu Türkçe'ye de çevrilen *Şark Mektupları*⁴ adlı eseri ile çok tanınmıştır.

Geriyeye kalanlardan bazılarını da değinelim:

Richard Chandler (1738-1810). Klasik eğitim gören, arkeolog, *Travels in Asia Minor* (1775) ve *Travels in Greece* (1776) adlı eserlerin sahibi.

William Francis Ainsworth (1807-1896). Coğrafya, tıp ve gazetecilik alanlarında faal, *Researches in Assyria, Babylonia, and Chaldea* (1838) ve *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* (1842) adlı eserlerin yazarı.

Francis V.I.Arundell (1780-1840). Zamanının en ünlü İncil ve Arkeolojik araştırmacı seyahatçisi, *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor* (1812) ve *A Visit to the Seven Churches of Asia* (1828) adlı eserlerin yazarı.

Lady Alicia Blackwood (1818-1913). 1854'te İstanbul'da Üsküdar'daki İngiliz Hastahanesi'nde gönüllü olarak hemşirelik yapan Kırım Harbi'nde yaralanan askerleri tedavi eden kadın. *A Narrative of Personal Experience and Impressions During a Residence on the Bosphorus throughout the Crimean War* adlı hauraları 1881'de yayınlanmış.

Frederick Burnaby (1842-1885). Mükemmel bir gezgin ve asker. Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça, Türkçe ve Arapça da konuşabilen 1876-1877 kışında Anadolu'da seyahat eden bir araştırmacı. *On Horseback through Asia Minor* (1877) adlı eseri Türkçe'ye de çevrilmiştir⁵. İstanbul'a 8 Aralık 1876'da gelmiş, İzmit-Nallıhan-Ankara-Yozgat-Zile-Tokat-Sivas-Divriği-Arapkir-Erzincan-Erzurum-Aras nehri-Van-Kars-Ardahan-Batum güzergâhını takip etmiştir.

Julia Pardoe (1806-1862). Babası Thomas Pardoe ile 1835'te ilk defa İstanbul'a gelmiş, altı ay kalmıştır. *The City of the Sultan* adlı eseri 1837'de yayınlanır ve büyük bir başarı kazanır. *The Romance of the Harem* (1899), *The Beauties of the Bosphorus* (1839, 1853) diğer meşhur eserleridir.

Sir William M.Ramsay (1851-1939). *Historical Geography of Asia Minor* (1890) adlı Türkçe'ye de çevrilen eserini yazarı⁶.

Reinhold Schiffer kısa biyografilerini verdiği yazarlar dışında daha pek çok gezginin eserlerinden de faydalanmıştır, Thomas Allom, *The Polyorama of Constantinople, the Bosphorus, and Dardanelles* (1850), Thomas Allom ve Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* (1839), James J.Morier, *A Second Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the Years 1810 and 1816* (1818) gibi.

Yazarımız seyahatnâmelerin dışında seyahat rehberlerinden de faydalanmıştır. Türkiye ile ilgili ilk rehber kitabın da Josiah Conder'in *The Modern Traveller* serisinin 14.yayını olduğunu belirtir. 1827'de basılan bu eserin hazırlanmasında George Sandys (1615), Henry Blount (1636), M.du Loir (1654), Lady Montagu (1763), James Dallaway (1797), Thomas Thornton (1807), John Cam Hobhouse (1810), William Turner (1820) ve Thomas Hope'un hikâyesi *Anastasius* (1819)'dan faydalanılmıştır (s.35). Bu seyahat rehberinde İstanbul civarına ait yollar ile Boğaziçi, Gelibolu, İstanbul-Edirne, Edirne-Ruscuk, Edirne-Belgrad, İstanbul-Selanik, Selanik-Larissa yol-

⁴ Türkçe'ye çeviren ve notlar ekleyen: Ahmet Refik Altunay, İstanbul 1933.

⁵ Frederick Burnaby, *Küçük Asya Seyahatnâmesi: Anadolu'da bir İngiliz Subayı, 1876*, İstanbul 1998, Sabah yayınlarından, (çeviri: Meral Gaspıralı), diğer bir çeviri için bk. *At Sırında Anadolu*, (çeviren: Fatma Taşkent), İletişim yay. İstanbul 1999.

⁶ *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türkçe çeviri: Mihri Pektaş, İstanbul 1960-1961.

ları, İstanbul'un, Edirne'nin, Selanik'in, Mount Athos'un Yanya'nın, Meteora Manastırı'nın tasvifi de yapılmıştır (s.59, no.11).

Claridge'in rehberi *A Guide along the Danube from Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, the Morea, the Ionian Island and Venice* Londra'da 1839'da basılmıştır. Yazar, 18.yüzyılın ve 19.yüzyılın erken dönemlerinin klasik seyahatçılarından faydalanmakla beraber, kendisi de 1836'da seyahat etmiştir. İstanbul'da Üsküdar, Bulgurlu, Belgrad Ormanları'nı, Bursa'ya, İzmir ve Efes'i ziyaret etmiştir. Bu iki rehberi başkaları takip etmiştir (s.35-37).

Reinhold Schiffer kitabında, faydalandığı seyahatnâmelerdeki bilgileri konularına göre tasnif etmiş, bunları karşılaştırmış, bazan da örnekler vermiştir. Böylece ortaya şöyle bir tablo çıkarmıştır:

Türkiye'ye ve Türkiye'de seyahatin maddî ve fikrî koşulları kısmında (s.35-63) Akdeniz'de yelkenli ile yolculuk, Tuna'da buharlı gemi ve medeniyetin gelişimi, demiryolu ile yolculuk, Anadolu içlerinde seyahatin zorlukları, şehirler arasındaki mesafeler (1833'te, Isparta-Eğridir 8, Yalvaç-Uluborlu 20, Uluborlu-Burdur 12, Burdur-Muğla 60, Kaş-Antalya 36, Antalya-Alanya 36, Alanya-Isparta 46 saat), seyahatçıların refakatindekiler, barınaklar (han, Selçuklu hanları vs.), konukseverlik üzerinde durulmakta, seyahatçıların farklı görüşleri yansıtılmaktadır.

İngiliz seyahatçı ve korsanların, haydutların tehlikeleri kısmında (s.64-81) 17.yüzyılda Garp Ocakları korsanlarının Osmanlı pazarlarına özellikle güzel hristiyan kadın esirler getirdiklerinden bahs olunur. 18.yüzyılda Akdeniz'de seyahat eden İngiliz gezginlerin başına da korsanlar tarafından soyulmak gelmiştir. Lord Baltimore 1763-1764'te Korfu yakınlarında birdenbire korsanların saldırısına uğrar, korsanlar 30 kişidir ve iki topları vardır. Bir gün boyu gözaltında kalır ve soyulur. Trablusgarp'taki Dayı Avrupa hükümetlerinden vergi istemiş, 19.yüzyıl başlarında, A.B.D. Başkanı Jefferson para ödenmesine karşı çıkmış, 3 Ağustos 1804'te bir A.B.D. gemisi Trablusgarp limanını ve Dayı'nın sarayını bombardıman etmiştir. Bu kısmı bir başarı sağlamıştır.

Yunan İstiklâl mücadelesi ve devlet kuruluşu esnasında Ege'de rum korsanlar faaliyeti göstermeye başlarlar. Adalar ile Anadolu sahilleri arasında kısa mesafelerde yağmalarda bulunur, Yunan hayranı Avrupalılar onları birer kahraman olarak görürler (s.68).

Kara yolculuğunda da haydut çeteleri vardır.

İngiliz gezginler Türkiye'nin coğrafyası hakkında ayrıntılı açıklamalarda, betimlemelerde bulunurlar. Bu hususta s.82-100 arasında ayrıntılı bilgiler, örnekler verilmektedir. Bir kısım İngiliz gezginler de klasik eserleri aramaktadırlar (s.101-110).

Doğu'nun Küçük Paris'i başlıklı bir kısımda da 19.yüzyıl İzmir'i tanıtılmaktadır (s.111-134). Bu şehri ilk görmeye gelenlerden, İzmir'in ilk Levanten'lerinden, nüfusundan, halkın etnik gruplarından, ticarî işlevlerden, hangi semtlerde hangi gurupların oturduğundan, şehrin yönetiminden, halkın yaşayışından uzun uzun bahs olunmaktadır.

Reinhold Schiffer eserinde Osmanlı başkenti İstanbul'a daha çok yer ayırmıştır (s.135-185). Bu hemen hemen İstanbul'a gelen bütün seyahatçıların hayran oldukları, eserlerini, manzaralarını, halkını, onların yaşayışını, bir kısım âdetleri, sayfiyelerini, bir kısım devlet örgütlerini tanıtmaya çalıştıkları bir şehirdir. Aynı şeyleri burada alıntularla, karşılaştırmalı bulmaktayız.

İstanbul'daki esir pazarı ve ticareti hakkındaki görüşlere de s.186-15 arasında yer verilmiştir.

Müslümanlık hakkındaki düşünceler s.196-204, İstanbul'un mezarlıkları ve oyun sahaları, Boğaziçi'ndeki ve Haliç'teki piknik alanları, tütün, kahve tutkusu, Türk kadını ve giyimi s.205-222, osmanlı yiyecekleri, akşam yemekleri, ekmeğe, peynir s.223-233 arasında bulunmaktadır. Osmanlı Türklerinin fiziki ve ahlâkî özellikleri, vasıfları s.234-264 arasında anlatılmaktadır.

Rum, Ermeni ve Yahudi görünümü s.265-273 arasında işgal etmektedir.

Osmanlı kadınının özellikleri de ayrı bir kısım oluşturmaktadır (s.274-307). 20 Kasım 1827'de Navarin baskınında bulunan, 1829-1830'da Osmanlı ülkesinin büyük bir kısmında seyahat eden *Records of Travels in Turkey* (1832), *Turkey, Greece and Malta* (1837), *The Sultan and Mehmet Ali* (1839) *Travels in Turkey* (1854, 1832 yayınlanan eserin diğer bir baskısı) adlı eserlerin müellifi olan ve 1840'da Osmanlı hizmetine giren, Müşavir Paşa unvanı verilen Adolphus Slade (1804-1877)'in "Türk başşehrinin en ilginç sakinlerinin kadınlar olduğu, Müslüman kadınların ön safta geldiği" kanaatinde olduğunu R.Schiffer kayd etmektedir. (s.274, s.396-397'de kısa biyografisi). Bu kısımda kadınların harem hayatı, sokaklarda serbestçe, fakat peçeli dolaşmaları, hamam safaları, onların cinsî hayatları hakkında seyahatnâmelerden alıntularla bilgi verilmektedir.

"Yeryüzünde Allah'ın gölgesi: Sultan" başlığını taşıyan kısımda (s.308-323) III.Selim ve II.Mahmut'dan bahs olunmaktadır.

Osmanlı adaleti'nin incelendiği bir kısımda (s.324-338) Avrupalıların bu husustaki görüşlerine yer verilmektedir.

"İstanbul'da adamımız: Doğu seyyahları ve tenkit ihtiyacı" başlıklı bir kısım (s.339-356) bu konudaki farklı görüşleri yansıtmaktadır.

Reinhold Schiffer Önsöz'ünü takip eden kısımda (2.kısım, s.6-34) Arundell'in kitabına koyduğu Arrowsmith'in Bau Anadolu Haritası, Luigi Mayer'in "Balkan Dağlarında yol" (s.7), "Diana Mabedi" (s.11), William Turner'in "Türkiye'de seyahat modası" (s.8), "Assos"⁷ (s.14), William Bartlett'in "Han" (s.9), "Eyüp Camii avlusu" (s.18), "Sarayburnu" (s.19), "Küçükusu'da Çeşme" (s.22), "Silâh pazarı" (s.23), "Liman'da Kahve köşkü" (s.24), Thomas Allom'un "Aydın'da kervansaray" (s.10), "Efes" (s.12), "Bursa" (s.15), "İzmir" (s.17), "Atmeydanı ve Sultan Ahmet" (s.20), "Divan girişi" (s.21), "Harem" (s.29), "Sultan'ın kabulü" (s.30), "II.Mahmut Eyüp Camii'nde Osman'ın kılıcını kuşanmaya gidiyor" (s.31), Charles Stanfield'in "Sardis, Yedi Kilise (Seven Churches)'den biri" (s.13), Taylor'un "İzmir limanı, genel görünüş" (s.16), William Wittman'ın "Elçi Baş veya Yeniçeri Aşçıbaşı" (s.25), "Sadrazam'ın Tütüncübaşı" (s.26), "Kapı Ağası" (s.27) ve Daniel Chodowiecki'nin Lady Mary Wortley Montagu'nün *Letters* (1790) adlı kitabının kapağı için yaptığı resim (s.28) bulunmaktadır. Bunların hangi eserlerde bulunduğu, kimin için yapıldığı da ayrı bir liste halinde verilmiştir (s.32-34).

Eseri"Seçmeli Dizin"⁸ (s.411-420), İlk elden kaynaklar (s.421-428 ve 430-437, iki defa), Dergiler için anahtar (s.429), Müracaat kitapları (s.429), İkinci elden kaynaklar (s.438-445) tamamlamaktadır.

Büyük bir dikkat, titizlik ve uğraş eseri olan bu çalışmanın hak ettiği ilgiyi göreceğine, benzeri çalışmalara da önyak olacağına şüphe etmemek gerekir.

NEJAT GÖYÜNÇ

⁷ Assos bugün Behramkale adını taşımaktadır. bk., Ekrem Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul 1973, s. 64-69.

⁸ Seçmeli Dizin (*Selective Index*)'de seyyahların değindiği konulara ait anahtar kelimeler isimlerinin karşısında sahife numaraları ile verilmektedir.

FİRDAWS AL-IQBĀL, *History of Khorezm*, By Shir Muhammad Mirab Munis And Muhammad Rıza Mirab Agahi, Translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel (Şir Muhammed Mîrâb Munis ve Muhammed Rıza Mîrâb Agahî, *Firdevs el-İkbâl, Harezmi Tarihi*, Çağatayca'dan tercüme eden ve notlayan Yuri Bregel), Leiden-Boston-Köln 1999 (LXXVII+718 s.- iki soy kütüğü - üç harita), Brill yayını.

İçindekiler (s.V)'den sonra eserin Giriş bölümü (Introduction, s. VII-LV) beş kısımdan oluşuyor:

1 - Ülke (The Country, s. VII-XV):

Yuri Bregel girişte önce Harezmi* hakkında çeşitli bilgiler veriyor. Ona göre, " Harezmi, Orta Asya'da deltası dahil olmak üzere Amu Derya (Ceyhun)'nın aşağı vadisinde uzanan nispeten küçük bir bölgedir. Bununla beraber çeşitli zamanlarda kültürel ve siyasî sahanın etkisiyle veya idarecilerinin doğrudan otoritesiyle, batıda Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki Üstyurt platosu, Kara-Kum Çölü'nün kuzey kısmı, hattâ bazı zamanlar güneye Horasan'a âit dağların kuzeyi boyunca uzanan vahalar ve kuzey-doğuda Sır-Derya (Seyhun) nehri deltasına doğru Kızıl-Kum çölü de bu bölge içindedir" (s. VII). Ayrıca gerek İslâm öncesi gerekse İslâmî dönemde Harezmi resmî olmasa bile, fiilî olarak genelde siyasî bağımsızlığını devam ettirmiştir. Harezmi tarihinde sadece bir kere büyük bir imparatorluğun (12. yüzyıl-13. yüzyılın başı Harezmişahlar'ın) merkezi olmuştur. Bu bölge, Moğol devrinden sonra 20. yüzyıla kadar, Orta Asya'daki Türk edebî dil ve edebiyatının gelişmesinde önemli bir rol oynadı (s. VIII). Bregel'e göre, Harezmi zaman zaman çeşitli devlet ve toplulukların akın ve yağmalarını görmüştü, söz gelişi Moğollar, Timur, Şeybanî Han'a bağlı Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar gibi. Bregel'in tarihi olaylar hakkında verdiği bilgiler kısaca böyledir.

O, daha sonra Harezmi'deki edebî faaliyetlere geçiyor; "19. yüzyılın başından itibaren Harezmi sayısız şair ve yazarlar ortaya çıkarmıştır. Onların tümü Çağatayca yazıyordu. Moğol devri sırasında Harezmi; Orta Asya Türk edebî dilinin gelişmesinin görüldüğü başlıca merkezlerden biri idi. ... Bu gelişmede bilhassa önemli bir rol Harezmi'e âit tarih yazıcılığına âitti. Harezmi'deki Özbek Hanlığı'nın tarih yazıcılığı sadece Çağatayca idi. Buna karşılık komşusu Buhara Hanlığı'nda sadece Farsça idi". Bregel'in verdiği bilgiye göre, "Harezmi'de Çağatayca yazılmış meşhur ilk eser Ötemiş Hacı (1550)'nin *Tarih-i Dost Sultan*'idir. Bu eserin yazma olarak tam bir nüshası merhum (Ord. Prof. Dr.) Zeki Velidi Togan'ın kütüphanesinde muhafaza edilmektedir" (S. XIII). (Bu eser üzerinde Prof. Dr. Mustafa Kafalı çalışmıştır, bk. *Altın Orda hanlığının kuruluş ve yükseliş devirleri*, İstanbul 1976). "Ancak Ötemiş'in eseri görünüşte sadece Cuçi Ulusu'nun tarihini ihtiva ediyor. Bu bakımdan Hive'ye mahsus tarih yazıcılığı Ebu'l-Gazi'nin *Şecere-i Türk*'ü ile başlar". Öte yandan "Harezmi'de Çağatay edebî geleneği, 18. yüzyılda hanlığını siyasî ve kültürel çöküşüne rağmen Ebu'l-Gazi'den sonra da devam etmiştir". (s. XIV).

* Her ne kadar Bregel bu kelimeyi "Horezm" olarak okumuşsa da, Türkçede "Harezmi" kullanıldığından bu şekli tercih ettik.

2 - Yazarlar (The authors, s. XV-XXV);

Eserin Özbek yazarlarından birisi Kongrat hanedanının ilk tarihçisi Munis idi. Bregel onun hayat hikâyesi hakkında kısaca özetleyeceğimiz şu bilgileri veriyor; Munis'in tam ismi, Şîr Muhammed el-mulakkab bi'l-Munis İbn Emir 'Avaz Biy Mirâb'dır. Doğum tarihi köpek yılı, 1192/1778'e tekabül etmektedir. Onun ne tür bir eğitim aldığı söylemek zorsa da, her halükârda Farsça ve Arapça'yı iyi bildiği, gençliğinden itibaren şiir ve tarihe yöneldiği anlaşılıyor. Munis 31 Temmuz 1806'da, atalarının beş nesil sürdürdüğü bir göreve, mirablığa tayin edildi. Mirâblar, devletin bir görevlisi olarak, ülkenin sulama sistemine, bu sistemin yapımına, muhafazasına ve tamarine nezaret etmekteydiler. Bu görevinin dışında, askeri seferlerde ve hükümdarın av partilerinde hana refakat etme hizmetini görmekteydiler.

Onun hükümdar hâmileleri edebî kabiliyetini taktir etmişlerdi. Nitekim El-Tüzer (veya İl-Tüzer, 1804-1806) Han 1805 yılı ortalarında ondan hanedanın tarihini yazmasını istemişti. O, *Firdevs el-İkbâl* başlığını taşıyan bu eser ile El-Tüzer Han'ın ölümüne kadar meşgul oldu. Görünüşte mirâb görevine tayin edilmesine kadar süren bir fasıladan sonra yeni han Muhammed Rahim (1806-1825)'in emriyle eserini özetledi. Fakat aynı han tarafından Mirhand'ın *Ravzat es-Safa*'sını Türkçe'ye tercüme etmesi emrinin verilmesiyle 1819 yılı ortasında *Firdevs el-İkbâl* üzerindeki çalışmayı bir kere daha terketmek zorunda kaldı. Muhammed Rahim Han'ın ölümüyle başa geçen Allah-Kulî (1825-1842) Munis'den tercümeyle devam etmesini istedi. Munis o kadar çok meşgul idi ki, bir daha *Firdevs el-İkbâl*'e dönmeğe muvaffak olamadı.

Munis Haziran 1829 sonunda Allah Kulî Han'ın ordusuyla çıktığı Horasan seferlerinin birinde öldü. Ordu Lutfâbâd kasabası civarında iken bir kolera salgını başladı ve Munis Harezmi'e dönüş yolunda ölenler arasında idi. Böylece o, her iki eseri *Firdevs el-İkbâl* ve *Ravzât es-Safa*'yı bitirmeden ölmüştü.

Bu her iki esere devam işi, Agahî müstear ismini kullanan yeğenine kalmıştı. Bregel'in verdiği bilgilere göre; Bu Özbek tarihçisinin tam ismi Muhammed Rıza b. Er Niyaz Beg idi. Munis'in ölümünden sonra Agahî de mirâblık görevine tayin edilmişti. Muhammed, Emir Han'ın devrinde hastalığı sebebiyle görevinden çekildi (13 Kasım 1851) ve hayatının geri kalan kısmını edebî çalışmalara ayırdı. Agahî, Ruslar'ın Hive'yi zabtetmesinden bir yıl sonra 1874'de öldü. Onun şiirleri *Ta'viz el-âşkın* başlıklı bir divânda toplanmıştır. Agahî Farsça'dan Çağatayca'ya bir mütercim olarak çok verimli idi. Divânına yazdığı önsözünde tercümelerinin toplam sayısını 19 (bunlardan biri Osmanlı Türkçesi'nden) olarak veriyor. Agahî 1839-1840'da *Firdevs el-İkbâl*i tamamlamak için Allah Kulî'dan bir emir aldı. Görünüşte kısa sürede bu eseri tamamladı. Çünkü aynı han ona kendi devrinin de bir tarihini yazmasını emretmişti. Agahî birbirini takiben Rahim Kulî Han (1843-1846), Muhammad Emin Han (1846-1855), Abdullah Han (1855), Kutluğ Murad Han (1855-1856), Seyyid Muhammed Han (1856-1864) ve Seyyid Muhammed Rahim Han (1864-1872)'in tarihlerini yazdı. Bu eserlerin tümü, Rusya istilâsına kadar Kongrat hanedanının idaresindeki *Hive Hanlığı*'nın kesintisiz bir tarihidir. *Firdevs el-İkbâl* bu tarihler zincirinin başlangıçındadır ve bu eserlerin en büyüğüdür.

3 - Eser (The Work, s. XXV-L):

Bregel'e göre Munis'e eseri yazma emrinin verilmesi muhtemelen 14 Temmuz 1805 tarihindir. Bundan sonra yukarıda da belirtildiği üzere zaman zaman eserin yazımında inkıtar olmuştur ve Agahî tarafından tamamlanmıştır. Bregel Munis'in önsözündeki plânı da şöyle açıklıyor, "Eser bir giriş (mukaddime), beş bölüm (bâb) ve bir sonuç (hâtime)a ayrılmıştır. Birinci bölüm, Âdem'den Nuh'un çocuklarına kadarki tarihi; ikinci bölüm Yâfes'den Kongrat koluna kadar Moğol hükümdarlarının tarihini, üçüncü bölüm Kuralas ahfadından Ebu'l-Gazi Han b.

Yadigar Han'a kadar hükümdarların tarihini; dördüncü bölüm El-Tüzer Han'ın Kongrat atalarının tarihini; beşinci bölüm doğuşundan eserin tamamlanmasına kadar El-Tüzer Han'ın tarihini ihtiva edecektir... Eserin tamamlanmasının gecikmesi ve El-Tüzer Han'ın ölümü son bölümün ihtivasının değişmesiyle sonuçlandı... Hâtüme aslâ yazılmadı ve Agahî eseri Muhammed Rahim Han'ın ölümüyle ilgili bilgiyle tamamladı". Bregel'e göre, Munis eserinin iki farklı bölümü için çeşitli kaynaklar kullandı. Ebu'l-Gazi'nin ölümüne kadar olan kısım (bk. s. 31-47) hemen hemen tamamen öteki eserlere dayanan bir kompilyasyondur. Sonraki büyük kısım ise orjinal malzemeye dayanmaktadır. Munis, orjinal olmayan bölümde birçok yazılı kaynaktan faydalandı. Bunların en önemlileri *Ravzat es-Safa* ve *Şecere-i Türk*'dür. Munis kendisinin yaşadığı dönemdeki olayların birçoğunda görgü şahididir, bunları tasvir eder veya en azından öteki görgü şahitlerinden duymuştur veya bu olayların bilgilerini birinci elden okumuştur. Öte yandan Agahî arşiv malzemelerini daha fazla kullanmış olmalıdır.

Bregel eserdeki bir konuya da dikkat çekiyor. Bu da tarihleme konusudur. O dönemdeki Orta Asya tarih yazıcılığında tarihleme için çeşitli sistemler kullanılmıştır; Hicri takvim, hayvan takvimi yılları, İran'a âit güneş takviminin hayvanî ayları. Öte yandan Hicri takvimde de bir mesele gözükmektedir. Çünkü Harezmîler Hicri takvim için iki başlangıç günü kabul etmektedirler. Bu bakımdan Hicri tarihlerin Miladiye çevrilmesine dikkat edilmelidir.

Bregel'e göre, Munis kaynaklarını şuursuzca kullanmamakta, mümkün olduğu yerde onları tenkidî olarak mukayeseyi denemektedir. Ayrıca her iki müellifin bu eseri bütünüyle tarafsız değildir. Açıkça ifade edildiği üzere bu müelliflerin eğilimleri el-Tüzer Han ile Muhammed Rahim Han ve onların atalarını yüceltmektir. Üslûp bakımından ise Munis'in ifadesi süslü, şiirsel ve can sıkıcıdır. Eserde uzunlu-kısalı 767 şiirsel parça bulunmaktadır. Munis tarafından zikredilenler arasında Mulla Seyyide-yi Buharî, Nizamî, Sa'di, Firdevsî gibi şairler bulunmaktadır. Eserde mevcut şiirlerin çoğu savaşlar, avlar, bayramlar, hanların tahta geçiş ve ölümleri gibi konularla ilgilidir.

4 - *Firdevs el-İkbâl* üzerine çalışmalar (The Study of the *Firdavs al-İqbâl*, s. L-LVIII):

Bregel'in bu konuda yazdıklarını özetlersek; Munis ve Agahî hakkında Bau'ya ilk bilgi 1863'de Hive'de bulunan H. Vambery tarafından aktarılmıştır. Fakat o, Munis ve Agahî'nin orijinal tarihî eserleri hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Bu eserlerin mevcudiyetini öğrenen ilk Batılı bilgin (Alman menşeli) bir Rus şarkiyatçı A.L. Kuhn (Kuhn)'dur. O 1873'de Hive'nin Rusların hâkimiyetine geçtiği askerî sefere katılmıştı. Kuhn bu eseri *Turkestanskje Vedomosti* başlıklı bir Taşkent gazetesinde zikretti. Ancak o yazmayı görmesine rağmen tam olarak zeyli yazanın kim olduğunu öğrenememişti. Daha sonra N. I. Veselovskii ve Howorth da Kuhn'un makalesinin Almancasını kullandılar. Kuhn ölene kadar Munis ve Agahî'nin eserlerini özel mülkiyetinde muhafaza etti. Onun yazma koleksiyonu 1890'da Peterburg'daki Asya Müzesi tarafından satın alındı. Bundan sonra C. Salemann ve A. Amirkhan'ians eser üzerinde çalışma yaptılar. Munis ve Agahî'nin tarihî eserleri üzerinde lâykıyla çalışan ilk bilgin Barto'ldü. Çeşitli yazılarında söz gelişi El'daki "Khvarizm/Harizm" maddesinde kullandı. Hattâ eserin bir kısmını yayına hazırladı ise de, nedense daha sonra bundan vazgeçti.

Türkiye'de eser üzerinde iki Türk bilgin Necip Asım 1909'da ve Abdülkadir İnan 1933'te Munis ve eseri hakkında kısa makaleler yayımladılar. Ancak eser üzerinde başka ciddi çalışma olmadı.

Bundan sonra da Rusya'da *Firdevs el-İkbâl* üzerine çalışmalar devam etti. 1961'de Q. Munirov; Munis, Agahî ve Beyanî'nin tarihî yazılarının bir analizi üzerine Özbekçe bir kitap yayımladı.

ladı. 1969'da Alma-Ata'daki Kazak İlimler Akademisi Kazaklar'ın tarihi üzerine Farsça ve Türkçe kaynakların Rusça tercümelerininin bir cildini yayınladı. Bu cilde, N. N. Mingulov tarafından yapılan *Firdevs el-İkbâl* parçalarından bir tercüme dahil edilmiştir. Bütün bu yayınlar, Munis ve Agahî'nin isimlerinin Türkologlar ve Orta Asya tarihçileri tarafından tanınmasına yol açtı. Artık onlar hakkında Türkçe literatür üzerindeki genel tetkikler ve el-kitaplarında bilgi bulunmaktadır. Bunların içinde en önemlilerinden biri M. F. Köprülü tarafından yazılmıştır (Çağatay edebiyatı mad., İA. III cild, s. 321).

5. - Yazmalar, Metin kritiği ve tercüme (The manuscripts, the text edition and the translation, LVIII-LXV).

Bregel bu kısımda daha çok eser üzerinde yaptığı çalışmaları açıklıyor. O, 1972-1978 yılları arasında *Firdevs el-İkbâl*'in tenkidli bir metin neşrini hazırladı. Bu eser 10 yıl sonra 1988'de Leiden'de basıldı. Bregel'e göre, "Munis ve Agahî'nin eserinin tercümesinde klâsik İran ve Çağatay metinlerini tercüme etmede karşılaşılan güçlükler vardır. Ayrıca bu eserin hükümdarlara ithaf edilmesi süslü bir üslûbla yazılmasına neden olmuştur. Bu sebeble modern bir batı diline tercümesi güçlükle mümkündür. Bu bakımdan tek alternatif, tarihi önemdeki herşeyi muhafaza etmeği deneyerek bir özet veya açıklamalı bir tercümedir. Daha fazla bilgi isteyenler orjinal Çağatayca metni kullanmalıdırlar." Ancak Bregel'in destek için müracaat ettiği müessesese (NEH) en azından orjinal üslûp açısından fazla bir ödün vermeden kısaltma yapmasını şart koşturmuştur. Bregel tercümede kullanılan işaretler hakkında bilgi verdikten sonra "17-19. yüzyıllardaki Hive Hanlığı'nın tarihi üzerinde yeterli ölçüde çalışılmadığından ve *Firdevs el-İkbâl*'de şahsî ve coğrafi isimler çok olduğundan bunları ilâve araştırma olmadan tanımlamak kolay değildir" diyor. Bu bakımdan notların hazırlanmasında Buhara'ya âit İranlı ve Rus kaynakları kullanılmıştır. Bregel yer isimleri için kullandığı haritalarla ilgili bilgi de veriyor. Ancak yine de *Firdevs el-İkbâl*'de zikr edilen bütün yerler tespit edilememiştir. Hicrî tarihleri milâdiye çevirmeye ise Münih'den Dr. Gerhard Behrens'in kompüter programını kullanmıştır. Eserin tercümesi 1982'de başlamış, fakat çeşitli zamanlardaki inkıtarlar ile ancak 1989'da tamamlanmıştır. Notların hazırlanması ise iki yıl sürmüştür. Bregel son olarak tercümeyi okuyan ve kendisine bir çok konularda yardımcı olan öğretim üyelerine teşekkür etmektedir.

Eser'de bundan sonra tercüme metninde kullanılan transkripsiyon işaretleri veriliyor (s. LXVI). Bibliyografya ise LXVII-LXXVII sayfaları arasında yer alıyor. *Firdevs el-İkbâl*'in tercümesi (Translation) ise s. 1-539 arasındadır. Tercümeyle ait notlar ise s. 543-659 gibi eserde geniş bir yer tutmaktadır. Bundan sonraki sayfa, dizinin nasıl kullanılacağı hakkında bilgi veriyor. Dizin ise üç kısımda yapılmıştır; Şahıs adları dizini (Index of Personal Names, s. 663-697), Yer isimleri dizini (Index of Geographical names, s. 698-713), Etnik isimler dizini (Index of Ethnic Names, s. 714-718).

Yukarıda da belirtildiği üzere eserin sonunda iki soy kütüğü cetveli bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Cingizlere bağlı Harezmi Arabşahîler'in soy kütüğü (Geneological tree of the Arabshahids of Khorezm, with related Chingizids), ikinci ise Harezmi Kongratların soy kütüğü / 14-20. yüzyıllar (Geneological tree of the Qongrats of Khorezm / 14th-20th centuries)dür.

Eserdeki üç haritadan birincisi Orta Asya (Central Asia), ikincisi Harezmi, Buhara, Horasan (Khorezm, Bukhara, Khorasan), üçüncüsü ise 17 ve erken 19. yüzyıllardaki Harezmi (Khorezm in the 17th - early 19th centuries) ile ilgilidir.

Daha önce de belirtildiği gibi, *Firdevs el-İkbâl* 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başı Harezmi tarihi ve Hive Hanlığı için çok önemli bir eserdir. Bregel'in girişte ortaçağda bölgede hüküm süren

Türk hanedanlar Gazneliler, Selçuklular ve özellikle Harezmsâhlar (1097-1231) ile ilgili olarak biraz bilgi vermesi kanaatimce isabetli olurdu. Böylece sonraki dönemler ile tarihi bağlantı daha kolay sağlanırdı. Öte yandan rahmetli hocam Z. Velidi Togan (*Tarihte Usul*, İstanbul 1962², s. 224) da Munis'in eserini zikrederek bir yazma nüshasının İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar N. 82 olduğunu belirtiyor. Ayrıca Agahî'nin eserleriyle ilgili bilgi veriyor. Ord. Prof. Togan Harizm mad., *İA*. s. 254 ve 257'de Munis ve Agahî'nin eserlerini kullanmıştır. Ancak merhum hocamız *Firdevs el-İkbâfi* Agahî'nin tamamladığını tespit edememiştir.

Sonuç olarak Prof. Dr. Bregel *Firdevs el-İkbâf*'in İngilizceye çevirisini yaparken; giriş, esere ilâve ettiği notlar ve bibliyografya ile, bir ilmi çalışmanın nasıl olması gerektiği hususunda güzel bir örnek ortaya koymuştur. Bu bakımdan 18. ve 19. yüzyıl Harezim ve Orta Asya tarihi konusunda araştırma yapacakların *Firdevs el-İkbâf*'in bu İngilizce tercümesini muhakkak görmesi gerekecektir.

ERDOĞAN MERÇİL

2000 YILI BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABACI, TAHİR : *Bir zamanlar Anadolu'da* / Tahir Abacı. — 1. bs. — İstanbul: İletişim, 1999. 224 s.: res.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 569. Memleket Kitapları; 4) ISBN 9754707502 (A.VI/1586).
- ABBOTT, NABIA : *Two queens of Baghdad: mother and wife of Harun al-Rashid* / Nabia Abbott. — London: Al Saqi Books, 1986. xv, 277s.; 21 cm. ISBN 0863561195 (A.VI/1514).
- ABRAMOV, YU. K. : *Politiçeskiye partii i dvijeniya Rossii 1998* / Yu. K. Abramov. — Moskva: Press Ltd., 1998. 494 s.; 27 cm. — (Moskovskiy Obşestvenny Nauçnyy Fond) ISBN 5861590281 (B.I/1823).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Gagauzların kökeni* / M. Türker Acaroğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 453-487 ss.; 24 cm. Belleten c. LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayırbaşım. (A.VI/1285).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Malatya ilinde yer adları* / M. Türker Acaroğlu. — [Malatya]: [İnönü Üniversitesi], [19??]. 15-21 ss.; 23 cm. [İnönü Üniversitesi Battal Gazi Sempozyumu Bildirileri]'nden ayırbaşım. (A.VI/1490).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Prof. Dr. Pertev Naili Boratav kaynakçası (1931-1998)* / M. Türker Acaroğlu. — Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 1998. 105-121 ss.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Halk Edebiyatı dizisi) Pertev Naili Boratav armağanı'ndan ayırbaşım. (A.VI/1489).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Türkçede Grimm Kardeşlerden çeviri masallar kaynakçası (1920-1993)* / M. Türker Acaroğlu. — [y.y.: y.y.], 1994. 71-82 ss.; 24 cm. Müteferrika: Dört aylık kitabiyat dergisi kış 1994'den ayırbaşım. (A.VI/1491).
- ACUN, HAKKI : *Manisa'da Türk devri yapıları* / Hakkı Acun. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xi, 672 s.: rnk. res., 1 katl. hrt.; 28 cm. —

- (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VI. dizi - sa. 56) ISBN 9751611415 (B.I/1754).
- AFETİNAN, AYŞE: *Medenî bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün el yazıları / Ayşe Afetinan; sadeleştirerek yay.haz. Ali Sevim, Azmi Süslü, M. Akif Tural.* — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, [2000]. [9], 644 s.; 24 cm. ISBN 9751612764 (A.VI/1568).
- AHMET REFİK : *Büyük Frederik / Ahmet Refik.* — İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1931. 120 s.: res.; 22 cm. — (Resimli Ansiklopedik Neşriyat serisi) (A/3534).
- AHMET REFİK : *Büyük tarih-i umumi / Ahmet Refik.* — İstanbul: Kitabhanesi İslam ve Askeri, 1327-1328. 6 c.: res.; 24 cm. (A.II/1603).
- AHMET ŞERİF : *Anadolu'da tanîn / Ahmet Şerif; haz. Mehmed Çetin Börekçi.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 2 c.; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; II. Dizi-Sa. 34-34a) İçindekiler: 1. c.; Anadolu'da Tanîn — 2. c.; Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarb'de tanîn. ISBN 9751612047 (tk.) (A.VI/1362-1).
- AHMET ŞERİF : *Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarb'de tanîn / Ahmet Şerif; haz. Mehmed Çetin Börekçi.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 2 c.; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; II. Dizi-Sa. 34-34a) İçindekiler: 1. c.; Anadolu'da Tanîn — 2. c.; Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarb'de tanîn. ISBN 9751612047 (tk.) (A.VI/1362-2).
- AKKOYUN, TURAN : *Ömer Fevzi Atabek hayatı şahsiyeti ve eserleri üzerine / Turan Akkoyun.* — Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil Tarih ve Kültür Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1997. 158 s.; 24 cm. — (Afyon Kocatepe Üniversitesi yayın no; 10. Anadolu Dil Tarih ve Kültür Araştırma ve Uygulama Merkezi yayın no, 1) ISBN 975715007X (A.VI/1448).
- AKMAZ, AHMED : *Rus yayılcılığı karşısında Kafkasya müridizm hareketi (doğuşu) / Ahmed Akmaz.* — Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları, [1994?]. iv, 131 s.; 20 cm. — (Bizim Gençlik yayınları; 9. Araştırma İnceleme serisi; 3.) ISBN 9757344087 (A.VI/1425).
- AKOZAN, FERİDUN : *"Osmanlı mimarlığında batılılaşma dönemi ve Balyan Ailesi" adlı kitap ve gerçekler / Feridun Akozan.* — İstanbul: — [y.y.], 1983. 12.y; 27 cm. (B.I/1811).
- AKSİN, AHMET : *Tanzimat'ın Harput Eyaleti'nde uygulanması ve karşılaşılan güçlükler / Ahmet Aksın.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 851-

861 ss.; 24 cm. Belleten c. LXII Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım.
(A.VI/1239).

AKŞİT, OKTAY: *Roma İmparatorluk tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)* / Oktay Akşit.
— İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1976. 279 s.: res.; 24 cm. + 1 katl. hrt.
— (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 2052) (A.IV/779).

AKTAN, ALİ : *Memlük-Haçlı münasebetleri* / Ali Aktan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 411-452 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayrışım. (A.VI/1274).

ALANER, A. BÜLENT : *Tarihsel süreçte müzik* / A. Bülent Alaner. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, 2000. 120 s.: res.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları no; 1179. Devlet Konservatuvarı yayınları no; 6) ISBN 9754929327 (A.VI/1450).

Ali Çetinkaya'yı anma paneli bildirileri. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. vi, 137 s.; 20 cm. ISBN 9751612489 (A.VI/1301).

Ali Fuat Cebesoy: a commemoration (10 January 1994) / translated by M. Mehdi İlhan. — Ankara: Atatürk Research Center, 1999. 71 s.; 20 cm. ISBN 9751611903 (A.VI/1300).

ALTAN, EBRU : *Kitap tanıtma* / Ebru Altan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 599-600 ss.; 24 cm. Innocent III leader of Europe 1198-1216 / Jane Sayers. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1271).

Ancient Greeks west and east / ed.by Gocha R. Tsjetskhladze. — Leiden: Brill, 1999. xxii, 623, [14] s.: res.; 25 cm. — (Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. ISSN 0169-8958 Supplementum; 196) ISBN 9004111905 (A.VI/1338).

Annual report 1999-2000. — [y.y.]: Department of Culture Government of India, [2000]. 200 s.: rnk. res., tab.; 28 cm. (B.I/1837).

Anonim Osmanlı tarihi (1099-1116 / 1688-1704) / yay. haz. Abdülkadir Özcan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000. xxiv, 359, [617] s.; 25 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; III. Dizi-Sa.22) ISBN 975161239X (A.VI/1469).

ANSON, DIMITRI : *Corpus of cypriote antiquities 19: cypriote pottery in New Zealand collections* / Dimitri Anson. — Jonsered: Paul Aströms, 2000. ... c.: res.; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology vol.; XX: 19) ISBN 9170811946 (B/5825-19).

- ARBEL, BENJAMIN : *Trading nations: Jews and Venetians in the early modern eastern mediterranean* / Benjamin Arbel. — Leiden: Brill, 1995. xv, 237 s.; 25 cm. — (Brill's series in Jewish Studies, ISSN 0926-2261; 14) ISBN 9004100571 (A.VI/1337).
- Arheologičeskiy yejegodnik za 1996 god.* / baş redaktör S. O. Şmidt. — Moskva: Nauka, 1998. 429 s.; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Otdeleniya İstorii Arheografičeskaya Komissiya) ISBN 5020085103 (A.VI/1531).
- Arheologičeskiy yejegodnik za 1991 god.* / baş redaktör S. O. Şmidt. — Moskva: Nauka, 1994. 348 s.; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Otdeleniya İstorii Arheografičeskaya Komissiya) ISBN 5020086487 (A.VI/1530).
- Arheologičeskiy yejegodnik za 1990 god.* / baş redaktör S. O. Şmidt. — Moskva: Nauka, 1992. 334 s.; 24 cm: — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Otdeleniya İstorii Arheografičeskaya Komissiya) ISBN 5020085510 (A.VI/1532).
- ARIK, FEDA ŞAMİL : *Türkiye Selçuklu Devleti'nde siyaseten katl (1075-1243)* / Feda Şamil Arık. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 43-93 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrışım. (A.VI/1229).
- ARIKAN, ZEKİ : *Muhittin Birgen, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele* / Zeki Arıkan. — Ankara: Ankara Üniversitesi, 1999. 365-386 ss.; 24 cm. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi yıl: 10 sayı 20 Kasım (1997)'den ayrışım. (A.VI/1493).
- ARIKAN, ZEKİ : *Ulusal egemenliğe giden yol: TBMM'nin kuruluşu* / Zeki Arıkan. — Köln: Önel Verlag, 2000. 175 s.; 20 cm. — (Almanya Atatürkçü Düşünce Derneği yayınları; 3) ISBN 393334896X (A.VI/1580).
- ARMAOĞLU, FAHİR : *İngiliz belgelerinde İstanbul'un işgali (16 Mart 1920)* / Fahir Armaoğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 467-494 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1264).
- ARMAOĞLU, FAHİR : *Kitap tanıtma* / Fahir Armaoğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. [1] s.; 24 cm. Rauf Denktash at the United Nations-speeches on Cyprus. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrışım. (A.VI/1236).
- ARSLAN, ESAT : *Amerikan istihbarat belgelerine göre Kurtuluş Savaşı'nın bunalım dönemindeki Türk dış politikası ve "Dışişleri Bakanı Yusuf*

Kemal Bey'le yapılan görüşmeler" / Esat Arslan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 495-527, [4] ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 234'ten ayrıbasım. (A.VI/1255).

ARSLAN, MELİH : *Antalya Müzesi'ndeki Kitanaura sikkeleri = A group of unknown coins in Antalya Museum / Melih Arslan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 727-734, [2] ss.: res.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrıbasım. (A.VI/1243).*

ARSLAN, MELİH: *Fethiye Müzesi'ndeki erken Likya stater definesi = A hoard of Lycian staters in Fethiye Museum / Melih Arslan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 1-13, [2] ss.: res.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrıbasım. (A.VI/1226).*

ARSLAN, MELİH : *Lysimachia kenti bronz definesi = a hoard of bronze coins of Lysimachia / Melih Arslan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 393-410, [3] s.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayrıbasım. (A.VI/1275).*

L'art Arménien : sirarpie der nersessian. — Paris: Arts et Métiers Graphiques, 1977. 272 y.; 34 cm. (B.I/1814).

Asine III : supplementary studies on the Swedish excavations 1922-1930 / ed. by Robin Hägg, Gullög C. Nordquist, Berit Wells. — Stockholm : Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen = Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 1996. ... c.: res.; 30 cm. — (Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen, 4°; XLV: 1=Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, ISSN 0586-0539; XLV: 1) ISBN 9179160328 (B.I/1465).

ASLANAPA, OKTAY : *Edirne'de Osmanlı devri âbideleri / Oktay Aslanapa. — İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1949. iv, 190 s.: res.; 24 cm. + 1 katl. kroki. — (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları; 427. Sanat Tarihi Enstitüsü; 6) (A.II/2854).*

ASLANAPA, OKTAY : *Türk sanatı / Oktay Aslanapa. — Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1972-1973. 2c.: res.; 28 cm. — (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür yayınları) İçindekiler: c.1 Başlangıcından Büyük Selçukluların sonuna kadar — c.2 Anadolu Selçuklularından beylikler devrinin sonuna kadar. (B/9066).*

Aslıhanlar - Dumlupınar Muharebeleri : harp tarihi broşürü. — Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2000. iv, 42 s.; rnk. res.; 20 cm. (A.VI/1453).

- AŞGIN, SAİT : Cumhuriyet döneminde Doğu Anadolu'ya yapılan kamu harcamaları (1946-1960) / Sait Aşgın. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xxi, 282 s.; 24 cm. ISBN 9751612365 (A.VI/1292).
- ATABEK, ÖMER FEVZİ : *Afyon (vilayeti) tarihçesi* / Ömer Fevzi Atabek; yay. haz. Turan Akkoyun. — Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, 1997. 413, [32] s.: res.; 24 cm. — (Afyon Kocatepe Üniversitesi yayın no; 10) ISBN 975715007X (A.VI/1449).
- ATAÖV, TÜRKKAYA : *Discrimination & conflict* / Türkkaya Ataöv. — Geneva; Haarlem: Eaford; Sota, 2000. ix, 161 s.; 24 cm. ISBN 9080440930 (A.VI/1436).
- Atatürk Araştırma Merkezi'nin 15 yılı* / yay. haz. Birgül Gündüz... [ve başk.]. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999. xv, 217 s.: res.; 25 cm. ISBN 975161189X (A.VI/1295).
- Atatürk kitaplığı kataloğu*. — Ankara: Yapı ve Kredi Bankası, 1973. 232 s.; 24 cm. (A.III/7925).
- ATAY, FALİH RIFKI : *Çankaya: Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar* / Falih Rifki Atay. — İstanbul: Doğan Kardeş, 1969. 586 s.; 24 cm. (A.III/3478).
- Attila and the nomad hordes* / ed. Martin Windrow; text by David Nicolle PhD; Colour plates by Angus McBride. — reprinted. — London: Osprey Military, 1997, c1990. 64 s.: res. (kimi rnk.); 25 cm. — (Elite series; 30) ISBN 0850459966 (A.VI/203).
- Avrupa Birliğine entegrasyonda Türk üniversitelerinin rolü*. — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 172 s.; 24 cm. (A.VI/1406).
- AYANOĞLU, İSMAİL FAZİL : *Ok Meydanı ve okçuluk tarihi* / İsmail Fazıl Ayanoğlu. — Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, [19??]. 164 s.: res.; 28 cm. (B.I/1769).
- AYDINER, MESUT : *Kitap tanıtma* / Mesut Aydiner. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 619-624 ss.; 24 cm. Feyzullah Efendi an Ottoman Şeyhülislam / Sabra Follet Messervey. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayırışım. (A.VI/1282).
- AYDÜZ, SALİM : XIV. - XVI. asırlarda, Avrupa ateşli silah teknolojisinin Osmanlılara aktarılmasında rol oynayan Avrupalı teknisyenler (*Tâife-i efrenciyân*) / Salim Aydüz. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 779-830, [4] ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayırışım. (A.VI/1251).

- AYKUTOĞLU, MEHMET M. : *Bir yaşamın romanı : anılarım* / Mehmet M. Aykutoğlu. — Ankara: [y.y.], 2000. 321, [60] s.: res.; 20 cm. (A.VI/1416).
- BAJ, JABAGİ : *Çerkesya'da sosyal yaşayış-âdetler* /Jabagi Baj. — Ankara: [y.y.], 1969. 203 s.; 20 cm. (A.VI/1432).
- BAKIR, ABDULHALİK : *Ortaçağ islam dünyasında ıtriyat, gıda, ilaç üretimi ve taşıışı* /Abdulhalik Bakır. — Ankara: [y.y.], 2000. 340 s.; 20 cm. ISBN 9758201085 (A.VI/1421).
- BALASAGUNI, YUSUF : *Beneficent knowledge* / Yusuf Balasaguni; ed. Natalia Musina, Andrew Wiget, Aleksandr Vashchenko; translated into English by Walter May. — Moskva; Bishkek : Kırgız Affiliation of California Academy Arab-Turkig Centre Spirituality, Culture Economy, 1998. 512 s.; 20 cm. ISBN 5726100719 (A.VI/1318).
- Balto-Slavyanskiye issledovaniya 1988-1996* / baş redaktör T. M. Sudnik, Y.A. Helimskiy. — Moskva: İzdatelstvo İndrik, 1997. 408 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Slavyanovedeniya i Balkanistiki) ISBN 5857590515 (A.VI/1527).
- BARLAS, DİLEK : *Etatism and diplomacy in Turkey : economic and foreign policy strategies in an uncertain world, 1929-1939* / Dilek Barlas. — Leiden: Brill, 1998. 223 s.; 25 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy / ed. by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık, ISSN 1380-6076; 14) ISBN 9004108556 (A.VI/846).
- BARTHOLD, VASSİLİY VLADİMİROVIÇ : *Moğol istilasına kadar Türkistan* / Vassiliy Vladimiroviç Barthold; haz. Hakkı Dursun Yıldız. — 1. bs. — İstanbul: Kervan, 1981. xxv, 744 s.; 25 cm. (A.VI/1344).
- BARTHOLD, VASSİLİY VLADİMİROVIÇ : *Turkestan v epohu Mongolkago naşestviya* / Vassiliy Vladimiroviç Barthold. — Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1898. yak. 400 y.; 30 cm. (B.I/1581).
- BARUTÇU, ECMEL : *Hariciye koridoru: hatıralar* / Ecmel Barutçu; yay. haz. Mustafa Everdi; yay. danışmanı Ali Birinci. — 1. bs. — Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1999. 257 s.: res.; 20 cm. — (21. Yüzyıl yayınları; 8. Hatıra serisi; 1) ISBN 9759473097 (A.VI/1364).
- BAŞDEMİR, KÜRŞAT : *Eski Anadolu : tarihsel ve kültürel süreklilik* / Kürşat Başdemir. — 1. bs. — İstanbul: Kaynak, 1999. 134 s.; 20 cm. — (Kaynak yayınları; 276) ISBN 9753433631 (A.VI/1583).

- BATUR, AFİFE : *Osmanlı camilerinde kemer : strüktür-biçim ilişkisi üzerine bir deneme (1300-1730)* / Afife Batur. — İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 1974. vii, 363 s.: res.; 25 cm. Tez (Doktora-İstanbul Teknik Üniversitesi)'ne bağlı olarak. (A.IV/4385).
- BAYKARA, TUNCER : *Batı Anadolu'da bir Peçenek Beği : Kızıl Beğ* / Tuncer Baykara. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 735-745, [3] ss.: rnk. res.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1241).
- BEIT-ARIEH, ITZHAQ : *Tel 'Ira: a stronghold in the biblical Negev* / Itzhaq Beit-Arieh; contributions by E. Ayalon... [et al.]. — Jerusalem: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 1999. xxii, 521 s.: res.; 28 cm. — (Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology Monograph series; 15) ISBN 9654400081 (B.I/1763).
- BELENKİN, BORİS : *Rossiyskiye periodičeskiye izdaniya o natsional-ekstremizme 1992-1996 bibliografiçeskiy ukazatel* / Boris Belenkin. — Moskva: Prosvetitel'sko-İzdatelskiy Tsentr "Zvenya", 1996. 45 s.; 21 cm. — (Materiali k İzüçeniyu Sovremennogo Natsional-Ekstremizma) ISBN 5787000064 (A.VI/1496).
- BELGE, MURAT : *İstanbul gezi rehberi* / Murat Belge; yay. haz. Ayşen Anadol . — 6. bs. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999. 368 s.: hrt.; 21 cm. ISBN 9753330022 (A.VI/1376).
- BELLİ, OKTAY : *Kitap tanıtma* / Oktay Belli. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 257-262 ss.; 24 cm. The old Assyrian copper trade in Anatolia / Jan Gerrit Dercksen. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrışım. (A.VI/1256).
- BERZEG, SEFER E. : *Gurbetteki Kafkasya'dan belgeler* / Sefer E. Berzeg. — Ankara: [y.y.], 1985. 44 s.: res.; 20 cm. (A.VI/1427).
- Beşiktaş past and present* / ed. Nuri Akbayar. — İstanbul: The Economic and Social History Foundation of Turkey, 1999. 305 s.: res.; 27 cm. (B.I/1783).
- Bibliografiya knig na Turetskom yazıke hapisannih Armayanskimi bukhami (1727-1968)* / sostaviteli A.A. Stepanyan. — Erevan: İzdaltelstvo an Armyanskoy SSR, 1985. 276, [2] s.; 21 cm. — (Akademiya Nauk Armyanskoy SSR Fundamentalnaya Nauçnaya Biblioteka İstitut Vostokovedeniya) (A.VI/1470).

- Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 yılına toplu bakış uluslararası kongresi 10-12 Aralık 1998 ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi, Ankara = International conference on history of the Turkish Republic: a reassessment 10-12 December 1998 METU Convention Center, Ankara Turkey / yay. haz. = ed. by Zeynep Rona. — İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi; Türk Sosyal Bilimler Derneği; Tarih Vakfı, 1999. 2 c.: tab., res.; 24 cm. İçindekiler: 1. c. Siyaset, kültür, uluslararası ilişkiler = v. 1 Politics, culture, international relations — 2. c. Ekonomi, toplum, çevre = v. 2 Economy, society, environment. ISBN 9757306576 (tk.) (A.VI/1400).*
- 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi harp tarihi broşürü. — Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2000. iv, 72 s.: rnk. res.; 20 cm. (A.VI/1451).*
- AL-BİRUNİ, ABU İ-RAYHAN : *Chronologie orientalischer Völker = Al-Athar al-baqiya 'an al-qurun al-haliya / Abu İ-Rayhan al-Biruni; hrsg. von C. Eduard Sachau. — Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1998. lxxiii, 30, 362 s.; 25 cm. — (Islamic Mathematics and Astronomy vol.; 30) (A.VI/1458).*
- BOLŞAKOV, O.G. : *İstoriya Halifata II : epoha velikih zavoyevaniy 633-656 / O.G. Bolşakov. — Moskva: Nauka, 1993. ..c.; 21 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Vostokovedeniya) Eserin kütüphanemizde sadece 2. cildi mevcuttur. ISBN 5020173762 (A.VI/1560-2).*
- BOPPERT, WALLBURG : *Römische steindenkmäler aus Worms und umgebung / Wallburg Boppert. — Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 1998. viii, 131, 71 s.: res., lev.; 29 cm. — (Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt; Bd. 2. Germania Superior; 10) ISBN 3884670409 (B/8766-II,10).*
- BORATAV, KORKUT : *İstanbul ve Anadolu'dan sınıf profilleri / Korkut Boratav; yay. haz. Aşşen Anadol. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995. ix, 115 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları. Türkiye Araştırmaları; 11) ISBN 9753330219 (A.VI/1375).*
- BOSWORTH, CLIFFORD EDMUND : *The new Islamic dynasties : a chronological genealogical manual / Clifford Edmund Bosworth. — Edinburgh: Edinburgh University, 1996. xxvi, 389 s.; 25 cm. ISBN 074860684X (A.VI/1579).*

- BOYARSKİY, P. V. : *Vvedeniye v pamyatnikovedeniye* / P. V. Boyarskiy. — Moskva: [y.y.], 1990. 218 s.: res.; 20 cm. — (Sovetskiy Fond Kulturi Tsentr "Kultura i Mirovoy Okean" TPO SFK Tsentr Kompleksnih Podvodnih İssledovaniy TPO SFK) (A.VI/1327).
- BRANDT, SØREN : *Infinitive control in Danish* / Søren Brandt. — Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1995. 150 s.; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481; 69) ISBN 8773042641 (A.V/8645).
- Bronzes et bijoux: Musée Imperial Ottoman.* — Constantinople: Ministère Imperial de L'Instruction Publique, 1898. [5], 98 s.; 20 cm. (A.I/1161).
- BURHANOV, ALBERT A. : *Araphana : otkritiye, kotorogo moglo ne bit* / Albert A. Burhanov. — Çardcey: Akademiya Nauk, 1993. 36 s.: res.; 20 cm. — (Akademiya Nauk Turkmenistana İstitut İstorii NM Ş. Baturova Sredneamudarinskaya Arheologičeskaya Ekspeditsiya) (A.VI/1501).
- Buryatskiye volşebniye skazki* / düzenleyen E. V. Barannikova, S. S. Bardahanova, V. Ş. Gungarov. — Novosibirsk: Nauka, 1993. 341 s.; 22 cm. + 1 33'lük plak. — (Pamyatniki Folkloru Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka) ISBN 502029750X (A.VI/1319).
- Byzantium and the modern Greek identity* / ed.by David Ricks and Paul Magdalino. — Aldershot: Ashgate, 1998. x, 188 s.; 24 cm. — (Centre for Hellenic Studies, King's College London publications; 4) ISBN 0860786137 (A.VI/863).
- CABAĞI, WASSAN-GİRAY : *Kafkas-Rus mücadelesi* / Wassan-Giray Cabağı. — İstanbul: [y.y.], 1967. 107 s.; 20 cm. (A.VI/1434).
- CALLOT, JEAN-JACQUES : *Recherches sur les cultes en Cyrénaïque durant le Haut-Empire Romain* / Jean-Jacques Callot; préface par André Laronde. — Nancy; Paris: ADRA; De Boccard, 1999. 364 s.: res.; 28 cm. — (Etudes d'Archeologie Classique; 10) ISBN 2913667015 (B.I/1762).
- CAMERON, AVERIL : *Chancing cultures in Early Byzantium* / Averil Cameron. — Hampshire: Variorum, 1996. x, 366 s.: res.; 24 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS536) ISBN 0860785874 (A.VI/867).
- CAMPS, ARNULF : *Studies in Asian mission history 1956-1998* / Arnulf Camps. — Leiden: Brill, 2000. xii, 337 s.; 24 cm. — (Studies in Christian Mission, ISSN 0924-9389; 25) ISBN 9004115722 (A.VI/1342).

- CANBEK, AHMET : *Kafkasya'nın ticaret tarihi : eski çağlardan XVII. yüz yıla kadar* / Ahmet Canbek. — 1. bsk. — İstanbul: Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği, 1978. 64 s.; 20 cm. (A.VI/1429).
- CEMİLOĞLU, MUSTAFA : *Halk hikâyelerinde doğum motifi* / Mustafa Cemiloğlu. — Bursa: VİPAŞ A.Ş., 1999. 191 s.; 25 cm. — (VİPAŞ A.Ş. yayın no; 26. Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı yayın no; 150) ISBN 9755640908 (A.VI/1477).
- CHALIAND, GERARD : *Terrorism : from popular struggle to media spectacle* / Gerard Chaliand. — London: Saqi Books, 1987. 139 s.; 22 cm. ISBN 0863560830 (A.VI/1510).
- CHURCH, S. D. : *The household knights of King John* / S. D. Church. — 1st ed. — Cambridge: Cambridge University, 1999. xix, 177 s.; 23 cm. — (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought Fourth series; 44) ISBN 0521553199 (A.VI/1577).
- CİNLİOĞLU, HALİS TURGUT : *Osmanlılar zamanında Tokat* / Halis Turgut Cinlioğlu. — Tokat: [y.y.], 1951. 3 c.; 21 cm. — (Tokat'a Ait Kitaplar; 5) (A.I/8772).
- CLAIN-STEFANELLI, ELVIRA : *Chartered for progress : two centuries of American banking : a pictorial essay* / Elvira Clain-Stefanelli. — Washington: Acropolis Books, 1945. 143 s.; res. (kimi rnk.); 23 cm. ISBN 0874910323 (A.VI/1385).
- CLOGG, RICHARD : *Anatolica : studies in the Greek East in the 18th and 19th centuries* / Richard Clogg. — Hampshire: Variorum, 1996. x, 321 s.; 23 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS526) ISBN 0860785432 (A.VI/864).
- CLOT, ANDRÉ : *Suleiman the magnificent : the man, his life, his epoch* / André Clot. — London: Saqi Books, 1992. viii, 399 s.; 24 cm. ISBN 0863561268 (A.VI/1508).
- Constantinopolis und der Bosphoros* / beschrieben von Josef von Hammer. — Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1995. 2 c. 4 c.'te; 25 cm. — (The Islamic World in Foreign Travel Accounts vol.; 18-19-20-21) (A.VI/1468).
- COOPERSON, MICHAEL : *Classical Arabic biography : the heirs of the prophets in the age of al-Ma'mun* / Michael Cooperston. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. xxii, 218 s.; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 0521661994 (A.VI/1540).

- COŞAR, NEVİN : *Geçmişten geleceğe Demirbank* / Nevin Coşar; yay. haz. İlhami Mısırlıoğlu, Aysin Örnek. — İstanbul: Demirbank, 1999. 243 s.: res.; 31 cm. (B.I/1786).
- CRISS, NUR BİLGE : *İşgal altında İstanbul* / Nur Bilge Criss. — 3. bs. — İstanbul: İletişim, 2000, c1993. 259 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 221. Tarih dizisi; 6) ISBN 9754703221 (A.VI/1584).
- Cross cultural convergences in the Crusader period : essays presented to Aryeh Grabois on his sixty-fifth birthday* / ed.by Michael Goodich, Sophia Menache, Sylvia Schein. — New York: Peter Lang, 1999, c1995. xxvii, 334 s.; 23 cm. ISBN 0820423548 (A.VI/1576).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu'nca hazırlanan inceleme-araştırma ve denetleme rapor özetleri.* — Ankara: [Cumhurbaşkanlığı], 2000. vi, 367 s.; 29 cm. ISBN 9759697459 (B.I/1800).
- Cumhuriyetimizin 75. yılında Tokat* / derl. ve yazım kurulu Tayfun Berk...[ve başk.]. — Tokat: Tokat Valiliği, 1998. 371 s.: rnk. res.; 27 cm. (B.I/1771).
- Cumhuriyetin 50 nci yılında Sayıştay* / haz. Günaydın Ersoy, Hüseyin Gürhan, Adile Sezer. — Ankara: Sayıştay Başkanlığı, 1973. 315 s.; 24 cm. + 1 katl. liste. — (Sayıştay yayınları; 8) (A.VI/1391).
- Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimden izler (1923-1930)* / proje yönetimi Aysel Özfırat, Aynur Uzer. — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü, 1999. ix, 268 s.: res.; 30 cm. ISBN 9751119391 (B.I/1770).
- Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. yılında Trabzon tarihi sempozyumu (6-8 Kasım 1998) bildiriler* / yay.haz. Kemal Çiçek...[ve başk.]. — Trabzon: Trabzon Belediyesi, 1999. 665 s.: res.; 24 cm. — (Trabzon Belediyesi yayınları; 75) ISBN 9757770272 (A.VI/1200).
- Çalışan çocuklar projesi raporu : 1994-1999 dönemi proje çalışmaları : iş teftiş kurulu-uluslararası çalışma örgütü çocuk işçiliğinin sona erdirilmesi programı (IPEC).* — Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Teftiş Kurulu Başkanlığı, 2000. xlv, 333 s.; 24 cm. (A.VI/1365).
- Çankaya 2000.* — [Ankara]: [Cumhurbaşkanlığı], [2000]. 35 s.: rnk. res.; 24 cm. (A.VI/1440).
- ÇEÇEN, KÂZIM : *II. Bayezid suyolu haritaları* / Kâzım Çeçen. — İstanbul: İSKİ, 1997. 78 s.: rnk. res.; 31 cm. + 2 katl. hrt. (B.I/1834).

- ÇEÇEN, KÂZİM : *İstanbul'un Osmanlı dönemi suyolları* / Kâzım Çeçen; yay.haz. Celâl Kolay. — İstanbul: İSKİ, 1999. 336 s.: rnk. res.; 31 cm. + 37 pafta (B.I/1835).
- ÇEÇEN, KÂZİM : *Sinan's water supply system in İstanbul* / Kâzım Çeçen. — İstanbul: İSKİ, 1996. 218 s.: rnk. res.; 31 cm. + 9 pafta (B.I/1836).
- ÇEÇEN, KÂZİM : *Topkapı Sarayı'na su sağlayan isale hatları* / Kâzım Çeçen. — İstanbul: İSKİ, 1997. 95 s.: rnk. res.; 31 cm. + 9 katl. hrt. ISBN 9758215264 (B.I/1832).
- Çeçentsı-Akkintsı Dagestana : k probleme reabilitatsii.* — Mahaçkala: Tipografiya Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra RAN, 1994. 59 s.; 20 cm. — (Regionalnıy Tsentr Etnopolitiçeskıh İssledovaniy Pri Dagestanskom Nauçnom Tsentre Rossiyskoy Akademii Nauk) (A.VI/1509).
- ÇELİK, KEMAL : *Millî Mücadele'de Adana ve havalisi (1918-1922)* / Kemal Çelik. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, xxiii, 577, [51] s.; 24 cm. + 1 katl. hrt.— (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XVI. Dizi-Sa.82) ISBN 975161144X (A.VI/1443).
- ÇETİK, METE : *1990'lı yıllarda Türkiye'de endüstri ilişkileri araştırma raporu* / Mete Çetik; ed. Zeynel Abidin Kızılyaprak. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1999. 271 s.: tab.; 24 cm. ISBN 9757306568 (A.VI/1401).
- ÇETİN, ATILLA : *Arşiv belgelerinin restorasyonu* / Atilla Çetin. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977. x, 61 s.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 296. Araştırma ve İnceleme Eserleri; 4) (A.IV/2537).
- ÇİFTPINAR, BÜLENT : *Die Deutschen lehnwörter in der Türkischen schriftlichen presse zwischen 1960-1990* / Bülent Çiftpınar. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2000. vii, 187 s.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları no; 1182. Eğitim Fakültesi yayınları no; 65) ISBN 9754929378 (A.VI/1478).
- Dagıstan v sostave Rossii : istoriçeskiye korni drujfi narodov Rossii i Dagestana.* — Mahaçkala: Dagestanskiy Filial AN SSSR, 1990. 190 s.; 22 cm. — (Dagestanskiy Filial AN SSSR İnstirut İstoriyi Yazıkı i Literaturı im G. Tsadası) (A.VI/5).
- DAMENİYA, İ. H. : *Rossiya Abhaziya : iz istorii kulturnih vzaimootnoşeniy v XIX-naçale XX vv./ İ. H. Dameniya.* — Sankt-Peterburg: Obşestvo Znanei Rossii Sankt-Peterburgskaya Organizatsiya, 1994. 70 s.; 21 cm. ISBN 5732004424 (A.VI/1498).

- DÂNIŞMEND, İSMÂİL HÂMÎ : *Antropoloji ve lengüistik vesikalarına göre Türklerle Hind-Avrupalıların menşe birliği* / İsmâil Hâmi Dânişmend. — İstanbul: Devlet Basımevi, 1935. ..c.; 24 cm. İçindekiler: c. 2 Hind-Avrupa Grubunda Türk dili. Kütüphanemizde eserin sadece 2. cildi mevcuttur. (A.II/3134).
- DÂNIŞMEND, İSMÂİL HÂMÎ : *İzahlı İslâm tarihi kronolojisi* / İsmâil Hâmi Dânişmend. — İstanbul: Bâb-ı-âli Yayınevi, 1960. ..c.; 27 cm. Kütüphanemizde eserin sadece 1. cildi mevcuttur. (B.I/1780).
- DARMEZIN, LAURENCE : *Les affranchissements par consécration : en Béotie et dans le monde Grek Hellénistique* / Laurence Darmezine. — Nancy: A.D.R.A., 1999. 314 s.; 24 cm. — (Études Anciennes; 22) ISBN 2913667023 (A.VI/1291).
- DAVAZ, KEMAL ÖZCAN : *Atatürk, Bangladeş, Kazi Nazrul İslam* / Kemal Özcan Davaz. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. 112 s.; 19 cm. ISBN 9751613000 (A.VI/1565).
- DAVISON, RODERIC H. : *Essays in Ottoman and Turkish history 1774-1923 : the impact of the west* / Roderic H. Davison. — London: Saqi Books, 1990. xviii, 279 s.; 24 cm. ISBN 0863563244 (A.VI/1505).
- DAVISON, RODERIC H. : *19. yüzyılda hıristiyan-müslüman eşitliğine karşı Türklerin tutumları* / Roderic H. Davison; çev. Durdu Mehmet Burak. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 229-251 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrışım. (A.VI/1228).
- DAYAGI-MENDELS, MICHAL : *Drink and be merry : wine and beer in ancient times* / Michal Dayagi-Mendels. — Jerusalem: The Israel Museum, 1999. 136 s.; rnk. res.; 27 cm. ISBN 9652782270 (B.I/1761).
- The Dead Sea scrolls study edition* / ed. by Florentino García Martínez, Eibert J. C. Tigchelaar. — Leiden: Brill, 1997-1998. 2 vol.; 24 cm. İçindekiler: vol.1: IQI-4Q273-vol.2: 4Q274-IIQ31. ISBN 9004115471 (set) (A.VI/1339).
- Dedem Korkudun kitabı* / haz. Orhan Şaik Gökyay. — 1. bs. — Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973. 359, dclxxi, [2] s.; 24 cm. + 1 katl. hrt. (A.VI/1361).
- DEMİRLİ, M. E. : *Azerbaycan hukuk tarihi: cinayet hukuku (kadim zamanlardan 1920-ci iledek)* / M.E. Demirli. — Bakı: Azemeşr, 1999. 204 s.; 19 cm. ISBN 5552017569 (A.VI/1542).

- Demokrat Parti milletvekilleri albümü 1946-1960* / haz. Güner Sarısozen. — Ankara: Demokratlar Kulübü, [2000?]. 399 s.: res.; 20 cm. — (Demokratlar Kulübü yayınları no; 17) (A.VI/1424).
- DENİZ, BEKİR : *Türk dünyasında halı ve düz dokuma yaygıları* / Bekir Deniz; ed. Neval Konuk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000. 284 s: rnk. res.; 29 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 215) ISBN 9751612829 (B.I/1787).
- Deniz Harp Okulu tarihçesi*. — [İstanbul] : [y.y.], [2000?]. v, 291 s.: res. (kimi rnk.); 28 cm. ISBN 9754091552 (B.I/1766).
- Deniz Lisesi tarihçesi*. — [İstanbul] : [y.y.], [2000?]. 153 s.: res. (kimi rnk.); 28 cm. ISBN 9754091579 (B.I/1767).
- DENKTAŞ, RAUF R. : *Rauf Denktaş'ın hatıraları (1964-74) : arşiv belgeleri ve notlarla o günler* / Rauf R. Denktaş. — 1. bsk. — İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996-1998. 8 c.; 20 cm. — (Boğaziçi yayınları; 210, 211, 212, 213, 214, 237, 240, 250) İçindekiler: 1.c.; 1964 — 2.c.; 1965 — 3.c.; 1966 — 4.c.; 1967 — 5.c.; 1968 — 6.c.; 1969 — 7.c.; 1970 — 8.c.; 1971-1972. ISBN 9754511357 (tk.) (A.VI/1415).
- Devletlerarası ilişkilerde egemenliği tartışmalı adalar sorunu : Spratly, Paracel, Senkaku, Abu Musa, Büyük ve Küçük Tunb, Güney Kuril, Hawar, Tokda, Sipadan ve Ligitan Adaları örnekleri. — Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, 1999. vi, 141 s.: hrt.; 24 cm. — (Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi. Araştırma Projeleri dizisi; 1/99) (A.VI/1349).
- Des dialectes Grecs aux Lois de Gortyne* / sous la direction de Catherine Dobias-Lalou. — Nancy: A.D.R.A., 1999. 118 s.; 24 cm. — (Études Anciennes; 21) ISBN 2913667007 (A.VI/1287).
- DİYARBEKİRLİ, NEJAT : *Hun sanatı* / Nejat Diyarbekirli. — 1. bs. — İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1972. iv, 243 s: res.; 28 cm. — (Milli Eğitim Bakanlığı Kültür yayınları) (B/7963).
- DOĞAN, AYŞE : *Kitap tanıtma* / Ayşe Doğan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 629-632 ss.; 24 cm. Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the earl modern era / ed. Madeline C. Zilfi. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayrışım. (A.VI/1279).
- DOĞANBAŞ, MUZAFFER : *Amasya evleri = The house of Amasya* / Muzaffer Doğanbaş; İngilizce çev. Dünya Dilleri Tercüme Bürosu. — Amasya: [y.y.], 1996. 88 s.: rnk. res.; 20 cm. (A.VI/1195).

- DOĞRUEL, FATMA : *Osmanlı'dan günümüze tekel* / Fatma Doğruel; yay.haz. Nihal Boztekin. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. 398 s.: rnk. res.; 31 cm. ISBN 9757545007 (B.I/1773).
- Doğumunun 110. yıldönümü dolayısıyla âşıklardan yüce Atatürk'e deyişler : Güldeste* / derl. İrfan Ünver Nasrattunoğlu. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1992. x, 226 s.; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; Sa.59) ISBN 9751604478 (A.VI/1209).
- Dokladi İnstituta Rossiyskoy İstorii RAN 1995-1996 gg.* / baş redaktör A.N. Sakarov. — Moskva: İnstitut Rossiyskoy İstorii RAN, 1997. 250 s.; 20 cm. (A.VI/1552).
- Dokumenti Rossiyskih Arhiv po istorii Ukraini* / sostaviteli L. Voytoviç...[et al.]. — [y.y.]: Lviv, 1998. ..c.; 20 cm. İçindekiler: 1 c. Dokumentu do istorii zaporozkogo kazaçestva 1613-1620 gg. ISBN 9660200889 (A.VI/95).
- 998 *Numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye defteri (937/1530)* / yay. haz. Ahmet Özkılınç... [ve başk.]; baskıya haz. Murat Şener, Salih Dutoğlu. — Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1998-1999. 2 c.; 34 cm. — (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın no; 39, 40. Defter-i Hâkâni dizisi; 4) İçindekiler: 1.c.; Âmid, Mardin, Sincar, Musul, 'Arabkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harput, Ruha, 'Ana-Hit ve Deyr-Rahbe livâları ile Hısın-Keyf ve Si'ird kazâları : dizin ve tıpkıbasım - 2.c.; Şam, Gazze, Safed, Salt-'Aclûn, Haleb, Hama-Humus, Trablus, Ayntâb, Birecik, Adana, 'Üzeyr, Tarsus, Sis, Mar'aş ve Bozok Livâları : dizin ve tıpkıbasım. ISBN 9751923255 (B.I/1608).
- DOLUNAY, NECATİ : *İstanbul arkeoloji müzeleri* / Necati Dolunay; fotoğraflar Sami Güner. — İstanbul: Ak Yayınları, 1973. 68 s.: res. (kimi rnk.); 29 cm. — (Ak Yayınları Sanat Kitapları serisi; 2) (B.I/1774).
- DOSAY, MELEK : Kereci'nin "İlel Hesab el-Cebr ve'l-Mukabele" adlı eseri / Melek Dosay. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991. vi, 98 s.; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; Sa. 40) Yazarın tezi (Doktora-Ankara Üniversitesi)ne bağlı olarak. ISBN 9751602416 (A.VI/1211).
- DOUWES, DICK : *The Ottomans in Syria : a history of justice and oppression* / Dick Douwes. — London; New York: I. B. Tauris, 2000. viii, 244 s.; 23 cm. ISBN 1860640311 (A.VI/1194).

- DÖNMEZ, ŞEVKET : *Kitap tanıtma / Şevket Dönmez.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 603-605 ss.; 24 cm. Amisos: Karadeniz kıyısında antik bir kent / Sümer Atasoy. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1270).
- DUDA, HERBERT W. : *La storia Selgiuchide di Ibn Bibi / Herbert W. Duda.* — Roma: Tipografia Del Senato, 1958. 127-134 ss.; 25 cm. Estratto dagli Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli Nuova Serie, volume VII'den ayrışım. (A.V/9370).
- DUMAN, HASAN : *Osmanlı sâlnâmeleri ve nevsâlleri bibliyografyası ve toplu kataloğu = A bibliography and union catalogue of Ottoman year-books / Hasan Duman; İng. çev. = Eng. texts Christopher Bailey; Arapça çev. = Arabic texts Musa Yıldız.* — Ankara: Kültür Bakanlığı = Ministry of Culture, 1999. 2 c.; 25 cm. — (Kültür Bakanlığı. Genel yayın nu.; 2333/1-2333/2 = The Ministry of Culture. General publication no.; 2333/1-2333/2) ISBN 9751723140 (tk.) (A.VI/1484).
- DURAN, TÛLÂY : *Padişah portreleri = portraits of Ottoman Empire's sultans / Tülây Duran; proje danışmanı Ertuğrul Zekâi Ökte; ing.çev. Tarihi Araştırmalar Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi; düzenleme ve yay. komitesi Burak Eke, Kıvanç Akkaya, Mehmet Çifteoğlu.* — İstanbul: Tarihi Araştırmalar Vakfı. İstanbul Araştırma Merkezi = Istanbul Center for Historical Research, 1999. 317, [1] s.: rnk. res.; 30 cm. ISBN 9756926074 (B.I/1765).
- Dünden bugüne Kuzey Kafkasya / haz. Özdemir Özbay.* — Ankara: Kaf-Der, 1998. ii, 220 s.: 1 katl. hrt.; 19 cm. (A.V/8198).
- Dünya kenti İstanbul = Istanbul world city / yay. yönetmeni = ed. Afife Batur; yay. koordinatörü = coordinator Müren Beykan; yay. kurulu = boards of ed. Edhem Eldem ... [ve başk.]; tür. okuma = turkish editing Müren Beykan; ing. okuma = eng. editing Ahmet Evin ... [ve başk.].* — İstanbul: Tarih Vakfı, [199?]. xxviii, 208 s.: rnk. res.; 30 cm. — (Tarih Vakfı yayınları = History Foundation publications) ISBN 9757306134 (B.I/1656).
- DÜZGÜN, DİLAVER : *Erzurum köy seyirlik oyunları / Dilaver Düzgün.* — Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 1999. x, 240 s.: res. (kimi rnk.); 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2294. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları; 284. Halk Müziği ve Oyunları dizisi; 2) ISBN 9751722993 (A.VI/1386).

- EADE, J. C. : *Early javanese inscriptions : a new dating method* / J. C. Eade, Lars Gislen. — Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000. vii, 224 s.; 25 cm. — (Handbuch der Orientalistik = Handbook of Oriental Studies. Dritte abt. Südostasien = South-East Asia, ISSN 1384-6191; bd.10) ISBN 9004117598 (A.VI/1218).
- EAJS CONGRESS (6: 1998 : TOLEDO) : *Jewish studies at the turn of the twentieth century : proceedings of the 6th EAJS Congress Toledo, July 1998* / ed.by Judit Targarona Borrás, Angel Sáenz-Badillos. — Leiden: Brill, 1999. 2 vol.; 25 cm. İçindekiler: voll: Biblical, rabbinical and medieval studies - vol.2: Judaism from the renaissance to modern times. ISBN 9004115595 (set) (A.VI/1340).
- Ekonomika Respubliki Komi v perehodnyy period* / redaktör Ye. V. Borodihin. — Sıkıvkar : Rossiyskaya Akademiya Nauk Uralskoye Otdeleniye Komi Nauçnyy Tsentr, 1994. 184 s.; 21 cm. — (Trudı Komi Nauçnogo Tsentra Uro Rossisykoy Akademii Nauk; 134) ISBN 5769103426 (A.VI/1314).
- Ekonomika sodrujestva nezavisimih gosudarstv (kratkiy spravoçnik)*.— Moskva: Finstatinform, 1993. 166 s.; 20 cm. — (Statısçeskiy Komitet Sodrujestva Nezavisimih Gosudarstv) ISBN 5716600301 (A.VI/1334).
- ELDEM, EDHEM : *French trade in Istanbul in the eighteenth century* / Edhem Eldem. — Leiden: Brill, 1999. xv, 321 s.; 25 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy / ed. by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık, ISSN 1380-6076; 19) ISBN 9004113533 (A.VI/848).
- ELDEM, EDHEM : *Osmanlı Bankası tarihi* / Edhem Eldem; çev. Ayşe Berktaş. — İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, c1999. xxv, 587 s.: res; 24 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 90) ISBN 9753331118 (A.VI/1397).
- Elveda doğduğum toprak : fotoğraflarla Anadolu'nun 150 yıllık göç tarihi = Farewell my homeland : Anatolia: a history of 150 years of migration in photographs* / koordinatör = coordinator Suay Aksoy; metin = text Ayşen Gür, Kerimcan Gülerüz, Gül Dirican; proje danışmanları = project consultant Zafer Toprak, Mete Tunçay, Stefanos Yerasimos; fotoğraflar = photographs Bahadır Taşkın. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1995. 16 s.: res.; 20x33 cm. (A.VI/1403).
- EMECEN, FERİDUN M. : *Dubrovnik Arşivi'ndeki Osmanlı belgeleri ile ilgili rapor* / Feridun M. Emecen. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

917-920 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1247).

EMECEN, FERİDUN M. : *Kitap tanıtma* / Feridun M. Emecen. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 601-602 ss.; 24 cm. The customs register of Caffa, 1487-1490 / Halil İnalçık. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1269).

EMECEN, FERİDUN M. : *Kitap tanıtma* / Feridun M. Emecen. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 929-930 ss.; 24 cm. Land an der grenze, Osmanische verwaltung im heutigen Türkisch-Syrisch-Irakischen grenzgebiet im 16. Jahrhundert / Wolf Dieter Hültheroth, Nejat Göyünç. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1246).

EMİNOV, ALİ : *Turkish and other muslim minorities in Bulgaria* / Ali Eminov. — London: Hurst & Company, 1997. xxii, 218 s.; 22 cm. (Institute of Muslim Minority Affairs. Book series no; 6) ISBN 1850653194 (A.VI/861).

The empress Theophano : Byzantium and the west at the turn of the first millennium / ed.by Adelbert Davids. — 1st ed. — Cambridge: Cambridge University, 1995. xvi, 344 s.: res.; 24 cm. ISBN 0521452961 (A.VI/1578).

An enlightening commentary into the light of the holy Qur'an / translated by Sayyed Abbas Sadr-ameli; ed. by Somaiyah Berrigan. — 4th ed. — Isfahan: Amir-ul Mu'mineen Ali Public Library, 1996. 2 c.; 24 cm. (A.V/8445).

An enlightening commentary into the light of the holy Qur'an part I. / translated by Sayyed Abbas Sadr-ameli; ed. by Celeste Smith. — 1st ed. — Isfahan: Amir-ul Mu'mineen Ali Public Library, 1997. 394 s.; 24 cm. Eserin kütüphanemizde sadece 1. bölümü mevcuttur. (A.V/8830-1).

Entsiklopediya Ukrainoznavstva. — Kiev: İnstitut Ukrainskoy Arheografii AN Ukraini, 1994-1995. 3 c.; 25 cm. ISBN 5770205547 (A.V/9388).

ERDMANN, KURT : *Der Türkische teppich des 15. jahrhunderts = 15. Asır Türk halısı* / Kurt Erdmann; Türkçesi H. Taner. — İstanbul: İstanbul Üniversitesi, [19??]. xii, 134 s.: res.; 24 cm. — (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 715) (A.II/6294).

- ERDOĞRU, M. AKİF : *Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda hafta pazarları ve panayırlar* / M. Akif Erdoğan. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1999. iii, 174 s.; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 96) ISBN 9754834148 (A.VI/561).
- EREL, ŞERAFEDDİN : *Dağıstan ve Dağıstanlılar* / Şerafeddin Erel. — İstanbul: İstanbul Matbaası, 1961. vii, 265 s.; 24 cm. (A.II/5039).
- EREN, MEŞKURE : *Evliya Çelebi Seyahatnamesi birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma* / Meşkure Eren. — İstanbul: [y.y.], 1960. viii, 133 s.; 24 cm. (A.II/6226).
- ERGÜL, TEOMAN : *Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)* / Teoman Ergül. — 1. bsk. — İzmir: [y.y.], 1991. 415 s.; 24 cm. (A.VI/1422).
- ERHAN, ÇAĞRI : *1830 Osmanlı - Amerikan Antlaşması'nın gizli maddesi ve sonuçları* / Çağrı Erhan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 457-465 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1263).
- ERSOY, HAYRİ : *Dili edebiyatı ve tarihi ile Çerkesler* / Hayri Ersoy. — 1. bsk. — İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993. 259 s.; 20 cm. (A.VI/1435).
- ERÜNSAL, İSMAİL E. : *The expansion and reorganization of the Ottoman library system 1754-1839* / İsmail E. Erünsal. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 831-849 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1242).
- ESİN, EMEL : *İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslama giriş* / Emel Esin. — İstanbul: [y.y.], 1978. viii, 360 [106] s.: lev.; 28 cm. + katl. cetvel. Türk Kültürü El Kitabı, II. c.I/b'den ayrışım. (B/8179).
- Etničeskiy faktor v sovremennom sotsialno-poitičeskom razvitii Kazahstana.* — Moskva: İnstituta Etnologii i Antropologii RAN, 1996. 31 s.; 30 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Etnologii i Antropologii İssledovaniya po Prikladnoy i Neotlojnoj Etnologii Dokument no; 94) ISBN 5201008690 (B.I/1561).
- Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions : Kosova, Montenegro, Ohrid / the relevant sections of the seyahatname ed. with translation, commentary and introduction Robert Dankoff, Robert Elsie.* — Leiden : Brill, 2000. 299, [4] s.: res.; 24 cm. — (Evliya Çelebi's Book of Travels. Land and People of the Ottoman Empire in the Seventeenth Century.

A Corpus of Partial Editions, ISSN 0922-7768; 5) ISBN 9004116249 (A.VI/1345).

EVLİYÂ TCHÉLÉBİ : *La guerre des Turcs : récits de batailles (extraits du "livre de voyages")* / Evliyâ Tchélébi; traduit du Turc Ottoman, présenté et annoté par Faruk Bilici. — 1. ed. — Arles: Sindbad, 2000. 338 s.; 23 cm. ISBN 2742725490 (A.VI/1189).

Export strategy for the Republic of Macedonia / ed. board Ksente Bogoev, Ariton Zikov, Boris Blazevski; proofreading by Graham W. Reid. — Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1999. 235 s.: res., tab.; 24 cm. ISBN 9989649669 (A.VI/1201).

EYİCE, SEMAVİ : *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler = Recherches archéologiques a Karadağ (Binbirkilise) et dans la région de Karaman* / Semavi Eyice. — İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1971. xvi, 228, [158] s.: res.; 24 cm. + 1 katl. pl. — (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 1587. Türkiye'de Ortaçağ Sanatı Araştırmaları; 2) (A.III/5728).

FARAH, CAESAR E. : *The politics of interventionism Ottoman Lebanon, 1830-1861* / Caesar E. Farah. — London; New York: Centre for Lebanese Studies; I. B. Tauris, 2000. xxv, 816 s.; 24 cm. ISBN 1860640567 (A.VI/895).

FARMER, HENRY GEORGE : *Onyedinci yüzyılda Türk çalgıları* / Henry George Farmer; çev. M. İlhami Gökçen. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. xv, 105 s.: res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2297. HAGEM yayınları; 282. Halk Müziği ve Oyunları serisi; 20) ISBN 9751723019 (A.VI/1387).

FERNANDEZ-PUERTAS, ANTONIO : *The Alhambra* / Antonio Fernandez-Puertas; plates by Owen Jones; foreword by Godfrey Goodwin. — London: Al Saqi, 1997. ... c.: res.; 34 cm. İçindekiler: 1.c.: From the ninth century to Yusuf I (1354) ISBN 0863564666 (B.I/1713).

FİRDEVSİ : *Şahname* / Firdevsî; tercüme eden Ts. B. Banu-Lahiti, V. G. Berzneva. — Moskva: Nauka, 1989. 6.c.; 22 cm. İçindekiler: ot naçala tsarstvovaniya yezdgerda sına bahrama gura do kontsa knigi. Eserin kütüphanemizde sadece 6. cildi mevcuttur. ISBN 5020126896 (A.VI/1465-6).

Fondı i kolleksii rukopisnogo otdela. Kratkiy spravoçnik. — Sankt-Peterburg: Russko-Baltiyskiy İnforsionniy Tsentr Blits, 1996. 78 s.;

- 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Russkoy Literaturı (Puşkinskiy Dom)) ISBN 5867890341 (A.VI/1511).
- Fotoğraflarla Türkiye'de insan hakları (1839-1990) = Human rights in Turkey : a photographic account /* metin = text Bülent Tanör. — [İstanbul]: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, [2000?]. 62, [1] s.: res.; 22 cm. (A.VI/1371).
- Frazeologičeskiy slovar Russkogo literaturnogo yazıkı : konsta XVIII-XX v. /* redaktör A.İ. Fedorovo. — Novosibirsk: Nauka Sibirskoye Otdeleniye, 1991. 2 c.; 25 cm. — (Akademiya Nauk SSSR Sibirskoye Otdeleniye) ISBN 5020290106 (tk.) (A.VI/1518).
- FREELY, JOHN : *Saltanat şehri İstanbul /* John Freely; çev. Lale Eren; redaksiyon ve yay. haz. Emre Yalçın. — 1. bs. — İstanbul: İletişim, 1999. 391, [8] s.: res. (kimi rnk.); 23 cm. — (İletişim yayınları; 576. İstanbul dizisi; 32) ISBN 9754707391 (A.VI/1587).
- FREIDEL, FRANK : *The presidents of the United States of America /* Frank Freidel. — 5th ed. — Washington : White House Historical Association, 1973. 83 s.: rnk. res.; 25 cm. (A.VI/1352).
- GALYAUDİNOV, İ. G. : *"Tarih nama-i Bulgar" Tadcetdina Yalsıgulova /* İ.G. Galyautdinov; baş redaktör E. R. Tenişev. — Ufa: Başkirkoye Knichoye İzdatelstvo, 1990. 228 s.; 20 cm. — (Akademiya Nauk SSR Uralskoye Otdeleniye Başkirkoye Nauçnyy Tsentır Ordena "Znak Poçeta" İnstitut İstorii Yazıkı i Literaturı) ISBN 5295002144 (A.VI/10).
- GAP Bölgesi'nde kültür varlıklarının korunması, yaşatılması ve tanıtılması sempozyumu : 01-05 Haziran 1998 - Şanlıurfa.* — Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2000. xx, 427 s.: rnk. res.; 28 cm. — (GAP yayınları Kültür dizisi; 3) ISBN 975192460X (B.I/1810).
- Garbağnameler. ikinci kitab /* haz. ve tertipleyen Nazim Ahundov; redaktör Akif Ferzeliyev. — Bakı: Yazıcı, 1991. 480 s.; 21 cm. Eserin kütüphanemizde sadece 2. cildi mevcuttur. ISBN 5560010626 (A.VI/1546-2).
- GARLAND, LYNDIA : *Byzantine empresses : women and power in Byzantium AD 527-1204 /* Lynda Garland. — London; New York: Routledge, 1999. xx, 343 s. : res.; 24 cm. ISBN 0415146887 (A.VI/858).
- GÂZİMİHÂL, MAHMUT RAGİB : *Türk askeri muzıkaları tarihi /* Mahmut Ragıb Gâzimişâl. — İstanbul: Maarif Vekaleti, 1955. 281 s.: res.; 24 cm. (A.IV/2659).

- GÂZİMİHÂL, MAHMUT RAGIB : *Türk halk oyunları kataloğu* / Mahmut Ragıb Gâzimişâl; baskıya haz. Nail Tan, Ahmet Çakır. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991-1999. 3 c.: res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2299. HAGEM yayınları; 277. Halk Müziği ve Oyunları dizisi; 19) Kütüphanemizde eserin 1. ve 3. ciltleri mevcuttur. ISBN 9751722934 (A.V/5004).
- GENESIOS, [IOSEPHUS] : *On the reigns of the emperors* / [Iosephus] Genesios; translation and commentary Anthony Kaldellis. — Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998. xxx, 154 s.; 25 cm. — (Byzantina Australiensia, ISSN 0725-3049; 11) ISBN 095936269X (A.VI/1216).
- Georgische sagen und legenden* / hrsg. von Heinz Fähnrich. — Blieskastel: Gollenstein, 1998. 326 s.; 22 cm. ISBN 3930008947 (A.VI/1217).
- GERÇEK, FERRUH : *Türk müzeciliği* / Ferruh Gerçek. — Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. x, 533 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2327. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları dizisi; 65) ISBN 9751722683 (A.VI/1368).
- Glavniot ştav na narodnoosloboditelnata vojska i partizanskite odredi na Makedonija (1941-1945) : po pavod 90 godini odraganeto na Mihailo Apostolski; prilozhi od nauçniot sobir odejan Skopje na 19 i 20 Dekemvri 1996 godina* / baş redaktör Ksente Bogoyev. — Skopje: Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite İnstitut za Natsionalna İstoriya, 1997. 283 s.; 23 cm. ISBN 9989649340 (A.VI/22).
- GOETHE : *Seçme mektuplar (gençlik yılları)* / Goethe; çev. Melâhat Togar. — 1. bs. — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1972. 82 s.; 18 cm. — (Dünya Edebiyatından Tercümeler. Alman Klasikleri; 110) (A.VI/1346).
- Golod v Moldove (1946-1947) : sbornik dokumentov.* — Kişinev: "Ştiintsa", 1993. 766 s.; 27 cm. — (İnstitut İstorii Akademii Nauk Respubliki Moldova. Moldavskiy Gosudarstvenniy Universitet) ISBN 5376016714 (B.I/1552).
- GOLOVNEV, A. V. : *Govoryaşıye kulturu : traditsii Samodiytsev i Ugrov* / A. V. Golovnev. — Ekaterinburg: İİA UrO RAN, 1995. 606 s.; 21 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Uralskoye Otdeleniye İnstitut İstorii i Arheologii) ISBN 5769105488 (A.VI/1538).

- GONNET, HATİCE : *Religion Hittite et Asianique* / Hatice Gonnet. — [y.y.]: École Pratique des Hautes Études, [1991?]. 181-184 ss.; 21 cm. Annuaire: Résumés des Conférences et Travaux tome XCIX 1990-1991'den ayrışım. (A.V/8097).
- GONNET, HATİCE : *Religion Hittite et Asianique* / Hatice Gonnet. — [y.y.]: [École Pratique des Hautes Études], [1989?]. 203-206 ss.; 21 cm. [Annuaire: Résumés des Conférences et Travaux]'dan ayrışım. (A.V/8099).
- GONNET, HATİCE : *Religion Hittite et Asianique : Aspects de la religion Hittite* / Hatice Gonnet. — [y.y.]: École Pratique des Hautes Études, [1989?]. 205-209 ss.; 21 cm. Annuaire: Résumés des Conférences et Travaux tome XCVII 1988-1989'dan ayrışım. (A.V/8098).
- GOODWIN, GODFREY : *Sinan : Ottoman architecture and its values today* / Godfrey Goodwin. — London: Saqi Books, 1993. 132, [3] s.: res.; 30 cm. ISBN 0863561721 (B.I/1818).
- GOODWIN, GODFREY : *The janissaries* / Godfrey Goodwin. — London: Saqi Books, 1997. 288 s.; 24 cm. ISBN 0863560555 (A.VI/1506).
- GOODWIN, GODFREY : *The private world of Ottoman women* / Godfrey Goodwin. — London : Saqi Books, 1997. 261 s.: res.; 25 cm. ISBN 0863567517 (A.VI/1507).
- GOODWIN, GODFREY : *Topkapı Palace : an illustrated guide to Its life & personalities* / Godfrey Goodwin. — London: Saqi Books, 1999. 223 s.: res.; 25 cm. ISBN 0863560679 (A.VI/1512).
- GOPHNA, RAM : *Archeological survey of Israel : map of Herzliyya (69)* / Ram Gophna, Etan Ayalon. — Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 1998. 47, 64 s.: res.; 24 cm. ISBN 9654060272 (A.VI/1307).
- GORDEYEV, A. A. : *İstoriya Kazakov : velikaya voyna 1914-1918 gg. otreçeniye gosudarya vremennoye pravitelstvo i anarhiya grajdanskaya voyna* / A.A. Gordeyev. — Moskva: "Strastnoy Bulvar", 1993. 347 s.; 20 cm. ISBN 5866240262 (A.VI/1522).
- Got planetū : ekonomika, politika, biznes, kultura izjizni zvezd* / baş redaktör O. N. Bıkov. — Moskva: İzdatelstvo "Respublika", 1993. 335 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Mirovoy Ekonomiki i Mejdunarodnih Otnoşeniy) ISBN 5250019544 (A.VI/1551).
- GÖKALP, ZİYA : *Türk töresi* / Ziya Gökalp. — İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339. 80 s.; 24 cm. (A.II/1726).

- GÖKAY, BÜLENT : *Bolşevizm ile emperyalizm arasında Türkiye (1918-1923)* / Bülent Gökay; çev. Sermet Yalçın; yay. haz. Ali Berktaş. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. viii, 264 s.: res.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 68) ISBN 975333091X (A.VI/890).
- GRANT, MICHAEL : *From Rome to Byzantium : the fifth century AD* / Michael Grant. — London; New York: Routledge, 1998. xiii, 203 s.: res.; 24 cm. ISBN 0415147530 (A.VI/857).
- GRANTOVSKIY, E. A. : *İran i İrantsı do Ahemenidov : osnovniye problemi; voprosi hronologii* / E. A. Grantovskiy. — Moskva: Vostochnaya Literatura "RAN", 1998. 343 s.; 22 cm. ISBN 502018019X (A.VI/1316).
- GREENE, MOLLY : *A shared world : christians and muslims in the early modern Mediterranean* / Molly Greene. — Princeton: Princeton University Press, 2000. xiii, 228 s.; 24 cm. ISBN 0691008981 (A.VI/1539).
- GRUŞEVSKIY, MİHAYLO : *İstoriya Ukraini-Rusi* / Mihaylo Gruşevskiy; redaksiyna koleriya P.S. Sohan...[et al.]. — Kiev: Naukova Dumka, 1994... c.; 21 cm. — (Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini) Eserin kütüphanemizde 1, 4, 7, 8, 9-1, 9-2, 10. ciltleri mevcuttur. ISBN 5120024688 (tk.) (A.V/9367).
- Guide historique pour İstanbul* / contributeurs Mustafa Sönmez...[et al.]; traduction Française Elâ Güntekin. — İstanbul: La Fondation d'Histoire, 1996. 160 s.: rnk. res., hrt.; 20 cm. ISBN 9757306193 (A.VI/1396).
- Guide to the sources of Asian history international council on archives.* — New Delhi: National Archives of India, 1987-1995. ... c.; 25 cm. İçindekiler: c.III, 1-2: National archives - c.III, 3: States/union territories. Kütüphanemizde eserin 3. cildinin 1., 2. ve 3. kısımları mevcuttur. (A.VI/1563).
- GURLITT, CORNELIUS : *İstanbul'un mimari sanatı = Architecture of Constantinople = Die Baukunst of Konstantinopels* / Cornelius Gurlitt; çev.= übersetzung = translation Rezan Kızıltan; İng. metin Christopher Bailey. — Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı = Foundation for Information and Documentation Services = Siftung des Informations und Dokumentationsdienstes, 1999. xxiii, 128, [205] s.: res., lev.; 47 s. ISBN 9757473049 (C/618).

- GUTHRIE, SHIRLEY: *Arab social life in the middle ages : an illustrated study / Shirley Guthrie.* — London: Saqi Books, 1995. 229 s.: res. (kimi rnk.); 25 cm. ISBN 0863560431 (A.VI/1500).
- GÜÇHAN, GÜLSEREN : *Tür sineması, görüntü ve ideoloji / Gülseren Güçhan.* — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, 1999. iii, 240 s.: res.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları; 1171. İletişim Bilimleri Fakültesi yayınları; 34) ISBN 9754929254 (A.VI/1305).
- GÜLER, İBRAHİM : *Tunus Milli Arşivi ve arşivin Türkçe belgeler açısından değerlendirilmesi / İbrahim Güler.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 551-565, [2] ss.: rnk. res.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 234'ten ayırabım. (A.VI/1257).
- GÜLER, İBRAHİM : *Tunus Milli Arşivi'ndeki Türkçe belgelerin kısmi kataloğu / İbrahim Güler.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 529-550 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 234'ten ayırabım. (A.VI/1254).
- GÜLMEZ, MESUT : *Uluslararası sosyal politika / Mesut Gülmez.* — 1. bs. — Ankara: TODAİE, 2000. xvi, 265 s.; 24 cm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü yayın no; 300) ISBN 9757669806 (A.VI/1455).
- GÜNAY, VEHBİ : *Kitap tanıtma / Vehbi Günay.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 253-255 ss.; 24 cm. Osmanlı klâsik dönemi kent tarihçiliğine katkı: XVI. yüzyılda Ankara ve Konya / Özer Ergenç. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayırabım. (A.VI/1234).
- GÜNBAĞI, CAHİT : *Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan bir Kapadokya tableti / Cahit Günbattı.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 391-392, [1] ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayırabım. (A.VI/1277).
- Gündem : 1. Üniversite öğrencilerinin sorunları 2. Yurt ve burs meselesi 3. Üniversite, sanayi, çevre, tarım işbirliği 4. Açıköğretimin değerlendirilmesi 5. Üniversitelerin kültür hizmetleri 6. Üniversitelerin spor hizmetleri 7. Yabancı dille eğitim.* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 270 s.; 24 cm. (A.VI/1411).
- GÜNEŞ, MEHMET : *Evliya Çelebi ve Haşim Efendinin Çerkezistan notları / Mehmet Güneş.* — İstanbul: [y.y.], 1969. 184 s.; 20 cm. (A.VI/1433).
- GÜRDAL, OYA : *Tekstil endüstrisinde enformasyon olgusu / Oya Gürdal.* — Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 2000. xiii, 405 s.; 24 cm. —

(Türk Kütüphaneciler Derneği Genel Merkez yayın no; 34) ISBN 9757653837 (A.VI/1447).

GÜRLER, BİNNUR : *Tire'de bulunmuş erken Roma devrine ait cam eserlerden oluşan mezar grubu* / Binnur Gürler. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 15-21, [4] ss.: res.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrıbasım. (A.VI/1227).

GÜVENÇ, MURAT : *Emlak Bankası 1926-1998* / Murat Güvenç; yay. haz. İlhami Mısırlıoğlu, Aylin Örnek, Leman Yılmaz. — İstanbul: Emlak Bankası, 1999. xvi, 363 s.: res. (kimi rnk.); 28 cm. ISBN 9759660008 (B.I/1785).

GÜZEL, ABDURRAHMAN : *Abdal Mûsâ velâyetnâmesi* / Abdurrahman Güzel. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xv, 222, [42] s.; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XVIII. Dizi - Sa. 15) ISBN 975161211X (A.VI/1351).

GÜZEL, ABDURRAHMAN : *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) menâkıbnâmesi* / Abdurrahman Güzel. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xii, 181, [50] s.; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XVIII. Dizi - Sa. 11) ISBN 9751608864 (A.VI/1353).

HACIYEVA, MAARİFE : *Azerbaycan folklor ve etnoğrafya sözlüğü* / Maarife Hacıyeva. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. 226 s.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2298. HAGEM yayınları; 278. Türk Cumhuriyetleri dizisi; 7) ISBN 9751722950 (A.VI/1389).

HAFIZ HÜSEYİN AYVANSARAYÎ : *The garden of the mosques : Hafız Hüseyin Al-Ayvansarayî's guide to the muslim monuments of Ottoman Istanbul* / translated and annotated by Howard Crane. — Leiden: Brill, 2000. xxxiv, 625 s.; 28 cm. — (Studies in Islamic Art and Architecture. Supplements to Muqarnas, ISSN 0925-6512 vol.; 8) ISBN 9004112421 (B.I/1731).

HAIMAN, MORDECHAI : *Archeological survey of Israel : map of Har Ramon (203)* / Mordechai Haiman. — Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 1999. 63, 90 s.: res.; 24 cm. ISBN 9654060280 (A.VI/1308).

HAMILTON, BERNARD : *Crusaders, Cathars and the holy places* / Bernard Hamilton. — Aldershot: Ashgate, 1999. xii, 336 s.; 23 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS656) ISBN 0860787850 (A.VI/1575).

HATİPOĞLU, M. MURAT : *Yunanistan'da etnik gruplar ve azınlıklar* / M. Murat Hatipoğlu. — Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli

- Komitesi, 1999. v, 183 s.: res.; 23 cm. — (Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi. Araştırma Projeleri dizisi; 3/99) (A.VI/1348).
- HERODOTOS : *Herodot tarihi / Herodotos*; Türkçesi Müntekim Ökmen; Yunanca aslıyla karşılaştıran ve sunan Azra Erhat. — 2. bs. — İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973. 639 s.: res.; 25 cm. — (Büyük Fikir Kitapları dizisi; 19) (A.III/9029).
- HILL, STEPHEN : *The Early Byzantine churches of Cilicia and Isauria / Stephen Hill*. — Hampshire: Variorum, 1996. xxvi, 280, [80] s.: res.; 24 cm. — (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs / ed. by Anthony Bryer, John Haldon, vol.1) ISBN 0860786072 (A.VI/862).
- HITCHCOCK, LOUISE A. : *Minoan architecture : a contextual analysis / Louise A. Hitchcock*. — Jonsered: Paul Aströms, 2000. 267 s.: res.; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book; 155) ISBN 917081192X (A.VI/1288).
- HIZLI, MEFAİL : *Mahkeme sicillerine göre Osmanlı klasik döneminde ilköğretim ve Bursa sıbyan mektepleri / Mefail Hızlı*. — Bursa: [Uludağ Üniversitesi], 1999. xi, 186 s.; 21 cm. ISBN 9756958170 (A.VI/1476).
- HİÇYILMAZ, ERGUN : *Osmanlıdan Cumhuriyete gizli teşkilatlar / Ergun Hiçyılmaz*. — 1. bs. — İstanbul: Altın Kitaplar, 1994. 251 s: res.; 22 cm. ISBN 9754055009 (A.VI/1582).
- A historical guide to İstanbul / contributors Mustafa Sönmez...[et al.]; English translation Mary Işın, Joyce Matthews*. — İstanbul: History Foundation, 1996. 160 s.: rnk. res., hrt.; 20 cm. ISBN 9757306185 (A.VI/1395).
- HLININA, T. P. : *Adigeya v 1920-e godı : problemi stanovleniya i razvitiya avtonomi / T. P. Hlinina*. — Krasnodar: [y.y.], 1997. 126 s.; 20 cm. — (XX Vek v Resuonalnıh Ussledovanuyah) (A.VI/1325).
- The holy fool in Byzantium and Russia : papers presented at a symposium arranged by the Norwegian Committee of Byzantine Studies 28 August 1993 at the University of Bergen / ed.by Ingunn Lunde*. — Bergen: University of Bergen, 1995. 46 s.; 21 cm. ISBN 8290249071 (A.VI/1113).
- HORIGO, POL : *Rus ateşi : İstanbul'un işgali zamanındaki zulümler / Pol Horigo*; mütercim Ahmed İhsan. — İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1926. 121 s.; 19 cm. (A.VI/1370).

- HORSFALL, NICHOLAS : *Virgil, Aeneid 7 : a commentary* / Nicholas Horsfall. — Leiden: Brill, 2000. xlv, 567 s.; 25 cm. — (Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. ISSN 0169-8958. Supplementum; 198) ISBN 9004108424 (A.VI/1343).
- Hristianstvo entsiklopedičeskiy slovar* / redaksiyon heyeti S. S. Averintsev, A. N. Meşkov, Yu. N. Popov. — Moskva: Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya, 1993. 2 c.; 27 cm. Eserin kütüphanemizde sadece 1. cildi mevcuttur. ISBN 5852700231 (tk.) (B.I/1827-1).
- Human rights and documents on the minority in the Western Thrace.* — Ankara: Association of Western Thracians, 1987. 128 s.: res.; 20 cm. (A.VI/1382).
- HÜRYILMAZ, HALİME : *Göller bölgesi'nin batısında bulunmuş bir "Maden Taklidi" testi = Die "Keramische Imitation Einer Metallenen Schnabelkanne" aus dem gebiet der westlichen Pisidischen Seen* / Halime Hüryılmaz. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 713-726, [4] ss.: res; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1252).
- INSTITUT FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH - ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN : *Publications : 1984-Summer 1999.* — Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, [1999?]. iv, 624 s.; 25 cm. (A.VI/1473).
- International commission for the preservation of Islamic Cultural Heritage : Catalogue of winners' plates : in the second international calligraphy competition.* — İstanbul: IRCICA, [199?].77 s.; 22 cm. ISBN 9290637455 (A.V/8827).
- International commission for the preservation of Islamic Cultural Heritage : Catalogue of winners' plates : in the first international calligraphy competition.* — İstanbul: IRCICA, [199?].63 s.; 22 cm. ISBN 9290633115 (A.V/8825).
- INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF THE ORION CENTER FOR THE STUDY OF THE DEAD SEA SCROLLS AND ASSOCIATED LITERATURE (3 : 4-8 FEBRUARY 1998) : *The Damascus document a centennial of discovery : proceedings of the third International Symposium of the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature, 4-8 February, 1998* / ed.by Joseph M. Baumgarten, Esther G. Chazon, Avital Pinnick. — Leiden: Brill, 2000. ix, 227 s.; 24 cm. — (Studies on

the Texts of the Desert of Judah, ISSN 0169-9962; 34) ISBN 9004114629 (A.VI/1341).

The International Symposium of the 75th Anniversary of the First Women's Meeting in Kastamonu : Kastamonu 10th-11th December 1994 / translated from Turkish by Vildan Şahin, Nihal Cihan. — Ankara: Atatürk Research Center, 2000. 246 s.; 24 cm. ISBN 9751612403 (A.VI/1472).

İBN KEMAL (KEMALPAŞAZÂDE) : *Tevârih-i Âl-i Osman IV. defter : metin ve transkripsiyon / İbn Kemal (Kemalpaşazâde); haz. Koji Imazawa. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000. xxvii, 548 s.; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XVIII. Dizi-Sa. 17) ISBN 975161225X (A.VI/1444).*

İBN-İ SİNÂ : *El-Kânûn fi't-Tıbb / İbn-i Sinâ; Türkçeye çev. Esin Kâhya. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1995. ...c.: res.; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi; Sa.103. Külliyyatlar dizisi; Sa. 5) ISBN 975160771X (A.VI/1224).*

İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : *The west and islam : towards a dialogue / Ekmeleddin İhsanoğlu; ed.by Zeynep Durukal Abuhusayn, Muhammad Isa Waley. — İstanbul: IRCICA, 1999. vi, 125, [13] s: res.; 24 cm. — (Lecture series; 1) ISBN 9290630809 (A.VI/1079).*

İLGÜREL, MÜCTEBA : *Kitap tanıtma / Mücteba İlgürel. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 931-932 ss.; 24 cm. İsâ-zâde târihi (tahlil ve metin) / neşre haz. Ziya Yilmazer. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1244).*

İLGÜREL, MÜCTEBA : *Kitap tanıtma / Mücteba İlgürel. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 263-266 ss.; 24 cm. Tarihte Âyânlar : Karaosmanoğulları üzerinde bir inceleme / Yuzo Nagata. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrışım. (A.VI/1233).*

İLGÜREL, MÜCTEBA : *Prof. Dr. Masao Mori'nin anısına / Mücteba İlgürel. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 613-615 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1253).*

İLHAN, M. MEHDİ : *XVI. yüzyılda Şhrizol vilayeti / M. Mehdi İlhan. — Ankara: Ankara Üniversitesi, 1993. 161-170 ss.; 24 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı: 4'ten ayrışım. (A.VI/1487).*

- İLHAN, M. MEHDİ : *XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrinin nüfusu ve vakıfları : 1518 ve 1540 tarihli tapu tahrir defterlerinden notlar* / M. Mehdi İlhan. — Ankara: Ankara Üniversitesi, 1994. 45-113 ss.; 24 cm. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü cilt: XVI-sayı: 26 (1994)'den ayırbasım. (A.VI/1485).
- İLHAN, M. MEHDİ : *Tahrir faaliyeti ve bu faaliyet esnasında karşılaşılan güçlükler* / M. Mehdi İlhan. — Konya: [y.y.], 1997. 85-103 ss.; 24 cm. Ata Dergisi sayı VII (1997)'den ayırbasım. (A.VI/1495).
- İLHAN, M. MEHDİ : *Tapu tahrir defterlerinin tarihsel demografi için önemi hakkında bazı notlar* / M. Mehdi İlhan. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1993. 263-266 ss.; 24 cm. Erdem cilt: 7-sayı: 19 Ocak (1991)'den ayırbasım. (A.VI/1486).
- İLHAN, M. MEHDİ : *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (23-25 Haziran 1997, İstanbul)* / M. Mehdi İlhan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 913-916 [1] ss.: rnk.res.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayırbasım. (A.VI/1248).
- İlköğretim-ortaöğretim kurumları müzik dersi öğretim programları ve ders kitapları semineri* / yay. haz. İsmail Bozkaya. — Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2000. 133 s.; 24 cm. — (Uludağ Üniversitesi yayınları yayın no; 8-016-0318) (A.VI/1475).
- İNAL, İBNÜ'L-EMİN MAHMUD KEMAL : *Son asır Türk şairleri (Kemâlü's-Şuarâ)* / İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal; haz. Müjgân Cunbur. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999- . 5 c.; 24 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 203. Şuara Tezkireleri dizisi; 5) Kütüphanemizde eserin sadece 1. cildi mevcuttur. ISBN 9751612373 (A.VI/1204).
- İnönü Muharebeleri : harp tarihi broşürü.* — Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2000. iv, 62 s.: rnk. res.; 20 cm. (A.VI/1452).
- İSAYEVA, V. İ. : *Antiçnaya Gretsya v zerkale ritoriki : İsokrat* / V. İ. İsayeva. — Moskva: Nauka; "Vostoçnaya Literatura", 1994. 256 s.; 21 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Vseobşey İstorii) ISBN 5020173916 (A.VI/1536).
- İslâm Ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı* / başkan Ş. Tufan Buzpınar; danışma kurulu Tayyar Altıkulaç...[ve başk.]. — İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988-c.; 29 cm. ISBN 9759548003 (tk.) (B.I/1070-20).

- İslâm Ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı / başkan Azmi Özcan; danışma kurulu Tayyar Altukulaç...[ve başk.]. — İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- ...c.; 29 cm. ISBN 9759548003 (tk.) (B.I/1070-19).*
- İslâm Ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı / başkan Azmi Özcan; danışma kurulu Tayyar Altukulaç...[ve başk.]. — İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- ...c.; 29 cm. ISBN 9759548003 (tk.) (B.I/1070-18).*
- İstoriko-Filosofskiy yejegovnik '96. — Moskva: Nauka, 1997. 458 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Filosofii) ISBN 5020135283 (A.VI/1517).*
- İstoriko-Filosofskiy yejegovnik '92. — Moskva: Nauka, 1994. 390 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Filosofii) ISBN 5020081981 (A.VI/1516).*
- İstoriya i kultura narodov tsentralnoy Azii / Redaksiyon sorumlusu Ş. B. Çimitdorjiyev. — Ulan-Ude: BNTS SO RAN, 1993. 138 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Sibirskoye Otdeleniye Buryatskiy Nauçniy Tsentr İnstitut Obşestvennih Nauk) ISBN 5762306453 (A.VI/1333).*
- İstoriya literatur zapadnih i yujnih Slavyan / redaksiyon grubu A. V. Lipotov, L. N. Bugazova, S. V. Nukolskiy. — Moskva: İndrik, 1997. 3 c.; 22 cm. İçindekiler: 1. c. Ot istokov do seredinı XVIII veka — 2. c. Formirovaniye i pazvitiye literatur novogo vremeni. Vtoraya polovina XVIII veka- 80-e godı XIX veka. Eserin kütüphanemizde 1 ve 2. ciltleri mevcuttur. ISBN 5857590574 (A.VI/1554).*
- İstoriya vostoka / baş redaktör M. S. Kapitsa, G. F. Kim. — Moskva: İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, 1995. .. c.; 24 cm. İçindekiler: 2. c. Vostok v sredniye veka. Eserin kütüphanemizde sadece 2. cildi mevcuttur. ISBN 5020177113 (A.VI/1561-2).*
- İşte Türkiye : Türkiye Cumhuriyeti'nin 75'inci yılında il il Türkiye. — Ankara: [Cumhurbaşkanlığı], 1998. vii, [12], 180 s.: rnk.res.; 28 cm. (B.I/1574).*
- İzmir Milli Kütüphanesi yazma eserler kataloğu / haz. Ali Yardım. — İzmir: İzmir Milli Kütüphane Vakfı, 1992-1997. 4 c.; 24 cm. ISBN 9759573806 (A.V/5753).*
- JACKSON, PETER : *The Delhi Sultanate : a political and military history / Peter Jackson. — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. xx, 367 s.; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 0521404770 (A.VI/1197).*

- KAFESOĞLU, İBRAHİM : *Selçuklu ailesinin menşei hakkında* / İbrahim Kafesoğlu. — İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1955. 34 s.; 24 cm. — (Türk Tarihinin Meseleleri; 2) (A.I/9551).
- KAFFAROV, TAHİR : *Azerbaycan tarihi (1920-1991)* / Tahir Kaffarov. — Bakı: Mütercim, 1999. 280 s.; 22 cm. ISBN 5806605582 (A.VI/1562).
- KAFFAROV, TAHİR : *Azerbaycan tarihi : XX asrın 80-90-ci illeri* / Tahir Kaffarov. — Bakı: Mütercim, 1997. 140 s.; 20 cm. (A.VI/1543).
- KAĞNICIOĞLU, DENİZ : *Türkiye'de kamu sektöründe işçi sendikacılığı ve küreselleşmenin etkileri* / Deniz Kağncıoğlu. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 1999. xi, 342 s.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları; 1163. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayınları; 160) ISBN 9754929181 (A.VI/1303).
- KÂHYA, ESİN : *Bilimin ışığında Osmanlıdan Cumhuriyete tıp ve sağlık kurumları* / Esin Kâhya. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. xiv, 466 s.; res.; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları; 302. Osmanlı serisi; 1) ISBN 9753893590 (A.VI/1363).
- KALDY-NAGY, GY. : *1540'da müselleme ve yaya ocaklarına yazılma* / Gy. Kaldy-Nagy; ilavelerle çev. M. Mehdi İlhan. — Elazığ: [y.y.], 1996. 95-103 ss.; 25 cm. Prof. Dr. Şerafettin Turan armağanı (1996)'dan ayrışım. (A.VI/1488).
- KANBOLAT, YAHYA : *Reyhanlı İlçesinde Türkmen aşiretlerinin durumu ve Kuzey Kafkas göçmenleri* / Yahya Kanbolat. — Ankara: Bayır, 1998. x, 102 s.; 20 cm. (A.V/4852).
- KANDEMİR, SELÂHADDİN : *Tarihi eserleri araştırma ve koruma kılavuzu* / Selâhaddin Kandemir. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1935. 140, [26] s.; res.; 16 cm. (A.II/2656).
- KANSU, AYKUT : *Politics in post - revolutionary Turkey, 1908-1913* / Aykut Kansu. — Leiden: Brill, 2000. viii, 521 s.; 25 cm. — (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia / ed. by Reinhard Schulze, ISSN 1385-3376; 70) ISBN 9004115870 (A.VI/849).
- Kapitalizm na vostoke vo vtoroy polovine XX v.* / baş redaktör V. G. Rastyannikov, G. K. Şirkov. — Moskva: İzdatelskaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, 1995. 603 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vostokovedeniya) ISBN 5020176796 (A.VI/1320).
- KAPLAN, SIDNEY : *The black presence in the era of the American revolution 1770-1800* / Sidney Kaplan. — Greenwich, Connecticut: New York

- Graphic Society, 1973. xii, 241, [16] s.: res.; 28 cm. ISBN 0821205412 (B.I/1779).
- KARADENİZ, H. BASRİ : *XVI. yüzyılda Rumkale* / H. Basri Karadeniz. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 425-455, [2] ss.: tab., res.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 234'ten ayrıbasım. (A.VI/1262).
- KARDANOV, Ç. E. : *İz istorii territorialnıh otnoşeniy Kabardı i Balkarii* / Ç. E. Kardanov. — Nalçik: El-Fa, 1993. 36 s.; 20 cm. — (Kabardino-Balkarskiy Ordena Drujbi Narodov Gosudarstvenniy Universitet) ISBN 5881950380 (A.VI/1328).
- KARPAT, KEMAL : *1880'de Kayseri Sancağı'nın sosyal, ekonomik ve idari durumu : İngiltere'nin Anadolu konsolos yardımcısı Lieutenant Ferdinant Bennet'in raporu (Ekim 1880)* / Kemal Karpat; çev. Bayram Bayraktar. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 881-911 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrıbasım. (A.VI/1249).
- Karşılar rehberi 1977* / derleyen Erol Özyaydın. — İstanbul: [y.y.], [197?]. 201 s.; 28 cm. (B.I/1813).
- KASİMOV, MUSA : *Harici devletler ve Azerbaycan : aprel işgalından SSRİ yaradılana kadarki dövrdə diplomatik siyasi münasibetler* / Musa Kasimov. — Bakı: Kanun Neşriyatı, 1998. 356 s.; 22 cm. (A.VI/1564).
- KAYA, MEHMET ALİ : *Edebiyat Fakültesi tarihi* / Mehmet Ali Kaya. — İzmir: Ege Üniversitesi, 2000. xi, 178 s.: res.; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 102) ISBN 9754834415 (A.VI/1566).
- KAYALI, HASAN : *Arabs and young Turks : Ottomanism, Arabism and islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* / Hasan Kayalı. — Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1997. xv, 291 s.; 24 cm. ISBN 0520204441 (A.VI/894).
- KAYAPINAR, LEVENT : *Kitap tanıtma* / Levent Kayapınar. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 269-273 ss.; 24 cm. *Mikra Asia, 19'os ar-1919 : or ellinorthodhoksos koinotites : apo to millet ton Romion sto elliniko ethnos* / Sia Anagnostopoulou. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrıbasım. (A.VI/1272).
- Kazak Türklüğünü aydınlatanlara Nisanbayev'in bakışı* / haz. Sadık Tural. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. lviii, 198 s.; 20 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 204) ISBN 9751612381 (A.VI/1199).

- KAZHDAN, ALEXANDER : *Authors and texts in Byzantium / Alexander Kazhdan.* — Hampshire: Variorum, 1993. xii, 322 s.; 23 cm. — (Collected Studies series; CS400) ISBN 0860783626 (A.VI/928).
- KEEGAN, JOHN : *The First World War / John Keegan.* — London: Hutchinson, 1998. xii, 500 s.: res.; 24 cm. ISBN 0091801788 (A.VI/1570).
- KEMALPAŞA KÜLTÜR VE ÇEVRE SEMPOZYUMU (3-5 HAZİRAN 1999 : KEMALPAŞA) : *Kemalpaşa kültür ve çevre sempozyumu 3-5 Haziran 1999 Kemalpaşa-İzmir : bildiriler / düzenleyen Kemalpaşa Kaymakamlığı, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi.* — İzmir: [y.y.], 1999. xviii, 538 s.: res.; 28 cm. (B.I/1756).
- KILIÇ, EROL : *Gravür ve eski fotoğraflarla Erzurum = Erzurum in gravures and old photographs / Erol Kılıç.* — İstanbul: IRCICA; Erzurum: Erzurum Üniversitesi, 1998. x, 18, [95] s.: res.; 33 cm. ISBN 9290630752 (IRCICA) (B.I/1711).
- KIRTUNÇ, AYŞE LAHUR : *İğnem ipliğim dikiğim kimliğim / Ayşe Lahur Kirtunç.* — İzmir: Ege Üniversitesi, 2000. iv, 123 s.; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 103) ISBN 9754834059 (A.VI/1567).
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN : *Edebiyatımızda Kars : II. kitap / M. Fahrettin Kırzioğlu.* — İstanbul: [y.y.], 1958. 184 s.; 24 cm. (A.II/5322).
- KLEŞİNOV, V. N. : *Katalog Russkih srednevekovih monet = Catalogue of medieval coins of Russia : s pravleniye Tsarya İvana IV Vasileviça do şvedskoy okkupatsii novgoroda (1533-1617 gg.) = from reign of Tzar İvan IV Vasiljevich till Swedish occupation of Novgorod (1533-1617 ad) / V. N. Kleşinov.* — Moskva: URSS, 1998. 85 s.; 29 cm. ISBN 5884171285 (B.I/1819).
- Knights of the Holy Land : the Crusader Kingdom of Jerusalem / ed.by Silvia Rozenberg.* — Jerusalem: The Israel Museum, 1999. 327 s.: rnk. res.; 30 cm. ISBN 9652782343 (B.I/1803).
- KOCATÜRK, UTKAN : *Doğumundan ölümüne kadar kaynakçalı Atatürk günlüğü / Utkan Kocatürk.* — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999. 696 s.; 24 cm. ISBN 9751611911 (A.VI/1302).
- La koiné Grecque antique III : les contacs / sous la direction de Claude Brixhe.* — Nancy; Paris: ADRA; De Boccard, 1998. 160 s.; 24 cm. — (Etudes Anciennes; 17) ISBN 2950972667 (A.VI/1306).

- KOLODZIEJCZYK, DARIUSZ : *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th - 18th century) : an annotated edition of 'Ahdnames and other documents / Dariusz Kolodziejczyk*. — Leiden: Brill, 2000. xviii, 721, [86] s.: res.; 24 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy / ed. by Suraiya Faroqhi, Halil İnalcık, ISSN 1380-6076; 18) ISBN 9004112804 (A.VI/845).
- Konstitusionniye reformı v gosudarstvah sodrujestva / redaktör Yu. A. Tihomirov*. — Sankt - Peterburg: Sekretariat Soveta MPA, 1993. 130 s.; 20 cm. — (Mejparlamentskaya Assambleya Gosudarstv - Uçastnikov Sodrujestva Nezavisimih Gosudarstv) ISBN 5868570014 (A.VI/1329).
- Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii : kommentariy / redaktör B. N. Topornina, Yu. M. Baturina, R. G. Orehova*. — Moskva: Yuridiçeşkaya Literatura, 1994. 624 s.; 21 cm. ISBN 5726007573 (A.VI/1317).
- Kontsept dvijeniya v yazıke i kulture / baş redaktör T. A. Agapkina*. — Moskva: İzdatelstvo İndrik, 1996. 383 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Slavyanovedeniya i Balkanistiki) ISBN 5857590418 (A.VI/1528).
- Kore harbinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin muharebeleri (1950 - 1953)*. — Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1975. xxiii, 466 s.: kroki, şek., hrt. (5'i katl.); 24 cm. — (Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi yayınları seri no.; 7) (A.III/9883).
- KORTEĞ, S. HALÛK : *Delhi Türk Sultanı Alâeddin Muhammed-Şâh Halâci'nin Hindistandaki seferleri / S. Halûk Kortel*. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 747-778, [8] ss.: res.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1250).
- KOSTRİKOVA, YE. G. : *Russkaya pressa i diplomatiya nakanune pervoy mirovoy voymı 1907-1914 / Ye. G. Kostrikova*. — Moskva: "İstitut Rossiyskoy İstorii" RAN, 1997. 176 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Rossiyskoy İstorii) ISBN 5201006043 (A.VI/1464).
- KÖKSAL, M. ÂSİM : *İslâm tarihi : Hz. Muhammed (Aleyhisselâm) ve İslamiyet (Mekke devri) / M. Âsım Köksal*. — Ankara: [y.y.], 1966. 432 s.: res.; 25 cm. + 4 s. yanlış-doğru cetveli (A.VI/1355).
- KÖPRÛLÛ, ALİ : *Institutions Turques en Egypte / Ali Köprülû*. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 567-576 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1267).

- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD : *Some observations on the influence of Byzantine institutions on Ottoman institutions* / Mehmed Fuad Köprülü; translated, ed. and with an introduction and postscript by Gary Leiser. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. ix, 195 s.; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. Dizi-Sa. 138) ISBN 975161127X (A.VI/1360).
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi* / Mehmet Altay Köymen. — Ankara: Güven Matbaası, 1979. 392 s.; 24 cm. + katl. 3 hrt., 1 tab. — (Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yayınları. Tarih dizisi; 3) İçindekiler: c. 1 Kuruluş devri. Kütüphanemizde eserin sadece 1. cildi mevcuttur. (A.IV/7116).
- KREKİC, BARİSA : *Dubrovnik : a Mediterranean Urban society, 1300-1600* / Barisa Krekic. — Hampshire: Variorum, 1997. xviii, 360 s.; 23 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS581) ISBN 0860786315 (A.VI/912).
- KSENOFON : *Yunan tarihi (hellenika)* / Ksenophon; çev. Suat Sinanoğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xxix, 267 s.: 1 katl. hrt.; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; X. Dizi-Sa. 18) ISBN 9751610729 (A.VI/1354).
- KURŞUN, ZEKERİYA : *Basra Körfezi'nde bir Arap aşireti : Acman Urbanı (1820-1913)* / Zekeriya Kurşun. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 123-163 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayırbaşım. (A.VI/1231).
- KUTLU DOĞUM SEMPOZYUMU (1999 : ANKARA) : *Üçüncü 1000'e girerken Türkiye : Kutlu Doğum Sempozyumu - 1999* / yay. haz. Ömer Turan. — 1. bsk. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. viii, 459 s.: res.; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları; 301. Sempozyumlar - Paneller serisi; 30) ISBN 9753893582 (A.VI/1298).
- KUTLU, SÖNMEZ : *Türklerin İslâmlaşma sürecinde Mürcie ve tesirleri* / Sönmez Kutlu. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. xi, 332 s.; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; 274. İlmî Eserler serisi; 57) ISBN 9753893183 (A.VI/1289).
- KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S. : *XX. Asra erişen İstanbul medreseleri* / Mübahat S. Kütükoğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000. xxv, 390 s.: res. (kimi rnk.); 31 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XXVII. Dizi - Sa. 4) ISBN 9751611687 (B.I/1825).

- LANDAU, JACOB M. : *Muslim opposition to freemasonry* / Jacob M. Landau. — Leiden: Brill, 1996. 186-203 ss.; 24 cm. Reprinted from: Die Welt des Islams bd. XXXVI, 2 (1996)'dan ayırması. (A.V/9192).
- Law and the islamic world past and present: papers presented to the joint seminar at the Universities of Copenhagen and Lund, March 26th-27th, 1993* / organized by Christopher Toll... [et al.]; ed. by Christopher Toll, Jakob Skovgaard-Petersen. — Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1995. 184 s.; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481; 68) ISBN 8773042609 (A.V/8644).
- LEEUWEN, RICHARD VAN : *Waqfs and urban structures : the case of Ottoman Damascus* / Richard Van Leeuwen. — Leiden: Brill, 1999. vii, 232 s.; 24 cm. — (Studies in Islamic Law and Society / ed. by Ruud Peters, Bernard Weiss, ISSN 1384-1130; 11) ISBN 9004112995 (A.VI/852).
- LEWIS, BERNARD : *Musulimano yorropa hakken (1)* / Bernard Lewis; çev. Hiroki Odaka. — Tokyo: Shunpusha, 2000. v, 267 s.; 21 cm. ISBN 4921146047 (A.VI/1482).
- LEWIS, BERNARD : *Tanzimat ve sosyal eşitlik* / Bernard Lewis; çev. Mine Yazıcı. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 577-588 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 234'ten ayırması. (A.VI/1261).
- LEWIS, BERNARD : *The assassins: a radical sect in islam* / Bernard Lewis. — London:Al Saqi Books, 1985. x, 166 s.; 20 cm. ISBN 0863560296 (A.VI/1502).
- LISENKO, V. İ. : *Vıborı i predstavitelniye organı v novoy Ebrope: politologiçeskiy opıt i tendentsii 80-90-x godov* / V. İ. Lisenko. — Moskva: Nauka, 1994. 350 s.; 16 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Gosudarstva i Prava) ISBN 5020082279 (A.VI/1323).
- LIANGİN, DUAN : *Dingling'ler, kangh'lar ve tura'lar* / Duan Liangin; Çince'den çev. Yunuscan Ali. — Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1996.2 c.; 20 cm. ISBN 7228030583 (A.V/8889).
- The limits of historiography : genre and narrative in ancient historical texts* / ed.by Christina Shuttleworth Kraus. — Leiden: Brill, 1999. ix, 363 s.; 25 cm. — (Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Supplementum Centesimum Nonagesimum Primum, ISSN 0169-8958; 191) ISBN 9004106707 (A.VI/850).

- "*Liseli Gençlerin Gözüyle Cumhuriyetimiz*" yerel tarih yarışması : ulusal ve özel jüri ödüllü alan çalışmalar 1998 / proje genel koordinatörü Yiğit Gülöksüz; proje koordinatörü Seçil Akgün; yarışma sorumlusu Melike Taş; ed. Uygur Kocabaşoğlu. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1999. xxii, 394 s.: res.; 24 cm. ISBN 9757306517 (A.VI/1404).
- LİVİY, TİT : *İstoriya Rima ot osnovaniya goroda* / Tit Liviy; redaksiyon sorumlusu Ye. S. Golubtsova; tercüme redaktörü M. L. Gasparov, G. S. Knabe; yorum redaktörü V. M. Smirin. — Moskva: Nauka, 1989-1993. 3 c.; 22 cm. ISBN 5020089958 (A.VI/1467).
- LOBRY, F. X. : *Souvenirs de voyage : la Palestine, le Caire, Damas et le Liban; précédés d'un coup d'oeil sur Athènes, Constantinople, Smyrne et Ephése* / F. X. Lobry. — Lille; Paris: Societe Saint-Augustin, 1907. xviii, 449 s.: res.; 24 cm. (A.I/9536).
- LOMBARDO, ANTONINO : *Le deliberazioni del consiglio dei XL della Republica di Venezia* / Antonino Lombardo. — Venezia: A Spese Della Deputazione, 1958-1967. ..c.; 24 cm. — (Monumenti Storici; vol. 12, 20) Kütüphanemizde eserin 2. ve 3. ciltleri mevcuttur. (A.III/5405).
- LOSEV, A. F. : *İstoriya antiçnoy estetiki : itogi tısayeçetnego razvitiya* / A. F. Losev. — Moskva: İskusstvo, 1994. ..c.; 22 cm. Eserin kütüphanemizde sadece 2. cildi mevcuttur. ISBN 5210024652 (tk.) (A.VI/1523-2).
- LUTTRELL, ANTHONY : *The Hospitaller state on Rhodes and its western provinces, 1306-1462* / Anthony Luttrell. — Aldershot: Ashgate, 1999. x, 340 s.; 24 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS655) ISBN 0860787966 (A.VI/865).
- MAALOUF, AMİN : *The crusades through Arab eyes* / Amin Maalouf; translated by Jon Rothschild. — London: Al Saqi Books, 1984. iv, 293 s.; 21 cm. ISBN 0863560237 (A.VI/1504).
- MACARTNEY, C.A. (CARLILE AYLNER) : *Studies on Early Hungarian and Pontic history* / C. A. (Carlile Aylmer) Macartney; ed. by Lorant Czigany and Laszlo Péter. — Aldershot: Ashgate, 1999. xliii, 628 s.; 24 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS588) ISBN 0860786447 (A.VI/866).
- MACRIDES, R. J. : *Kinship and justice in Byzantium, 11th-15th centuries* / R.J. Macrides. — Aldershot: Ashgate; Variorum, 1999. viii, 320 s.; 23 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS642) ISBN 0860787990 (A.VI/860).

- MAGUIRE, HENRY : *Rhetoric, nature and magic in Byzantine art* / Henry Maguire. — Aldershot: Ashgate, 1998. xiv, 314 s.: res.; 25 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS603) ISBN 086078634X (A.VI/868).
- Mahabharata. Kniga sedşmaya, Dronaparva, ili, Kniga o Drone* / perevod s sanskrita i komentarii V. İ. Kaşıyanova. — Sankt-Peterburg: Nauka, 1993. 648 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni İstitut Vostokovedeniya) ISBN 5020273295 (A.VI/1331).
- Makedonskoto naučno-literaturno drugarstvo i negoviot kontinuitet do osnovanjeto na Makedonskata Akademija na Naukite i Umetnostite : prilozhi od nauçniot sobir odrjan na 28 i 29 Juni 1996 godina vo Skopje* / ureduvaçki odbor Blaje Ristovski, Petar Hr. İliyevski. — Skopje: Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 1997. 346 s.; 24 cm. ISBN 9989649332 (A.VI/21).
- MAKSİMOV, A. N. : *İzbranniye trudi* / A. N. Maksimov. — Moskva: İzdatel'skaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, 1997. 543 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Etnologii i Antropologii im N. N. Mikluho - Maklaya Etnolografıçeskaya Biblioteka) ISBN 5020178578 (A.VI/1321).
- MALDAGUE, JACQUES M. : *Liste des délégués 1919-1999* / Jacques M. Maldague. — Bruxelles: Union Académique Internationale, 2000. 119 s.; 23 cm. ISBN 280310167X (A.VI/1480).
- Manas entsiklopediya* / baş redaktör A. Karıpkulov. — Bişkek: [y.y.], 1995. 2 c.; 25 cm. İçindekiler: c. 1 Aalam-Manastın muzıkası — c. 2 Manastın syuceti yarupa. ISBN 5897500134 (A.VI/99).
- MANTRAN, ROBERT : *Musulmans et chrétiens à Istanbul aux XVIe et XVIIe siècle* / Robert Mantran. — Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 1995. 217-235 ss.; 21 cm. İslam i Chreşçijanstvo 1995'ten ayrıbasım. (A.V/9705).
- MARRO, CATHERINE : *La culture du Haut-Euphrate au bronze ancien : essai d'interprétation a partir de la ceramique peinte de Keban (Turquie)* / Catherine Marro. — Paris: Institut Français d'Etudes Anatoliennes; De Boccard, 1997. x, 261, 121 s.: res.; 30 cm. — (Varia Anatolica; 8) ISBN 2906053473 (B.I/1512).

- MATTERN, MARION : *Die Römischen steindenkmäler des stadtgebiets von Wiesbaden und der limesstrecke zwischen Marienfels und Zugmantel* / Marion Mattern. — Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 1999. vii, 129, 64 s.: res., lev.; 29 cm. — (Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt; Bd. 2. Germania Superior; 11) ISBN 3884670433 (B.I/1801).
- MAXIM, MIHAI : *Osmanlı döneminde bir Tuna liman kenti : İbrayil (Braila) / Mihai Maxim.* — İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1998. 173-187 ss.; 24 cm. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 12 (1982-1998)'den ayırmasım. (A.VI/1494).
- Meddah Behçet Mahir'in bütün hikayeleri II* / haz. Saim Sakaoğlu... [ve başk.]. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. xxiv, 362 s.; 25 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 187. Halk Hikayeleri dizisi; 9) ISBN 9751611652 (A.VI/1420).
- MERÇİL, ERDOĞAN : *Kitap tanıtma* / Erdoğan Merçil. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 279-291 ss.; 24 cm. Tarih ders kitaplarında (1931-1993) Türk tarih tezinden Türk-İslam sentezine / Etienne Copeaux; çev. Ali Berktaş. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayırmasım. (A.VI/1273).
- MESADO OLIVER, NORBERTO : *Los movimientos culturales de la edad del bronce y el Mediterráneo como vía de llegada* / Norberto Mesado Oliver; con la colaboración de José Fco. Ballaster, Esperanza Asensi, León Fco. Navarro. — Valencia: Servicio de Investigación Prehistórica, 1999. x, 275 s.: res., 1 katl. hrt.; 30 cm. — (Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia. Serie de Trabajos Varios; 96) ISBN 8477951942 (B.I/1830).
- Meslek liselerinin meslek yüksekokullarına katkıları.* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 92 s.; 24 cm. (A.VI/1409).
- MILNER, N. P. : *An epigraphical survey in the Kibyra-Olbasa region conducted by A. S. Hall / N. P. Milner.* — London: The British Institute of Archaeology at Ankara, 1998. xix, 127 s.: res.; 30 cm. — (Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor; 3. BIAA Monograph, ISSN 0969-9007; 24) ISBN 1898249105 (B.I/1558).
- MITCHELL, STEPHEN : *Anatolia : land, men and Gods in Asia Minor* / Stephen Mitchell. — reprinted. — Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1998. 2 c.; 28 cm. İçindekiler: vol.1: The celts

- in Anatolia and the impact of Roman rule - vol.2: The rise of the church. ISBN 0198150296 (vol.1); ISBN 019815030X (vol. 2). (B.I/1804).
- Mileşevski zapisi* / baş redaktör Slavolub Puşitsa. — Prijepolye: Muzej y Prijepolu, 1997. 354 s.; 24 cm. Eserin kütüphanemizde sadece 2. cildi mevcuttur. (A.VI/19-2).
- MİLLETLERARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ (1: 15-20 EKİM 1973: İSTANBUL) : *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (First International Congress of Turcology)*. — İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1973. vii, 119 s.; 24 cm. (A.VI/1379).
- MİLYUKOV, P. N. : *Oçerki po istorii Russkoy kultury* / P. N. Milyukov. — Moskva: İzdatelskaya Gruppya "Progress", -1995. 3 c.; 22 cm. İçindekiler: 2. c. Vera tvorçestvo obrazovaniye — 3. c. Natsionalizm i Yevropeizm. Eserin kütüphanemizde 2 ve 3. ciltleri mevcuttur. ISBN 5010044463; ISBN 5010042436 (A.VI/1558).
- MİNORSKY, VLADİMİR : *Akkoyunlular ve toprak reformları* / Vladimir Minorsky; çev. Cüneyt Kanat. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 863-880 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1240).
- Minuvşeye : İstoriçeskiy almanah* / redaktör Vladimir Allay. — Moskva; S. Petersburg: Atheneum-Feniks, 1995-1996. .. c.; 21 cm. Eserin kütüphanemizde 18 ve 19. ciltleri mevcuttur. ISBN 5850420010 (A.VI/84).
- MORDTMANN, A. D. : *Anatolien : Skizzen und reisebriefe aus kleinasien* / A. D. Mordtmann; eingeleitet von Franz Babinger. — Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1995. 2 c.; 25 cm. — (The Islamic World in Foreign Travel Accounts vol.; 34-35) (A.VI/1466).
- MORIER, JAMES : *Hacı babanın maceraları* / James Morier; resimleyen Cyrus LeRoy Baldrige; çev. Nihal Yeğınobalı. — İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1955. 408 s.: res. (kimi rnk.); 24 cm. (A.VI/1383).
- MUHEMMET YUSUF : *Cunggo altun-kümüş pulları* : Zhongguo jin yin shi / Muhemmet Yusuf. — [Urumçi]: Şıncang Banka Mektebi, [t.y.]. 240 s: res.; 21 cm. (A.V/9038).
- Muqarnas an annual on the visual culture of the Islamic world* / ed.by Gülrü Necipoğlu. — Leiden: Brill, 1999. 178 s.: res.; 28 cm. — (Muqarnas, ISSN 0732-2992; vol.16) ISBN 9004114823 (B/9234-16).

- Mustafa Kemal Paşa Tokat'ta : 26 Haziran 1919.* — Tokat: Tokat Valiliği, 1999. 111 s.: res. (kimi rnk.); 26 cm. (B.I/1772).
- MUSTAFAİN, M. R. : *Vse o Tatarstane : ekonomiko geografičeskiy spravočnik / M. R. Mustafin.* — Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1994. 164 s.; 20 cm. ISBN 5298005055 (A.VI/1513).
- MUTLUER, MUSTAFA : *Kentleşme sürecinde İzmir'de toplu konut uygulamaları ve sorunlar / Mustafa Mutluer.* — İzmir: Ege Üniversitesi, 2000. ix, 153 s.: şek.; 24 cm. + 3 katl. hrt. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 99) ISBN 9754834091 (A.VI/1571).
- Natsionalnaya bezopasnost : v poiskah prioritetov; materialı soveşaniy analitičeskoj gruppi prı Sovete Oboromı Rossiyskoj Federatsii.* — Moskva: Moskovskiy Obşestvennyy Nauçnyy Fond, 1998. 492 s.; 20 cm. ISBN 5895540333 (A.VI/1524).
- NEFES ZADE İBRAHİM : *Gülzârı Savab / Nefes Zade İbrahim; tashih ve tertib eden Kilisli Muallim Rifat.* — İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi, 1938. 119 s.; 24 cm. (A.II/3274).
- NEUMANN, CHRISTOPH K. : *Araç tarih amaç tanzimat : Tarih-i Cevdet'in siyasi anlamı / Christoph K. Neumann; çev. Meltem Arun; yay. haz. Aşen Anadol, Hamdi Can Tuncer.* — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000, c1999. xiii, 248 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 91) Yazarın Tarih aracılığıyla Tanzimat'ın bir savunusu : Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihi'nin tarihi önemi tezi (Doktora - Münih Ludwigs Maximilians Üniversitesi)ne bağlı olarak. ISBN 9753331185 (A.VI/1372).
- NIKİTİN, N. İ. : *Naçalo Kazaçestva Sibiri / N. İ. Nikitin.* — Moskva: İstitut Rossiyskoj İstorii RAN, 1996. 95 s.; 20 cm. ISBN 5201006469 (A.VI/1462).
- NOGHUMUKA, ŞORA : *Çerkes tarihi / Şora Noghumuka; Türkçeye çev. Vasfi Güsar.* — İstanbul: [y.y.], 1974. 189 s.; 20 cm. (A.VI/1431).
- Non-Governmental organizations guide (main establishments).* — İstanbul: History Foundation, 1996. 520 s.; 26 cm. ISBN 9757306142 (B.I/1792).
- Noviy slovar sokraşçeniy Russkogo yazıka: okolo 32000 sokraşçeniy.* — Moskva: ETS, 1995. 668 s.; 19 cm. ISBN 5864550477 (A.VI/1315).
- NURİ, REŞAT : *Üç asırlık Fransız edebiyatı / Reşat Nuri.* — İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1932. 63, 56, 66 s: res.; 23 cm. — (Resimli Ansiklopedik Neşriyat serisi) (A/8450-11).

- NUTKİ (AYTAN), HAMİD : *Her rengden dünenden bugüne* / Hamid Nutki (Aytan); yay.haz. Yavuz Akpınar. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. xx, 195 s.; 20 cm. — (AKDİTYK Atatürk Kültür Merkezi yayınları; 109) ISBN 9751607914 (A.VI/1208).
- O kollegah i tovarişşah : Moskovskiye vostokeyı 60-80-x godov* / redaksiyon grubu P. M. Şastitko, O. K. Dreyer, Ye. A. Lebedev. — Moskva: "Nauka" İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura", 1994. 227 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Vostokovedeniya) ISBN 5020177717 (A.VI/1324).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Kitap tanıtma* / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 625-626 ss.; 24 cm. Melamis-Bayramis : Études sur les trois mouvements mystiques musulmans / réunies par Nathalie Clayer, Alexandre Popovic, Thierry Zarccone. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayrışım. (A.VI/1276).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Kitap tanıtma* / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 921-922 ss.; 24 cm. Islam mystique et révolution armée dans les Balkans Ottomans: vie du Cheikh Bedreddin "le Hallâj des Turcs" (1358/59-1416)/Michel Balivet. Belleten c.LXII, Aralık 1998, sayı 235'ten ayrışım. (A.VI/1245).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Kitap tanıtma* / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 275-277 ss.; 24 cm. Hadji Bektach: un mythe & ses avatars, genèse & evolution du soufisme populaire en Turquie / Irène Mèlikoff. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrışım. (A.VI/1258).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Les Melâmî-Bayrâmî (Hamzavî) et l'administration Ottomane aux XVI-XVII siècles* / Ahmet Yaşar Ocak. — İstanbul: Isis, [199?]. 99-114 ss.; 24 cm. Melamis-Bayramis : Études sur les trois mouvements mystiques musulmans / réunies par Nathalie Clayer, Alexandre Popovic, Thierry Zarccone'den ayrışım. (A.VI/252).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Osmanlı İmparatorluğu'nda marjinal sûfilik Kalenderiler (XIV-XVII. yüzyıllar)* / Ahmet Yaşar Ocak. — göz.d. gçrl. ve gnış. 2. bsk. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xxxix, 271, [37] s.: res.; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. Dizi - Sa. 1301) (A.VI/1442).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Remarques sur le rôle des derviches Kalenderis dans la formation de l'ordre Bektachi* / Ahmet Yaşar Ocak. — İstanbul: Isis,

[199?]. 55-62 ss.; 24 cm. Bektachiya : études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach / réunies Alexandre Popovic et Gilles Veinstein'den ayırbasım. (A.VI/254).

OCAK, AHMET YAŞAR : *Remarques sur les répercussions de la première Croisade en Anatolie Seldjoukide et dans l'historiographie Turque moderne* / Ahmet Yaşar Ocak. — [y.y.]: Ecole Française de Rome Palais Farnèse, 1997. 313-323 ss.; 24 cm. Le concile de clermont de 1095 et l'appel à la Croisade'den ayırbasım. (A.VI/251).

Odissey : çelovek v istorii; kulturnaya istoriya sotsialnogo 1997 / baş redaktör A. Ya. Gureviç. — Moskva: Nauka, 1998. 379 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vseobşey İstorii) ISBN 5020085480 (A.VI/1550).

Odissey : çelovek v istorii; obraz drugogo v kulture 1993 / redaksiyon sorumlusu A. Ya. Gureviç. — Moskva: Nauka, 1994. 319 s.; 21 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vseobşey İstorii) ISBN 5020101664 (A.VI/1549).

OIKONOMIDES, NICOLAS : *Byzantium from the ninth century to the fourth crusade : studies, texts, monuments* / Nicolas Oikonomides. — Hampshire: Variorum, 1992. viii, 341 s.; 23 cm. — (Collected Studies series; CS369) ISBN 0860783219 (A.VI/929).

XVI. Yüzyılda Musul eyâleti / haz. Nilüfer Bayatlı. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xi, 230, [4] s.: 2 katl. hrt.; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XIV. Dizi-Sa. 17) ISBN 9751609569 (A.VI/1358).

19 MAYIS VE MİLLİ MÜCADELE'DE SAMSUN (2: 20-22 MAYIS 1999 : SAMSUN) : *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun sempozyumu 20-22 Mayıs 1999: bildiriler*. — Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2000. 428 s.; 24 cm. — (Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi yayını no; 5) ISBN 975763624X (A.VI/1439).

ORAN, BASKIN : *Yunanistan'ın Lozan ihlalleri* / Baskın Oran. — Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, 1999. 96 s.; 24 cm. — (Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi. Araştırma Projeleri dizisi; 2/99) (A.VI/1350).

OSMAN HAMDİ BEY : *1873 yılında Türkiye'de halk giysileri : elbise-i Osmaniyye* / Osman Hamdi Bey; çev. Erol Üyepazarıcı; yay. danışmanı

- Necdet Sakaoglu. — 1. bs. — İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 1999. 461, vii s.; 36 cm. ISBN 975836202X (C/619).
- OSMANÇAVUŞOĞLU, EMEL G. : *The wars of Yugoslav dissolution and Britain's role in shaping western policy 1991-1995* / Emel G. Osmançavuşoğlu. — Ankara: Center for Strategic Research, 2000. vi, 264 s.; 24 cm. — (SAM Papers, ISSN 1302-3845; 1/2000) (A.VI/1220).
- Das Osmanische Reich in seinen archivalien und chroniken : Nejat Göyünç zu ehren* / hrsg. von Klaus Kreiser und Christoph K. Neumann. — İstanbul: In Kommission bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1997. xxiii, 327 s.: tab.; 24 cm. — (Beiruter Texte und Studien; Bd.65. Türkische Welten; Bd.1) ISBN 3515070346 (A.V/9495).
- Osmanlı* / ed. Güler Eren; bilim ed. Kemal Çiçek, Cem Oğuz. — Ankara: Yeni Türkiye, 1999. 12 c.; 28 cm. İçindekiler: 1. ve 2.c.: Siyaset - 3.c.: İktisat - 4. ve 5.c.: Toplum - 6.c.: Teşkilat - 7.c.: Düşünce - 8.c.: Bilim - 9., 10. ve 11.c.: Kültür ve sanat - 12.c.: Hanedan. ISBN 975678203X (tk.) (B.I/1805).
- Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi* / ed. ve önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul: IRCICA, 1994-1998. 2 c.; 24 cm. — (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi serisi no; 1, 2) İçindekiler: 1. c.: Devlet ve toplum - 2.c.: Dil ve edebiyat, din ve düşünce, eğitim ve bilim, sanat ve mimari. ISBN 9290630531 (tk.) (A.V/8809).
- Osmanlı İmparatorluğu mimarisi = Ottoman architecture* / proje danışmanı Ertuğrul Zekâi Ökte; yapım, düzenleme ve bilim ed. Tülây Duran; İng. çeviri : Robert Bragner. — İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı = The Foundation for Establishing and Promoting Centers for Historical Research and Documentation, 1998. 87 s.; yak. 200 y.: res.; 50 cm. ISBN 9756926058 (C/622).
- Osmanlı İmparatorluğu'nun doruğu : 16. yüzyıl teknolojisi* / ed. Kâzım Çeçen. — İstanbul: İSKİ, 1999. 349 s.: rnk. res.; 31 cm. (B.I/1833).
- Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu ve büyük güçler* / ed. Marian Kent; çev. Ahmet Fethi. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1999. viii, 261 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 89) ISBN 9753331150 (A.VI/1394).
- Osmanlı maliyesi hakkında İngiliz raporları (1861-1892)* / derleyen Nezhil Varcan. — Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000. 185 s.; 29 cm. — (Maliye

Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no; 2000/355) (B.I/1809).

Osmanlı matematik literatürü tarihi / haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi. — İstanbul: IRCICA, 1999. 2 c.; 24 cm. — (İlim Tarihi Kaynakları ve Araştırmaları serisi; 8. Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü serisi; 2) ISBN 9290630787 (tk.) (A.VI/633).

Osnovi İranskogo yazıkoznaniya : novoiranskiye yazıki; severo-zapadnaya grupa II / baş redaktör V. A. Yefremov. — Moskva: İzdatelskaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, 1997. .. c.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya) Eserin kütüphanemizde sadece 2. cildi mevcuttur. ISBN 5020179868 (A.VI/1559-2).

Ottoman Greeks in the age of nationalism : politics, economy and society in the nineteenth century / ed. by Dimitri Gondicas, Charles Issawi. — New Jersey: The Darwin Press, 1999. xiii, 229 s.; 24 cm. ISBN 0878500960 (A.VI/1312).

ÖDEN, ZERRİN GÜNAL : *Karası Beyliği* / Zerrin Günal Öden. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xviii, 109, [5] s.: rnk. res.; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. Dizi-Sa. 166) ISBN 9751610028 (A.VI/1359).

ÖĞÜN, BAKİ : *Van'da Urartu sulama tesisleri ve Şamram (Semiramis) kanalı* / Baki Öğün. — Ankara: Anadolu, [1970?]. iii, 51, [16] s.: res., 1 katl. hrt. (B.I/1816).

ÖĞÜN, BAKİ : *Warum Kaunos* / Baki Öğün. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1998. 175-182 ss.; 24 cm. Kadmos zeitschrift für vor-und frühgriechische Epigraphik bd. 37'den ayrışım. (A.VI/1483).

ÖĞÜN, TUNCAY : *Kafkas cephesinin I. Dünya Savaşındaki lojistik desteği* / Tuncay Öğün. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999. xix, 364 s.: hrt.; 24 cm. ISBN 9751612039 (A.VI/1294).

ÖKSE, A. TUBA : *Yukarı Kızılırmak havzası tunç çağları ve demirçay yerleşim tarihi = Siedlungsgeschichte des Oberen Kızılırmak-Gebietes von der frühbronze-bis zur eisenzeit* / A. Tuba Ökse. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 299-390, [28] ss.: res. (kimi rnk.); 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 234'den ayrışım. (A.VI/1260).

ÖLÇER, CÜNEYT : *Sultan Mahmud II zamanında darp edilen Osmanlı madeni paraları H. 1223-1255, M. 1808-1839* / Cüneyt Ölçer. — İstanbul: [y.y.], 1970. 150 s.: res., lev.; 24 cm. (A.VI/1347).

- Önde gelen STK'lar* / proje yöneticisi Aydın Gönel; proje asistanı Hasan Acılar. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. viii, 103, [53] s.: tab.; 24 cm. ISBN 9757306320 (A.VI/1399).
- ÖNER, ERTUĞ : *Kaş-Demre Platosu'nda fiziki coğrafya araştırmaları : Kyaneai antik kenti ve çevresi, Antalya* / Ertuğ Öner. — İzmir: Ege Üniversitesi, 2000. xiv, 110 s.: res., şek.; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları; 101) ISBN 9754834334 (A.VI/1572).
- ÖNKAL, HAKKI : *Selçuklu-Osmanlı sultanları ve türbeleri* / Hakkı Önkal. — Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1999. 112 s.: rnk. res.; 24 cm. ISBN 9751923204 (A.VI/1207).
- ÖZAKPINAR, YILMAZ : *Kültür değişimleri ve batılılaşma meselesi* / Yılmaz Özakpınar. — 3. bsk. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999. vii, 296 s.; 19 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları; 296. Fikir Eserleri serisi; 18) ISBN 9753893531 (A.VI/1296).
- ÖZBEK, METİN : *Aşıkli (Aksaray) neolitik çağ erkeğinde demir eksikliğinden kaynaklanan rahatsızlık* / Metin Özbek. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 391-402, [4] ss.: res.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 234'den ayırabım. (A.VI/1259).
- ÖZBEK (YEDİÇ), BATURAY : *Çerkes tarihi kronolojisi* / Baturay Özbek (Yediç). — Ankara: [y.y.], 1991. 176, [8] s.; 20 cm. (A.VI/1426).
- Özbekistan kılavuzu* / haz. Süleyman Merdanoğlu, Nasriddin Muhammediev. — 1. bsk. — Ankara: Özbekistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği; Özbekistan Altın Miras Vakfı Ankara Şubesi, 1997. 262, [16] s.: rnk. res.; 20 cm. ISBN 9759464500 (A.VI/1471).
- ÖZCAN, ABDÜLKADİR : *Kara Murad Paşa* / Abdülkadir Özcan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 489-507 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayırabım. (A.VI/1284).
- ÖZDER, LALE : *İç Anadolu Bölgesi geleneksel kadın başlıkları* / Lale Özder. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. xv, 334 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2330. HAGEM yayınları; 285. Maddi Kültür dizisi; 22) ISBN 9751723094 (A.VI/1388).
- ÖZENDES, ENGİN : *Türkiye'de fotoğraf = Photography in Turkey* / Engin Özendes; çev. Adair Mill, Angela Rome. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999. 389 s.: res. (kimi rnk.); 29 cm ISBN 9757306624 (B.I/1784).

- ÖZGÜVEN, MUHARREM : *Demirel ve dünya / Muharrem Özgüven.* — Ankara: Ekonomik Haber Ajansı, [1997]. viii, 645, [2] s.: rnk. res.; 28 cm. ISBN 9759600714 (B.I/1799).
- ÖZKARCI, MEHMET : *Niğde-Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi / Mehmet Özkarcı.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 95-122, [32] ss.: res. (kimi rnk.); 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayrıbasım. (A.VI/1230).
- ÖZSAYNER, ZÜBEYDE CİHAN : *Türk vakıf hat sanatları müzesinde bulunan tezhipli Kur'an-ı Kerimler / Zübeyde Cihan Özsayner.* — Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1999. 200 s.: rnk. res.; 24 cm. ISBN 9751909767 (A.VI/1206).
- ÖZTOPRAK, İZZET : *İkinci Dünya Savaşı döneminde Adana görüşmelerinin askeri yönü / İzzet Öztoprak.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 597-618, [12] ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayrıbasım. (A.VI/1283).
- PAKALIN, MEHMED ZEKİ : *Son sadrazamlar ve başvekiller / Mehmed Zeki Pakalın.* — İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940-1944. 5 c.: res.; 21 cm. (A.II/3790).
- Pamyatniki kulturi: noviye otkrıtiya; pismennost, iskusstvo, arheologiya.* — Moskva: Nauka, 1993. 478 s.: res.; 27 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Nauçniy Sovet po İstorii Mirovoy Kulturi) ISBN 5020127884 (B.I/1822).
- Paracelsus : selected writings /ed. with an introduction by Jolande Jacobi; translated by Norbert Guterman.* — New Jersey: Princeton University Press, 1995. lxxi, 290 s.: res.; 23 cm. — (Bollingen series; 28) ISBN 0691018766 (A.VI/1309).
- PASCUAL BENITO, JOSEP LLUÍS : *Utillaje óseo, adornos e ídolos neolíticos Valencianos / Josep Lluís Pascual Benito.* — Valencia: Servicio de Investigación Prehistórica, 1998. x, 358 s.: res.; 30 cm. — (Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia. Serie de Trabajos Varios; 95) ISBN 8477951934 (B.I/1831).
- Pécs a Törökörban / szerkesztette Szakály Ferenc; a szerkesztésben közremüködött Vonyó József.* — Pécs: Pécs Története Alapítvány, 1999. 325 s.; 24 cm. — (Tanulmányok Pécs Történetébol, ISSN 1219-4077; 7) (A.VI/1474).

- Personel Genel Müdürlüğü arşivlerinde bulunan cumhuriyet öncesi ve cumhuriyetin ilk yıllarına ait yazışma, kararname ve sicil kütüğü örnekleri.* — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğü, 1998. 160 s.: res. (kimi rnk.); 28 cm. (B.I/1757).
- PETROV, A. M. : *Zapad i vostok : iz istorii idey i veşçey. oçerki* / A. M. Petrov. — Moskva: "Vostoçnaya Literatura" RAN, 1996. 222 s.; 17 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vostokovedeniya) ISBN 502017937X (A.VI/1535).
- Pismo Baurşi İmperatrıtsye Yelizavete Petrovne* / düzenleyen ve yorumlayan G. B. Husainova. — Ufa: Ufımskiy Nauçnyı Tsentr RAN, 1993. 250 s.; 21 cm. ISBN 5769101490 (A.VI/1529).
- PLATONOV, S. F. : *Leksii po Russkoy istorii : çasy II* / S. F. Platonov. — Moskva: Çertanovskaya Tipografiya, 1994. 336 s.; 20 cm. — (Seriya : Rossiyskiy Litsey) ISBN 5870650143 (A.VI/1547).
- Poema ab Alguze* / düzenleyen Ye. Ye. Hadonov; redaksiyon Ye. A. Hadonova, Z. M. Hadonova. — Moskva: Mısl, 1993. 237 s.; 25 cm. ISBN 524400493X (A.VI/1322).
- Poetry of stone and faith Mardin* / photography Bünyad Dinç; text Refik Durbaş; ed. İlhami Mısırlıoğlu. — İstanbul: The Economic and Social History Foundation of Turkey, 1998. 228 s.: rnk. res.; 29 cm. ISBN 9757306460 (B.I/1776).
- Poikila epigraphika* / sous la direction de Claude Brixhe. — Nancy: ADRA, 1997. 122 s., xix y.: res.; 28 cm. — (Etudes d'Archeologie Classique; 9) ISBN 2950972640 (B.I/1432).
- POLADOĞLU, AYDIN : *Ahıska Türk folkloru* / Aydın Poladoğlu; redaktör Asif Hacı. — Bakı: Çaşıoğlu, 1998. 129 s.; 20 cm. (A.VI/1222).
- POOLE, LANE STANLEY : *Lord Stratford Canning'in Türkiye hatıraları* / Lane Stanley Poole; Stanley Lane Poole'ün kitabından özetleyip Türkçeye çev. Can Yücel. — Ankara: İş Bankası, 1959. 278 s.: res.; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları; Seri I - No. 2) (A.II/4126).
- POZDNYAKOV, E. YA. : *Filosofiya politiki* / E. Ya. Pozdnyakov. — Moskva: Maloyaroslavetskaya Tipografiya, 1994. 2 c.; 20 cm. ISBN 5860203047 (tk.) (A.VI/1519).
- PRAŞAD, MUNŞİ DEBİ : *Hanhanannama (Hanlar hanı hakkında nama)* / Munşi Debi Praşad. — Aşgabat: "Türkmenistan", 1997. 68 s.; 20 cm. —

(Türkmenistanın Prezidentinin Yanındaki Dünya Türkmenlerinin Övrenyen ılımlı-Barlag İnstitutu) (A.VI/1526).

Prava çeloveka nakanune XXI veka / baş redaktör B. Gross, P. Dcuvil, Ye. Lukaşeva; redaktör G. P. Kalyamin. — Moskva: İzdatelskaya Gruppa "Progress", "Kultura", 1994. 416 s.; 20 cm. ISBN 5010032872 (A.VI/1330).

Pravoslavnyy Palestinskiy sbornik. Vipusk 98 (35) / baş redaktör O. G. Peresıpkın, Ye. N. Meşerskaya. — S. Peterburg: Dmitriy Bulanin, 1998. 286 s.; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İmperatorskoye Pravoslavnoye Palestinskoye Obşestvo) ISBN 5860071019 (A.VI/1555).

Pravoslavnyy Palestinskiy sbornik. Vipusk 96 (33) / haz. A. G. Gruşev; redaktör O. G. Peresıpkın. — S. Peterburg: Dmitriy Bulanin, 1998. 252 s.; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İmperatorskoye Pravoslavnoye Palestinskoye Obşestvo) ISBN 5860071000 (A.VI/1556).

Pregled na izdanijata 1988-1997 / haz. Roberta Nikolovska. — Skopje: Makedoska Akademija na Naukite i Umetnostite, 1997. 228 s.; 24 cm. — (Pregled na İzdanijata na Makedonskata Akademija na Naukite i Umetnostite 1988-1997) ISBN 9989649324 (A.VI/23).

Problemi sotsialnoy ekologii Dagestana / redaktör U. A. Racabov. — Mahaçkala: [y.y.], 1992. 198 s.; 21 cm. — (Dagestanskiy Nauçniy Tsentr. Rossiyskoy Akademii Nauk. Dagestanskiy Gosudarstvenniy Pedagogiçeskiy İnstitut) (A.VI/1326).

Problemi zarubejnoj arhivnoy Rossiki / baş redaktör V. P. Kozlov. — Moskva: Russkiy Mir, 1997. 200 s.; 20 cm. — (Federalnaya Arhivnaya Slujba Rossii Tsentr Hraneniya Sovremennoy Dokumentatsii) ISBN 5858100279 (A.VI/1525).

Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın makalelerinden seçmeler. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1990. 191, [8] s.; 24 cm. — (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; Sa.45) ISBN 9751602645 (A.VI/1210).

The public treasury of the muslims : monthly budgets of the Mahdist State in the Sudan, 1897 / ed. and translated by Ahmad Ibrahim Abu Shouk, Anders Bjørkelo. — Leiden: Brill, 1996. xl, [6], 371 s.; 30 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy / ed. by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık, ISSN 1380-6076; 5) ISBN 9004103589 (B.I/1710).

- RABAN, AVNER : *Archaeological survey of Israel : map of Mishmar Ha'Emeq (32)* / Avner Raban. — Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 1999. 98, 122 s.: res.; 24 cm. ISBN 9654060299 (A.VI/1573).
- RANKE, L. VON : *Büyük devletler* / L. Von Ranke; çev. Bekir Sıtkı Baykal. — 2. bs. — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1965. 68 s.; 19 cm. — (Dünya Edebiyatından Tercümeleler. Alman Klasikleri; 14) (A.VI/1381).
- Rası i narodi. 24 (1997) : sovremenniy etničeskiye i pasoviyе problemi* / redaktör V. A. Tişkov, S. Ya. Kozlov. — Moskva: Nauka, 1998. 310 s.; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk) ISBN 5020097535 (A.VI/1545).
- Répertoire Méditerranéen : Fondation René Seydoux pour le monde Méditerranéen.* — Paris: Fondation René Seydoux, 1999. 510 s.; 26 cm. ISBN 284303034X (B.I/1838).
- Resimli rehber : İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yunan, Roma, Bizans heykeltraşlık ve mimarlık eserleri koleksiyonları.* — İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzeleri, 1966. x, 162, 50 s.: res.; 20 cm. (A.VI/1367).
- RICHARD, JEAN : *The crusades, c. 1071-c. 1291* / Jean Richard; translated by Jean Birrell. — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. xiv, 516 s.; 23 cm. ISBN 0521623693 (A.VI/856).
- Richard II : the art of kinship* / ed. by Anthony Goodman, James L. Gillespie. — 1st ed. — Oxford (USA): Clarendon Press, 1999. xii, 299 s.; 22 cm. ISBN 0198201893 (A.VI/1574).
- RICHARDS, JOHN F. : *The Mughal Empire* / John F. Richards. — reprinted. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995, c1993. xvi, 320 s.; 24 cm. — (The New Cambridge History of India; I.5) ISBN 0521251192 (A.VI/1202).
- ROLL, ISRAEL : *Apollonia-Arsuf : final report of the excavations* / Israel Roll; contributions by Moshe Fischer ...[et al.]. — Jerusalem: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 1999. ...c.: res.; 27 cm. — (Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology. Monograph series; 16) İçindekiler: vol.1.: The Persian and hellenistic periods (with appendices on the chalcolithic and iron age II remains) Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9652660124 (B.I/1760-1).
- Rossiya i Azia : sostoyaniye i perspektivi sotrudničestva* / redaktör A. M. Hazanov. — Moskva: İnstitut Vostokovedeniya RAN, 1995. 152 s.; 20 cm. — (İnstitut Vostokovedeniya RAN Mejdunarodnaya Assotsiatsiya

"Za Dialog i Sotrudničestvo v ATR" Rossiyskiy Gumanitarniy Nauçnyy Fond) (A.VI/1463).

Rossiya i Hristianskiy vostok. Vipusk 1 / redaksiyon grubu B. L. Fonkiç, S. N. Kismerev, İ. A. Tihonyuk. — Moskva: İndrik, 1997. 272, [48] s.: res.; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vseobşey İstorii) ISBN 5857590698 (A.VI/1548).

Rossiya i severniy Kavkaz : 400 let voynı? / baş redaktör V. V. Trepavlov. — Moskva: İnstitut Rossiyskoy İstorii RAN, 1998. 36 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Rossiyskoy İstorii) (A.VI/1499).

Rossiya i Tsentralnaya Yevropa v novih geopolitiçeskikh realnostyah : sbornik statey yçaştnikov p mecdunarodnoy nauçnoy konferentsii prohodişey v Moskve 24-26 Sentrabrya 1997 goda / baş redaktör E. Şeynin; redaktör L. N. Şişelina. — Moskva: İPEMİ RAN, 1998. 350 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Mejdunarodnih Ekonomiçeskikh i Politiiçeskikh İssledoveniy) ISBN 589519026X (A.VI/1335).

Rossiya i vostok : problemi vzaimodeystviya. Tezisi dokladov çast II; III mecdunarodnaya nauçnaya konferentsiya 29 Maya - 4 İyunya 1995 / redaksiyon grubu A. P. Abramovskiy...[et al.]. — Çelyabinsk: Çelyabinskiy Gosudarstvenniy Universitet, 1995. 209 s.; 21 cm. ISBN 5230199482 (A.V/9467).

Rossiya i yug v menyayuşemsya mire : sbornik statey / redaksiyon sorumlusu N. A. Karagodin, V. V. Sumskiy. — Moskva: İnstitut Mirovoy Ekonomiki i Mejdunarodnih Otnoşeniy, 1994. 85 s.; 28 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk) (B.I/1820).

RYABOV, S. İ. : *Donskaya zemlya v XVII veke* /S. İ. Ryabov. — Volgograd: Peremena, 1992. 221 s.; 20 cm. — (Rostovskiy Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Gosudarstvenniy Universitet) ISBN 5882340012 (A.VI/1521).

RYCAUT, PAUL : *The present state of the Ottoman Empire* / Paul Rycaut. — Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1995. 218 s.; 25 cm. — (The Islamic World in Foreign Travel Accounts vol.; 27) (A.VI/1459).

SÄFLUND, GÖSTA : *Myter i marmor Grekiska konstverk i Romerska museer* / Gösta Säflund. — Jonsered: Paul Aström, 1999. 77 s.: res.; 22 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-Book; 152) ISBN 9170811849 (A.VI/339).

- Sağlık hizmetlerine katkıda bulunan hayırseverler.* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 1999. 265 s.; 28 cm. (B.I/1789).
- SAHİLLİOĞLU, HALİL : *Studies on Ottoman economic and social history / Halil Sahillioğlu.* — İstanbul: IRCICA, 1999. iv, 221 s.; 24 cm. — (Ottoman History and Civilisation series no; 3) ISBN 9290630841 (A.VI/1446).
- SAKAL, FAHRİ : *Ağaoğlu Ahmed Bey / Fahri Sakal.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xi, 248 s.; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. Dizi-Sa. 187) ISBN 9751611121 (A.VI/1356).
- SAKAOĞLU, NECDET : *Çeşm-i cihan Amasra / Necdet Sakaoğlu.* — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999. 220 s.: res.; 27 cm. ISBN 9757306495 (B.I/1782).
- SAN, OYA : *Kitap tanıtma / Oya San.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 589-597 ss.; 24 cm. Nomads of the Eurasian steppes in the early iron age / ed. Jeannine Davis-Kimball, Valdimir A. Bashilov, Leonid T. Yablonsky. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1268).
- SARAÇ, ALİ FUAT : *İran-İrak Savaşı'nın askeri analizi / Ali Fuat Saraç.* — Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2000. vii, 75 s.: hrt.; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası; 2000/16) ISBN 9754091382 (A.VI/1454).
- SARAÇOĞLU, ALİ : *Ercişli Emrah : gökyüzünde bölük bölük turnalar / Ali Saraçoğlu.* — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. 648 s.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2300. HAGEM yayınları; 280. Halk Edebiyatı dizisi; 56) ISBN 9751722918 (A.VI/1390).
- SARAY, MEHMET : *Türk-İran ilişkileri / Mehmet Saray.* — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999. vi, 344 s.; 24 cm. ISBN 9751612195 (A.VI/1293).
- Schaibanidische grabinschriften = Şayboniyalar kabrtoşlarıdaki bitikler / hrsg. von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jürgen Paul.* — Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert, 1997. xi, 190, [67], 40 s.: res.; 29 cm. ISBN 3895000574 (B.I/1812).
- SCHIFFER, REINHOLD : *British travellers in 19th century Turkey / Reinhold Schiffer.* — Amsterdam: Editions Rodopi B. V., 1999. viii, 445 s.: res.; 24 cm. — (Oriental Panorama) ISBN 9042007966 (A.VI/1311).

- SCHMIEDE, H. ACHMED : "D" "Kitab-ı Dedem Korkut" destanlarının Dresden nüshası / H. Achmed Schmiede. — 1. bs. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. 196 s., 155 y.; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları; 300. Fikir Eserleri serisi; 20) ISBN 9753893566 (A.VI/1393).
- SEEHER, JÜRGEN : *Die bronzezeitliche nekropole von Demircihüyük-Sarıket : ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Zusammenarbeit mit dem Museum Bursa, 1990-1991* / Jürgen Seeher; mit beiträgen von Hans Günter Jansen, Ernst Pernicka, Ursula Wittwer-Backofen. — Tübingen: Ernst Wasmuth, 2000. ix, 299, 28 s.: res.; 23 cm. + 6 ktl. hrt. — (İstanbuler Forschungen, ISSN 0723-4333; 44) ISBN 3803017653 (B.I/1826).
- Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü: takvim 1970 yılı.* — [y.y.]: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, 1970. [7] y.: rnk. res.; 40 cm. (C/620).
- SELVİ, HALUK : *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)* / Haluk Selvi. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xii, 434 s.; 24 cm. ISBN 9751613078 (A.VI/1569).
- Sendikal eğitim atölye çalışmaları (6 sempozyum)* / koordinatör İsmail Hakkı Kurt; ed. Zeynel Abidin Kızılyaprak. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1999. 397 s.; 24 cm. İçindekiler : Sendikal eğitimin dünü, bugünü, geleceği (6-7 Kasım 1997, Bolu / Gerede) — Sendikal eğitim teknikleri (11-12 Haziran 1998, Bolu / Gerede) — Sendikalarda kadın eğitimi (22-23 Haziran 1998, Bolu / Gerede) — Sendikalarda uzmanlık grubu eğitimleri (17-18 Eylül 1998, Bolu / Gerede) — Yazılı malzemelerin sendikal eğitimde kullanılma olanakları (1 Ekim 1998, Bolu / Gerede) — Yeni teknolojilerin sendikal eğitimde kullanılma olanakları (2-3 Ekim 1998, Bolu / Gerede) ISBN 9757306509 (A.VI/1402).
- SERDAROĞLU, ÜMİT : *Eskiçağ'da tıp* / Ümit Serdaroğlu. — İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 1996. 38 s.: res.; 20 cm. — (Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü yayınları; 5) ISBN 975793805X (A.VI/1585).
- Severo - Zapadnoye priçernomorye - kontaktnaya zona drevnih kultur : sbornik nauçnih trudov* / baş redaktör V. P. Vançugov. — Kiyev: Naukova Dumka, 1991. 128 s.: res.; 26 cm. — (Akademiya Nauk Ukraniskoy SSR Odesskiy Arheologičeskiy Muzey) ISBN 5120021115 (B.I/1551).
- SEZER, AHMET NECDET : *Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer'in Anayasa Mahkemesi'nin 37. kuruluş günü törenini açış*

- konuşması 26 Nisan 1999* / Ahmet Necdet Sezer. — Ankara: Anayasa Mahkemesi, 1999. 14 y.; 29 cm. (B.I/1815).
- SHAKED, SHAUL : *From zoroastrian Iran to islam : studies in religious history and intercultural contacts* / Shaul Shaked. — Aldershot: Variorum, 1995. x, 321 s.; 23 cm. — (Collected Studies series; CS505) ISBN 0860785394 (A.VI/1541).
- SHANKLAND, DAVID : *Islam and society in Turkey* / David Shankland. — Cambridgeshire: The Eothen Press, 1999. x, 240 s.; 22 cm. ISBN 0906719275 (A.VI/909).
- SIMÓN GARCÍA, JOSÉ LUIS : *La metalurgia prehistórica Valenciana* / José Luis Simón García. — Valencia: Servicio de Investigación Prehistórica, 1998. xii, 416 s.: res.; 30 cm. — (Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia. Serie de Trabajos Varios; 93) ISBN 8477951659 (B.I/1829).
- Sivil toplum kuruluşları rehberi.* — İstanbul: Tarih Vakfı, 1996. 485 s; 26 cm. ISBN 9757306150 (B.I/1791).
- Skifskiy roman* / ed. G. M. Bongard-Levin. — Moskva: ROSSPEN, 1997. 623 s.: res.; 26 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Vseobşey İstorii RAN. Tsentr Sravnitel'nogo İzuçeniya Drevnih Tsivilizatsiy Institut Vostokovedeniya RAN. Sankt - Peterburg Arhiv RAN. Gosudarstvennyy Zrmitaj) ISBN 5860041047 (B.I/1764).
- Slavyanskiy almanah, 1997* / baş redaktör M. A. Robinson. — Moskva: İzdatelstvo İndrik, 1998. 343 s.; 22 cm. — (Ministerstvo Kulturi Rossiyskoy Federatsii Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Slavyanovedeniya) ISBN 5857590787 (A.VI/1533).
- Slavyanskiy almanah, 1996* / baş redaktör V. A. Horev. — Moskva: İzdatelstvo İndrik, 1997. 343 s.; 22 cm. — (Ministerstvo Kulturi Rossiyskoy Federatsii Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Slavyanovedeniya i Balkanstiki) ISBN 5857590590 (A.VI/1534).
- Socrates ve Türkiye : eğitim işbirliğinde Avrupa boyutu (uygulamalar ve öneriler).* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 103 s; 24 cm. (A.VI/1405).
- SONYEL, SALAHİ : *The great war and the tragedy of Anatolia : Turks and Armenians in the maelstrom of major powers* / Salahi Sonyel. — Ankara: Turkish Historical Society, 2000. x, 221 s; 25 cm. — (Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History publications of

- Turkish Historical Society; Serial XVI-No.88) ISBN 9751612276 (A.VI/1457).
- SPENGLER, O. : *Zakat Yevropi : oçerki morfologii mirovoy istorii* / O. Spengler. — Moskva: Mısl, 1993. ...c.; 22 cm. İçindekiler: 1.c. Geştalt i deystvitelnost. Eserin kütüphanemizde sadece 1. cildi mevcuttur. ISBN 5244006568; ISBN 5244006576 (A.VI/1460-1).
- Spomenitsa : posvetena na poçinatiot Danço Zografski pedoven çlen na Makedonskata Akademiya na Naukite i Umetnostite* / uç rednik Taşko Georgievski. — Skopje: Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 1997. 52 s.; 24 cm. (A.VI/20).
- Srednevekovaya Rus I.* /redaktör A. A. Gorskiy, E. İ. Maletı. — Moskva: Rossiyskoye Universitetskoye İzdatelstvo, 1996. 187 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Rossiyskoy İstorii) ISBN 5201005721 (A.VI/1515).
- STEWART, JAMES R. : *Corpus of Cypriot artefacts of the early bronze age part III: 1* / James R. Stewart; ed. by Eve Stewart. — Jonsered: Paul Aströms, 1999. ... c.: res.; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology vol.; III: 3) ISBN 9170811598 (B.I/676-III, 1).
- Studies in Byzantine sigillography* / ed. by Nicolas Oikonomidés. — Washington: Dumbarton Oaks, 1987-c.: res.; 23 cm. — (ISSN 1097-4806) (A.V/1175).
- Studies in honour of Clifford Edmund Bosworth* / ed. by Carole Hillenbrand. — Leiden: Brill, 2000. ... c.; 24 cm. İçindekiler: Vol.2: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish culture. ISBN 9004110755 (A.VI/844).
- STUPPERICH, ROBERT : *Melanchthon* / Robert Stupperich; çev. İhsan Sarı. — Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1999. 130 s.; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları no; 97) ISBN 9754834318 (A.VI/1481).
- SUBRAHMANYAM, SANJAY : *The career and legend of Vasco da Gama* / Sanjay Subrahmanyam. — reprinted. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. xxiii, 400 s.: res.; 24 cm. ISBN 0521470722 (A.VI/1205).
- Svod drevneyşih pismennih izvestniy o Slavyanah* / redaktör L. A. Gindin, S. A. İvanov. — Moskva: İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN,

1994. .. c.; 22 cm. İçindekiler: 1. c. I-VI vv. Eserin kütüphanemizde sadece 1. cildi mevcuttur. ISBN 5020178492 (A.VI/1557-1).
- Svodniy katalog serialnih izdaniy Rossii (1801-1825)*. — Sankt-Peterburg: İzdatelstvo Rossiyskoy Natsionalnoy Biblioteki, 1997. ..c.; 27 cm. — (Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka. Rossiyskaya Gosudarstvennaya Biblioteka. Biblioteka Rossiyskoy Akademii Nauk) İçindekiler: 1. c. Jurnalı (A-V). Eserin kütüphanemizde sadece 1. cildi mevcuttur. ISBN 571960975X (B.I/1828-1).
- ŞAHİN, KAMİL : *Danışmendiler döneminde Niksar (1071-1178) / Kamil Şahin*. — Niksar: Niksar Belediyesi, 1999. 134, [22] s.: rnk. res.; 24 cm. ISBN 9757328286 (A.VI/1198).
- ŞAHİN, MUSTAFA : *Miletopolis kökenli figürlü mezar stelleri ve adak levhaları / Mustafa Şahin*. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000. xix, 281, [1], xcvi s.: lev.; 28 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VI. Dizi-Sa.52) ISBN 9751611946 (B.I/1768).
- ŞAMSAD-DİN MUHAMMAD İBN KAYS AR-RAZİ : *Svod pravil Persidskov poezii. çast II o nauke pifmı i kritiki poezii / Şamsad-Din Muhammad İbn Kays ar-Razi; çev. N.Yü. Çalisovoy*. — Moskva: "Vostoçnaya Literatura" RAN, 1997. 470 s.; 21 cm. — (Pamyatniki Pismennosti Vostoka; 56) ISBN 5020165670 (A.VI/1553).
- ŞÇERBAK, A. M. : *Vvedeniye v sravnitelnoye izuçeniye Tyurksih yazıkov / A. M. Şçerbak*. — Sankt-Peterburg: Nauka, 1994. 192 s.; 26 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstıtut Lingvistiçeskih İssledovaniy) ISBN 5020281093 (A.VI/1313).
- ŞEHSUVAROĞLU, BEDİ N. : *Dünyada ve Türkiye'de sıtma tarihçesi = Historique de la malaria dans le monde et en Turquie / Bedi N. Şehsuvaroğlu*. — İstanbul: [y.y.], 1963. 555-568 ss.; 24 cm. Folia Pharmaceutica = Folya Farmasötika, Vol. 4-No.12, 1963'den ayrılışım. (A.VI/1380).
- ŞERBAK, A. M. : *Vvedeniye v sravnitelnoye izuçeniye Tyurkskih yazıkov / A. M. Şerbak; redaktör L. A. Pokrovskaya*. — Sankt-Peterburg: Nauka, 1994. 192 s.; 26 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstıtut Lingvistiçeskih İssledovaniy) ISBN 5020281093 (A.VI/1313).
- ŞEREFEDDİN SABUNCUOĞLU : *Mücerreb-nâme (İlk Türkçe deneysel tıp eseri-1468) /Şerefeddin Sabuncuoğlu; inceleyenler İter Uzel, Kenan*

- Süveren. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. xiii, 188 s., 86 y.; 28 cm. — (AKDİTYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 202) ISBN 9751612314 (B.I/1802).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)* / Bilâl N. Şimşir. — 1. bs. — İstanbul: Bilgi, 1986. 404 s.: res.; 22 cm. — (Bilgi yayınları / Bilgi dizisi; 38. Bilâl N. Şimşir; 2) (A.VI/1581).
- ŞİŞMAN, AYŞİN : *1702-1708 tarihleri arasında Türk-Fransız ilişkilerinde konsolos arzları ve bunlara ait hükümler* / Ayşin Şişman. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 509-557 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayırabasm. (A.VI/1280).
- ŞUTSKİY, YU. K. : *Kitayskaya klassiçeskaya kniga peremen : 2-e izdaniye, ispravlennoye i dopolnennoye* / Yu. K. Şutskiy. — Moskva: Nauka İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura", 1993. 606 s.; 24 cm. ISBN 5020173851 (A.VI/1336).
- ŞÜKRÜ, KEMALETTİN : *Napoleon Bonapart 1769-1821* / Kemalettin Şükrü. — İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1932. 80 s.: res.; 22 cm. — (Resimli Ansiklopedik Neşriyat serisi) (A.VI/1373).
- TAGORE, RABINDRANATH : *Gitanjali = İlahiler* / Rabindranath Tagore; translation = çev. Bülent Ecevit. — Ankara: The Embassy of India = Hindistan Büyükelçiliği, 1999. 188 s.; 21 cm. (A.VI/1237).
- TAL, ABRAHAM : *A dictionary of Samaritan Aramaic* / Abraham Tal. — Leiden: Brill, 2000. 2 c.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Der Nahe und Mittlere Osten = Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423; Bd.50) ISBN 9004116451 (tk.) (A.VI/1441).
- TAMÇELİK, SOYALP : *Kıbrıs'ın siyasi tarihi ile ilgili bir belgenin değerlendirmesi* / Soyalp Tamçelik. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 165-227, 25 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayırabasm. (A.VI/1225).
- Tanzimat* / Komisyon. — [Ankara]: Milli Eğitim Bakanlığı, 1999. 2 c.; 24 cm. — (Milli Eğitim Bakanlığı yayınları; 3273, 3275. Bilim ve Kültür Eserleri dizisi; 1184, 1186. Araştırma-İnceleme dizisi; 76, 77) ISBN 975118220 (tk.) (A.VI/1445).
- Tarentvm.* — Zürich: Bank Leu and Co., 1947. [23] s.: lev.; 21 cm. (A.VI/1384).

- Tarihi eserlerle Tokat* / haz. Nuri Genç. — [Tokat]: [y.y.], 2000. [54] s.: rnk. res.; 20 cm. (A.VI/1366).
- Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme = Housing and settlement in Anatolia a historical perspective* / yay. yönetmeni = ed. Yıldız Sey; yay. koordinatörü = coordinator Müren Beykan; yay. kurulu = board of ed. Halûk Abbasoğlu...[ve başk.]. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı = The Economic and Social History Foundation of Turkey, [2000?]. xxiv, 492 s.: res. (kimi rnk.); 30 cm. ISBN 9757306126 (B.I/1781).
- TAŞAĞIL, AHMET : *Gök-Türklerin sonu ve belgeleri* / Ahmet Taşağıl. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 23-41 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Nisan 1999, sayı 236'dan ayırbasım. (A.VI/1232).
- Taşın ve inancın şiiri Mardin* / fotoğraflar Bünyad Dinç; metin Refik Durbaş; ed. İlhami Mısırlıoğlu. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. 228 s.: rnk. res.; 29 cm. ISBN 9757306452 (B.I/1775).
- TEMBOT, ÇERAŞE : *Tek atlı* / Çeraşe Tembot; çev. Yenemiko Mevlüt Atalay; redaksiyon Nahit Erüz. — Ankara: Kuzey Kafkasya Halk Kültür Derneği, 1979. 306, [2] s.; 20 cm. (A.VI/1428).
- Temirlenk* / ing. tercüme eden Nedim Vafik. — İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1931. 234 s.: res.; 22 cm. — (Resimli Ansiklopedik Neşriyat serisi) (A/3362).
- TERİM, ŞERAFETTİN : *Kafkas tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik mefhumu* / Şerafettin Terim. — İstanbul: Minnetoğlu Kitabevi, 1976. 287 s.: res.; 20 cm. (A.VI/1430).
- Testi Minoici trascritti : con interpretazione e glossario* / progetto di trascrizione e interpretazione della lineare a Carlo Consani e Mario Negri; in collaborazione con Francesco Aspesi e Cristina Lembo; a cura di Carlo Consani. — Roma: Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, 1999. 326 s.; 30 cm. — (Incunabula Graeca, ISSN 1126-7348; v.100) ISBN 8887345031 (B.I/1615).
- TEZCAN, NURAN : *[Evliya Çelebi Seyahatnamesi] : Manisa nach Evliya Çelebi : aus dem neunten band des Seyahat-Name: übersetzung und kommentar* / Nuran Tezcan. — Leiden: Brill, 1999. xii, 325 s.; 25 cm. — (Evliya Çelebi's Book of Travels. Land and People of the Ottoman

Empire in the Seventeenth Century. A Corpus of Partial Editions / ed. Klaus Kreiser, ISSN 0922-7768; 4) ISBN 9004114858 (A.VI/851).

Tezisi dokladov : regionalnoy nauçnoy konferentsii molodih uçenih posvyaşennoy gumanitarnım issledovaniyam; K 50-letıyu obrazovanıya Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra Rossıyskoy Akademıı Nauk / redaksiyon heyeti V. H. Akayev...[et al.]. — Mahaçkala: Dagestanskiy Nauçniy Tsentr RAN, 1995. 245 s.; 20 cm. — (Dagestanskiy Nauçniy Tsentr Rossiyskoy Akademii Nauk) (A.VI/1332).

TİTE-A4 kataloğı. — Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1999. viii, 411 s.; 24 cm. (A.V/9002-4).

TOGAN, A. ZEKİ VELİDİ : *Haturalar : Türkistan ve diğer Müslüman doğı Türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleleri / A. Zeki Velidi Togan. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999. xxii, 628 s.: res.; 24 cm. + 1 katl. hrt. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları; 298. Haturat serisi; 1) ISBN 9753893558 (A.VI/1290).*

TOGAN, A. ZEKİ VELİDİ : *Umumi Türk tarihine giriş / A. Zeki Velidi Togan. — İstanbul: Hak Kitabevi, 1946. xvi, 486 s.; 25 cm. — (Tarih Araştırmaları; No.2-cilt 1) İçindekiler: c.1 En eski devirlerden 16. asra kadar. Kütüphanemizde eserin sadece 1. cildi mevcuttur. (A.II/6971).*

TOKMAK, A. NACİ : *Kitap tanıtma / A. Naci Tokmak. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 627-628 ss.; 24 cm. Sefâret-nâmehâ-yı İrân/Muhammed Emin-i Riyâhî. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayırbasım. (A.VI/1278).*

Topkapı Sarayı 1990-1991. — İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesini Sevenler Derneği, 1992. 60 s.: rnk. res.; 27 cm. ISBN 9757510025 (B.I/1777).

TOSYAVİ-ZÂDE, RİF'AT OSMAN : *Edirne evkâf-ı islâmiyye tarihi / Rifat Osman Tosyavi-zâde; osmanlıca'dan sadeleştiren Ülkü (Ayan) Özsoy. — Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1999. ... c.: res.; 25 cm. 1.c.: Câmiler ve mescidler. ISBN 9751922674 (A.VI/1223-1).*

TREADGOLD, WARREN : *A history of the Byzantine state and society / Warren Treadgold. — California: Stanford University Press, 1997. xxiii, 1019 s.: res.; 24 cm. ISBN 0804724210 (A.VI/1310).*

TUNÇAY, METE : *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek-parti yönetimi'nin kurulması (1923-1931) / Mete Tunçay; yay. haz. Hamdi Can Tuncer. — 3. bs. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999. xi, 519 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 88) ISBN 9753331142 (A.VI/1377).*

- TUNÇOKU, METE : *Çanakkale, Churchill ve Anzaklar = Chanakkale, Churchill and Anzacs / Mete Tunçoku*. — Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2000. iv, 108, [22], iv, 103 s.: hrt.; 20 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası; 2000/30) ISBN 9754091536 (A.VI/1423).
- TURAN, AHMET NEZİHİ : *Yabanâbâd tarihini ararken (Kızılcahamam-Çamlıdere) : XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla bir genel tasvir ve tahlil denemesi / Ahmet Nezihi Turan*. — Kızılcahamam: Kızılcahamam Belediyesi, 1999. 186 s.; 22 cm. + 2 katl. hrt. ISBN 9759679027 (A.VI/1196).
- The Turkish Republic at seventy-five years: progress-development-change / ed.by David Shankland*. — Cambridgeshire: The Eothen Press, 1999. xii, 129 s.; 21 cm. ISBN 0906719283 (A.VI/908).
- TÜMERTEKİN, EROL : *İstanbul, insan ve mekân / Erol Tümertekin; yay. haz. Ayşen Anadol*. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997. viii, 294 s.: res., hrt.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 50) ISBN 9753330707 (A.VI/1374).
- Türk çalışma hayatı ve ekonomisi ile ilgili tablolar*. — Ankara: Kamu-İş, 1999. vii, 121 s.; 31 cm. (B.I/1758).
- Türk folklor ve etnografya bibliyografyası / haz. Abdurrahim Özmen, M. Muhtar Kutlu, Gürbüz Erginer*. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1971- . .c.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2296. HAGEM yayınları; 279. Biyografiler ve Bibliyografyalar dizisi; 32) ISBN 9751722926 (A.III/7990).
- Türk hem Türkmen dili bilen Ependi Şorta sözler, yomaklar = Türkiye ve Türkmen Türkçesiyle Nasreddin Hoca fıkraları / haz. İsa Özkan*. — Ankara: TİKA, 1999. 489 s.; 25 cm. ISBN 9756852011 (A.VI/1238).
- Türk kültür ve sanatının ikibin yılı (0-2000): takvim 2000 yılı / proje danışmanı Ertuğrul Zekâi Ökte*. — İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 2000. [13] y.; 66 cm. (C/621).
- Türk Kültüründe Karakeçililer Uluslararası Bilgi Şöleni bildirileri (3 Haziran 1999-Şanlıurfa)*. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. viii, 140 s.: rnk. res.; 24 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 201. Kongre ve Sempozyum Bildirileri dizisi; 16) ISBN 9751612209 (A.VI/1203).

- Türk Silâhlı Kuvvetleri Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi yönergesi.* — Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 2000. vii, [8] s.; 28 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası; 2000/18) (B.I/1817).
- TÜRK TARİH KONGRESİ (12: 1994: ANKARA) : *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994: kongreye sunulan bildirimler / Kongre Hazırlık Komitesi.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 4 c.: lev.; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; IX. Dizi-Sa.12) ISBN 9751611695 (tk.) (A.VI/729).
- TÜRK TIP TARİHİ KONGRESİ (2: 1990: İSTANBUL) : *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi: İstanbul 20-21 Eylül 1990: kongreye sunulan bildirimler.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xiv, 279, 100 s.: rnk.res.; 25 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. Dizi-Sa.131a) ISBN 9751608910 (A.VI/1357).
- Türk vakıf şaheserleri = The masterpieces of Turkish foundations / ed. Sadi Bayram, Mehmet Narince; fotoğraflar = photographs by Abdülkerim Erdoğan...[ve başk.].* — Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü = General Directorate of Foundations, 1999. 331 s.: rnk. res.; 28 cm. ISBN 9751923174 (B.I/1755).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Altın üçgen : demokrasi, savunma, kalkınma / T. C. Cumhurbaşkanı (1993-2000 : Demirel, Süleyman).* — Ankara: [Cumhurbaşkanlığı], 1999. 505 s.; 29 cm. ISBN 9759697432 (B.I/1790).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'e yurtiçi ve yurtdışındaki üniversiteler tarafından verilen çeşitli paye ve unvanlar / Süleyman Demirel.* — [Ankara] : [Cumhurbaşkanlığı], [2000?]. xii, 272 s.: rnk. res.; 29 cm. ISBN 9759709775 (B.I/1806).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in 1993-1999 yılları arasında verdikleri mülakatlar.* — [Ankara] : [Cumhurbaşkanlığı], [1999?]. xv, 1126 s.; 29 cm. ISBN 9759709724 (B.I/1794).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993- : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in CNN Türk Televizyonu'nda yayınlanan mülakatı (Ankara, 11 Aralık 1999) / T.C. Cumhurbaşkanı (1993- : Demirel, Süleyman).* — Ankara : Cumhurbaşkanlığı, 1999. 38 s.; 20 cm. (A.VI/1215).

- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in çeşitli televizyon kanallarında yayınlanan mülâkatları.* — [Ankara] : [Cumhurbaşkanlığı], 1999. iv, 348 s.; 29 cm. ISBN 9759697424 (B.I/1797).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in çeşitli toplantılarda yaptığı konuşmalar.* — [Ankara] : [Cumhurbaşkanlığı], [1999]. 3 c.; 24 cm. İçindekiler: 1.c.: Türk dünyası, islâm dünyası, dış politika, çeşitli toplantılar, rektörler toplantıları - 2.c.: Sanayi, sağlık, tarım ve hayvancılık, enerji - 3.c.: Devlet ve yönetim yapısı, kongre, şûra ve kurultaylar, çeşitli kuruluşların yıllık toplantıları, çevre ve erozyon. ISBN 9759697483 (tk.) (A.VI/1412).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in 2000 yılında çeşitli toplantılarda yaptığı konuşmalar / Süleyman Demirel.* — Ankara: [Cumhurbaşkanlığı], 2000. iv, 161 s.; 20 cm. (A.VI/1438).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in milli günler ve bayramlar dolayısıyla yayınlanan mesajları 1993-1999.* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, [2000]. iv, 302 s.; 24 cm. (A.VI/1413).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993- : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in NTV Televizyonu'nda yayınlanan mülakatu (Ankara, 31 Ocak 2000) / T. C. Cumhurbaşkanı (1993- : Demirel, Süleyman).* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 30 s.; 20 cm. (A.VI/1213).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993- : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in NTV Televizyonu'nda yayınlanan mülakatu (Ankara, 1 Ocak 2000) / T. C. Cumhurbaşkanı (1993- : Demirel, Süleyman).* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 38 s.; 20 cm. (A.VI/1214).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptıkları konuşmalar.* — Ankara: [Cumhurbaşkanlığı], 1999. 277, ii s.: rnk. res.; 28 cm. ISBN 9759697416 (B.I/1793).

- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993- : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in TRT 1'de yayınlanan mülakatı (Ankara, 30 Ocak 2000) / T. C. Cumhurbaşkanı (1993- : Demirel, Süleyman)*. — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 56 s.; 20 cm. (A.VI/1212).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in TRT 1'de yayınlanan mülakatları*. — Ankara: [Cumhurbaşkanlığı], 1999. 378, ii s.; 29 cm. ISBN 9759697408 (B.I/1796).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in yabancı basına verdikleri mülakatlar / Süleyman Demirel*. — [Ankara]: [Cumhurbaşkanlığı], [2000?]. xx, 700 s.; 29 cm. ISBN 9759709767 (B.I/1807).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in yıllık basın toplantıları*. — [Ankara]: [Cumhurbaşkanlığı], [1999?]. iii, 922 s.; 29 cm. ISBN 9759697467 (B.I/1795).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Çankaya'da 7 yıl : Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in 7 yıllık etkinlikleri / Süleyman Demirel*. — [Ankara]: [Cumhurbaşkanlığı], [2000?]. vi, 856 s.: rnk. res.; 29 cm. ISBN 9759709740 (B.I/1808).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Çankaya'dan tebrikler (1993-2000) : Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in bayram ve yılbaşı münasebetiyle gönderdiği etkinlikleriyle ilgili tebrik kartlarından oluşan bir derleme*. — [Ankara]: [Cumhurbaşkanlığı], 2000. 133 s.: rnk. res.; 28 cm. (B.I/1798).
- T. C. CUMHURBAŞKANI (1993-2000 : DEMİREL, SÜLEYMAN) : *Uluslararası zirveler*. — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, [2000]. vi, 252 s.: rnk. res.; 24 cm. (A.VI/1414).
- T. C. YARGITAY BAŞKANLIĞI : *Adli yıl açış konuşması (1999-2000) / T.C. Yargıtay Başkanlığı; Sami Selçuk*. — Ankara: Yargıtay Başkanlığı, 1999. 55 s.; 24 cm. (A.VI/1221).
- Türkiye Cumhuriyeti ve Osman Devleti : Türkiye Cumhuriyetinin 75 illiyi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün hatiresine hesr edilmiş elmi konferansın (Bakı, 9 Noyabr 1998-ci il) ve Osmanlı İmpariyasının 700 illiyine hesr edilmiş elmi sessiyanın (Bakı, 7 May 1999-cu il) materialları*. — Bakı: Elm, 2000. 232 s.; 21 cm. — (Azerbaycan Elmler Akademiyası Reyaset Heyeti) ISBN 5806611744 (A.VI/1544).

- Türkiye yazmaları toplu kataloğu = The union catalogue of manuscripts in Turkey : Anıtkabir, Cumhurbaşkanlığı, TBMM kütüphaneleri, Adıyaman / proje yürütücüsü İsmet Parmaksızoğlu; haz. Sabiha Acun...[ve başk.]. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979- . .c.; 28 cm. (B/8698).*
- Türkiye'de içgöç. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. 244 s.: tab.; 24 cm. İçindekiler: Türkiye'de içgöç, sorunsal alanları ve araştırma yöntemleri konferansı 6-8 Haziran 1997 Bolu-Gerede — Türkiye'de içgöç ve içgöçün işçi hareketine etkisi / Ahmet İçduygu, İbrahim Sirkeci, İsmail Aydingün. ISBN 9757306312 (A.VI/1398).*
- TÜRKOĞLU, İSMAİL :** *Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketinin öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936) / İsmail Türkoğlu. — İstanbul: Ötügen, 2000. 368 s.; 20 cm. — (Yayın nu.; 461. Kültür serisi; 182) ISBN 9754373345 (A.VI/1378).*
- ULUSLARARASI AHİLİK KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU (2 : 1999 : KIRŞEHİR) : II.** *Uluslararası Ahilik kültürü sempozyumu bildirileri 13-15 Ekim 1999, Kırşehir. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. [6], 322 s.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2350. HAGEM yayınları; 288. Seminer - Kongre Bildirileri dizisi; 59) ISBN 9751723175 (A.VI/1392).*
- Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni bildirileri (19-21 Ekim 1999, Ankara) / yay.haz. Alev Kâhya-Birgöl, Aysu Şimşek-Canpolat. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000. 394 s.; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 209. Kongre ve Sempozyumlar dizisi; 18) ISBN 9751612705 (A.VI/1418).*
- Uluslararası konferans : Atatürkçülük ve modern Türkiye = International conference : Atatürk and modern Turkey. — Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi = Ankara University Faculty of Political Science, 1999. xi, 853 s.: res.; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını yayın no.; 582) ISBN 9754824819 (A.VI/759).*
- ULUSLARARASI PLEVNE KAHRAMANI GAZİ OSMAN PAŞA VE DÖNEMİ (1833-1900) SEMPOZYUMU (1:5-7 NİSAN 2000 : TOKAT) :** *Gazi Osman Paşa'nın ölümünün 100. yılı münasebetiyle I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu : bildiri özetleri = On the occasion of the 100th anniversary of the death of Gazi Osman Paşa the First International Symposium of the Hero of*

Plevna Gazi Osman Paşa and His Period (1833-1900) : summaries of papers / düzenleme kurulu Mehmet Gündoğdu, Nizamettin Aydın, Mümtaz Turgut Topbaş. — Tokat: [y.y.], 2000. 38 s.; 20 cm. (A.VI/1369).

UNION ACADÉMIQUE INTERNATIONALE SOIXANTE : *Treizième session annuelle du comité : Cracovie, du 20 au 26 Juin 1999 : compte rendu. — Bruxelles: Union Académique Internationale, [2000?]. 143 s.; 23 cm. (A.VI/1479).*

UZEL, İLTER : *Anadolu'da bulunan antik tp aletleri / İlter Uzel. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000. xix, 318, cxliii s.: lev.; 29 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VI. Dizi-Sa. 55) ISBN 9751612241 (B.I/1824).*

387 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm defteri (937/1530) : Dizin ve tıpkıbasım / haz. Ahmet Özkılınç.. [ve başk.]. — Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996-1997. 2 c.; 34 cm. — (Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu; 32. Defter-i Hâkânî dizisi; 3) İçindekiler: 1. c. Konya, Bey-şehri, Ak-şehir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il Livâları — 2. c. Amasya, Çorumlu, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Kara-hisâr-i Şarkî, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger-Kahta ve Divriği-Darende Livâları. ISBN 9751915856 (B.I/1525).*

ÛLKEKUL, CEVAT : *8200 yıllık bir harita Çatalhöyük şehir planı = An 8, 200 year old map the town plan of Çatalhöyük / Cevat Ülkekul; yay. haz. = ed. Kemal Özdemir; çev. = translation Osman Altıparmak. — İstanbul: Dönence, 1999. 80 s.: res. (kimi rnk.); 30 cm. ISBN 9757054050 (B.I/1788).*

ÛLKEKUL, CEVAT : *Tarihi kabartma haritalarımız = Historical relief maps / Cevat Ülkekul; proje danışmanı Ertuğrul Zekâi Ökte; yapım, düzenleme ve bilim ed. Tülây Duran; düzenleme ve yay. komitesi Burak Eke, Kıvanç Akkaya, Mehmet Çifteoğlu. — İstanbul : Tarihi Araştırmalar Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi = Istanbul Center for Historical Research, 1998. 159 s.: rnk. res.; 31 cm. ISBN 9756926007 (B.I/1691).*

Üniversitelerimizin sorunları. — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. ...c.; 24 cm. İçindekiler: 2. c. a) Akademik idari personel ihtiyacı b) Ödenek durumu — 3. c. a) Araştırma uygulama hastaneleri b) Diğer sorunlar. Eserin kütüphanemizde 2 ve 3. ciltleri mevcuttur. (A.VI/1408).

- Üniversitelerin fakülte, yüksekokul ve enstitüleri, akademik-idari kadroları bilim çalışmaları yayın sayısı-araştırma projesi sayısı.* — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 139 s.; 24 cm. (A.VI/1410).
- ÜNVER, A. SÜHEYL : Ali Kuşci hayatı ve eserleri : Türk pozitif ilimler tarihinden bir bahis / A. Süheyl Ünver. — İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1948. 89 s., 17 y.: res. (kimi rnk.); 28 cm. — (İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Monografileri (İlim Tarihi Kısmı); Sa. 1) (B/5387).
- ÜNVER, A. SÜHEYL : *Ressam Nigâri : hayatı ve eserleri* / A. Süheyl Ünver. — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1946. vi, 24 s.: res. (kimi rnk.); 28 cm. (B/5475).
- VAHAPZADE, BAHTİYAR : *Vatan millet anadili* / Bahtiyar Vahapzade; Türkiye türkçesine aktaranlar Fatih Ordu, Melahet İbrahimova, Seriyve Ağayeva. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. viii, 327 s.; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 213) ISBN 9751612802 (A.VI/1417).
- VARLIK, MUSTAFA ÇETİN : *Prof. Dr. Coşkun Alptekin'in ardından* / Mustafa Çetin Varlık. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 607-612 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrıbasım. (A.VI/1266).
- VATIN, NICOLAS : *Rhodes : et l'ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem* / Nicolas Vatin. — Paris: CNRS Editions, 2000. 119 s.: res.; 24 cm. — (Dans la Mème Collection, ISSN 1264-174X) ISBN 2271055458 (A.VI/1235).
- Vestnik Kabardino - Balkarskogo gosudarstvennogo universiteta. seriya gumanitarniye nauki vıpusk; 1 kniga 2.* — Nalçik: Kabardino-Balkarskiy Gosudarstvennyy Universitet, 1994. 132, [2] s.; 27 cm. — (Gosudarstvennyy Komitet Rossiyskoy Federatsii po Vısşemi Obrazovaniyu Kabardino-Balkarskiy Gosudarstvennyy Universitet) (B.I/1582).
- The Visigoths : studies in culture and society* / ed.by Alberto Ferreiro. — Leiden: Brill, 1999. xv, 332 s.; 25 cm. — (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453 / ed.by Michael Whitby...[et al.], ISSN 0928-5520; 20) ISBN 9004112065 (A.VI/847).
- Vizantiya Rus zapodnaya Evropa. İskusstvo i kultura. Tezisi dokladov konferentsii posvyatşennoy 100-letiyu so dnya rocdeniya professora V. N. Lazareva (1897-1976) 29 Sentrbrya-2 Oktyabrya 1997, Moskva* / redaktör Ye. A. Goldiç. — Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 1997. 37 s.; 21 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Gosudarstvennyy İstitut İskusstvoznaniya Ministerstva Kulturu Rossiyskoy Federatsii) ISBN 58600071175 (A.VI/1503).

- Vneşnyaya politika Rossii XIX i načala XX veka : dokumentı Rossiyskogo Ministerstva İnostrannıh Del.* — Moskva: Mejdunarodnyye Otnoşeniya, 1995. ..c.; 27 cm. — (Ministerstvo İnostrannıh Del Rossiyskoy Federatsii) Eserin kütüphanemizde I. ser. 1. cilt ve II. ser. 8. cildi mevcuttur. ISBN 5713307166 (B.I/1487).
- VOLTAIRE : *XIV. Louis asrı* / Voltaire; çev. Nahid Sırrı Örik. — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945-1946. 2 c.; 19 cm. — (Dünya Edebiyatından Tercümeleler. Fransız Klasikleri; 87) (A.I/5931).
- Vostoçnyı sbornik. vipusk 5* / redaktör O. V. Vasilyeva, N. A. Yefimova. — Sankt-Peterburg: Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, 1993. 246 s.; 20 cm. (A.VI/1497).
- Vostoçnoye istoričeskoye istoçnikovedeniye i spetsialniye istoričeskiye distsiplinı* / redaktör V. V. Volgina. — Moskva: İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura", 1994-1995. 3 c.; 21 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstıtut Vostokovedeniya) Eserin kütüphanemizde 2 ve 3. ciltleri mevcuttur. ISBN 5020172650 (A.VI/93).
- VOTTÉRO, GUY : *Le dialecte béotien (7e s.-2e s.-av. J.-C.)* / Guy Vottéro. — Nancy: A. D. R. A., 1998. 236, [1] s.; 24 cm. — (Études Anciennes; 18) İçindekiler: 1.c.: L'écologie du dialecte. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 2950972675 (A.VI/1286-1).
- WATT, WILLIAM MONTGOMERY : *İslam : a short history* / William Montgomery Watt. — reissued. — Oxford : Oneworld, 1999. 159 s.; 23 cm. ISBN 1851682058 (A.VI/855).
- WEBB, JENNIFER M. : *Ritual architecture, iconography and practice in the late Cypriot bronze age* / Jennifer M. Webb. — Jonsered : Paul Aströms, 1999. xii, 369 s.: res.; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-Book; 75) ISBN 9170811482 (A.VI/859).
- WEISS, WALTER M. : *The bazaar : markets and merchants of the islamic world* / Walter M. Weiss; photographs by Kurt-Michael Westermann; plans by E. T. Balic. — London: Thames and Hudson, 1998. 255 s.: rnk. res.; 33 cm. ISBN 0500018391 (B.I/1712).
- The White House : an historic guide.* — revised ed. — Washington: White House Historical Association, 1973. 159 s.: res. (kimi rnk.); 26 cm. (B.I/1778).
- WITTMAN, WILLIAM : *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801* / William Wittman. — Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic

- Science, 1995. 2 c.; 25 cm. — (The Islamic World in Foreign Travel Accounts vol.; 29-30) (A.VI/1461).
- YAKAR, JAK : *Ethnoarchaeology of Anatolia : rural socio-economy in the bronze and iron ages* / Jak Yakar. — Jerusalem: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2000. xii, 531 s.: res.; 28 cm. — (Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology. Monograph series; 17) ISBN 9652260116 (B.I/1759).
- YAMAÇLI, RUŞEN : *Mimari tasarım ve görsel çevre etkileşimi bağlamında "yer" kavramı : İstanbul Edirnekapı-Fatih-Şehzadebaşı aksı / örneği* / Ruşen Yamaçlı. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, 1999. xxvii, 304 s.: res.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları; 1164. Mühendislik-Mimarlık Fakültesi yayınları; 2) ISBN 975492919X (A.VI/1304).
- YAVUZ, CELALETTİN : *Osmanlı Bahriyesi'nde yabancı misyonlar : Çeşme Faciası'ndan Birinci Dünya Harbi'ne kadar Osmanlı Bahriyesi'nde çağdaşlaşma gayretleri* / Celalettin Yavuz. — İstanbul: [y.y.], [2000?]. 286 s.; 24 cm. (A.VI/1437).
- Yazıki, duhovnaya kultura i istoriya Tyurkov : traditsii i sovromennost = Diller, ruhi kültür ve Türk tarihi : gelenekler ve modernlik. Enternasyonal toplantı çalışmaları, 3 bölümlü, 9-13 Haziran 1992, Kazan.* — Moskva: İnsan, 1997. 3 c.; 29 cm. — (Akademiya Nauk Tatarstana Otdeleniye Gumanitarnih Nauk) (B.I/1821).
- 7 numaralı mühimme defteri (975-976/1567-1569) <özet-transkripsiyon-
indeks> II* / yay. haz. Hacı Osman Yıldırım...[ve başk.]; baskıya haz. Murat Şener, Salih Dutoğlu. — Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1998-1999. 2 c.; 28 cm. — (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; 37. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; V) ISBN 9751922275 (tk.) (B.I/1747).
75. *Yıldönümü'nde Türkiye Cumhuriyeti : geçmiş ve gelecek.* — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999. ii, 125 s.; 19 cm. ISBN 9751612187 (A.VI/1299).
70. *yılında ulusal ve uluslararası boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve dönemi* / derl. ve yay. haz. Gül E. Kundakçı. — Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, 1999. 266 s.: res.; 24 cm. (A.VI/1219).

- YILDIRIM, AHMET : *Tasavvufun temel öğretilerinin hadislerdeki dayanakları* / Ahmet Yıldırım. — 1. bsk. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. xii, 468 s.; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 289. İlmî Eserler serisi; 61) ISBN 9753893388 (A.VI/1297).
- YILDIRIM, ONUR : *İbn Tumart ve Muvahhid Davası'nın oluşumu* / Onur Yıldırım. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 403-424 ss.; 24 cm. Belleten c.LXII, Ağustos 1998, sayı 234'ten ayrışım. (A.VI/1265).
- YILMAZ, FARUK : *Devlet borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete dış borçlar (Düyûn-u Umumiye)* / Faruk Yılmaz. — İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996. 333 s.; 23 cm. — (Birleşik Yayıncılık; 38) (A.VI/1588).
21. *Yüzyılda Türk üniversiteleri*. — Ankara: Cumhurbaşkanlığı, 2000. 153 s.; 24 cm. (A.VI/1407).
- YOLDAŞ OĞLU, FAZIL : *Alpamış Destanı* / Fazıl Yoldaş Oğlu; Türkiye türkçesine aktaran Aysu Şimşek-Canpolat, Aynur Öz; redaksiyon Sadık Tural, İristay Kuçkartay. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000. İxi, 491 s.; 25 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 211. Halk Hikayeleri dizisi; 11) ISBN 9751612721 (A.VI/1419).
- YURDAYDIN, HÜSEYİN G. : *Matrakçı Nasûh* / Hüseyin G. Yurdaydın. — Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963. xiii, 151 s.: res.; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları; 43) (A.II/7447).
- YURDUSEV, ESİN : *Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan üçgeninde İngiltere'nin boğazlar politikası* / Esin Yurdusev. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 559-595 ss.; 24 cm. Belleten c.LXIII, Ağustos 1999, sayı 237'den ayrışım. (A.VI/1281).
- ZENGİN, ZEKİ SALİH : *II. Meşrûtiyet döneminde Osmanlılarda medreselerin islahı çalışmaları : teşkilat ve ders programları* / Zeki Salih Zengin. — [Ankara]: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1998. 43-52 ss.; 24 cm. Diyanet İlmî Dergi cilt: 34 sayı: 2 Nisan-Mayıs-Haziran (1998)'den ayrışım. (A.VI/1492).
- ZEYREK, YUNUS : *Gürcistan, Acaristan ve Türkiye* / Yunus Zeyrek. — Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi, 1999. 129 s.; 20 cm. — (Türk Ocakları Trabzon Şubesi yayın nu.; 9) ISBN 9757841455 (A.VI/1456).
- Znaki Balkan*. — Moskva: Radiks, 1994. ..c.; 18 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Slavyanovedeniya i Balkanistiki) Eserin kütüphanemizde sadece 2. cildi mevcuttur. (A.VI/1520-2).

B. DERGİLER

AETAS 4 (1999).

Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae L, 1-3 (1998).

Acta Asiatica 78 (2000).

Acta Ethnographica Hungarica XLIII, 1-4 (1998).

Acta Historiae Artium. Academiae Scientiarum Hungaricae XL, 1-2 (1998).

Acta Poloniae Historica LXXX (1999).

Aksiyon 240-265 (1999).

Altorientalische Forschungen XXVII, 1 (2000).

Amerasia Journal XXV, 3 (1999-2000).

The American Historical Review CV, 2 (2000).

American Journal of Archaeology CIV, 1 (2000).

American Schools of Oriental Research. Bulletin 316 (1999); 317 (2000).

Amme İdaresi Dergisi XXXII, 4 (1999); XXXIII, 1 (2000).

Ana Dili Dil ve Edebiyat Dergisi 17 (2000).

Anadolu Sanat 10 (1999).

Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi VIII, 1-2 (1998).

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi XV, 1-2 (1999).

Anas (Museo Nacional de Arte Romano de Merida) 9 (1996).

Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 35, I-II (2000).

Anayurttan Atayurda Türk Dünyası 18 (1999).

Anıtkabir Dergisi 2 (2000).

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XXXIX, 1-2 (1999); XL, 1-2 (2000).

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 2-4 (1999).

Annales: Histoire, Sciences Sociales LIV, 6 (1999); LV, 1-2 (2000).

Annali (Istituto Universitario Orientale) LVII, 3-4 (1997).

Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa Serie IV, I, 2 (1996); II, 1 (1997); quaderni 1 (1998).

The Annual of the British School at Athens 94 (1999).

- Anthropology Today XV, 1-6 (1999); XVI, 1-2 (2000).
Antike Kunst XLII, 1-2 (1999); XLIII (2000).
Anuarul Institutului de Istorie "A.D.Xenopol" XXXIII (1996); XXXIV (1997).
Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan XXXI (1999).
Archäologischer Anzeiger 4 (1999); 1 (2000).
Archeologia Classica L (1998).
Archiv Orientální LXVIII, 1-2 (2000).
Archivo de Prehistoria Levantina XXIII (1999).
Archivum Anatolicum = Anadolu Arşivleri 4 (2000).
Archivum Eurasiae Medii Aevi 10 (1998-1999).
Arhaiologike Ephemeris 137 (1998).
Arkeoloji ve Sanat 94-96 (2000).
Ars Orientalis XXIX (1999).
Asian and African Studies VIII, 2 (1999).
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi 109 (2000).
Askeri Tarih Bülteni 48 (2000).
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XV, 45 (1999); XVI, 46 (2000).
Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 14 (2000).
Atatürkçü Düşünce 69-74 (2000).
Athenaeum 1 (2000).
Atıqot XXXVIII (1999).
Avrasya Dosyası 125 (1999); 126-130 (2000).
Avrasya Etüdüleri 16 (1999).
Aynı Tarihi Ekim-Aralık (1999); Ocak-Mart (2000).
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın 34-35 (1999); 36-39 (2000).
Belleten LXIII, 237-238 (1999).
Biblica LXXXI, 1 (2000).
Bibliography of the History of Art = Bibliographie d'Histoire de l'Art VIII, 4 (1998); Cumulative Index English; Index Cumulatif Français.

- Bibliotheca Orientalis LVI, 5-6 (1999); LVII, 1-2 (2000).
 Bigadiç 10 (2000).
 Bildung und Wissenschaft (Education and Science) 4 (1999); 1 (2000).
 Bilge 23-24 (2000).
 Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 11 (1999); 12-13 (2000).
 The Bodleian Library Record XVI, 6 (1999).
 The British School at Athens Annual Report of Council 1998-1999.
 Bulgarian Historical Review = Revue Bulgare d'Histoire 3-4 (1999).
 Bulletin de Correspondence Hellénique CXXII, 2 (1998).
 Bulletin d'Information 25-26 (1999-2000).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XXIV, 2-4 (1999).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology. Special issue 21 (2000).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LXIII, 1 (2000).
 Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris XI, 1-4 (1999);
 XII, 1-2 (2000).
 Bursa Defteri 4 (1999); 5 (2000).
 Byzantine and Modern Greek Studies XXIII (1999).
 Byzantinische Zeitschrift XCII, 2 (1999).
 Byzantinoslavica LX, 1 (1999).
 Byzantion LXIX, 2 (1999).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XLII, 168-168 B (1999); XLIII, 169 (2000).
 Les Cahiers de Tunisie: Revue de Sciences Humaines XLIX, 175 (1996).
 Cenral Asiatic Journal XLIII, 1-2 (1999); XLIV, 1 (2000).
 Cultura Antiqua LI, 9-12 (1999); LII, 1-4 (2000).
 Çağdaş Yerel Yönetimler IX, 1 (2000).
 Il Datini XII, 24 (1999).
 Deniz Kuvvetleri Dergisi 577 (2000); özel ek.
 Dışişleri Güncesi Ekim-Aralık (1999); Ocak-Nisan (2000).
 EKEV Akademi Dergisi I, 2-3 (1998); I, 4 (1999).
 East European Quarterly XXXIII, 4 (1999); XXXIV, 1-2 (2000).
 Ege Alman Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi = Ege Forschungen zur
 Deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 2 (1999).

- The Encyclopaedia of Islam X, 173-174 (1999); X, 175-176 (2000).
Encyclopédie de l'Islam X, 169-170 (1999); X, 171-172 (2000).
Enformasyon Bülteni 65-67 (2000).
Epigraphica Anatolica XXXI (1999).
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 15 (1999).
Erdem IX, 25-26 (1996); IX, 27 (1997); X, 28-30 (1999); XI, 31-33 (1999).
Ethnology XXXVIII, 4 (1999).
Études Balkaniques 3-4 (1998); 1-2 (1999).
Eurasian File 126-127 (2000).
Excavations and Surveys in Israel XIX (1999).
Expedition XLII, 1 (2000).
The Florida Anthropologist LII, 4 (1999); LIII, 1 (2000).
Fornvännen XCIV, 1-4 (1999).
Gelincik 1 (2000).
Germania LXXVII, 2 (1999); LXXVIII, 1 (2000).
Gökbayrak 36 (1999); 37 (2000).
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi = Hacettepe University
Journal of Faculty of Letters XVI, 2 (1999).
Hadashot Arkheologiyot 110 (1999).
Hamdard Islamicus XXII, 3-4 (1999); XXIII, 1 (2000).
Hamizrah Hehadash XL (1999).
Harvard Journal of Asiatic Studies LIX, 2 (1999).
Havlyat al- Cāmiat al- Tunissiyat: Macallat li'l-Bahs al- 'İlmi 41 (1997); 42
(1998).
Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
LXVIII, 3-4 (1999); LXIX, 1 (2000).
Hethitisches Wörterbuch III, 14 (2000).
Hindistan'a Bakış Temmuz (1999); Şubat-Mart, Mayıs (2000).
Historical Abstracts. Annual index L, A/4 (1999).
Historical Research LXXIII, 180-181 (2000).
L'Homme 153-155 (2000).

- International Journal of Anthropology XIV, 2-3 (1999).
- International Journal of Middle East Studies XXXII, 1 (2000).
- Iraq LXI (1999).
- Der Islam LXXVI, 2 (1999); LXXVII, 1 (2000).
- Islamic Area Studies. Newsletter 3 (1999).
- Islamic Law and Society VII, 1 (2000).
- Islamic Studies XXXVIII, 4 (1999); XXXIX, 1 (2000).
- Istanbul Mitteilungen XLIX (1999).
- Izvestiya Akademii Nauk Turkmenistana 3-6 (1996); 1 (1998); 1-2 (1999).
- İlgi 99 (1999); 100 (2000).
- İslâm Araştırmaları Dergisi = Turkish Journal of Islamic Studies 3 (1999).
- İsrail'den Haberler 18 (1999).
- İstanbul 32-33 (2000).
- İstoriçeskie Zapiski 2 (120) (1999).
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
Beiblatt LXVIII (1999); Österreichisches Archäologisches Institut
Jahresbericht 1999.
- Journal Asiatique 287, 1-2 (1999).
- Journal of Archaeological Science XXVI, 12 (1999); XXVII, 1-4 (2000).
- Journal of Asian Civilisations XXII, 1-2 (1999).
- Journal of Asian History XXXIII, 2 (1999).
- Journal of Islamic Studies XI, 1-2 (2000).
- Journal of Near Eastern Studies LIX, 1-2 (2000).
- Journal of Palestine Studies XXIX, 1 (1999); XXIX, 2 (2000).
- Journal of the American Oriental Society CXIX, 3-4 (1999).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XLIII, 1 (2000).
- Journal of the History of Biology XXXII, 3 (1999); XXXIII, 1 (2000).
- Journal of the Pakistan Historical Society, XLVII, 3-4 (1999); XLVIII, 1
(2000).
- Journal of the Royal Anthropological Institute. Incorporating MAN VI, 1
(2000).

- Journal of the Royal Asiatic Society X, 1 (2000).
- Jusūr: The UCLA Journal of Middle Eastern Studies XIV (1998).
- Kara Harp Okulu Bilim Dergisi IX, 2 (1999).
- Keesing's Record of World Events XLV, 11-12 (1999); XLVI, 1-4 (2000).
- Kiryat Sefer LXVIII, 2-4 (1998), index; LXIX, 1, 3 (1999).
- Kubbealtı Akademi Mecmûası 1-2 (2000).
- Kulturchronik 6 (1999); 1 (2000).
- Levant XXXII (2000).
- Lexicon of the Greek and Roman Cities and Place Names in Antiquity 5 (2000).
- Macedonian Review XXII, 3 (1999).
- Makedonika XXXI (1997-1998).
- Manuscripta Orientalia V, 4 (1999); VI, 1 (2000).
- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library) 57 (1999).
- The Metropolitan Museum of Art. Bulletin LVII, 3 (2000).
- The Middle East Journal LIV, 1-2 (2000).
- Middle East Studies Association Bulletin XXXIII, 2 (1999).
- Middle Eastern Studies XXXV, 1-4 (1999); XXXVI, 1-2 (2000).
- Milli Eğitim Vakfı Dergisi 48 (2000).
- Milliyet Sanat 471-482 (2000).
- Mimarlık 290 (1999); 291 (2000).
- Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 145-146 (2000).
- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXXIX (1999).
- Müteferrika 16 (1999).
- Near Eastern Archaeology LXII, 2-3 (1999).
- New Perspectives on Turkey 5-6 (1991); 7-8 (1992); 9 (1993); 10-11 (1994); 12-13 (1995); 14-15 (1996); 16-17 (1997); 18-19 (1998); 20-21 (1999).
- Newsletter for the History of Science in Southeastern Europe 1-2 (1999).
- Numen: International Review for the History of Religions XLVII, 1-2 (2000).

- Opuscula Atheniensia 22-23 (1997-1998).
Opuscula Romana 22-23 (1997-1998).
Orientalia LXVIII, 4 (1999); LXIX, 1 (2000).
Oriente Moderno XVII (LXXVIII), 2-3 (1998); XVIII (LXXIX), 1 (1999).
Orkun 23-25, 27 (2000).
Osmanlı Araştırmaları XVIII (1998); XIX (1999).
Owadan 1-12 (1999); 1-4 (2000).
Österreichische Osthefte XLI, 3-4 (1999).
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LIV, 103, 1-2 (2000).
Perceptions IV, 4 (1999-2000); V, 1 (2000).
Perla IV, 1 (1999).
Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias 152 (1997).
Quarterly West 50 (2000).
Rassegna Storica del Risorgimento LXXXVI, 4 (1999); Supplemento LXXXVI, 4 (1999).
Reallexikon für Antike und Christentum XIX, 149-150 (1999).
Review (Fernand Braudel Center) XXII, 4 (1999); XXIII, 1 (2000).
Revue des Études Byzantines LVII (1999).
Rivista degli Studi Orientali LXXII, 1-4 (1998); Suppl. LXXII, 1 (1998).
Ruperto Carola 3 (1999); 1 (2000).
Russia and the Moslem World 10-12 (88-90) (1999); 1-4 (91-94) (2000).
Sachsen-Anhalt, Regionalbibliographie XLIV, 1-2 (1997-1998).
Sanat Tarihi Dergisi X (2000).
Sayıştay Dergisi 35 (1999).
Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XLIX, 3-4 (1999); L, 1 (2000).
Science Journal of Army Academy I, 2 (2000).
Silahlı Kuvvetler Dergisi 363-364 (2000).
Sosyoloji Dergisi (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) 7 (1999).
Speculum LXXIV, 4 (1999).
Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLI, 2 (1999).
Suomen Museo 106 (1999).

- Südosteuropan Mitteilungen XXXIX, 4 (1999); XL, 1 (2000).
Syria LXXV (1998).
Századok CXXXIII, 6 (1999); CXXXIV, 1-3 (2000).
TÜRKSOY: Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi 1 (2000).
Tarbiz LXVIII, 1 (1998); LXVIII, 2-4 (1999).
Tarih: Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi 157-159, 162 (2000).
Tarih İncelemeleri Dergisi XV (2000).
Tarih ve Toplum XXXIII, 193-198 (2000).
Tel Aviv XXVI, 2 (1999).
Tıp Tarihi Araştırmaları = History of Medicine Studies 8-9 (1999).
Toplumsal Tarih XI, 66 (1999); XII, 67-72 (1999); XIII, 73-78 (2000).
T'oung Pao LXXXVI, 1-3 (2000).
Toyo Bunko Nenpo 10.
The Toyo Gakuho LXXXI, 3 (1999).
The Tōyōshi-Kenkyū LVIII, 3 (1999); LVIII, 4 (2000).
Turcica XXXI (1999).
The Turkish Studies Association Bulletin XXIII, 2 (1999).
The Turkish Yearbook of International Relations = Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı XXVI (1996).
Turkmenistanda Bilim ve Teknika = Nauka i Teknika v Turkmenistane = Science and Technics in Turkmenistan 1-10 (1999); 1-3 (2000).
Türk Dili 577-582 (2000).
Türk Dünyası Araştırmaları 124 (2000).
Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi III (1999).
Türk Kültürü 439-440 (1999); 441-445 (2000).
Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi 50-51, 53-54 (2000).
Türk Yurdu XX, 150-154 (2000).
Türkiye Coğrafyası Dergisi 7 (1999).
Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni 64 (1999); 65-66 (2000).
Türkiye Günlüğü 58 (1999); 59 (2000).

- Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VIII, 8 (1999).
Vakıf ve Kültür I, 4 (1999); II, 5-6 (1999).
Vestnik Drevney İstorii 3-4 (228-229) (1999); 1-2 (230-233) (2000).
Vizantiyskiy Vremennik 55 (80), 2 (1998); 58 (83) (1999).
Voprosi İstorii 11-12 (1999); 1-5 (2000).
Die Welt des Islams XL, 1 (2000).
Die Welt des Orients XXX (1999).
Yakamoz 19 (1999); 20 (2000).
The Yale Review LXXXVIII, 1-2 (2000).
Yapı 218-222 (2000); dizin 194-217 (1998-1999).
Yenises 49-50, 52-53 (2000).
Yörtürk 27-28 (1999); 29 (2000).
Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXXIX (1999).
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG) CXLIX, 2 (1999).
Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXXIX, 2 (1999).
Zeitschrift für Kulturaustausch XLIX, 4 (1999); L, 1 (2000).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 128 (1999); 129-130 (2000).
Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LVI, 4 (1999).
Zentralasiatische Studien XXIX (1999).
Zion LXIV, 4 (1999); LXV, 1 (2000).

İngilizce Özetler :

GÜLSÜN UMURTAĞ: A Bulding Type of the Burdur Region From the Neolithic Period (pp. 683-706)

The bulding type discussed in this article is seen over a long period in the Neolithic Era, from the EN to the LN, at centres such as Bademağacı, Höyücek and Hacılar in the Burdur Region. It is usually rectangular and the door is in the centre of the long wall and has an oven opposite the door. The earliest examples of this building type with an oven in the Burdur Region in the Neolithic Period have been identified from the Early Neolithic 3 (EN 3) level at Bademağacı.

One of the important characteristics of the building type under discussion is its rectangular plan which is a little distorted in the Bademağacı buildings but clearer with straighter sides in the Höyücek and Hacılar examples. Apart from the addition of a stone foundation at Hacılar VI, the building materials appear to be similar in all the settlements. The combined use of plano-convex and rectangular bricks is seen at Bademağacı, Höyücek and Hacılar. However, the technique of constructing a wall by spreading mud to form layers is only seen at Bademağacı. It has been confirmed that wood used in all three settlements for door thresholds and supports. The roofs of the houses are thought to have been flat, constructed by forming a frame from tree trunks and branches, which was then covered with clay. The architectural traditions of the neighbouring areas in the Neolithic Period, however, are somewhat different.

The as yet only partially excavated pre-EN3 levels at Bademağacı could give some idea of the prototypes of this building type. Bademağacı is only 40-50 km, as the crow flies, away from Beldibi in the Antalya Region, where the first pottery making experiments took place prior to the Neolithic Period. It is very likely that people left the coastal strip of the Mediterranean, which was not suitable for agriculture, crossed over to the north of the Taurus Mountains and, finding the small plain on which Bademağacı is situated to be suitable for agriculture, set up the first villages.

ŞEVKET DÖNMEZ: *Evidence of the Mother Goddess Cult in the Ceramics of Central Anatolia in the First Millenium B.C. (pp. 707-716)*

Evidence of the Mother Goddess cult can be observed in two groups of ceramics from Central Anatolia in the first millenium B.C. The first of these two groups, whose development and variations may possibly be related, displays female figures that have been interpreted as representations of the Mother Goddess and is dated to the Late Iron Age. The second group, attributed to the Hellenistic Period, exhibits ornamentation in the form of a pair of breasts in relief, which in all probability symbolizes the Mother Goddess. One specimen from the first group was recovered at Boğazköy and two at Maşat Höyük tumulus, making a total of three. Exhibiting strong influence of Late Iron Age traditions, the second group is composed of eight examples characteristic of the Hellenistic Period, one from Maşat Höyük (i.e., tumulus), one from Alişar, three from Suluca Karahöyük (Hacıbektaş Höyük) and three from Topaklı. The decorative motif of breasts symbolizing the figure of the Mother Goddess points in a clear fashion to the influence of the Mother Goddess cult on the pottery of the Hellenistic Period. It is very probable that the Late Iron Age group of ceramics related to the Mother Goddess cult was utilized for storage in association with ritual requirements and, in terms of chronology and conception, they parallel those recovered in Greece, Eastern Anatolia and the Transcaucasus. Those of the second group dated to the Hellenistic period, however, are unique, possessing no counterparts in any other region or period.

KEMALETTİN KÖROĞLU: *The Northward Expansion of the Kingdom of Urartu and the Historical Geography of the Land of Qulha (pp. 717-747)*

The desire to control the regions north of Lake Van by the kingdom of Urartu became apparent during its foundation period. Inscriptions related to the ninth century B.C indicate that, following their campaigns waged against tribes called Witeru(he), Lusha and Katarza, the armies of the Urartu expanded as far as the Araxes valley. With the continuation of their campaigns under the reign of Minua, the native Diauehe Kingdom in the Erzurum area was compelled to pay tribute and the land of Erequa in the environs of Iğdır was incorporated into the Urartian kingdom. Under Arğişti I, the Urartian armies marched to their furthest possible extent, to regions like Hanak (Ortakent) and Kanlıca where their one-time presence is attested by elaborate inscriptions. Generally speaking, the outline of the

northern policy adopted by Arğişti I was continued by the Urartian kingdom during the reign of Sarduri II and, in consequence, pressure was increased on areas like Diaueli, Iga(ne), Abiliane, Etiune and Eriahe, to the north and northeast of the Araxes valley. Added to the list of domains raided in this period was the land of Qulha—which entity has been identified, up to the present, with Colchis.

Taking the extant inscriptions that contain only the names of places raided and what constituted the booty obtained as witnesses of the campaigns directed against the regions north of the Araxes River, we may state that the expansion of the borders of the kingdom of Urartu reached to the north of Ardahan and even as far as the ancient Colchis region. But the remains of material culture left by the Urartian polity in the highlands of Ardahan in the Kars area are very scanty (with the exception of the inscriptions). In the Lower Çoruh valley, no evidence has been encountered of the kingdom of Urartu.

So far as can be determined, the Urartians in the eighth century attempted to control the area as far as the sources of the Kura River by means of raiding campaigns in order to meet a portion of their needs for cattle and small livestock, like sheep and goats, in addition to horses and other sources of power. The mountain range of Yalnızçam that edges Ardahan to the northwest and west appears to have formed the limits of both the raiding campaigns of the Urartians and any traces of their culture. Based on the distribution of the archeological finds and a comparison of the statements in the inscriptions of the kinds of booty that were captured and of the descriptions of the topography, we may conclude that the name "Göle," a referent in the local vernacular for the area south of Ardahan, represents the ancient "Kola," that is, the land of Qulha. In this light, the only piece of evidence for the hypothesized connection between the kingdom of Urartu and the Lower Çoruh valley and Colchis on the coast of the Black Sea may be seen to have vanished.

ABDULHALİK BAKIR: *Textile Manufacturing in the Medieval Islamic World* (pp. 749-826)

Clothing has been known since antiquity as one of the basic necessities of human life. At first, humankind made clothing from sheep's wool and goat and camel hair and eventually from substances, like flax, silk fiber and cotton, and significant progress was marked.

Simple clothing was characteristic of the era of the Prophet Muhammed and the first four caliphs while, in subsequent periods, demand arose for garments of fine woven fabric and ornamentation, to which may be attributed the reason for the growth in importance of the weaving sector.

Throughout the medieval period, the weaving industry exhibited constant growth and in time became not only an active sector of employment, but it also gave rise to the textile trade in a number of cities. As a result of all these developments, Turkestan, Asia Minor, Persia, Azerbaijan, Armenia, Iraq, Syria, Yemen, Egypt and Andalusia each became known for excellence in the production of certain precious and ornamented fabrics peculiar to their locale.

Carpet weaving, which formed the textile sector without rival in the Middle East and which, in the medieval period, underwent development particularly in Turkestan, Asia Minor, Persia, Azerbaijan, Iraq, Egypt and Andalus—places where fine carpets were woven in thousands of ateliers and exported. In addition, we should also recall that the manufacture of woven rush mats and rope advanced by great strides in the Islamic world. Those countries lacking competitors in this sphere in the medieval period were Lebanon, Palestine, Persia, Egypt, and India.

As for the dying industry, the various fabrics and carpets manufactured in the weaver's ateliers in the medieval period were dyed with natural dyes obtained from plants; but, at the same time, certain mineral and animal dyes were also employed.

Control over subterfuges executed in all branches of the textile industry was in the hands of the market inspectors appointed by the government, and any weavers who displayed shoddy practices were at once issued warnings, fines, revocations of permission to engage in trade and public display of their defective goods.

KASIM İNCE: *Two Little-known Funerary Monuments in the Province of Gümüşhane* (pp. 827-845)

One of the two little-known funerary monuments in the province of Gümüşhane is the tomb (*kümbet*) of Pir Ahmed, located in the village of Pirahmet, and the other is the tomb of Çağırğan Baba found in the municipality of Tekke.

Up to the present, the tomb in the village of Pirahmet has been identified as the resting place of one Pir Ahmed, a member of the Karamanoğulları dynasty, and which, according to the inscription on the interior, was constructed in A.D. 1550/H. 957. Research findings and observation now reveal not only that it is impossible for this funerary monument to be attributed as belonging to Karamanoğlu Pir Ahmed, but also that he was unrelated to the Akkoyunlu dynasty and, further, that the relation of the inscription to the funerary monument is restricted to the coincidence of its location alone. Taking into consideration factors of historical geography and its architectural features, the tomb—whose proposed commemoration should be “The Unknown Tomb”—may be ascribed to the second half of the twelfth century or the early thirteenth century. The circumstance that the entrance to the tomb and the burial chamber leads from the mosque and stands directly before the entrance to the mosque constitutes the third known such example in Turkic art and the second such specimen appearing in Anatolian Turkish art.

In the light of its inscription, the construction of the tomb of Çağırğan Baba located in the municipality of Tekke may be dated to A.D. 1582/H. 990. This tomb, to which an addition was subsequently built adjacent to the entrance, exhibits vernacular features very remote from those characteristic of Ottoman architecture of the period.

Both funerary monuments are simple and lack ornamentation.

ZERRİN GÜNAL ÖDEN: *The Seljuk prince Kılıç Arslan Versus Kadı Burhaneddin* (pp. 847-862)

It is generally accepted that the Seljuk polity came to an end in A.D. 1308 with the death of Gıyaseddin Mesud II. Nevertheless, strife continued intermittently among the princes of the House of Seljuk. One of these contests for supremacy was waged between the years 1363-81 by the Seljuk prince Kılıç Arslan against Kadı Burhaneddin.

Kılıç Arslan was the son of Mesud Çelebi, whose lineage could be traced to Taceddin Altunbaş, one of the sons of Gıyaseddin Mesud II. Kılıç Arslan, who ruled as if he were a sovereign lord at Koyulhisar, gained the enmity of Taşanoğlu Umur Bey due to his presumption that he alone possessed rights over the judicial district of Havza. This presumption also earned him another enemy—Hajji Şadgeldi Pasha. On this account, Kılıç Arslan took

refuge for a time with his uncle, Keyhüsrev, and the lord of Erzincan, Hüseyin Bey.

At some subsequent point in time, Kılıç Arslan came to occupy a place among the lords of prominence under the prince of Eratna, Alaeddin Ali Bey. This, however, brought Kılıç Arslan into conflict with the Eratna vizier Kadı Burhaneddin. The history titled "*Bezm u Rezm*"—the primary source for this period—exposes in full clarity the cold war in progress between Kılıç Arslan and Kadı Burhaneddin and their hidden rivalry. Sad to relate, the struggle waged by this brave Seljuk prince was lost to Kadı Burhaneddin's relentless and shrewd political maneuvers. Immediately upon ridding himself of competition from this quarter, Kadı Burhaneddin established a principality in his own name, which signifies how effective a role this last Seljuk prince had played during the waning years of the Eratna domain.

AHMET ÖGRETEN: *Yada Taşı and Its Use in the Russo-Ottoman War of the Late Eighteenth Century* (pp. 863-900)

Employment of the stone known to Turks as *yada taşı* today denotes the making of a kind of magic with the *yada taşı* in order to make it rain. A great deal of information concerning the use of this stone by the Turks is known from sources recording from earliest times up to the eighteenth century the creation of rain, snow and hail and the making of storms and floods. This stone, however, is more widely known as a "rain-stone" due to its powers to make it rain. In Arabic sources it is referred to as *hacer-i metar*, *hacerü'l-metar* and *hanerü'l-berd* while in Persian works it is called *seng-i yede*, *seng-i metar*, *büzürk mühre* and in Mongolian it is identified as *bezoar*, *dzada yağmurlu*. Various Turkic dialects and vernaculars exhibit variations on the word *yada*, hence: *yat*, *yet*, *yada*, *yade*, *yeda*, *yede*; *cada*, *ced*, *ceda*, *cede*, *cata*, *cay* and *sata*. The action of making rain is signified by *yada yapma* and the one who performs the action of rainmaking is known as *yadacı* or, sometimes, *yağmurcu*.

A number of different views have been expressed regarding the origin of the rain-stone. One view has it that this stone was presented by the Great God (*Ulu Tanrı*) to Noah, following the Deluge, as a gift for Yafes, the person regarded as the progenitor of the Turks. Through time, it was handed down to his Turkic descendants. According to others, this stone was a product of mines located on the distant Chinese border. Still other

sources declare that the stone was found on a mountain in the land of the Turks. In fact, it is recorded that those who passed through the valley in the vicinity of this mountain bound the feet of their beasts with fleece and other soft materials, so as to prevent their hooves from striking against the stones as they passed, which would have otherwise resulted in the downpour of rain, snow, or hail or the creation of a storm or flood. Just as there are those who declare that the source of the rain-stone is the land of the Karluk Turks, there are also those who state that its source must be sought in mountains where the wind is constant and at those spots where lightning struck. Moreover, there are those who claim that the stone was formed in the stomachs of animals like horses, oxen, bears, wolves, dogs, ducks, geese, and eagles, and others who say that it is produced by a large bird with red-feathered wings called a *sürhab*, inhabiting the frontiers of China. Finally, claims have been stated to the effect that it is found in the stomachs of female sheep or that it is found on the head of a male *kaban*, a species of wild pig. An eighteenth-century physician named Şaban Şifâî placed this stone among the class of mineral and organic stones and which he termed *hacer-i berf ü bârân u tûfan* (i.e., the 'rain-, snow-, and flood-stone').

As to the form of this stone, which may be of any color, it is usually described as spherical or close to spherical, of the size of a hazelnut or of the shape and size of an egg or the size of a pheasant's (*Phasianus colchicus*) egg.

Accounts vary in stating how the rain-stone is handled in order to make rain. Generally, it is stated that only the Turks are capable of doing this because only they are privy to knowledge of how this is done. But the soundest tradition is that related by one of Tûsû's physicians. In this version, the rainmaker rubs together two rain-stones after first submerging them in a vessel of water. This is followed by sprinkling around the area water taken from the vessel with the cupped palm of the hand. At the same time, prayers are delivered and entreaties directed to God. This act is repeated without interruption seven times. And at the conclusion of this ritual, it will rain.

The rain-stone was employed not only to make rain, but also to disperse clouds, to create blizzards and icy blasts of wind and storms, to bring floods of rain, snow, hail and fog, to produce thunder and lightning, and also to dispel the heat in the summer when setting off on a journey.

The use of this stone was frequently utilized as a weapon against the enemy during warfare. The most recent occasion took place during the Russo-Ottoman war of 1768-74. The cause of the rout suffered by the Ottoman forces at Hotin (Xotyn) during this war was the flood created by the Kalmukh Turks, who were allied with the Russians.

FİKRET SARICAOĞLU: *A New Era in the Tradition of Ottoman Opposition: Early Political Declarations* (pp. 901-920)

From its foundation, the instances of political opposition to the Ottoman government manifesting themselves have, naturally, occurred in a conjunctural fashion and paralleled the changes in governmental and societal traditions. Though information is available concerning the earlier period in regard to oral and written opposition, the swelling volume of protests and "papers" (*kâğıd*) following the ratification of the Küçük Kaynarca Peace Treaty led to the framing of a confidential political note directed to Sultan Abdülhamid I (r. 1774-89)—a document whose original text is preserved in the Turkish Prime Ministry Ottoman Archives and which constitutes the first example of a record of this kind that has come to light.

Through written declarations and acts of arson whose perpetrators were thought to be members of the janissary corps, the voices of opposition made public in Istanbul their discontent with the passive role of onlooker adopted by the Porte in response to the occupation and annexation by the Russians of the Crimea—it was unprecedented in Ottoman history for an action of this kind to take place in a region inhabited by Muslims. To summarize this unique document, which in modern terms may be called a "note" or "warning" and in which is contained a reiteration of a threat against the life of Abdülhamid I, it declared that it was necessary to end the war being waged against Russia and the Habsburg monarchy and stressed that the sultan himself would be held responsible for the loss of the Crimea and demanded the replacement of all the high-level officials. Coinciding with the French Revolution taking place in Paris in 1789, this "paper," which was secretly placed at the public drinking water pavilion of Kapudan Pasha, was assessed by Sultan Abdülhamid I and the deputy grand vizier as either a stratagem by the enemy warring states or a maneuver by Cezayirli Gazi Hasan Pasha, the grand vizier.

ÖMER TURAN: *Missionary Activities in the Crimea and the Transcaucasus in the Nineteenth Century* (pp. 921-947)

Commencing in the mid-sixteenth century, Russian Orthodox missionaries actively proselytized in the Crimea and the Transcaucasus, seeking to convert the local Muslim inhabitants. In support of these activities, this region was also made accessible to European Protestant missionary societies, who were granted broad privileges by Catherine II (1672-96) and Alexander (1801-25). In this connection, the most active bodies were the Edinburgh Missionary Society, the London Missionary Society, the Basle Missionary Society and the Baptist Missionary Society.

Drawing on the records of these societies created by the Protestant missionaries, this article exposes their objectives in the region, the geographical areas in which their activities were concentrated and their methods. The focus of the article will be centered on the conversion of the Crimean prince, Sultan Katı Giray, to Protestantism and his subsequent actions.

YÜCEL GÜÇLÜ: *The Basic Principles and Practices of the Turkish Foreign Policy under Atatürk* (pp. 949-968)

The basic foreign policy of Turkey under Atatürk was one of friendship with all its neighbours and non-involvement in Great Power politics. Atatürk was essentially a realist. He repudiated adventurism and expansionism. What Turkey wanted was to accomplish its internal reconstruction in peace. The major stance of Atatürk's diplomacy was not only pacific, but was also clearly respectful of law.

Since the Republic of Turkey came into existence, the main background of Turkish foreign policy had been friendship with the Soviets. Good relations with Russia guaranteed Turkey's continued security on its northeastern frontier and in the Black Sea.

Following the Italian conquest of Ethiopia and basically on account of this fact a Turco-British rapprochement started to take shape since 1935. Close co-operation between Turkey and Britain during the Montreux Straits Conference further accelerated the pace.

Another aspect of Turkish foreign policy was the Balkan Entente of 1934 to guard against aggression in the region. Turkey's part in the Saadabad Pact of 1937 had also been active and enthusiastic.

Regaining of Turkish sovereignty over the Straits at the Montreux Conference and winning back of the district of Hatay were among the most important successes of the Turkish diplomacy under Atatürk's auspices.

C O N T E N T S

Articles and Studies:	Page
UMURTAĞ, GÜLSÜN: A Building Type of the Burdur Region From the Neolithic Period (with 1 map and 9 figures)	683
DÖNMEZ, ŞEVKET: Evidence of the Mother Goddess Cult in the Ceramics of Central Anatolia in the First Millenium B.C. (with 1 map and 12 figures)	707
KÖROĞLU, KEMALETTİN: The Northward Expansion of the Kingdom of Urartu and the Historical Geography of the Land of Qulha (with 17 figures)	717
BAKIR, ABDÜLHALİK: Textile Manufacturing in the Medieval Islamic World	749
İNCE, KASIM: Two Little-known Funerary Monuments in the Province of Gümüşhane (with 1 map and 11 figures)	827
ÖDEN, ZERRİN GÜNAL: The Seljuk prince Kılıç Arslan Versus Kadı Burhaneddin	847
ÖGRETEN, AHMET: Yada Taşı and Its Use in the Russo-Ottoman War of the Late Eighteenth Century	863
SARICAOĞLU, FİKRET: A New Era in the Tradition of Ottoman Opposition: Early Political Declarations (with 6 documents)	901
TURAN, ÖMER: Missionary Activities in the Crimea and the Transcaucasus in the Nineteenth Century	921
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Basic Principles and Practices of the Turkish Foreign Policy under Atatürk	949
 Book Reviews:	
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Benjamin Arbel: <i>Trading nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean</i>	969
İLGÜREL, MÜCTEBA: Jean Bell: <i>Kösem Sultan Topkapı'da Bir Gelin</i>	971
GÖYÜNÇ, NEJAT: Reinhold Schiffer: <i>Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey</i>	973
MERÇİL, ERDOĞAN: Firdaws Al-Iqbāl: <i>History of Khorezm</i>	977
The books and periodicals our library received during the first half of 2000	983
Abstracts	1063

BELLETTEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXIV

No. 241

December 2000

ANKARA - TURKISH HISTORICAL SOCIETY PRINTING HOUSE

2001